

PH.D. THESIS

ECONOMIC HISTORY SERIES NO. 20

I husbondens bröd och arbete

KÖN, MAKT OCH KONTRAKT I DET
SVENSKA TJÄNSTEFOLKSSYSTEMET 1730–1860

Carolina Uppenberg

**DEPARTMENT OF
ECONOMY AND SOCIETY**

UNIVERSITY OF GOTHENBURG
SCHOOL OF BUSINESS, ECONOMICS AND LAW

I husbondens bröd och arbete

I husbondens bröd och arbete

Kön, makt och kontrakt i det svenska
tjänstefolkssystemet 1730–1860

Carolina Uppenbergs

GOTHENBURG STUDIES IN ECONOMIC HISTORY replaces the former series under the title *Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen, Handelshögskolan vid Göteborgs universitet*.

© Carolina Uppenberg 2018
Grafisk produktion: BrandFactory AB

ISBN 978-91-86217-19-8

<http://hdl.handle.net/2077/55921>

Published by the Unit for Economic History, Department of Economy and Society,
School of Business, Economics and Law, University of Gothenburg

Printed by BrandFactory AB, Källered 2018

Omslagsbild: Tavla ”Bondelyckan”. Fotograf: Wreting, Bertil / Nordiska museet

Distribution: Unit for Economic History, Department of Economy and Society,
School of Business, Economics and Law, University of Gothenburg
P.O. Box 625, SE 405 30 Göteborg, Sweden
www.econhist.gu.se

ABSTRACT

Carolina Uppenberg, 2018. *I husbondens bröd och arbete. Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730-1860.*

Gothenburg Studies in Economic History 20 (2018)

Department of Economy and Society, University of Gothenburg, Gothenburg.

ISBN 978-91-86217-19-8

<http://hdl.handle.net/2077/55921>

Doctoral Dissertation in Economic History at the Department of Economy and Society, School of Business, Economics and Law, University of Gothenburg, P.O. Box 625, SE-405 30 Gothenburg, Sweden (Written in Swedish with a Summary in English.)

Distribution: Department of Economy and Society (address above).

The aim of this thesis is to analyze the power relations of labour and gender in the servant institution during the agrarian revolution in Sweden. The positions of servant, master and mistress are analyzed theoretically as a gendered, contracted position with both economic and moral dimensions attached to them. The analysis is applied together with a theory on bases of power, which are those areas where pretensions to power come in to force through material conditions; in this study being masculinity and access to land. The sources used are the Servant Acts, didactic and debate literature, and court cases.

Though the formal condition for a servant system to evolve is inequality – in the agrarian setting primarily between landed and landless people – previous research has tended to view the servant system primarily as a solution to the changing need for labour over time in the agrarian household. Through the Servant Acts, the Crown delegated control over landless people to farmers and could thereby ensure that farmers had access to labour, but the Crown also demanded farmers to use inflexible year-long contracts for servants. I show that by using the well-established year-long contract as a frame, masters and male servants were able to create flexibility. At the same time, the subservient position of a servant became less acceptable for men, since the possibility to become a landed head of household at the end of the period of service was eroded during the agrarian revolution. I find that the servant position underwent a discursive feminization, and those aspects point to a situation where the servant position became feminized and wage labour became a new power base for men.

The analysis of servants' wages shows that there were considerable opportunities to use the court to demand unpaid wages, for both male and female servants, although only a quarter of the cases concerned females. However, the legal right to be taken care of in the event of sickness does not seem to have been complied with. Taken together, this leads to the conclusion that servants were already regarded less as family members and more as part of modern labour relations during the agrarian revolution. Finally, the concept of agency is analyzed, showing a subtle gender difference in that the labour of female servants was taken more for granted than that of male servants.

Key words: servant, maid, farmhand, master, mistress, rural household, agrarian revolution, life-cycle servant, 18th century, 19th century, gender, patriarchy, contract, labour, Servant Acts, proletarianization, feminization, *laga försvar*, compulsory service

ISBN 978-91-86217-19-8

<http://hdl.handle.net/2077/55921>

© Carolina Uppenberg

Printed by Brand factory AB.

Distribution:

Department of Economy and Society

P.O. Box 625

SE 405 30 Gothenburg

Förord

Vad är det för särskilda relationer som utvecklas i ett hushåll och ett hem där några är anställda arbetare, men samtidigt hushållsmedlemmar? Hur kan dessa positioner förstås teoretiskt? Dessa frågor har följt mig sedan jag tog min första kurs i ekonomisk historia: ”Pigan då och nu”. Nu har jag fått ägna flera år åt att studera och fundera på dessa frågor. Det har varit ett privilegium. Ännu bättre har tillvaron som doktorand blivit av alla de människor som varit en del av den på ett eller annat sätt.

Susanna Fellman och Ann Ighe, mina handledare. Från dag ett på forskarutbildningen har ni väglett och stöttat mitt arbete, med ständigt lika gott humör, kritiska kommentarer, livaktiga diskussioner och goda råd. Jag har alltid – alltid – gått från våra handledningsmöten med förnyad energi och tro på min förmåga. Bättre kan ingen doktorand önska sig – tack!

Tack till alla som är eller har varit en del av avdelningen för ekonomisk historia i Göteborg, som doktorandkollegor, arbetskamrater, seminariedeltagare, administrativt stöd och lärare. Särskilt tack till Malin Dahlström, Staffan Granér, Malin Nilsson, Martti Rantanen, Klas Rönnbäck, Oskar Broberg, Christer Lundh och Carl-Johan Gadd som i olika skeden av avhandlingsarbetet har läst mitt manus och kommit med värdefulla kommentarer! Kristoffer Collin har förutom att ha varit rumskamrat och doktorandkollega hjälpt mig med teknikproblem och strulande tabeller. Jag har också mottagit ekonomiskt stöd för bland annat konferensdeltagande från Jan Wallanders och Tom Hedelius stiftelse samt Tore Browaldhs stiftelse, Paul och Marie Berghaus donationsfond, Adlerbertska stipendiestiftelsen och Kungliga Vitterhetsakademiens resestipendier för yngre forskare.

Stort tack till Yvonne Svanström som var min opponent på slutseminariet, för en noggrann läsning och mycket viktiga kommentarer inför slutförandet av avhandlingen!

Jag har också fått möjlighet att delta i intressanta och givande seminarier utanför min egen institution: tack till Högre seminariet vid ekonomisk-historiska institutionen på Stockholms universitet, Genusseminariet vid historiska institutionen på Stockholms universitet och *Gender and Work*-seminariet på Uppsala universitet. Vid genusvetenskapliga avdelningen på Stockholms universitet fick jag möjlighet att undervisa och ingå i ett stimulerande sammanhang, tack till alla forskare och lärare där och särskilt till Högre genusvetenskapliga seminariet för värdefulla kommentarer!

Tack Fia Sundevall och Klara Arnberg som erbjöd mig ett sammanhang i Stockholm när jag behövde det som allra bäst, och som har fortsatt att vara så generösa och hjälpsamma! Tack också till alla i KB-ligan för gemenskap!

Malin Dahlström och Anders Wieweg har stått för en synnerligen viktig insats: er generositet med övernattningar har inte bara gjort mitt distansarbete möjligt utan också trevligt! Det har varit helt ovärderligt, tusen tack båda två! Malin har också kommenterat mitt manus och varit en ständig källa till kunskap om stort och smått som rör livet som doktorand och dessutom en god vän.

Ett alldeles särskilt tack till Tore Österhag, som tack vare oändligt många timmar av träget arbete med Ås härads domböcker har gjort den här studien möjlig. Tack också till personalen på Landsarkivet i Göteborg som burit fram Ås häradsrätts domböcker till mig ett oräkneligt antal gånger, och personalen på Kungliga biblioteket som hjälpt mig att lokalisera och plocka fram skatter ur magasinerna.

Mamma, pappa och Emma har alltid trott på min förmåga och stöttat mig, tack!

Olle. Älskade livskamrat, medförälder och mitt stora stöd och givande bollplank i stort och smått, tack! Du har aldrig klagat på mitt tjat om avhandlingen, utan tvärtom uppmuntrat, visat på nya sätt att tänka och dessutom hjälpt mig att hålla stress och press på en rimlig nivå!

Hilding och Amanda – ni är solarna i mitt universum! Nu får ni hjälpa mig med spikandet!

Innehåll

Tabellförteckning	11
1. Inledning, syfte och frågeställningar	13
2. Bakgrund och tidigare forskning	19
<i>Den agrara revolutionens demografi och arbetsrelationer</i>	19
<i>Genus- och socialhistorisk forskning om tjänstefolk</i>	27
<i>Lagars efterföljande och tjänstehjonsstadgornas status</i>	40
<i>Upplysning, merkantilism och jordbrukets främjande</i>	44
<i>Näringsstruktur och patriarkatets uttryck: något om Ås härad</i>	46
3. Teoretiska verktyg: kontrakt, institutioner och patriarkat	49
<i>Kontrakterade relationer</i>	49
<i>Teorier om ojämlikhet, patriarkat och institutionell förändring</i>	55
4. Material och metod	65
<i>Tjänstehjonsstadgorna</i>	65
<i>Domstolsmaterial</i>	68
<i>Didaktiska och debatterande texter</i>	76
<i>Gårdsarkiv och bondedagböcker</i>	85
<i>Reflexiv praktik</i>	86
5. Tjänstefolkssystemets legala reglering	89
<i>Tjänstefolksinstitutionens ramar</i>	89
<i>Kontraktets reglering: anställning, uppsägning och lön</i>	97
<i>Förhållandet mellan husbonde, matmoder och tjänstehjon</i>	106
<i>Kännedom om lagstiftningen</i>	111
<i>Tjänstefolkssystemets legala reglering: sammanfattande diskussion</i>	112
6. Folkbrist och tjänstetvång – tjänstefolkets arbetsrelationer	117
<i>Att anställa en dräng eller en piga</i>	117
<i>Flexibilitet inom tjänstefolksinstitutionens ramar</i>	132

<i>Att avsluta tjänsten</i>	147
<i>Folkbrist och tjänstetvång: sammanfattande diskussion</i>	159
7. Kontanta medel, fötterna under eget bord eller en värdig begravning?	
Tjänstefolkets avlöning och belöning	161
<i>Städjepenningen</i>	163
<i>Rätten till lön</i>	171
<i>Andra lönedel</i>	183
<i>För högt satt lön</i>	193
<i>Belöning för sjuka och gamla tjänstehjon?</i>	197
<i>Tjänstefolkets avlöning och belöning: sammanfattande diskussion</i>	203
8. Position och makt	205
<i>Träla för andra – eller gifta sig och bli fri</i>	205
<i>Ansvar, utrymme att agera och makt över andra</i>	218
<i>Matmodern och pigan</i>	234
<i>Aga och makten över våldet</i>	245
<i>Position och makt: sammanfattande diskussion</i>	252
9. Kön, makt och kontrakt – kontinuitet och förändring	255
<i>Kontinuitet: årstjänstens primat</i>	255
<i>Förändring: könade maktstrukturer</i>	258
<i>Moralisk ekonomi i agrarsamhället</i>	261
<i>Berättelser om makt</i>	264
Bilagor	269
English summary: Servants and masters. Gender, contract, and power relations in the servant institution in Sweden, 1730-1860	273
Källor och litteratur	289

Tabellförteckning

- Tabell 4.1. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt rörande tjänstefolk år 1731–1860 fördelade efter typ av fall, årtionde samt om fallen avsåg en dräng eller en piga. 71
- Tabell 4.2. Antal skrifter rörande tjänstefolk i materialurvalet fördelade efter typ av skrift och årtionde. 84
- Tabell 5.1. Sammanfattning av centrala förändringar i tjänstehjonsstadgorna 1664–1833. 113
- Tabell 6.1. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1789 rörande ansökningar om tjänstefolk, fördelade efter ansökarens position, ansökningens innehåll samt utfall. 119
- Tabell 6.2. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om felaktig mantalsskrivning av tjänstehjon, fördelade efter åklagare, svarande, tjänstehjonets kön samt utfall. 135
- Tabell 6.3. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk med en kronobetjänt som åklagare, fördelade efter typ av fall och utfall. 137
- Tabell 6.4. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk med husbondfolk som kärke, fördelade efter typ av fall och utfall. 150
- Tabell 6.5. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om tjänstefolk som blivit vräkt ur sin tjänst, fördelade efter kärke, svarande samt utfall. 150
- Tabell 6.6. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om tjänstefolk som lämnat sin tjänst i förtid eller ej inställt sig i tjänst, fördelade efter kärke, svarande samt utfall. 153
- Tabell 7.1. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om innestående tjänstehjonslön, fördelade efter kärke, svarande samt utfall. 171

Tabell 7.2.	Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en piga som kärande, fördelade efter typ av fall och utfall.	187
Tabell 7.3.	Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en dräng som kärande, fördelade efter typ av fall och utfall.	188
Tabell 8.1.	Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med husbondfolk som kärande, fördelade efter anklagelse och utfall.	235
Tabell 8.2.	Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en piga som kärande, fördelade efter anklagelse och utfall.	236
Tabell 8.3.	Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en dräng som kärande, fördelade efter anklagelse och utfall.	236
Tabell 8.4.	Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en kronobetjänt som åklagare, fördelade efter anklagelse och utfall.	237
Bilaga 1.	Tjänstehjonsstadgornas fördelning av högsta antalet tillåtna tjänstehjon på hemman av olika storlek.	269
Bilaga 2.	Tjänstehjonsstadgornas bestämmelser om anställning, uppsägning och legostämman avseende allmogens tjänstefolk på landsbygden.	270
Bilaga 3.	Årliga maximilöner för tjänstefolk i Älvsborgs län, Skaraborgs län samt det i Älvsborgs län ingående Marks härad, gällande perioden 1723-1739 samt 1739-1805.	271

1. Inledning, syfte och frågeställningar

Under den tidigmoderna och förindustriella perioden arbetade en mycket stor del av den unga, ogifta allmogebefolkningen i Sverige som tjänstefolk, som drängar och pigor. På landsbygden betydde det för de allra flesta att de någon gång i femton- till tjuogoårsåldern lämnade sitt föräldrahem och tog tjänst i ett hushåll som liknade det de vuxit upp i, såväl sysselsättningsmässigt som socialt och ekonomiskt. Där var de legalt underordnade husbonden och matmodern i enlighet med de specifika tjänstehjonsstadgor som reglerade förhållandet och de hade begränsade möjligheter att söka annan försörjning. Deras dagliga värv liknade dock i mycket liknade övriga hushållsmedlemmars. De brukade jorden, skötte boskapen, tillverkade hushållets redskap, kläder, mat och dryck, gjorde dagsverken åt andra, reparerade byggnader och vägar, skötte barn och sjuka och deltog i alla de sysslor som gav försörjning åt ett förindustriellt agrarhushåll. De åt, sov och arbetade, bad och skvallrade, skämtade och trätte med de övriga i hushållet, men när kontraktet upphörde ett år senare tog de ofta sin kista med kläder och tillhörigheter och flyttade till ett annat hushåll. Tiden som tjänstefolk kunde vara lång, tio och uppemot tjuugo år var inte ovanligt, men upphörde vanligen vid giftermål då ett nytt hushåll etablerades, som i sin tur kunde anställa tjänstefolk.¹

Detta förhållande, där tjänstefolket inte utgjorde en distinkt klass, utan innehade positionen som en del av livscykeln, var vanligt i stora delar av Västeuropa och präglade den ekonomiska och sociala utvecklingen på många sätt. Det som i forskningen kallas för det västeuropeiska giftermålsmönstret, vilket karaktäriserades av en relativt hög giftermålsålder för båda makarna samt av att ett nygift par bildade en egen försörjningsenhet, hängde samman med tjänstefolkssystemet på så sätt att de unga ogifta behövde försörjning, medan de nyetablerade hushållen behövde arbetskraft, vilket organiserades i tjänstefolkssystemet.² Men tjänstefolkssystemet växte inte bara fram som ett svar på dessa demografiska och ekonomiska förutsättningar, utan skapades också genom lagstiftning. Med bestämmelserna om laga försvar tvingades jordlösa

---

1. Se t.ex. Dribe & Lundh (2005).

2. Se t.ex. Harnesk (1990) s. 17-24; Lundh (2004); Whittle (2017) samt detaljerade referenser i kapitel två.

till årstjänst hos någon som var i position att kunna erbjuda försvar åt andra, vanligen genom jordäggande eller hantverk. Tjänstehjonsstadgorna omfattade både män och kvinnor och reglerade såväl arbetsrelationer på ett samhälleligt plan som de hushållsrelationer som skapades i tjänstefolkssystemet. Dessa maktrelationer i tjänstefolkssystemet – mellan jordäggande och jordlösa och mellan män och kvinnor – utgör avhandlingens ämne.

Under den agrara revolutionen, som i Sverige ägde rum cirka 1750–1850, skedde en proletarisering på landsbygden som innebar att en mindre andel av den vuxna befolkningen kunde förvärva egen jord vid giftermål. Under andra halvan av 1800-talet blev tjänstefolk och andra icke jordäggande grupper i större utsträckning en proletär klass som försörjde sig på lönearbete hela livet.³ Samtidigt skedde en feminisering av tjänstefolkpositionen. Även om jordbruket i större utsträckning kunde skötas med tillfälligt anställda eller gifta tjänstefolk, kvarstod och växte behovet av mer renodlat hushållsarbete.⁴ Detta förändrade också förutsättningarna för tjänstefolkssystemet, då möjligheten att så småningom utträda ur positionen som tjänstefolk och istället själv få tillgång till jord och status som besutten eroderade.⁵ Dessa förändringar var också centrala för de processer som skulle komma att präglade den senare delen av 1800-talet: lönearbetsmarknadens tillväxt, industrialisering och urbanisering. Därmed berör utvecklingen av tjänstefolkpositionen också frågor om den övergripande moderniserings- och industrialiseringsprocessen.

Tjänstefolkets speciella position innebar att de både var kontrakterade, avlönade arbetare i enlighet med tjänstehjonsstadgorna, och hushållsmedlemmar som var praktiskt och symboliskt underordnade i enlighet med den lutherska hustavlan. Denna beskrev hushållets under- och överordnade positioner som en bild av hela samhällets hierarkiska uppbyggnad.⁶ Att arbeta som tjänstefolk var ett ofritt arbete i så måtto att det fanns ett tjänstetvång för den som inte hade tillgång till jord, samtidigt som det var ett fritt arbete i den mening att tjänstefolk kunde ta anställning hos vilken husbonde de ville och hade rätt att säga upp sig efter den lagstadgade minimitiden på ett år. Även om tjänstehjonsstadgorna omfattade både män och kvinnor, kommer i avhandlingen att visas hur deras makt och handlingsutrymme skiljde sig åt. Inom genushistorisk forskning analyseras hur historiska fenomen påverkade män och kvinnor, men

3. Se t.ex. Gadd, C.-J. (2000) samt detaljerade referenser i kapitel två.

4. Sjöberg (2008) s. 127-130.

5. Lundh (2004) s. 80-81; Lindström (2008) s. 108.

6. Se t.ex. Pleijel (1970) samt kapitel tre, s. 51-52.

också hur kön som variabel kan bidra till att bättre förklara historisk förändring. En utgångspunkt för denna studie är att tjänstefolkssystemet måste förstås både som arbetsrelationer och som könade relationer. Med könade relationer avses både de likheter och olikheter som rådde mellan män och kvinnor i deras position som tjänstefolk respektive husbondfolk, och de föreställningar om kön som påverkade och påverkades av tjänstefolkssystemet.

Forskningen om det agrara tjänstefolkets demografi och arbetsrelationer är långt ifrån heltäckande, men en del av det som är känt presenteras i följande kapitel. Än mindre utforskat är de maktrelationer i hushållen och i samhället i stort som tjänstefolkssystemet var en del av. Den främsta socialhistoriska studien av tjänstefolk under svenskt 1700- och 1800-tal är fortfarande Börje Harnesks avhandling *Legofolk*, utgiven år 1990. I den visas förekomsten av en kulturellt definierad motvilja mot tjänstefolkspositionen, och hur patriarkal ideologi användes i ökande grad från husbondehåll under 1800-talet för att kontrollera arbetskraften. I sin inledning påtalar Harnesk hur folkliga föreställningar kring positionen som dräng eller piga växlar mellan den idealiserade gemenskapen i Astrid Lindgrens böcker om bondpojken Emil i Lönneberga, drängen Alfred och pigan Lina, och den grymma utsatthet som drängen Robert levde under i Vilhelm Mobergs *Utvandrarepos*, och Harnesk diskuterar möjligheterna att betrakta tjänstefolket som aktörer i egen rätt, utan att för den skull dölja maktförhållanden.⁷ Frågan om hur tjänstefolkspositionen ska förstås – som en möjlighet att fatta självständiga beslut, få en egen inkomst och utbilda sig inför en kommande position som husbondfolk, eller som den emblematiske underordningens främsta uttryck – är fortsatt aktuell, även om det givetvis inte handlar om att besvara frågan med antingen eller.⁸ Genushistorisk forskning om hushållspositioner och kvinnors position under ekonomisk förändring handlade länge om huruvida industrialiseringen framtog kvinnor möjligheten att styra över ekonomiskt viktiga områden, som den agrara matmodern antas ha gjort.⁹ Frågan om hur makt och avsaknad av makt i olika positioner kan förstås är central för denna studie, där jag avser att genom en teoretisk positionering kring vilka maktbaser som var mest centrala, förstå maktrelationer och hur de skapade möjligheter och begränsningar. Mitt bidrag är att genom ett genushistoriskt perspektiv på det agrara tjänstefolkets relationer öka förståelsen

---

7. Harnesk (1990) s. 10.

8. Se t.ex. Simonton (2004); Sarti (2005a) samt detaljerade referenser i kapitel två.

9. Se t.ex. Lövkrona (2001).

för skiftningar i maktrelationer som har betydelse också för hur vi förstår den arbetsmarknad som växte fram efter den agrara revolutionen.

Mot bakgrund av den forskning där förändringarna i den sociala sammansättningen och arbetsrelationerna bland allmogen på den svenska landsbygden under den agrara revolutionen studeras, är avhandlingens syfte att analysera tjänstefolkssystemets arbetsrelationer och könade hushållspositioner och dess förändringar under den agrara revolutionen. Syftet är också att nå kunskap om tjänstefolksinstitutionens roll för framväxten av en mer modern lönearbetsmarknad samt en mer feminiserad tjänstefolkposition. De övergripande frågor som avhandlingen avser att besvara lyder: Hur såg maktrelationerna mellan tjänstefolk och husbönder och matmödrar inom allmogen ut och hur förändrades dessa under den agrara revolutionen? Hur kan det förindustriella tjänstefolkssystemet förstås mot bakgrund av framväxten av en mer modern och friare arbetsmarknad samt en mer feminiserad tjänstefolkposition från andra halvan av 1800-talet? Hur skapades, hanterades och förstods de positioner som tjänstefolkssystemet bestod av? Detta specificeras i sin tur genom ett antal delfrågor:

Hur reglerades tjänstefolksinstitutionen ur ett arbets- och könsperspektiv och hur förändrades den över tid?

Hur förstod och konstruerade olika aktörer i samtiden tjänstefolkssystemets arbetsrelationer? Hur hanterades och värderades kvinnor och män som arbetskraft? Vilket förhandlingsutrymme hade män och kvinnor i positionen som tjänstefolk?

Hur avlönades och belönades tjänstefolk, och hur förhandlade parterna om löner och andra rättigheter? Hur legitimerades tjänstefolkssystemets ofriheter?

Vilka maktbaser artikulerades och användes i hushållen? Hur artikulerades, tillämpades och förstods makt i de positioner som tjänstefolkssystemet skapade?

Dessa frågor diskuteras i ovan nämnd ordning i de empiriska kapitlen, så att regleringar, rättigheter och skyldigheter huvudsakligen analyseras i kapitel fem medan arbetsförhandlingar, kontrakt och synen på arbetskraften avhandlas i kapitel sex. I kapitel sju ligger fokus på lön, belöning och tjänstefolkssystemets legitimitet och i kapitel åtta utgår analysen från maktbaser i hushållen.

En central utgångspunkt för den här studien är att tjänstefolkssystemet inte bara var ett spontant eller organiskt uppkommet system för fördelning

av arbetskraft, utan ett system som skapades aktivt genom bestämmelserna om laga försvar i tjänstehjonsstadgorna. Dessa innebar att den som inte hade tillgång till jord var skyldig att träda i årstjänst hos någon som hade jord, och denna uppdelning mellan jordägare och jordlösa var den materiella grunden för tjänstefolkssystemet. Tjänstehjonsstadgorna utgör därför en egen materialkategori, där systemets ramar studeras. Den diskursiva och språkliga nivån går att studera i de skrifter som innehöll rådgivning och debatt kring jordbruk, hushåll och arbets- och befolkningspolitik. Denna litteratur författades av vetenskapsmän, politiker, präster och andra intellektuella. En överväldigande majoritet av författarna var män, men några kvinnor skrev också rådgivnings- och receptböcker om det som kallades den inre hushållningen. De debatter och råd som framfördes om tjänstefolk och tjänstefolkssystemet betraktas här som en samtida diskurs och analyseras utifrån hur tjänstefolkssystemet förstods, och presenteras sålunda inte utifrån enskilda författares position. De konkreta sätt på vilka tjänstefolk och husbondfolk kunde förhandla gränserna för sina relationer har lämnat spår i domstolsprotokoll. I den här avhandlingen studeras rättsfall som på något sätt behandlar tjänstefolk och tjänstehjonsstadgorna i en häradsrätt, från Ås härad i Västergötland. Ås häradsrätt har valts på grund av materialtillgången. Tack vare släkt- och hembygdsforskaren Tore Österhag finns det över Ås härads domböcker det mig veterligt enda registret över alla ärenden i en hel häradsrätt ända fram till år 1860. Detta möjliggör tillgång till ett unikt material där även tvister och ansökningar som inte ledde till fällande dom går att hitta i det annars svårtillgängliga domstolsmaterialet. Det betyder att jag har kunnat få fram ett material som kommer de i källorna annars så tysta 1700- och 1800-talspigorna och -drängarna närmare än vad som vanligen är möjligt. Områdets särskilda förutsättningar diskuteras i kapitel två. Materialet analyseras med inspiration från en metod kallad reflexiv tolkning, där material från olika nivåer kan användas för att skapa ökad förståelse för ett fenomen.¹⁰ Frågorna besvaras med hjälp av teorier om kön och makt för att förstå de kontrakt som skapade tjänstefolkssystemet och positionerna som husbonde och matmoder, som dräng och piga.

---

10. Se Alvesson & Sköldberg (2008) samt diskussion i kapitel fyra.

2. Bakgrund och tidigare forskning

Denna avhandling ingår i två övergripande forskningsfält. Det ena är den agrarhistoriska forskningen om det förindustriella tjänstefolkets arbetsrelationer. Det andra är den genushistoriska forskningen om könade maktrelationer, hur historiska processer påverkat män respektive kvinnor och hur kön kan användas för att förstå historisk förändring. Dessa fält är naturligtvis inte helt åtskilda, men det agrara tjänstefolket har studerats i tämligen liten utsträckning utifrån socialhistoriska maktperspektiv och genushistoriska teorier.¹¹

Detta kapitel fyller två syften: dels utgör det en bakgrundsteckning av det samhälle där undersökningen äger rum, dels innehåller det en presentation av och diskussion om tidigare forskning inom den agrarhistoriska och genushistoriska forskningen. Kapitlet inleds med en bakgrund där framförallt den svenska agrarhistoriska forskningen används för att beskriva demografi och arbetsrelationer i det förindustriella agrarsamhället. Därefter följer en presentation och diskussion av den social- och genushistoriska forskning som studerat maktrelationer inom hushåll generellt, och särskilt tjänstefolket och dess position. Kapitlet avslutas med ett antal nedslag i den forskning som berör de material som används i avhandlingen, nämligen tjänstehjonsstadgorna, den didaktiska lantbrukslitteraturen samt en diskussion av Ås härad, varifrån domstolsmaterialet är hämtat.

Den agrara revolutionens demografi och arbetsrelationer

År 1700 bestod Sveriges befolkning av 1,4 miljoner invånare, vilket hade ökat till 2,4 miljoner i slutet av århundradet. År 1870 var invånarantalet 4,2 miljoner.¹² Den svenska befolkningen bodde till största delen på landsbygden, och under hela tidsperioden fram till 1850 tillhörde omkring 80 procent av befolkningen

---

11. Flera forskare har påpekat bristen på studier som undersöker maktrelationerna inom hushållet, se t.ex. Hedenborg & Wikander (2003) s. 63; Lundh (2004) s. 83. Lars Edgren framhöll i sin recension av Harnesks avhandling *Legofolk* att fokus på hur kön påverkade tjänstefolkssystemets maktrelationer vore välkommet, liksom att undersöka detta utifrån den ekonomiska utvecklingen, Edgren, L. (1991) s. 107-108. I forskningsprojektet *Gender and work* vid Uppsala universitet studeras kön och andra maktrelationer utifrån arbete och försörjning, bland annat kring tjänstefolk, om än inte direkt relaterat till den agrara revolutionen och hittills huvudsakligen fram till år 1800, se antologin *Making a living, making a difference* red. Ågren (2017b).

12. Gadd, C.-J. (2000) s. 186-187.

gruppen jordbruksidkare.¹³ Under tidsperioden 1750–1850 genomgick det svenska jordbruket vad som har kommit att kallas för den agrara revolutionen, då kraftig befolkningstillväxt, nyodlingar, nya redskap och odlingstekniker och nya former för ägande skapade effektivare jordbruk och ökad social stratifiering av landsbygdens befolkning.¹⁴ Minskad dödlighet gjorde att fler barn nådde arbetsför ålder och tillsammans med större sammanhållna jordbruksmarker och mer effektiva odlingstekniker innebar det att vissa bönder fick större arbetskraftsbehov, medan andra slogs ut från bondeklassen. Möjligheten för landsbygdens allt fler jordlösa att försörja sig på tjänstearbete eller daglönearbete även som gifta ökade. Från 1750 till 1860 ökade antalet bönder med 10–20 procent, medan antalet jordlösa ungefär fyrdubblades.¹⁵ Särskilt påtaglig var ökningen av så kallade backstugusittare och inhysesshjon, men också av torpare.¹⁶ Ett torparhushåll bestod vanligen av ett gift par som inte ägde sitt torp, utan betalade någon form av lega, ofta i dagsverken till ägaren. Torparen hade också ett mindre, eget jordbruk som inte producerade tillräckligt för att föda en familj. Backstugusittare hade mindre jord än torparna. Husen var ofta uppförda på allmänningar och invånarna livnärde sig på tillfälliga arbeten och var således inte direkt underställda någon bonde. Gränsen mellan backstugusittare och inhysesshjon var inte alltid helt tydlig, men vanligen bodde inhysesshjonet i någon annans bostad och förrättade det arbete hon eller han kunde, utan att vara årsanställd som piga eller dräng. Under 1700-talet var backstugusittare och inhysesshjon ofta äldre, ej fullt arbetsföra personer, men i och med proletariseringen kunde under 1800-talet även fullt arbetsföra personer hamna i backstugor eller bli inhysesshjon.¹⁷ En grupp som växte långsamt i slutet av 1700-talet, men allt snabbare framåt mitten av 1800-talet, var statarna, eller statorparna eller statdrängarna, som de mer korrekt kallades i samtiden. Statare var årsanställda, vanligen gifta tjänstefolk på större gårdar med ett eget hushåll i en bostad som ingick i lönen. Lönen betalades in natura; en stat var den mängd livsmedel som stataren avlönades med. Statarna lydde liksom ogift tjänstefolk under tjänstehjonsstadgorna. Statare började användas i Mälardalen och sydöstra Sverige, och senare även i Skåne, men fick aldrig någon större

---

13. Wohlin (1909) s. 4-5.

14. Winberg (1975); Söderberg (1978); Isacson (1979) s. 170; Gadd, C.-J. (1983) s. 85-87; Peterson (1989) s. 1-3; Gadd, C.-J. (2000) s. 11-13; Wiking-Faria (2009).

15. Winberg (1978) s. 170. Se också Wohlin (1909) s. 28-29; Lundh (1999) s. 58-60.

16. Olofsson (1996) s. 47.

17. Gadd, C.-J. (2000) s. 86-91, 224-226.

utbredning i övriga landet. Statare hade fördelen att kunna gifta sig utan att ha tillgång till en gård, men det var en både socialt och ekonomiskt utsatt grupp.¹⁸ Statarna fick större betydelse först under slutet av den tidsperiod som denna undersökning omfattar, men gruppen spelar en viss roll i diskussionerna om tjänstefolkets ställning och giftermålets betydelse.

Andelen och antalet tjänstefolk är svårare att mäta än övriga grupper, eftersom dessa räknades tillsammans med hushållets egna barn i Tabellverkets statistik, med undantag för vissa perioder.¹⁹ En jämförelse mellan tidsperioderna 1775–1800 och 1870–1900 visar att tjänstefolket utgjorde cirka 15 procent av landsbygdsbefolkningen vid båda tillfällena. I Älvsborgs län, där Ås härad var beläget, var strukturen lik den i riket i stort, med cirka 13 procent tjänstefolk.²⁰ Några geografiskt avgränsade studier ger också en bild av utbredningen. Christer Lundh har visat att 85–90 procent av den vuxna befolkningen i fyra skånska socknar under tidsperioden 1740–1859 hade varit tjänstefolk någon gång under sin livstid.²¹ Börje Harnesk har gjort en fallstudie över en Norrlandssocken år 1800, där 60–70 procent av befolkningen hade varit tjänstefolk,²² och i Björskog i Västmanland, som Jonas Lindström undersökt, var 21 procent av befolkningen tjänstefolk 1815. I Björskog hade hälften av de självägande hushållen tjänstefolk år 1775 och något fler än så 1814.²³ Med fler jordlösa och relativt mindre andel självägande bönder ökade antalet tjänstefolk per hushåll under första halvan av 1800-talet, men fördelningen var ojämn, och den stora ökningen skedde hos ett mindre antal större jordägare.²⁴ Från andra halvan av 1800-talet minskade tjänstefolkssystemet i både omfattning och betydelse för arbetskraftsförsörjningen, och det ogifta tjänstefolket ersattes till viss del av gifta statare eller mer tillfällig arbetskraft.²⁵ Det var dock inget

18. Lundh & Olsson (2008) s. 9-12, 24-27. Se också Eriksson & Rogers (1978) s. 26-37.

19. Ett skäl till denna sammanslagning mellan hushållets barn och tjänstefolk var att i enlighet med hustavlans världsbild räknades barn och tjänstefolk som den underordnade gruppen i hushållsståndet, se vidare i kapitel tre, s. 51-52 samt Carlsson, C.M. (2016) s. 66-67. Jag kommer dock att argumentera för att detta inte bör förstås som att barn och tjänstefolk också behandlades lika.

20. Wohlin (1909) s. 48-49.

21. Lundh (2004) s. 80-81.

22. Harnesk (1990) s. 217.

23. Lindström (2008) s. 53, 108.

24. Winberg (1978) s. 176-177.

25. Lundh (1999) s. 77-83.

fullständigt skifte, utan tjänstefolk hade fortsatt en roll i jordbruket under lång tid.

Ett kännetecken för agrarsamhällets årsanställda tjänstefolk som renderade klagomål från husbönder och som har förbryllat forskare, var att de flyttade ofta. En majoritet stannade bara ett år, det vill säga den lagstadgade minimitiden, och mycket få stannade längre än två år.²⁶ Tidpunkten för att lämna hemmet skiljde sig åt mellan besuttna och jordlösa, där de senare i större utsträckning tjänade sitt levebröd utanför hemmet före giftermål, och dessutom började tidigare.²⁷ Martin Dribe har också visat att obesuttnas barn lämnade hemmet tidigare, vid runt 16 års ålder, och att deras flyttålder påverkades mindre av skördeutfall. Det berodde troligen på att de obesuttna hushållen inte hade tillräckligt med arbete åt sina halvvuxna barn oavsett konjunktur, medan besuttna hushåll kunde använda barnen som en arbetskraftsbuffert så att de kunde stanna i hemmet längre vid goda tider, när det fanns mycket arbete, men flytta tidigare när så inte var fallet.²⁸ Eftersom jordlösas barn började arbeta tidigare och det var mer ovanligt bland dem att stanna i föräldrahemmet fram till giftermål, var barn till jordlösa överrepresenterade bland tjänstefolket, även om det också bland böndernas barn var mycket vanligt att ta tjänst.²⁹

Den ökade proletariseringen berodde inte i första hand på att jordlösa fick fler barn än besuttna, vilket ofta har antagits i den tidigare forskningen, utan på en nedåtgående mobilitet mellan generationer. När fler barn överlevde till vuxen ålder skulle också arvet delas på fler, vilket innebar att alla barn svårigen kunde hamna på samma position som föräldrarna.³⁰ Det är dock viktigt att notera att rörligheten inte var entydig – både uppåtgående och nedåtgående social mobilitet ökade, även om den övergripande trenden var ökad proletarisering.³¹ Det innebar rimligen en större osäkerhet inför framtiden och möjligen en större tveksamhet inför att tillbringa många år som tjänstefolk, då det blev en allt mindre självklar väg till positionen som självförsörjande bondehushåll. Denna stratifiering, med ett ökat antal jordlösa som inte kunde förvärva en egen gård, gjorde att det sociala avståndet mellan husbondfolket och arbetarna

26. Kussmaul (1981) s. 49-54; Lundh (1999) s. 81-82; Gadd, C.-J. & Johansen (2011) s. 303.

27. Carlsson, S. (1977) s. 84.

28. Dribe (2000) s. 209-211.

29. Samma tendens fanns i England, se Kussmaul (1981) s. 26-31, 75-78.

30. Björkman (1974) s. 176-178; Olofsson (1996) s. 48-49; Gadd, C.-J. (2000) s. 228-230; Lindström (2008) s. 165-166, 203-205.

31. Carlsson, S. (1977) s. 87-89; Winberg (1978) s. 183; Lundh (1999) s. 73-76.

ökade. Bönder på större jordegendomar behöll i större utsträckning sina söner och döttrar hemma, medan de jordlösa, som inte hade något annat val än att låta sina barn arbeta utanför hemmet, blev fler. Detta, ett landsbygdsproletariat, var en av förutsättningarna för industrialiseringen, men under den agrara revolutionen behövdes de jordlösas arbetskraft fortfarande i stor utsträckning i jordbruket och kompletterande näringar. Detta förhållande ledde så småningom också till förändringar på arbetsmarknaden, så att både anställningsformer och handel omgavs av färre restriktioner, och fler människor blev lönearbetsberoende.³² Utvecklingen av ett lantarbetarproletariat gick mycket långsamt i Sverige, som snarare karaktäriserades av en stor rörlighet mellan olika positioner under bondenivån genom livet, men också mellan bondepositionen och undergrupperna: från tjänstefolk till daglönare till torpare till bonde till inhysesshjon, till exempel.³³ Det är dock helt klart att den agrara revolutionen inte bara kom med vinster i form av ökad produktivitet och minskad dödlighet, utan också med en ökad polarisering och proletarisering med fler fattiga.³⁴ Sammantaget är det denna utveckling som gjort att jag har förlagt undersökningen till perioden 1730–1860. Startåret 1730 snarare än 1750 beror på materialtillgången vilket diskuteras utförligt i kapitel fyra.

Det råder ingen samstämmighet i tidigare forskning kring vilken värdering som gjordes av tjänstefolk respektive daglönare under olika tider. Harnesk menar att tjänstearbetet undveks till förmån för daglönararbetet i många fall. Detta trots att årstjänst innebar trygghet, då kost och logi ingick i lönen, samt att möjligheten att få tjänst som piga eller dräng var stor och förhandlingsläget gentemot bönderna var förhållandevis gott. Det var motviljan mot själva beroendeförhållandet som skapade önskan hos den unga, jordlösa befolkningen att hellre vara daglönare, enligt Harnesk.³⁵ I sin studie av tjänstefolkssystemet i England menar Ann Kussmaul däremot att det ansågs bättre att vara tjänstefolk än daglönare. Hon menar att det snarare var på böndernas initiativ som tjänstefolksinstitutionen försvann, eftersom de drog fördel av att inte behöva betala kost och logi för arbetare under hela året utan bara betala lön för den tid de verkligen arbetade.³⁶ Gunilla Peterson har för västra Östergötland

32. Utterström (1957a) s. 22-26; Löfgren (1978) s. 104-105; Winberg (1978) s. 171-173; Gadd, C.-J. (1983) s. 39; Harnesk (1990) s. 18; Olofsson (1996) s. 8-12; Lundh (1999) s. 66-68.

33. Martinius (1982) s. 6-9; Olofsson (1996) s. 29.

34. Jones (2016) s. 134, 141, 160, 219.

35. Harnesk (1990) s. 90-91, 127-137, 187-189.

36. Kussmaul (1981) s. 109, 120-124, 133.

gjort en beräkning av de ekonomiska incitamenten för bönderna att använda tjänstefolk respektive daglönare. Hon menar att det under 1800-talets första hälft var dyrare att bemanna jordbruket med daglönare än med statare eller drängar, delvis för att tjänstefolket troligen arbetade längre dagar. År 1880 hade kostnadsskillnaden utjämnats och var då ungefär densamma för drängar och daglönare. Hon jämför också mäns och kvinnors löner och menar att pigornas löner ökade långsammare än drängarnas under perioden 1810–1890, så att de vid periodens slut inte tjänade mer än hälften av drängarna, jämfört med tre femtedelar i början av perioden. Peterson konstaterar dock att det inte går att avgöra vilken av positionerna – daglönare eller tjänstefolk – som föredrogs.³⁷ Jag kommer heller inte att kunna besvara den frågan på något uttömmande sätt, men jag kommer att visa hur diskussioner och praktiker såg ut samt på vilket sätt värderingen var könad.

Tjänstefolkssystemet innebar en viktig omfördelning av arbetskraft, eftersom hushåll genomgick olika cykler i sin försörjningssituation. Det betydde att ett hushåll med flera små barn behövde anställa ytterligare arbetskraft i form av tjänstehjon, medan ett hushåll med flera halv vuxna barn kunde ha ett överskott på arbetskraft. Många som hade arbetat som tjänstefolk kunde så småningom själva anställa tjänstefolk, och tjänstearbete var något som kännetecknade en del av livet snarare än ett livslångt yrke.³⁸ Tjänstefolket i detta system var därför *life-cycle servants*, som Peter Laslett kallade det. Det hänger samman med principen om neolokalitet, vilket betyder att ett nygift par flyttade ifrån sina respektive föräldrar och bildade en egen försörjningsenhet vid en ny lokalisering i samband med giftermål.³⁹ *Life-cycle servants* och neolokalitet utgjorde en del av det som John Hajnal identifierade och beskrev som det europeiska giftermålsmönstret. Det innebar också hög giftermålsålder och relativt stor andel som aldrig gifte sig.⁴⁰ Sverige betraktas vanligen som ett exempel på ett område där det västeuropeiska giftermålsmönstret var framträdande, även om det naturligtvis förekom variationer både över tid och mellan regioner.⁴¹ Principen om neolokalitet gjorde att giftermål och försörjningsmöjligheter

37. Peterson (1989) s. 110-114, 132, 182.

38. Gadd, C.-J. (1983) s. 39; Liljewall (1995) s. 107; McIsaac Cooper (2004) s. 281; Lundh (2004) s. 72-77.

39. Laslett (1965).

40. Hajnal (1965).

41. Carlsson, S. (1977) s. 68-70; Lindström (2008) s. 51 och där anförd litteratur; Dribe & Lundh (2014) s. 221-223.

hängde tätt samman, vilket innebar att giftermål kunde ske först när en ny försörjnings- och boendemöjlighet öppnade sig för paret och att de ogifta behövde arbete fram till dess. Modellen är givetvis förenklad, till exempel var omgifte på grund av en makes eller makas död inte ovanligt. Det innebar också att ålders- och erfarenhetsstrukturen långt ifrån alltid var den förväntade, det vill säga att makarna var nära varandra i ålder och tjänstefolket yngre. En yngre dräng kunde till exempel gifta om sig med sin matmoder som blivit änka och därmed eventuellt bli husbonde över tjänstefolk som var äldre än han själv.⁴² Lindström kritiserar det han kallar för nischteorin på liknande grunder. Synen att ett giftermål alltid ledde till en ny försörjningsnisch och en ny enhet – det vill säga att det nygifta paret flyttade in på, eller övertog, en gård där de blev hushållsföreståndare, beskrivs som förenklad. Lindström menar dels att den synen överdriver stabiliteten i ett hushåll eller en familj och betonar att familjens sammansättning och medlemmar förändrades över tid på flera sätt, dels att mer förmögna hushåll sannolikt kunde erbjuda barnen en egen försörjningsnisch tidigare, medan de i fattigare hushåll inte kunde överta gården förrän efter föräldrarnas bortgång. Han vill istället betrakta tillgången till produktionsmedel och gårdens invånare som centrala för hushållet, snarare än familjebanden.⁴³ Möjligheten till neolokalitet och därmed till förutsättningarna för det europeiska giftermålsmönstret utmanades i och med den ökade proletarisering som beskrivits ovan. När färre människor kunde gifta sig till en egen försörjningsnisch inom jordbruket, förändrades också förutsättningarna för tjänstefolkssystemet. Detta utgör bakgrunden till min studie.

Det europeiska giftermålsmönstret har kopplats till ett svagare förtryck av kvinnor, liksom till Västeuropas ekonomiska dominans och tidiga industrialisering.⁴⁴ Siegfried Gruber och Mikołaj Szołtysek skapar ett patriarkatsindex genom att studera ett antal aspekter av mäns dominans över kvinnor: åldersskillnad mellan makar, andel kvinnliga hushållsföreståndare och andel kvinnor som levde i familjer de inte var släkt med; äldre generationers makt över yngre mänt i bland annat graden av neolokalitet; preferens för söner. Det är således varianter av de faktorer som utgör det västeuropeiska giftermålsmönstret som mäts, och resultaten pekar också på ett övergripande plan på att det fanns en skiljelinje mellan nordvästra och östra/sydöstra Europa.⁴⁵ Tracy Dennison

42. Dribe & Lundh (2014) s. 232-237.

43. Lindström (2008) s. 138-139.

44. Whittle (2017) s. 2-4.

45. Gruber & Szołtysek (2016) s. 138, 156.

och Sheilagh Ogilvie sammanfattar argumentationen för giftermålsmönstrets koppling till ekonomisk framgång så, att giftermålsmönstret gav svagare patriarkal makt över döttrar, minskad preferens för söner, förbättrad äganderätt för kvinnor, ökat kvinnligt arbetsmarknadsdeltagande, större makt för änkor och större jämlikhet mellan äkta makar, vilket samlat skulle ge ekonomisk tillväxt. Andra varianter av denna koppling framhäver kvinnors större möjligheter att styra fertiliteten efter ekonomiska signaler under det västeuropeiska giftermålsmönstret, och möjligheterna att underlätta utbildning för kvinnor. Men när Dennison och Ogilvie undersökte samvariationen av hög tillväxt och hög grad av det västeuropeiska giftermålsmönstret, fann de en omvänd korrelation. Områden som karaktäriserades av en hög grad av västeuropeiskt giftermålsmönster, till exempel Sverige, hade sen och långsam ekonomisk tillväxt, medan England och Nederländerna, med snabb och tidig ekonomisk tillväxt, kännetecknades av en minskad grad av det västeuropeiska giftermålsmönstret. De framhäver istället att kvinnlig autonomi och de effekter som den kan ha haft på ekonomisk utveckling berodde på vilka sysselsättningar som tilläts för kvinnor och vilka löner de gav, vilket i sin tur berodde mer på institutioner utanför familjen, såsom den politiska styrningen, skran, kyrka och stat.⁴⁶ Detta har dock kritiserats av dem som menar att giftermålsåldern sjönk som ett svar på den ökande ekonomiska utvecklingen i till exempel England.⁴⁷

Äktenskapets roll för kvinnors maktposition har också börjat diskuteras som en skillnad mellan kvinnor som var *ever-married* och *never-married*, det vill säga gifta och änkor respektive ogifta. Tidigare särskildes ofta änkor från både gifta och ogifta när kvinnors relativa maktposition undersöktes, eftersom ankornas mer självständiga position fanns inskriven i lagar och förordningar, och de har därmed varit mer synliga i historiska material.⁴⁸ I forskningsprojektet *Gender and work* vid Uppsala universitet har denna skiljelinje visat sig vara central. Det har visats att äktenskap utgjorde en avgörande maktbas för kvinnor under den tidigmoderna tiden, men också för män, även om män också hade andra möjliga maktbaser. Även om män ägnade sig mer åt styrande och arbetsledande aktiviteter än kvinnor, så var skillnaden än större mellan gifta eller tidigare gifta och ogifta.⁴⁹ Sofia Lings studie av kvinnors arbete och försörjning i 1600- och

---

46. Dennison & Ogilvie (2014) s. 667-675.

47. Carmichael m.fl. (2016) s. 199-200.

48. Fransson (2000) s. 89.

49. Hassan Jansson & Fiebranz & Östman (2017) s. 140-146. Se också Ling m.fl. (2017) s. 88-91, 95; Ågren (2017a) s. 9-10.

1700-talets Stockholm visar på en avgörande skillnad mellan gifta eller tidigare gifta kvinnor och ogifta, där de ogifta i mycket liten utsträckning agerade självständigt gentemot staden. De ogifta befann sig i en underordnad position, medan gifta kvinnor och änkor agerade på ett mer likartat sätt i relation till sin försörjning och ofta var arbetsledare över ogifta kvinnor.⁵⁰ Att ogifta kvinnor var i gifta kvinnors tjänst ökade också de giftas större och mer varierade försörjningsmöjligheter.⁵¹ Denna forskning behandlar i stor utsträckning tiden före 1800, medan kvinnohistoriskt inriktade studier av senare tider ofta lyft fram den ogifta kvinnans ökande handlingsutrymme.⁵² Denna utveckling har ofta ansetts vara knuten till industrialisering och urbanisering, där den gifta kvinnan isolerats från produktiva och lönande verksamheter, medan den ogifta kvinnans rättigheter successivt utökats. Det tycks således finnas ett skifte från det att kvinnor under tidigmodern tid behövde äktenskapet för att få ekonomiskt handlingsutrymme, till att äktenskapet senare blev ett hinder för detta. Skiljelinjen mellan gifta eller tidigare gifta och ogifta kommer att vara central också i min studie, på grund av den nära kopplingen mellan ogift status och tjänstefolkpositionen samt mellan gift status och positionen som matmoder. Det kan inte tas för givet att äktenskapet som maktbas för kvinnor såg likadant ut under hela tidsperioden – det är en empirisk fråga att undersöka.

Genus- och socialhistorisk forskning om tjänstefolk

Tjänstefolkpositionen präglas av en säregen kombination av närhet och avstånd, av ojämlikhet och ömsesidigt beroende. Hur relationerna har levts och upplevts har naturligtvis varierat beroende på hur det samhälle de ägt rum i har sett ut, vilket är skälet till den vikt som lagts vid att beskriva det agrara samhällets och hushållets övergripande struktur. Ändå tycks det finnas vissa gemensamma drag i tjänstefolkpositionen genom århundradena och i olika typer av samhällen. I det följande kommer en del av den internationella och svenska forskning som undersökt maktrelationer i hushåll med tjänstefolk och som har teoretisk och/eller empirisk relevans för min undersökning att presenteras.

50. Ling (2016) s. 52-53, 112-116, 159-164.

51. Shepard (2015) s. 10-13. Se också Kittell & Queller (2016) för diskussion om forskningsläget angående änkor, gifta och ogifta kvinnor, särskilt s. 437-440.

52. Se t.ex. Göransson (1992) s. 105-106; Simonton (1998) s. 191-193; Florin & Kvarnström (2001) s. 17-18; Wikander (2006); Schön (2012) s. 320-323.

Raffaella Sarti beskriver tjänsteyrkets övergripande utveckling enligt följande. I tidigmodern tid var ålder den dominerande faktorn bakom vem som blev tjänstefolk och vem som blev dess husbondfolk, det vill säga det system av *life-cycle servants* som har beskrivits ovan. Sarti poängterar dock att klasskillnader mellan tjänstefolk och husbondfolk var vanligare och större i Sydeuropa, där *life-cycle servants* knappt förekom. Under 1800- och 1900-talen fortfor ålder att ha betydelse, men yrket feminiserades så att det var fler kvinnor än män som var tjänstefolk. Det blev också i större utsträckning ett klasskiktat yrke, vilket innebar att den som tjänade inte själv skulle komma att anställa tjänstefolk, liksom husbondfolkets barn inte blev tjänstefolk. Under 1900-talet och 2000-talet var tjänsteyrket fortfarande en fråga om klass och kön, men också om nationalitet och etnicitet. Att fattigare grannländers unga kvinnor flyttade till det rikare landet för att ta tjänst som hembiträde eller hushållerska har förekommit under hela 1900-talet, även om utvecklingen har accentuerats och migrationen är mer långväga idag.⁵³ Liksom uppdelningen mellan obesuttna och besuttna var den materiella organisatoriska förutsättningen för tjänstefolkssystemet i agrarsamhället, så har olika former av nationell eller global ojämlikhet varit en förutsättning för tjänstefolk också i andra tider. Vad som egentligen köptes och såldes på den arbetsmarknad där tjänstefolk ingick debatterades av samtida teoretiker, och Carolyn Steedman menar att det är viktigt att se hur det i tjänstefolkets arbete också ingick att skapa positionerna husbonde och matmoder. Hon framhåller att det finns en påtaglig underteoretisering av tjänstefolks arbete, alltifrån Adam Smith och Karl Marx som avfärdade det som ekonomiskt ointressant, en feodal kvarleva och ett improduktivt arbete, till senare tiders ekonomer som inte har betraktat det som ett egentligt arbete eller anställningsförhållande. Ett skäl till det är förmodligen den paradox som Steedman lyfter fram, nämligen att såväl samtida teoretiker som husbönderna själva såg det som självklart att de egentligen kunde utföra arbetet bättre, men att antingen social position eller annat viktigare arbete hindrade dem och att de därför var tvungna att hyra ett slags förlängning av sig själva.⁵⁴ Carmen Sarasúa

53. Sarti (2005a) s. 202-204. För en genomgång av spansk lagstiftning och de mycket hårda villkoren för tjänstefolk där, se Casares (2004). För några studier över nutida förhållanden, se Anderson (2000); Salazar Parreñas (2001); Widding Isaksen (2005); Magat (2005); Von Oertzen (2005); Salazar Parreñas (2005); Gavanoas (2010).

54. Steedman (2009) s. 15-17, 42-45, 88. Det finns dock en del nyare studier som ägnat sig åt att beräkna efterfrågan på tjänstefolk på ett sätt som mer påminner om hur andra former av arbetsmarknader brukar studeras, se t.ex. Edvinsson (2009); Outram (2017). Förståelsen av tjänstefolkets roll mer som en tilldelad position än som ett valt yrke har också diskuterats av t.ex. Casares (2004) s. 209; Sarti (2005a) s. 236-237; Pooley (2009) s. 419-420.

beskriver något liknande angående det specifika med tjänstefolk, nämligen att det som betalas för inte är en viss arbetsinsats, utan ett engagemang i hushållet där personliga egenskaper spelar stor roll.⁵⁵ Att ha en tjänarstab tillgänglig var förstås också en statusmarkör för det anställande hushållet. Sarti menar att detta bara fungerade så länge det fanns ett försvarligt avstånd mellan tjänstefolk och husbondfolk, och ju mer allmänt accepterat och självklart det avståndet var för alla parter, desto lättare var det för de anställande att anta en generös attityd gentemot tjänstefolket. I och med industrialiseringen, men också i och med idéer om demokrati, ökade den sociala rörligheten och det blev viktigare att skilja ut tjänstefolket från dem som anställde.⁵⁶ Detta har implikationer för min studie, då de sociala och ekonomiska skillnaderna ofta var små i allmogehushållen, men de roller som föreskrevs parterna i såväl lagstiftningen som i hustavlan och i den didaktiska litteraturen präglades av en betoning på olikheter.

Som beskrivits ovan tenderar den agrarhistoriskt inriktade forskningen att fokusera på det ur ett livscykelperspektiv tillfälliga i tjänstefolkspositionen, samt på hur systemet har fungerat som en effektiv fördelning av arbetskraft.⁵⁷ Men det grundläggande villkoret för förekomsten av tjänstefolk är ojämlikhet. I agrarsamhällets tjänstefolkssystem var den mest avgörande skiljelinjen den mellan jordägande och jordlös. Nedan ska forskning som behandlar olika sätt att förstå tjänstefolkspositionen och parternas relationer presenteras. Denna forskning handlar till större del om urbana och/eller större hushåll.⁵⁸ Från framstående och förmögna hushåll finns generellt sett mer material bevarat – detta gäller i allt högre grad ju längre tillbaka i tiden man går.⁵⁹ I jämförelse är det svårare att komma allmogens hushållsrelationer in på livet. Det råder viss oenighet kring vilken social position som det agrara tjänstefolket uppfattades inneha, även om ingen förnekar att de fick arbeta hårt och generellt sett stod längst ned i hushållshierarkin. Carl-Johan Gadd skriver: ”Tjänstehjonen bör knappast i första hand ses som exempel på lönearbetskraft utan snarare som ett system att fördela ung, ogift arbetskraft mellan gårdshushållen.”⁶⁰ Att tjäns-

55. Sarasúa (2004) s. 534-539.

56. Sarti (2005a) s. 214-217. För exempel på hur detta kunde ta sig uttryck, se Maza (1983); Paping (2017).

57. Kussmaul (1981) s. 26; McIsaac Cooper (2004) s. 281; Dribe & Lundh (2005) s. 55.

58. Whittle (2017) s. 2.

59. Se till exempel Nordlund Edvinsson & Söderberg (2010); Ramsay (2010).

60. Gadd, C.-J. (1983) s. 39.

refolket behandlades som en del av familjen är också en vanlig uppfattning.⁶¹ Flera forskare framhäver att situationen för tjänstefolket sannolikt var mycket utsatt och att lagstiftningen framhöll husbondfolkets rättigheter och hjonens skyldigheter, men eftersom analysen oftast berör tjänstefolket på ett övergripande plan hamnar fokus på deras övergångsposition och på att de inte utgjorde en egen klass.⁶² Inger Eriksson och John Rogers skriver att de flesta av jordbrukets arbetare, inklusive pigor och drängar, kännetecknades av sin koppling till jorden, även om denna koppling inte bestod i direkt ägande av jord.⁶³ Jag menar dock att tjänstefolket tvärtom karaktäriserades av sin avsaknad av jord, vilket jag kommer att argumentera för genom avhandlingen. Genom att fokusera på att många tjänstefolk senare i livet skulle få tillgång till jord, eller att de var uppvuxna i ett jordäggande hushåll, skapas den harmonibetonade beskrivning av tjänstefolkspositionen som jag menar har färgat mycket av forskningen om landsbygdens sociala relationer.

En aspekt av hur tjänstefolk ska betraktas i den agrara hierarkin eller klassammansättningen är deras möjlighet att använda sina inkomster för att förvärva en egen gård. Enligt Lindström krävdes det 18–25 års tjänstetid för båda makarna för att de med sina sparade tjänstehjonslöner skulle kunna köpa en gård – och då fick de inte spendera något av lönen under tjänstetiden. Lindström konstaterar därför att det i princip krävdes ett arv eller giftermål med en arvtagare för att ett tjänstehjon skulle komma i besittning av en gård. Liknande otillräckliga besparingsmöjligheter under tjänstetiden har noterats från England och Tyskland, och tjänstetiden kan således inte betraktas som i sig tillräcklig för socialt avancemang, utan snarare som ett sätt att försörja sig i väntan på arv eller giftermål med en arvtagare.⁶⁴ Harnesk menar att tjänstefolket gjorde vad de kunde för att undvika att ta årstjänst och underkasta sig dels husbondeväldet, dels lönearbetets beroende. De styrdes i denna strävan både av vad han kallar för en egalitär ideologi, som lönearbetsrelationen utgjorde ett hot mot, och av en frihetslängtan och längtan efter att få vara sin egen. Han diskuterar också frågan om positionens status i relation till vad människor runtomkring, och tjänstehjonet självt, såg för framtida möjligheter, liksom om hur det kunde slå olika för män och kvinnor. Han föreslår en tolkning som innebär att det kan ha varit mer stigmatiserande för män att ta drängtjänst än för kvinnor att ta

61. Dribe & Lundh (2005) s. 55-56; Gadd, C.-J. & Johansen (2011) s. 307.

62. Björkman (1974) s. 161-162, 174-175; Gadd, C.-J. (1983) s. 39; Lundh (1999) s. 57-58.

63. Eriksson & Rogers (1978) s. 27.

64. Lindström (2008) s. 158-160. Se också Gadd, C.-J. (2012) s. 108-109.

pigtjänst, eftersom den son som skulle få överta föräldragården mer sällan tog tjänst som dräng, vilket innebär att en man som var dräng var en man som inte skulle få ärva jord, medan någon sådan slutsats inte kunde dras om kvinnor som var pigor.⁶⁵ Kussmaul uttrycker en liknande tanke om skillnaden mellan tjänstefolk och daglönare: ”To be a servant was to be a potential farmer, but to be a labourer was to be a realized failure.”⁶⁶ Sølvi Sogner menar att det i Norge på 1600-talet var en privilegierad position att vara daglönare, och att det var en syn som höll i sig. Den rösträtt som infördes 1814 gällde till exempel inte de som var ”beroende”, det vill säga arbetade under en husbonde.⁶⁷ Sheila McIsaac Cooper menar däremot att det före slutet av 1700-talet inte ansågs vara socialt deklarerande att ha varit tjänstehjon någon period i livet i England, och att de kvinnliga daglönare som fanns utöver det inneboende tjänstefolket hade mycket låg status.⁶⁸ Lundh förlägger den socialt deklarerande effekten av att ha varit tjänstehjon i Sverige till andra halvan av 1800-talet.⁶⁹ Lindström menar att början av 1800-talet innebar en påbörjad klasskillnad mellan husbondfolket och tjänstefolket, men att det fram till dess främst hade varit ett sätt att fördela resurser inom samma klass.⁷⁰ En annan aspekt av en harmonibetonad beskrivning av tjänstefolkets position handlar om behandlingen av sjuka och åldrande tjänstehjon. Tjänstehjonsstadgornas regleringar kring husbondfolkets ansvar att sörja för sjuka och åldrande hjon blev allt mer utvecklade under tidsperioden, vilket diskuteras mer i kapitel fem. Denna patriarkala omsorg har beskrivits som en fördel tjänstefolket åtnjöt: å ena sidan var de underordnade och fick arbeta hårt, å andra sidan var de skyddade vid sjukdom. Mig veterligen har ingen av de forskare som framhållit omsorgsansvaret som underordningens goda sida studerat hur stadgan hanterades i praktiken, utan denna ömsesidighet har fortsatt att presenteras som ett exempel på de förindustriella patriarkalt ömsesidiga relationerna.⁷¹

Ett skäl till att en harmonibetonad förståelse av relationerna i det agrara tjänstefolkssystemet har varit framträdande menar jag finns i användandet av så kallade frågelistor som källmaterial. Frågelistorna började formuleras i

---

65. Harnesk (1990) s. 27-30, 127-156.

66. Kussmaul (1981) s. 80.

67. Sogner (2004) s. 180-182.

68. McIsaac Cooper (2004) s. 279-280.

69. Lundh (2004) s. 80-81.

70. Lindström (2008) s. 108.

71. Fransson (2000) s. 90; Lundh (2010) s. 53; Davidsson (2015) s. 125.

början av 1900-talet, som ett forskningsprojekt vid Nordiska museet som syftade till att bevara en befarat hotad, äldre folklig kultur. Noggrant utarbetade frågelistor sändes till särskilda ordsmeddelare, som skulle beskriva alltifrån ortsspecifika uttryck till arbetsprocesser och måltidsordning. Bakom frågelistornas utformning fanns föreställningen om en enhetlig allmogekultur som nu var hotad av industrialisering, modernisering och urbanisering och som skulle räddas för eftervärlden genom att äldre människor beskrev sin värld.⁷² Källkritiska kriterier ger dock vid handen att det finns stora problem med att använda dem för att beskriva tjänstefolk och makt- och hushållsrelationer. Frågelistornas tidigaste besvarare var äldre människor på 1920-talet, det vill säga födda runt mitten av 1800-talet, vilket innebär att de inte var födda under den tidsperiod som studeras här. De uttalade sig inte sällan om händelser och fenomen som ägt rum före deras födelse, och det finns givetvis en än större osäkerhet behäftad med de uppgifterna. Ordsmeddelarna var vanligen bönder, eftersom det var de som antogs stå för den oföränderliga allmogekulturen. I vissa fall kunde de förstås ha varit tjänstehjon som unga, men ett avgörande problem med de här tidiga frågelistorna är att det inte framgår utifrån vilken position meddelaren själv har talat. Det var inte heller meningen, han eller hon (men en överväldigande majoritet av meddelarna var män⁷³) skulle representera den befintliga kulturen, inte sina egna upplevelser. Men det finns också i själva utgångspunkten ett viktigt källkritiskt problem som Jonas Frykman har kallat ”[d]en devolutionistiska premissen, alltså föreställningen om att den ’riktiga’ seden, tron och berättartraditionen fanns en gång för länge sedan [...]. Den är inte skapad av folklivsforskare böjda över sina samlingars excerpter, den lever som en gängse historiesyn hos de flesta, särskilt när de kommit upp i åren.”⁷⁴ På vardagsprosa skulle man säga ”det var bättre förr”, och det är en tydlig tendens när man studerar svaren på frågelistorna. Jag menar att otillräcklig hänsyn tagits till frågelistornas speciella karaktär som källor när det kommer till tjänstefolk och de relationer dessa ingick i. Äldre tiders förment mer egalitära relationer och förhållanden återupprepas som en sanning, trots att uppfattningens ursprung står att finna i äldre personers, troligen oftast husbönder själva, beskrivningar av relationen förr i världen som mer familjelik jämfört med hur de upplevde den värld de levde i som äldre, som de beskrev som opersonlig och individualistisk. De klagomål på tjänstefolkens självsvald

72. Bringéus (1990) s. 195-198; Salomonsson (2003) s. 90; Waldetoft (2003) s. 10-11.

73. Westergren (2003) s. 19.

74. Citerat från Bringéus (1990) s. 198.

och illojalitet som ekar genom århundradena behandlas då som en rimlig beskrivning snarare än som en partsinlaga.⁷⁵ När sedan även nyare forskning baserar sig på dessa studier för att beskriva relationer mellan tjänstefolk och husbönder och matmödrar, återupprepas ett harmonitänkande som kanske alltid varit en dröm om forna tider.⁷⁶

Frågan om huruvida tjänstpositionen främst ska förstås utifrån dess underordning eller som ett sätt för människor med få andra valmöjligheter att försörja sig och uppnå viss grad av självständighet, återkommer i forskningen. Att vara tjänstefolk är att vara per definition underordnad, det är en del av dess karaktäristika. Men i agrarsamhället – och senare – var det också ett bland få sätt att undkomma beroende av familjen. Visserligen stod tjänstefolket under en husbonde, men det var en husbonde de själva hade valt. Genom rätten att kontraktera sin position uppstod också rätten att flytta vid kontraktstidens slut, och därmed den grad av frihet som sannolikt var möjlig att uppnå för stora grupper.⁷⁷ Harnesk menar att det patriarkala förhållandet mellan bönderna och tjänstefolket, som innebar underkastelse och lydnad från tjänstefolkets sida och ansvar för alla aspekter av tjänstefolkets liv och leverne från böndernas sida, var ett sätt att kontrollera arbetskraften och att det som sådant låg i böndernas men inte i arbetskraftens/tjänstefolkets intresse. Men det fanns också en motsättning mellan böndersom bottnade i att större bönder föredrog fri konkurrens om arbetskraften, eftersom de hade råd att erbjuda bättre villkor, medan mindre bönder hellre såg att det fanns ett tvång och reglerade löner, för att de annars skulle gå miste om arbetskraft.⁷⁸ Upplevelsen av brist på arbetskraft tycks ha uppvisat en viss historisk kontinuitet som säger något om positionens status. Svårigheten att hitta bra tjänstefolk är en fråga som både 1700-talets bönder, 1950-talets husmödrar och 2000-talets karriärhushåll har brottats med.⁷⁹ Det upplevs och förstås som ett oattraktivt yrke och en oattraktiv position; tjänsteyrket var och är till för den som inte kan få något annat arbete och som i stor utsträckning söker sig till något annat så fort tillfälle ges: landsbygdsflickor

75. Svensson, S. (1943) s. 117-119, 130; Granlund (1944) s. 112; Linnarsson (1948); Löfgren (1975).

76. Gadd, C.-J. (2000) s. 80; Lundh (2004) s. 71-72; Dribe & Lundh (2005) s. 63-72.

77. Sarti (2005a) s. 247; Simonton (2011) s. 213; Hassan Jansson (2013) s. 151; Stanley (2016). Vikten av att dels vara öppen för att tjänstefolkpositionen bär inom sig denna dubbelhet och att vi inte kan få svaret exploatering eller harmoni, dels att situera förståelsen i historiska och globala maktrelationer genomsyrar också bidragen i antologin *Towards a global history of domestic and caregiving workers* red. Hoerder & van Nederveen Meerkerk & Neunsinger (2015).

78. Harnesk (1990) s. 46-47, 106.

79. Sarti (2005a) s. 249-250.

i städerna på 1800- och början av 1900-talet, fattiga svenskor i USA under emigrationen, kvinnliga arbetskraftsinvandrare i efterkrigstidens Sverige, flyktingar från Nazityskland till Storbritannien, papperslösa och arbetare som på annat sätt befinner sig i legala gråzoner.⁸⁰ Det har också lett till att lagar som på olika sätt har tvingat människor till tjänstpositionen har förekommit i många tidsperioder och på många platser.⁸¹ Sarti beskriver också att det har varit notoriskt svårt att införa arbetsmarknadslagar i tjänsteyrket, och att antalet illegalt anställda istället har ökat när så skett.⁸² Även svårigheter att organisera sig fackligt är ett genomgående fenomen när det gäller tjänstefolk.⁸³

Ett sätt att mäta vilken reell möjlighet till makt och inflytande tjänstefolket hade är att studera rättsfall, vilket Hanne Østhus har gjort för Kristiania (nuvarande Oslo) och Köpenhamn under perioden 1750–1860. Dessa tjänstefolk var vanligen unga och oftare kvinnor än män. Det fanns sociala skillnader mellan tjänstefolkets ursprungsfamilj och den anställande familjen, men det var huvudsakligen fråga om hushåll ur det lägre borgerskapet som anställde ett eller två tjänstehjon, inte stora och förmögna hushåll. Østhus visar att även om lagen i stort gav större möjligheter och rättigheter till husbondfolket än till tjänstefolket, så använde också tjänstefolket lagen och domstolarna aktivt för att hävda sina rättigheter.⁸⁴ Domstolarna fungerade inte alls bara som en förlängning av statens kontroll över befolkningen medierad genom husbondfolket, vilket ibland framhållits som en viktig funktion,⁸⁵ utan kontrollerade också att husbondfolket inte överskred sina rättigheter gentemot tjänstefolket.⁸⁶ Østhus visar också att de flesta ärenden som togs till rätten var av mer profan karaktär, trots att principer liknande hustavlans spreds i stor omfattning till den norsk-danska befolkningen. Det handlade sällan om hur över- och underordningen skulle förstås, utan ofta om löner, anställningstider och arbetsuppgifter. Hon finner också att husbondfolkets lagstadgade skyldighet att ta hand

---

80. de los Reyes (1998) s. 17-19; Sogner (2004) s. 184; Vikström (2004) s. 106-107; Nordlund Edvinsson & Söderberg (2010) s. 433, 441; Strollo (2013); Holmes (2017).

81. Steedman (2002); Sarti (2005b); Strollo (2013).

82. Sarti (2005a) s. 242-246. Se också Blackett (2005); Botman (2005); Ioli (2005); Gavanoas (2010).

83. Boris & Fish (2015); Moberg (1978) s. 142-150.

84. Østhus (2013) s. 53-76, 135-142, 164-165.

85. Harnesk (1990) s. 38, 187-188; Sundin (1992) s. 215-219.

86. För fler exempel på att tjänstefolket använde lagstiftningen för att hävda sina rättigheter, se McIsaac Cooper (2004) s. 283; Ewan (2004) s. 425-426; Hansen (2006) s. 17-18, 145, 287-292, 298; Hassan Jansson (2013) s. 142-145.

om sjuka tjänstehjon uppfylldes i allt mindre grad.⁸⁷ Ett centralt resultat hos Harnesk är att tjänstefolket strävade efter att undvika årstjänst och kontantlöner och hellre ville få betalt i egna resurser och fri tid, i enlighet med en ”egalitär ideologi” som han ser. I motsats till Harnesk finner inte Østhus att löner skulle vara något underordnande i sig, tvärtom var tjänstefolk mycket medvetna om sin rätt till lön.⁸⁸

I den klassiska historieskrivningen om familjens utveckling från produktiv gemenskap till separata sfärer, där hushållet och familjen bara stod för det reproduktiva arbetet, beskrivs tjänstefolkets position som en utveckling från att vara en del av den organiska hushållsgemenskapen till att bli en kontrakterad arbetare med motsatta intressen gentemot sitt husbondfolk.⁸⁹ Denna beskrivning behöver dock nyanseras, vilket också flera forskare har gjort.⁹⁰ Steedman menar att utvecklingen av tjänstefolkpositionen snarare kan tolkas tvärtom. 1800-talets tjänstefolk var en juridiskt definierad grupp med vissa specifika rättigheter och skyldigheter samt kontanta löner, och därmed i högre utsträckning att betrakta som lönearbetare än 1900-talets mer svårdefinierade roll.⁹¹ Shireen Ally argumenterar för en förståelse av den icke-linjära utveckling som tjänstefolkpositionen har genomgått och menar att det är just för att denna position innehåller både brutal exploatering och intima relationer – ”a funny kind of love” som hon kallar det – som historieskrivningen inte bara kan göras som en aspekt på ekonomisk eller demografisk utveckling eller ett resultat av arbetsmarknads- eller migrationspolitik.⁹² Diskussionen om hur kontrakt kan användas teoretiskt för att förstå tjänstefolkpositionen återkommer i teorikapitlet, men här ska några studiers behandling av pendlingen mellan kontrakt och familjerelation presenteras. Østhus menar att tjänstefolk aldrig betraktade sig som en del av familjen, och de argumenterade för sina rättigheter inte i egenskap av att vara familjemedlemmar eller barn i huset, utan som kontrakterade anställda med lagligt definierade rättigheter. Argumentet att tjänstefolk skulle

87. Østhus (2013) s. 189-205.

88. Se också Lindström & Mispelaere (2015) s. 440-447, 461 för en liknande syn på löner som den Østhus presenterar.

89. För en diskussion om framförallt den engelska historieskrivningen om familjen, se Davidoff m.fl. (1999) s. 16-50; McIsaac Cooper (2004) s. 285-289.

90. Se forskningsöversikter i t.ex. Pooley (2009) s. 405-407; Outram (2017) s. 894-896. Anna Hansen (2006) finner redan i 1600-talets Jämtland en syn på tjänstehjonskontraktet som ett individuellt kontrakt där även unga hade ansvar för sina egna handlingar, s. 283.

91. Steedman (2007) s. 14, (2009) s. 25-34.

92. Ally (2015) s. 254-257.

behandlas som familjemedlemmar användes mest i rådgivningslitteratur för att dels skyla över konflikter, dels förmå husbondfolket att behandla tjänstefolket anständigt. För husbondfolket blev familjemetforen allt mindre relevant under tidsperioden och man betraktade i ökande grad tjänstefolket som främlingar i hushållet. Det betyder inte att det fanns en likställdhet tidigare, tvärtom var underordningen central och manifesterades i den lagligt tillåtna agan. Såväl de kontraktsmässiga som de familjemässiga delarna av tjänstefolkpositionen var närvarande under hela tidsperioden – men i början av tidsperioden upplevdes inte den reglerade underordningen och husbondeväldet som stående i motsättning till ett arbetskontrakt, något som blev ett växande problem i slutet av perioden. Østhus finner, liksom Sarah C. Maza, att såväl husbondfolk som tjänstefolk blev mindre benägna att lufta hushållets maktrelationer offentligt i domstolen, vilket innebar att fall som handlade om lydnad och misshandel blev mindre vanliga, medan de ekonomiska fallen blev fler. Østhus finner således belägg för en privatisering av familjen, en uppfattning som även tjänstefolket tycks ha hyst, även om deras möjligheter att upprätthålla en privat sfär var avsevärt mindre.⁹³ Harnesks historieskrivning av uppfattningen om tjänstefolkpositionen avvisar också den linjära beskrivningen från familjerelation till kontrakterad arbetare, genom att relatera uppfattningarna till begreppet patriarkala relationer. Han definierar det som ömsesidiga personliga relationer mellan ojämlika parter, där den överordnade hade ansvar för den underordnades hela liv och leverne, och menar att de ökande klyftorna på den svenska landsbygden under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet visserligen i det långa loppet ledde till en underminering av denna typ av relationer till förmån för en kontraktbaserad lönearbetsmarknad, men att det på kort sikt ledde till en patriarkal renässans. Det innebar att debattörer och husbönder hänvisade till vikten av omsorgsfullt omhändertagande av de anställda – tvång visade sig inte lösa arbetskraftsbrist och otillräcklig underordning, varför argumentation kring den mjuka sidan av patriarkalismen upplevde en renässans vid den här tiden. Harnesk beskriver det dock som ett maktmedel för fortsatt underordning, inte som att omsorgen om de anställda verkligen ökade.⁹⁴

Att matmodern skulle ansvara för arbetsledningen av pigor och husbonden för drängar var ett ideal som också har influerat forskningen som behandlar relationer i hushållet.⁹⁵ Men som Karin Hassan Jansson med flera visar fanns

---

93. Østhus (2013) s. 156-161, 179-189, 244-247, 345-348.

94. Harnesk (1986) s. 328-334.

95. Lasser (1987); Hantzaroula (2004); Lamberg (2008); Hagelin (2010).

ingen sådan entydig koppling. De lyfter fram vikten av att se under- och överordningen som relationell, att den underordnade också kunde vara överordnad andra i hushållet. Kön, ålder och civilstånd var det mest bestämmande för vem som gav order och vem som tog emot dem. Män gav order i större utsträckning, och deras ordergivning beskrevs med starkare uttryck ("befalla" oftare än "be", till exempel), men också gifta kvinnor gav ofta order. Barn och ogifta personer av båda könen var oftare mottagare av order, men drängar kunde också beordra pigor, liksom tjänstefolk kunde befalla över barn. Kvinnor som mottog order eller befallningar gjorde det lika ofta av män som av kvinnor, medan män styrdes i högre utsträckning av män.⁹⁶ Østhus, som studerar en senare tid än Hassan Jansson med flera, diskuterar också de olika positionernas maktrelationer. Matmödrar hade makt att anställa, tillrättavisa och avskeda tjänstefolk, oftast kvinnor men ibland även män. Men om makarna inte var överens om en anställning, så var det mannens ord som gällde i slutändan. I praktiken var det vanligen hufvudern som förde rättstvister till rätten, även om han väl där kunde argumentera för sin oskuld genom att hänvisa till att det var hustrun som var ansvarig för det kvinnliga tjänstefolket.⁹⁷

En forskningsdebatt med närmare hundra år på nacken handlar om kopplingen mellan industrialisering och kapitalismens utveckling och kvinnors position. Åtminstone sedan Alice Clark år 1919 skrev *Working life of women in the seventeenth century*, där hon framförde tanken att kapitalismens genombrott gjorde att kvinnor förlorade sin produktiva roll i hushållet och istället fick en lägre värderad reproduktiv roll, har tanken om en forntida guldålder för kvinnor varit seglivad.⁹⁸ I agrarhistorisk forskning, både med och utan genusanalys, har denna tanke tagit gestalt i föreställningen om den starka bondhustrun. Konstaterandet att kvinnor i agrarsamhället gjorde helt avgörande arbetsinsatser, var flexibla och både höll samman och företrädde hushållet vid mäns bortavaro, har ibland också getts betydelsen att kvinnor hade makt som motsvarade deras arbetsinsats, utan att detta led har visats.⁹⁹ Inger Lövkrona skrev 1990 en artikel med titeln "Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet?" där hon kritiserade främst etnologisk men också

96. Hassan Jansson & Fiebranz & Östman (2017) s. 140-146.

97. Østhus (2013) s. 134-136, 241-247. Forskning om relationerna mellan husbonde och pigor har oftare fokuserat sexuella relationer och övergrepp, än frågor om anställning och arbetsledning, se t.ex. Barber (1993).

98. Clark (1992 [1919]).

99. Lövkrona (2001) s. 31-35.

allmänhistorisk forskning för att framhäva kvinnors viktiga roll i hushållets fortlevnad som liktydig med ett funktionellt, harmoniskt och åtminstone i det närmaste jämställt system. Utgångspunkten i denna forskning är tanken om könsroller, där könsarbetsdelningen förstås som biologiskt grundad och symmetrisk både vad gäller arbetsinsats och maktgenerering, samt tanken att det är just från arbetet, inte lagar, ekonomiska strukturer eller ideologi, som makt härrör. Orvar Löfgren, vars studier om kvinnors arbete har blivit mycket inflytelserika i svensk agrarhistorisk forskning, är en av dem som kritiseras av Lövkrona. Hon menar att trots att Löfgren erkänner en hierarki i arbetsdelningen där kvinnors arbete värderades lägre, så framhäver han att unika kvinnliga kompetensområden och vetskapen om att kvinnor klarade även männens arbete om det krävdes formade allmogekvinnan ”som en stark och jämställd kvinna”. Lövkrona förespråkar efter Grethe Carlsund Petersen att skilja på ansvarsområde, status och makt, och menar att nödvändigheten av en arbetsuppgift aldrig kan översättas direkt till status och makt. Hon framhåller också att kvinnors och andra underordnade gruppers eventuella upplevelse av egenmakt inte kan tas till intäkt för avsaknad av förtryckande strukturer.¹⁰⁰ Maria Ågren beskriver hur det på ett övergripande plan måste anses fastslaget att det inte finns eller har funnits någon given koppling mellan nedlagt arbete och makt, men att arbete och föreställningar om arbete och arbetsinsats ändå kunde vara maktgenererande på mikronivå.¹⁰¹ En annan debatt kring hur makt och handlingsutrymme kan förstås handlar om relationen till lagar. I artikeln ”Hade jorden ett kön?” kritiserar Maria Sjöberg en forskningstradition som jämför den legala underordningen med praxis, och som tolkar diskrepansen däremellan – att kvinnor hade något större möjligheter än vad de strikta lagarna föreskrev – som ett tecken på att kvinnors formella och legala underordning inte var så betydelsefull. Sjöberg poängterar att hennes analys bygger på vad som var maktgenererande, ”det vill säga förutsättningen för en makt- och arbetsfördelning mellan olika sociala skikt och kön, var snarast tillgången på det produktionsmedel som var helt avgörande för försörjningen, nämligen jorden”. Att döttrar ärvde hälften mot söner fram till 1845 på landsbygden, blir således ett viktigare faktum än många andra aspekter, såsom kvinnors centrala roll i hushållet eller eventuella möjligheter att bryta mot vissa bestämmelser, just för

100. Lövkrona (1990) s. 185-187, 191-194, citat s. 187. För andra som har kritiserat forskning baserad på idén om den starka bondkvinnan, se t.ex. Fiebranz (2002) s. 118-126; Toivanen (2003) s. 157-160.

101. Ågren (2011) s. 23-25.

att maktbasen klargjorts.¹⁰² Detta sätt att analysera maktrelationer ser jag som fruktbart och vill utveckla i denna studie, och då inte bara när det gäller kvinnor i relation till män, utan också pigor och drängar i relation till husbönder och matmödrar. Gudrun Andersson kritiserar detta synsätt och menar att undantag i hur kvinnor hanterade en lagstadgad underordning bör tolkas som att denna underordning inte var internaliserad, och att kvinnor ofta kunde ta sig fram på samma sätt som män men med andra strategier.¹⁰³ Möjligen upplevs denna diskussion som en fråga om huruvida glaset är halvtullt eller halvtomt – det vill säga antingen fokuserar man på att framhäva de möjligheter som kvinnor faktiskt hade, eller de begränsningar som fanns. En annan diskussion på detta tema handlar om hur aktörskap eller *agency* ska värderas. Inte sällan beskrivs tjänstefolksyrket och positionen som en frigörelse från föräldrahemmet och som aktörskap, snarare än som förtryckande omständigheter eller som själva symbolen för beroende och förtryck.¹⁰⁴ Østhus menar att det förvisso är viktigt att se tjänstefolk som historiska aktörer och inte bara som offer för omständigheter, men att det innebär en ”risk of understating the grossly skewed power dynamic in the household”.¹⁰⁵ Det är i viss utsträckning en fråga om tolkning, där ett och samma beteende, som att ta tjänst, kan tolkas som att ta makten över sitt liv eller som att tvingas in längst ned i en utpräglad maktordning. Jag menar dock att ett mer fruktbart sätt att komma runt denna relativisering är att fokusera på vilka maktbaser det är man talar om när man talar om makt. Genom att fokusera på makten över produktionsmedlen och andra människors arbetskraft, uppstår ett smalare maktbegrepp som förvisso riskerar att utesluta vissa aspekter, men där fördelen är att inte varje agerande tolkas som makt på ett sätt som skymmer sikten för vad som påverkade människors liv på ett övergripande plan. Detta diskuteras mer utförligt i kapitel tre.

Sammanfattningsvis har här identifierats ett antal skiljelinjer i synen på tjänstefolkets position som kommer att diskuteras genom avhandlingen. Hårdraget kan dessa beskrivas som olika uppfattningar om huruvida tjänstefolkspositionen bör beskrivas som en harmonibetonad familjerelation eller som konfliktfylld exploatering, som en demografisk och ekonomisk funktion eller som en framtvängd position, som en bas för framtida aktörskap eller som den sista utvägen för den som saknar annan försörjning. Presentationen har också identifierat

102. Sjöberg (1996) s. 368-373, citat s. 372.

103. Andersson (1997) s. 454-456.

104. Se t.ex. De Moor & van Zanden (2010); Schmidt (2015) s. 303; Calvert (2017).

105. Østhus (2013) s. 36-38, citat s. 37-38.

luckor i förståelsen av det agrara tjänstefolkets position, särskilt kring hur tjänstefolket själva uppfattade och förhandlade sin position och hur kön påverkade maktrelationerna – områden som denna avhandling kommer att undersöka.

Lagars efterföljande och tjänstehjonsstadgornas status

Forskning om de svenska tjänstehjonsstadgorna återkommer ofta till Arthur Montgomerys artikel i *Historisk tidskrift* från år 1933. I den gör Montgomery, med hänvisning till den år 1878 utkomna avhandlingen *Om tjänstehjonsförhållandet enligt svensk rätt* av A.O. Winroth, en uppdelning i tre faser av tjänstehjonsstadgornas historia, ungefärligt överensstämmande med seklerna. De stadgor som utkom på 1600-talet beskrivs som främst syftande till att försäkra adeln om arbetskraft och staten om soldater genom att begränsa böndernas tillgång till tjänstehjon. 1700-talet innebar en sträng lagstiftning baserad på den merkantilistiska idén om det gynnsamma med en stor, hårt arbetande och lågt avlönad befolkning. Under 1800-talet var stadgorna mer liberalt inspirerade, men baserades också på en oro över den snabba tillväxten av landsbygdens fattiga. Denna beskrivning lägger fokus på stadgorna som arbetsmarknads- och fattigvårdslagstiftning, snarare än på dess relationella aspekter. Jag menar också att den analysen grundar sig på en historieskrivning där den liberala ekonomiska politiken och de fria arbetsförhållandena beskrivs som den givna slutpunkten, vilken stadgorna successivt närmar sig. Det är en analys som utgår från den manliga, lönearbetande ”egentliga” arbetarklassen, trots att tjänstefolk fortsatte att vara en viktig del av arbetsmarknaden såväl efter tjänstevångens upphävande år 1885 som efter legostadgans avskaffande 1926.¹⁰⁶ Gustaf Utterström har tolkat stadgornas utveckling som en avspeglning av konjunktursvängningar. Han studerar samvariationer mellan arbetskraftsutbud och hårdare lagar i tjänstehjonsstadgorna, men menar att såväl goda som dåliga tider skapade arbetskraftsbrist vilket motiverade de restriktiva stadgorna under 1700-talet. Även växlingarna mellan tvång och frihet som fanns i debatterna om tjänstestadgorna under andra halvan av 1700-talet kopplar Utterström till skördeutfallens variationer. När den nya stadgan, som var på plats år 1805, hade kvar mycket av de restriktiva delarna från 1700-talet menar Utterström att det knappast kan råda något tvivel om att ”landsbygdens pauperisering under 1700-talets senare hälft har medverkat till att fördröja de liberala idéer-

106. Montgomery (1933) s. 250, 273-275. Se också Winroth (1878); Olofsson (1996) s. 31-32.

nas genombrott inom tjänstehjonslagstiftningen”.¹⁰⁷ Jonas Olofsson gör i sin historiska översikt av arbetsmarknadslagstiftningen en tolkning som landar i att tjänstehjonsstadgorna inte fyllde sin tänkta funktion och gick i otakt med den ekonomiska och demografiska, liksom den idémässiga, utvecklingen. 1700-talets restriktiva lagstiftning förklaras således med den upplevda arbetskraftsbristen och merkantilismens idéer, medan 1800-talets fortfarande tämligen restriktiva tjänstehjonsstadgor förklaras med den ökande oron för en alltför stor mängd fattiga och en återgång till mer reaktionära tendenser – trots att stadgornas skrivningar varit reaktionära hela tiden.¹⁰⁸ Jag menar att det är problematiskt att betrakta ett genombrott för de liberala idéerna som självklart, och att dessa analyser undervärderar den seghet som tjänstehjonslagstiftningen uppvisade, liksom de funktioner som den trots allt fyllde.

Ett annat sätt att förklara den till synes motsägelsefulla utvecklingen av tjänstehjonslagstiftningen är att framhäva att den inte följdes. Med hänvisning till Montgomery menar till exempel Harnesk att stadgorna sannolikt inte följdes i särskilt stor utsträckning, utan att det var lokala utbuds- och efterfrågaspekter som styrde hur kontrakten reglerades.¹⁰⁹ Utterströms syn på de restriktiva delarna av lagstiftningen är att de sannolikt inte följdes, men att de likväl skapade en osäkerhets känsla eftersom de, i de fall de faktiskt tillämpades, kunde verka mycket ingripande på människors liv.¹¹⁰ Lundh menar dock att det i det etnologiska materialet finns tecken på att brott mot stadgan togs till rätten och att tjänstefolk som inte levde upp till förväntningarna avskedades eller fick avdrag på lönen. Däremot framgår av det etnologiska materialet att det var ovanligt med aga av yngre tjänstefolk och med att förrymda hjon hämtades tillbaka med tvång. Det är utsagor som är svåra att värdera, och Lundh efterfrågar också studier av domstolsmaterial för att belysa relationen mellan tjänstefolk och husbönder.¹¹¹ Anna Hansen, som har använt rättsfall i sin undersökning av 1600-talets Jämtland, menar dock att tjänstehjonsavtalen hade en stark ställning och inte kunde brytas lättvindigt, och att de som blev anklagade för att ha lämnat tjänsten i förtid i rätten argumenterade för att det varit av absolut nödvång, att de inte hade överlevt om de hade stannat kvar. Att lämna tjänsten på grund av allmän vantrivsel eller missnöje var inte acceptabelt.

107. Utterström (1957a) s. 250-257, 315, citat s. 315.

108. Olofsson (1996) s. 32-39.

109. Harnesk (1990) s. 38.

110. Utterström (1957a) s. 250-251.

111. Lundh (2004) s. 83.

Hon visar på hur arbetskraftsbrist yttrade sig i rättsfallen genom att fall där husbönder klagade över att ha blivit berövade tjänstefolk, genom rymningar ur tjänsten eller andra husbönders lockande av tjänstefolk, var vanligare än fall där tjänstefolk hade blivit drivna ur tjänsten.¹¹² Østhus finner i kontrast till tidigare forskning, som hävdade att tjänstehjonsstadgorna inte följdes särskilt väl i Norge på grund av avståndet till Köpenhamn, att domstolarna i Kristiania och Köpenhamn hanterade rättsfallen mycket lika.¹¹³ Att undersöka hur lagen följdes i rättsfall är förstås ett potentiellt mer reliabelt tillvägagångssätt än att lyssna till samtidens debattörer. Samtidigt är svårigheterna omfattande, dels för att de brott mot en lag som inte nådde rätten faller utanför undersökningen, dels för att rättsmaterialet är så mycket mer svårbehandlat. I denna studie kombineras tillvägagångssätten och de ibland motstridiga resultaten diskuteras.

Som diskuterats ovan tenderar alltför snara avfärdanden av lagars inflytande att leda fel, inte minst vad gäller kvinnors villkor. Särskilt problematiskt blir det när lagars bristande inflytande visas genom debattinlägg där lagarnas svaghet hävdas, eftersom det är ett retoriskt knep att hävda att en lag man ogillar inte behövs eftersom ändå ingen följer den.¹¹⁴ Theresa Johnsson har studerat den andra sidan av tjänstehjonsstadgorna, det vill säga den position som lösdrivare som avsaknad av laga försvar kunde innebära.¹¹⁵ Det var hotet om att klassas som lösdrivare som var innebörden i kravet på laga försvar. Kopplingen mellan försörjningsmöjlighet och att inte klassas som lösdrivare och därmed vara utlämnad åt andras makt över ens person och arbetskraft hade åtminstone medeltida anor. I landskapslagarna fanns exempel på att man var tvungen att visa upp en förmögenhet motsvarande ett års försörjning för att inte riskera att bli tvingad till årstjänst. Den tydliga kopplingen till jorden och besuttenhet tycks dock komma först med tjänstehjonsstadgorna.¹¹⁶ Johnsson kritiserar tidigare forskning, däribland Montgomery och Utterström, för att delvis upprepa samtidens uppdelning i rätta och orätta fattiga, där elitens utsagor om arbetsovillighet tagits för sanning. Hon beskriver kontraktsslutandet för tjänstefolk som inlemmat i en kedja av ofriheter. Det var inte fritt att välja om man ville ta tjänst eller inte, längden på kontraktet var beslutad på förhand och att avsluta kontraktet i förtid innebar risken att hänvisas till – och jagas som – de försvarslösa skara.

---

112. Hansen (2006) s. 140-148.

113. Østhus (2013) s. 349.

114. Harnesk (1990) s. 37.

115. Johnsson (2016).

116. Olofsson (1996) s. 31; Edgren, M. (2001) s. 59.

Denna maktobalans var den grundläggande relationen bakom tjänstehjonsstadgorna och försvarslöshetsbestämmelserna: ”Försvarslöshetsystemet var en rättslig operationalisering av de obesuttnas beroende av de besuttna som de senare använde sig av på många olika vis: för att exempelvis bli kvitt oönskade personer, för att straffa de redan straffade, för att statuera exempel.”¹¹⁷ En godtycklighet och en anpassning till lokala arbetsmarknadsbehov var viktiga beståndsdelar i den bedömning om försvar som gjordes angående människor som befann sig i olika gråzoner, och dessa blev fler i början av 1800-talet. Jan Sundin, som har studerat saköreslängderna¹¹⁸ för att se när olika brottstyper ökade och minskade under perioden 1600–1840, visar att förseelser som rörde tjänstehjonsstadgan är svåra att koppla till kortsiktiga konjunkturer, men att de däremot blev fler under 1830-talets pauperisering. Sundin gör tolkningen att stadgorna fungerade som ett sätt att straffa och kontrollera försvarslösa i en tilltagande proletarisering, snarare än att försäkra husbönder om arbetskraft i tider av brist. Han menar att den patriarkala kontrollen fungerade sämre med växande såväl ekonomiska som sociala och kulturella klyftor och att fler människor därför blev föremål för försvarslöshetslagstiftningen.¹¹⁹

Trots den ofrihet som stadgorna stipulerade för den jordlöse, kunde de också erbjuda skydd för den svagare parten. Ett sådant perspektiv förs också fram av Monika Edgren i hennes analys av tjänstehjonsstadgorna i relation till kön och medborgarskap. Hon menar att 1600-talets stadgor konstruerade undersåtarna som ”arbetskraft, skattedragare och krigare”, men att det inte fanns något intresse av ”befolkningen som en abstrakt resurs”. Hon visar också att tjänstetvånget gällde lika för män och kvinnor, även om bestraffningen i form av krigstjänst bara gällde män. På 1700-talet blev stadgorna mer brutala, och Edgren tolkar införandet av ett angiverisystem, där den som angav en person som saknade laga försvar fick rätt att ta dennes arbetskraft i anspråk, som ett tecken på att systemet inte hade allmän legitimitet bland allmogen. Men parallellt med en större brutalitet fanns också tanken på befolkningen som en resurs i sig, och med det kom också möjligheten för kvinnor att vara nyttiga medborgare genom sitt omsorgsarbete, vilket framgår av att kvinnor som hävdade omsorgsarbete från och med 1723 års stadga kunde undkomma kravet på årstjänst. Edgren tolkar detta som att kvinnor kunde få statens skydd gentemot husbönders anspråk

117. Johnsson (2016) s. 30-33, 98-99, 335, citat s. 335.

118. De listor över bötfällda och straffade som finns bifogade domböckerna.

119. Sundin (1992) s. 215-225.

på deras arbetskraft.¹²⁰ I kapitel fem undersöker jag tjänstehjonsstadgornas utveckling utifrån deras roll för såväl arbetsrelationer som hushållspositioner och kön, mot bakgrund av den tidigare forskning som presenterats här.

Upplysning, merkantilism och jordbrukets främjande

Med start på 1730-talet skedde en kraftig expansion av litteratur kring hushållning, jordbruk och ekonomiska framsteg. Hushållning och särskilt jordbrukets utveckling blev ämnen på modet; Mats Morell kallar det för en ”agromani” som bredde ut sig bland tidens ledande intellektuella.¹²¹ Det tryckta debatt- och didaktiska material som används i avhandlingen var en del av denna strömning. Då etablerades föreställningen om att jordbruket kunde effektiviseras och att systematisk välståndsökning var möjlig utöver enstaka lyckliga skördeutfall. Såväl teoretiska diskussioner som praktiska och konkreta råd gavs ut i syfte att förbättra jordbruket och den jordbrukande klassen. Peter M. Jones menar att detta ska ses som en del av upplysningen, och att denna strömning, som fanns över hela Europa, bör betraktas som en central del av den agrara revolutionen. Han vill således utvidga upplysningens traditionella område till att också omfatta agrara frågor, och vänder sig emot en förståelse av ekonomisk utveckling som utgår ifrån att människor bara reagerade på olika ekonomiska eller institutionellt tvingande stimuli, liksom en syn på upplysningen som något som bara rörde filosofiska och abstrakta rättigheter.¹²² Göran Rydén skriver i sin introduktion till *Sweden in the eighteenth century world* att den industriella revolutionen tillsammans med franska revolutionen länge sågs som starten på den moderna världen, men att 1700-talet i forskningen numera har omvärderats efter de förändringar som skedde då.¹²³

Frihetstidens ekonomiska tänkande brukar kallas merkantilism, vilket i den svenska debatten kom att innebära stort fokus på vetenskapliga förbättringar av framförallt jordbruk, men även manufakturproduktion, i syfte att skapa tillväxt och en stark stat. En positiv handelsbalans och en mer utvecklad arbetsdelning var vägen till nationell framgång. Men kännetecknande för tidens ekonomiska tänkande var dess helhetssyn – framhävandet av arbetsdelningens nytta fung-

120. Edgren, M. (2001) s. 37-39, 60-65, 81-83, 111-118, citat s. 64-65.

121. Morell (2013) s. 70.

122. Jones (2016) s. 1-6, 14-15, 215-229.

123. Rydén (2013) s. 6-13.

erade också som argument för en organisk syn på samhället, i linje med hustavlans syn på varje stånds särskilda plikter, sysslor och rättigheter.¹²⁴ En ideologi som förespråkade låga löner för befolkningen har också ansetts vara en del av merkantilismen. Med högre löner skulle människor bli bekväma och mindre arbetsamma. Inflytandet av denna idé har dock ifrågasatts, och Leif Runefelt har lyft fram att det framförallt var den stora och flitiga befolkningen som ansågs önskvärd.¹²⁵ Den offentliga debatten i Sverige under åtminstone andra halvan av 1700-talet var starkt präglad av merkantilismen och den otillräckliga befolkningsnumerären betraktades som ett avgörande problem. Under 1830- och 1840-talen var tonläget ett annat, då den tilltagande fattigdomen i viss utsträckning förklarades som ett resultat av alltför stor befolkningsökning.¹²⁶

Tore Frängsmyr framhåller hur 1700-talets ekonomiämne mest av allt syftade till att på ett fullständigt och rationellt sätt utvinna så mycket som möjligt av landets naturtillgångar. Tanken om den gudomliga eller naturliga ekonomin innebar att det var människans uppgift att bruka jorden så effektivt som möjligt för att helt utnyttja den möjlighet som Gud gett människorna, allt i syfte att förhålliga Gud och bekräfta den religiösa världsbilden. Såväl merkantilismens vurm för handel och manufakturerna som fysiokraternas dito för jordbruket inverkade på tidens ekonomiska tänkande och skapade ett stort intresse för att utveckla jordbruket.¹²⁷ Jones framhåller att det fanns ett utopiskt budskap i denna litteratur: genom att bruka jorden på bästa sätt kunde inte bara välståndet ökas utan Guds plan med människorna och jorden realiseras.¹²⁸ Morell visar också, i motsats till äldre forskning som ofta har anammat samtidens beskrivningar av bonden som trög och svår att få intresserad av nyheter, att det inte bara var den talföra eliten som tog till sig nymodigheterna från 1700-talets jordbruksrön. Bönderna kanske inte själva läste de många encyklopedier och rådgivande skrifter som framställdes, men de genomförde ändå många av de nyheter som förespråkades gällande tekniker, grödor och odlingssätt.¹²⁹ I kapitel fyra diskuteras min användning och förståelse av detta material utförligt.

124. Magnusson (1999) s. 249-264.

125. Runefelt (2001) s. 216-235. Se också Olofsson (1996) s. 32; Magnusson (1999) s. 244 för mer om denna kritik.

126. Martinius (1982) s. 14; Olofsson (1996) s. 35-39.

127. Frängsmyr (1977) s. 52-82, citat s. 81.

128. Jones (2016) s. 6.

129. Morell (2013). Se liknande argument i Kussmaul (1981) s. 44-47; Olsson & Svensson (2016) s. 56-58, 64-65.

Näringsstruktur och patriarkatets uttryck: något om Ås härad

Ås härad var en del av den så kallade Sjuhäradsbygden i södra Västergötland, i nuvarande Borås och Ulricehamns kommuner.¹³⁰ Sjuhäradsbygden omfattade häraderna Bollebygd, Veden, Gäsene, Ås, Redväg, Mark och Kind, som redan på 1500-talet var kända för hantverk och handel, även om det var ett kungligt beslut från år 1776 om handelsprivilegier som gav allmogen där rätt att handla med övriga landet som formaliserade området särställning. Uttrycket Sjuhäradsbygden myntades dock först 1919 av geografen Sten de Geer.¹³¹ Syftet här är inte att närstudera Ås härad, men några aspekter av områdets struktur presenteras här som en bakgrund till analysen av rättsfallen. Området är en del av det sydsvenska skogslandskapet vilket innebar sämre förutsättningar för åkerbruk. Häradet kännetecknades av en större andel kreatursskötsel, samt av den karaktäristiska slöjd- och handelsnäringen, vilken också kunde kompensera för det spannmålsunderskott som området oftast hade. Det innebär att man kan förvänta sig att efterfrågan på pigor var något högre än på drängar i jämförelse med slättbygderna, där åkerbruk var mer framträdande, samt att årsanställd arbetskraft var mer efterfrågad än tillfällig, då kreatursskötsel krävde kontinuerligt arbete och hantverk kunde fylla arbetstiden under vintern.¹³² Viktigare för det könade arbetskraftsbehovet var dock den handel som utmärkte Ås härad, där textil och hantverk såldes till stora delar av Sverige genom den så kallade gårdfarihandeln.

Gränsande till Ås härad i sydväst låg Marks härad, Sveriges främsta protoindustriella område, som Christer Ahlberger studerat i sin avhandling *Vävarfolket* från 1988.¹³³ Tillsammans med Pia Lundqvists avhandling från 2008 om den västgötska gårdfarihandeln kan den teckna en bild av områdets näringsstruktur och pigornas och drängarnas plats i den.¹³⁴ Ahlberger visar att Marks härad, tillsammans med delar av Kinds härad, vid mitten av 1800-talet producerade 80 procent av all saluförd bomullsvävnad i Sverige och att det var en näring med djupa rötter i området. Linet, som på 1700-talet både odlades, sköttes och vävdes av hushållen, avlöstes närmast totalt i början av 1800-talet av bomull som lämnades ut till bönderna av förläggare för att vävas till tyger i hemmen.

---

130. Harlén (2003) s. 459.

131. Utterström (1957b) s. 85-89; Lundqvist (2008) s. 20-21.

132. Gadd, C.-J. (2000) s. 29-31, 80.

133. Ahlberger (1988).

134. Lundqvist (2008).

Det var kvinnorna som vävde medan männen ägnade sig åt hantverk, arbetade som daglönare och skötte jordbruket, en diversifierad inkomststruktur som möjliggjorde de låga löner som karakteriserade hemvävningen. Många av väverskorna var så kallade vävpigor, som ofta hade ett friare arbetskontrakt i praktiken under titeln piga. Denna del av Ahlbergers studie är dock något svår att värdera, eftersom den bygger på domstolsmaterial från Marks häradsrätt som inte redogörs för mer än i allmänna ordalag. Han beskriver hur lönetvister mellan pigor och husbönder ”ofta” vanns av pigorna, vilket han tolkar i termer av vävpigornas förhandlingsstyrka. Men i analysen finns inget som bevisar att de inte var anställda under tjänstehjonsstadgan – i 1805 års tjänstehjonsstadga var ett nationellt krav på godkända pigor att de skulle kunna väva, och detta var därmed sannolikt en normalt förväntad kompetens även tidigare än så. Ahlberger visar att skickliga vävpigor kunde bli ”sina egna”, det vill säga försörja sig själva utan vare sig äktenskap eller som tjänstefolk, även om en del samtida debattörer menade att vävpigornas låga och konjunkturkänsliga inkomster snarare placerade dem bland de mest utsatta grupperna. Trots låga löner var inkomsterna från vävningen viktiga för hushållen, och allra mest för de obesuttna hushållen. Men trots denna ekonomiska betydelse betraktades vävningen enligt Ahlberger mest som en bisyssla, och det var inte den, utan jorden, som gav status och prestige.¹³⁵

Ett spegelvänt förhållande rådde i Ås härad, enligt Lundqvists studie. Även om kvinnorna vävde och sysslade med textilproduktion även där, var det handeln med de produkter som bland annat tillverkades i Marks härad som dominerade näringsstrukturen. För att få tillåtelse att bedriva handel krävdes besuttenhet, och det var hushållet som fick tillståndet, inte individen. Husbonden, en son eller en dräng från hushållet kunde vara den som utförde själva handelsresorna, men det var alltid män. Jordbruket, som givetvis bedrevs också här, sköttes till stor del av de hemmavarande kvinnorna, vilket enligt Lundqvist understryker hur flexibiliteten i könsarbetsdelningen bara gick åt ett håll: att kvinnorna skötte de sysslor som männen inte skötte. Med denna obalans följde ett välbekant förhållande i fråga om status: ”Hos gårdfarihandlarna i Västergötland var handeln mer eller mindre en huvudnäring och innebar högt anseende, jordbruket var av underordnad betydelse och hade därmed lägre anseende.”¹³⁶ En bild framträder av Ås och Marks härad som ett motsatspar, vars näringsstruktur bekräftar att status på arbetsuppgifter hade mer med könet

135. Ahlberger (1988) s. 1-2, 10-11, 19, 38-39, 49-53, 61, 69-71, 163.

136. Lundqvist (2008) s. 77-80, 98, 113-115, 119-122, citat s. 121.

på utföraren än själva uppgifterna och deras betydelse att göra. Ås härad hade sin specifika näring i den manligt dominerade handeln, medan Marks härad präglades av den kvinnligt dominerade vävningen. Om pigorna som framträdde i Ås häradsrätt hade sämre möjligheter och svårare att försvara sina rättigheter än drängarna, vilket undersöks i studien, skulle det kunna hänföras till att de befann sig just i Ås härad, med dess framträdande manligt dominerade handel, och att deras situation skulle sett helt annorlunda ut i Marks härad, med dess kvinnligt dominerade vävning. Samtidigt kan lantbrukets större fokus på kreatursskötsel än åkerbruk förväntas leda till ett större behov av pigor. Detta kommer att diskuteras genom studien, men redan här kan påpekas dels att det är tveksamt om vävpigorna verkligen hade så stark position, dels att könade föreställningar om arbete och arbetskraft måste vara en del av analysen för att det ska kunna avgöras hur makt och förhandlingsutrymme fördelade sig. Vävningen i den protoindustriella form som Ahlberger studerar var präglad av låga och över tid sjunkande löner. Det var tack vare de låga lönerna som hemvävningen och förläggarverksamheten var ekonomiskt bärkraftiga i jämförelse med manfakturtillverkning ända fram till mitten av 1800-talet.¹³⁷ Ur ett genushistoriskt perspektiv ligger det nära till hands att göra tolkningen att det var på grund av att det var kvinnor som vävde som lönerna kunde hållas på så låg nivå och tillverkningen vara ekonomiskt lönsam.¹³⁸ En annan fråga som kommer att utvecklas i de empiriska kapitlen nedan är textiltillverkningens speciella karaktär som kvinnoarbete, där låg status på utföraren växelverkade med låg status på sysselsättningen – även om värdet på den färdiga produkten var högt. Innan dess kommer mina teoretiska utgångspunkter att presenteras.

---

137. Utterström (1957b) s. 218-219; Ahlberger (1988) s. 38.

138. En sådan tolkning görs av Lindström & Mispelaere (2016), där de visar hur gruvindustrin på 1600-talet kunde vara ekonomiskt lönsam tack vare att de lågt avlönade männen bistods med oavlönat arbete av sina familjer. Även Fransson (2000) framhäver kopplingen mellan kvinnors position, låg lön och manufakturverksamhetens lönsamhet, s. 96-98.

3. Teoretiska verktyg: kontrakt, institutioner och patriarkat

Denna avhandling behandlar maktrelationer mellan människor som befinner sig i olika kontrakterade positioner till varandra. Jag förstår dessa maktrelationer genom två huvudsakliga dimensioner som var grundläggande för vilken position en individ hade: anställt tjänstefolk respektive anställande husbondfolk, samt kön. Dessa kommer också i viss utsträckning att analyseras i relation till andra maktordningar, såsom ståndposition eller ekonomisk status och ålder. Men jag argumenterar i detta kapitel för att analysen blir mer fruktbar om de maktordningar som anses mest avgörande specificeras teoretiskt. Nedan diskuteras först hur man kan förstå begreppet kontrakt, varför människor i olika situationer och positioner väljer, placeras i eller hamnar i en viss typ av kontrakt samt hur en genushistoriskt inspirerad kontraktsanalys kan se ut. Därefter beskrivs modeller för hur hierarkiska sociala relationer kan förstås med fokus på arbetsrelationer och kön. Slutligen förs en diskussion om institutionell förändring och aktörskap.

Kontrakterade relationer

Varför uppkom det specifika tjänstefolkskontraktet bland andra tänkbara sätt att organisera arbetet? En teori som har använts för att förklara kontrakt inom jordbrukssektorn, både historiskt och i nutid och då särskilt i utvecklingsökonomier, är *contract choice theory* (hädanefter: kontraktvalsteori). En vanlig frågeställning utifrån denna teori är varför olika typer av arrendekontrakt, men även anställningskontrakt, dominerar i ett visst sammanhang och om avvägningen mellan riskfördelning och incitamentsstrukturer kan förklara arrangemang som med andra, främst då neoklassiska, teoretiska ramverk framstår som icke-optimala.¹³⁹ Tre företeelser är viktiga för kontraktvalsteorin. Den första är transaktionskostnader, det vill säga alla de kostnader som uppkommer när ett kontrakt ska slutas. Det handlar om kostnaden för osäkerheten i att arbetsgivaren inte på förhand känner till arbetsförmågan hos varje arbetare, om kostnaden för kontraktets upprättande och för övervakningen av arbetets

---

139. Hayami & Otsuka (1993) s. 1-3, 21-22, 85-89.

utförande.¹⁴⁰ Årslånga kontrakt kan till exempel vara rationella om transaktionskostnaderna är höga. Arbetarens rykte kan också spela roll i sammanhanget, för att det sänker transaktionskostnaderna för anställning, men också för att det i viss utsträckning kan ersätta övervakning av arbetet. Detsamma kan förstås gälla arbetsgivarens rykte. Den andra företeelsen är institutionella hinder. Yujiro Hayami och Keijiro Otsuka skriver att utifrån deras teoretiska modell skulle permanent anställda med fast lön bara väljas framför någon form av arrendekontrakt om det senare omgärdas av sociala eller legala hinder, vilket de också finner empiriska bevis för.¹⁴¹ Som redan nämnts och som framgår i kommande kapitel var de legala restriktionerna kring olika typer av anställningskontrakt omfattande i det förindustriella agrarsamhälle som studeras här, varför denna aspekt är relevant. Den tredje omständighet som påverkar kontraktsvalet handlar om parternas förhandlingsstyrka. Om arbetaren genom att avvisa arbetsgivarens förslag till kontrakt tillfogar denne ekonomisk skada, kan arbetaren sägas ha makt över arbetsgivaren – och graden av ekonomisk skada avgör styrkan i den makten. Arbetarens övriga alternativ spelar förstås också in.¹⁴² Poängen med resonemanget är att det inte bara är förhandlingsstyrka utifrån utbud och efterfrågan på arbetskraft/arbetstillfällen som avgör kontraktets utformning, utan också hur alternativen ser ut för parterna. För att alternativen ska kunna klargöras krävs en analys både av lagstiftningens principer och bakomliggande logik samt dess tillämpning, och av hur egenskaper som kön, ålder och civilstånd hindrade eller skapade alternativa möjligheter för människor under den tidsperiod som ingår i undersökningen. För att kunna resonera om de positioner som människor befann sig i, eller förhandlade om, krävs termer för att beskriva kontrakten som ekonomiska funktioner.¹⁴³

Ett sätt att utvidga diskussionen om kontraktsväl är att utgå från att människor också gjorde en moralisk värdering av ekonomiska transaktioner. I *The moral economy of the peasant* rotar James C. Scott denna aspekt i materiella villkor. I ett förkapitalistiskt jordbruk levde människor generellt nära svältgränsen. Detta skapade en värdering av olika typer av kontrakt där trygghet och riskundvikande föredrogs framför maximal avkastning. Scott framhåller två moraliska principer som inbäddade i den sociala strukturen och människors uppfattningar om den,

---

140. Desilva & Evenson & Kimhi (2006) s. 851.

141. Hayami & Otsuka (1993) s. 56-57, 85-89. För ryktets betydelse för ogifta och tjänstefolk, se Östholm & Prytz (2017).

142. Bell (1991) s. 74-75.

143. För en liknande diskussion, se Olsen (1997) s. 396-397.

nämligen de han kallar *the norm of reciprocity* (reciprocitetsnormen) och *the right to subsistence* (överlevnadsrätten). Utifrån den senare ansågs det moraliskt fel att någon skulle behöva svälta om samhällets gemensamma resurser räckte till för att hindra det. Detta innebar inte att människor ansåg att fullkomlig jämlikhet skulle råda, tvärtom framhåller Scott hur detta synsätt snarare legitimerade ojämlikhet. Scott menar att varje samhälleligt fungerande berättelse som legitimerar hierarkier och skillnader i status och levnadsstandard också innehåller en aspekt av reciprocitet. Den överordnade personen eller gruppen har skyldigheter gentemot de underordnade – en kung ska ta hand om och ansvara för sina undersåtar, en jordägare för sina underliggande bönder, en husbonde för sin familj – ytterst i enlighet med normen om överlevnadsrätt. Så länge den underordnade upplever att den överordnade uppfyller dessa plikter kan även mycket stora skillnader i levnadsstandard och ett objektivt sett exploaterande förhållande accepteras och relationen vara harmonisk, men denna reciprocitetsnorm skapar också öppningar för motstånd och protester om den överordnade inte anses uppfylla sina plikter.¹⁴⁴ I det samhälle som här studeras kodifierades dessa principer i den så kallade hustavlan. Hustavlan var lutherska lärosatser som förklarade och motiverade samhällets hierarkiska uppbyggnad utifrån den så kallade treståndsläran. De tre stånden var det andliga, där präster och deras församlingar utgjorde enheterna, det världsliga som bestod av överheten respektive undersåtarna, samt hushållsståndet som bestod av husfader och husmoder respektive barn och tjänstefolk. Denna ordning var hierarkiskt strukturerad mellan över- och underordnad och den hade en könad hierarkisk dimension. Även om både husmodern och husfadern var överordnade barn och tjänstefolk, så var husfadern överordnad husmodern. Både mellan och inom dessa stånd fanns ömsesidiga plikter och uppgifter, och den överordnade parten hade ansvar för de underordnades väl och ve, medan de underordnade skulle lyda men också utföra sina specifika plikter. Hustavlans principer var välkända och närvarande i människors liv. Dels fanns den tryckt i Luthers lilla katekes

---

144. Scott, J.C. (1976) s. 4-7, 31, 40, 55, 167-169, 180-182. För ett exempel på en analys med hjälp av Scotts modell, se Henningsen (2001) om danska bönder på 1700-talet som förhöll sig till skiftesreformer i enlighet med Scotts teorier om att föredra säkerhet och tryggad överlevnad framför profitmaximering. Se också Lahtinen (2009) som visar hur den underdånighet som högadliga kvinnor uttryckte var ett sätt att argumentera för och binda den överordnade vid plikten att sörja för underordnade (s. 67), samt Houston (2014); Lamberg (2014) s. 717 för liknande argument kring relationen mellan över- och underordnad.

och i psalmboken, den absolut vanligaste boken i hemmen, dels predikades den flitigt i kyrkorna och kunskap om dess innehåll efterfrågades i husförhören.¹⁴⁵

Scott bygger sin analys på Karl Polanyis teorier om hur ekonomier före marknadsekonomin genombrott karaktäriserades av att ekonomiska beslut var inbäddade i människors relationer. Detta gav upphov till det som Polanyi kallar för en dubbel rörelse som innebär ett ständigt motstånd mot att individer utsätts för marknadsekonomin lagar och att ekonomiska frågor förläggs utanför människors moraliska uppfattningar.¹⁴⁶ Även den brittiske historikern E.P. Thompson gör en liknande analys, där den moraliska aspekten av ekonomin används som ett argument för att göra motstånd mot marknadsekonomin ödeläggande av överlevnadsrätten, något som han kallar *the moral economy of the poor*.¹⁴⁷ Scott för ett resonemang om agrarsamhällets hierarki där självägande småbrukare värderas högre än torpare/arrendatorer, som i sin tur anses ha en mer eftersträfvärd position än en lönearbetare. Han menar att detta förhållande inte kan förklaras utifrån den ekonomiska vinsten eller avkastningen, då till exempel en arbetare inte sällan kunde få mer i lön än vad en arrendator kunde få ut av sitt bruk, utan att det ligger i graden av trygghet och självbestämmande över produktionsmedlen.¹⁴⁸ Utifrån trygghetsaspekten framstår tjänstefolkspositionen som en önskvärd position, åtminstone mer önskvärd än daglönarpositionen, medan det ur perspektivet av självbestämmande över produktionsmedlen torde ha varit den minst eftertraktade positionen. Jag menar att detta kan fungera som en nyckel för att förstå de ibland diametralt olika värderingar som tidigare forskning gjort av tjänstefolkspositionen, vilket diskuterades i kapitel två. Börje Harnesk förklarar den motvilja mot tjänstefolkspositionen som han funnit med begreppet egalitär ideologi¹⁴⁹ – det handlar om en moralisk aspekt av ekonomiska bedömningar. Trots att Thompson och Scott vänder sig emot en rent ekonomisk syn på kontrakt, är även den moraliska ekonomin infogad i ett ramverk där människor gör beräkningar av nytta och kostnad för olika arrangemang. Skillnaden är att dessa beräkningar inte förväntas göras av en *homo economicus*, det vill säga en individ som fattar beslut utifrån strikt

---

145. Pleijel (1970) s. 31-40. Se också beskrivningar, dock i mycket hämtade från Pleijel, i Marklund (2004) s. 39-41; Maurits (2011) s. 76-80, 185-187, 214-220. Hustavläns skrivningar återfinns i t.ex. Svebilus (1740), (1811) s. 123-130.

146. Polanyi (2002 [1944]) s. 54-68, 155-159; Scott, J.C. (1976) s. 5.

147. Thompson (1993).

148. Scott, J.C. (1976) s. 35-36.

149. Harnesk (1990) s. 148.

individuellt vinstmaximeringssyfte, utan av en moraliskt orienterad individ med en grupp-/klassstillhörighet eller -identitet. Det är främst själva idén med en moralisk aspekt av människors ekonomiska beslut och tänkande som är intressant i sammanhanget. Om det ska kallas reciprocitetsnorm, egalitär ideologi eller de fattigas moraliska ekonomi kan möjligen vara underordnat. Men den moraliska dimensionen måste också förstås utifrån individens position i relation till andra individer – den utsatta bonden i Scotts analys, och den fattiga jordbruksarbetaren eller industriarbetaren i Thompsons dito var en man, vanligen med en familj och med mer att förlora än sina bojar, nämligen rollen som hushållsföreståndare, hur fattigt det hushållet än var. Frihet och trygghet, beroende och oberoende är också könade begrepp. Det finns således en aspekt av självbestämmande och av att vara sin egen herre som varken utvecklas av Polanyi, Scott, Thompson eller Harnesk, nämligen frågan om att ha makten över en maka och i ett hushåll. Den avslutande delen av min teori om kontrakt handlar därför om könade kontrakt som en kodifiering av patriarkatet.

Carole Pateman beskriver och kritiserar i *The sexual contract* hur den klassiska samhällsvetenskapliga kontraktsteorin har beskrivit historisk utveckling. Kontraktsteoretiker har utgått från att moderna, kapitalistiska samhällen lämnat ett system med förutbestämda positioner utifrån plats i samhällshierarkin, till förmån för ett system med autonoma individer som sluter kontrakt för ömsesidig vinning för att hantera den osäkerhet som total frihet i ett tänkt naturtillstånd annars skulle skapa. Detta innebär att ett patriarkalt samhälle, där till exempel fäder har makt i egenskap av fäder, och ett modernt, kontraktsbaserat samhälle skulle vara väsensskilda. Genom att hävda att kontrakt bara kan slutas mellan fria individer beskrivs ett kontraktsbaserat samhälle per definition som bestående av just sådana fria individer. Pateman avvisar dock det synsättet, och menar att varken arbetskontrakt eller äktenskapskontrakt bör analyseras och kritiseras utifrån tillfälligt uppkomna ojämlikheter eller tillfällig exploatering, utan snarare utifrån att kontrakten i sig bygger på en systematisk underordning. Jag tolkar Pateman som att dessa kontraktsteorier inte utgår från människor som individer, utan som män. En central aspekt i Patemans arbete är att det varken i slav-, äktenskaps- eller arbetskontrakt går att skilja på personen och "varan"/arbetskraften. Enligt Pateman är kontrakt snarare än ett jämlikt utbyte ett skapande av sociala relationer av under- och överordning, en systematiskt inbyggd ojämlikhet. Pateman menar att moderna kontrakt inte är könsneutrala, utan patriarkala. Det innebär att den överenskommelse som undersåtarna eller medborgarna har med staten inte blir möjlig

utan ett hushållsbaserat patriarkat.¹⁵⁰ Jag menar att man också kan vända på analysen – patriarkalt motiverade arrangemang kan också förstås som kontrakt, utifrån tanken att kontrakt och patriarkala maktrelationer inte är ömsesidigt uteslutande.

När kyrkohistorikern Hilding Pleijel diskuterar hustavlans minskade inflytande i början av 1800-talet, gör han en tolkning av relationen mellan kontrakt och patriarkat som jag menar kan förstås utifrån Patemans teori.¹⁵¹ Harnesk menar i ett meningsutbyte med Pleijel att slutet av 1700-talet och början av 1800-talet snarare innebar en patriarkalisk renässans, då ökade sociala skillnader krävde förnyade ansträngningar av arbetsgivarna och lagstiftarna att motivera arbetskraften till disciplinerat arbete, trots att detta arbete inte nödvändigtvis skulle leda fram till positionen som självägande.¹⁵² Pleijel menar att det visserligen fanns spår av hustavlans i tänkandet även på 1900-talet, men att den då upplevdes som ”verklighetsfrämmande”.¹⁵³ Jag anser att en viktig del saknas i debatten om dess minskade inflytande. Hustavlans och patriarkalismen innefattade inte bara ett implicit kontrakt mellan över- och underordnad på olika nivåer, utan också mellan könen – och den ojämlika relationen mellan män och kvinnor fanns kvar oavsett om patriarkala eller kontraktsteoretiska tankar dominerade. Ett skäl till att ett slutdatum för inflytandet från hustavlans är så svårt att fastställa kan vara att äktenskapskontraktets patriarkala karaktär kvarstod långt efter att talet om de tre stånden började uppfattas som ”verklighetsfrämmande”. Faktum är att Pleijel själv antyder, utan att utveckla det, att det är hustavlans könade karaktär som haft längst överlevnad: ”När man alltså talar om ’det heliga äkta ståndet’, så är detta ingenting annat än en återklang av Hustavlans tredje stånd, som just omfattade det kollektiv som äktenskapet skapade.”¹⁵⁴ Äktenskapet var naturligtvis ett kollektiv, men ett systematiskt ojämlikt sådant, och ett kontrakt som utgjorde basen för tillägnandet av centrala resurser. Patemans analys används här för att teoretisera kring ojämlikhet inte som ett misstag, utan som inbyggt i relationen. En teoretisk insikt som jag hämtar från Patemans analys handlar om hur en analys

---

150. Pateman (1988) s. 2-3, 9-12, 50-60, 77-78, 116-118, 126, 146-153, 230. För en diskussion om hur ökande patriarkalism på hushållsnivå kunde ske parallellt med en ökad individualisering på samhällsnivå, se Erickson (2005) s. 19.

151. Pleijel (1970) s. 44-52.

152. Harnesk (1986) s. 327-332. Debatten följs av Pleijel (1987); Harnesk (1987).

153. Pleijel (1970) s. 50. Se också Maurits (2011) s. 75, 209-216.

154. Pleijel (1970) s. 51-52.

av genusrelationer kan användas inte bara för att förstå mäns och kvinnors relationer och maktordningar baserade på manlighet och kvinnlighet, utan också till att omformulera en teori som sådan. Även om de begrepp som kontraktvalsteori bidrar med kan användas för att förstå förhandlingspositionen och ekonomiska överväganden, kan man genom en förståelse av den moraliska aspekten av människors ekonomiska tänkande och av hur kontrakt fungerar som en konfliktyta och ett skapande av över- och underordning, nå en djupare förståelse av vad som konstituerar maktrelationerna i tjänstefolksinstitutionen.

Teorier om ojämlikhet, patriarkat och institutionell förändring

Husbonde, matmoder, dräng och piga var de kategorier som byggde tjänstefolkssystemet. Dessa befann sig i hierarkiska relationer till varandra, grundade på kön och på tillgången till jord, det grundläggande produktionsmedlet. Charles Tilly har skapat en marxistiskt inspirerad analysmodell för att förstå beständig ojämlikhet. Han menar att det är i den sociala relationen mellan kategoriellt definierade grupper som ojämlikhet uppstår, snarare än i enskildas beslut och överväganden. Det innebär att ojämlikhet har sin grund både i exploatering av andras arbetskraft, och i det Tilly kallar möjlighetsansamling, där en grupp monopoliserar tillgången till prestige och status.¹⁵⁵ Det är ett perspektiv som öppnar för att studera de diskursiva aspekterna av maktskapande, utan att överge ett historiematerialistiskt synsätt där personer är inskrivna i en maktstruktur utifrån deras förhållande till produktionsmedlen. Det är inte så högrävande som det kan låta – husbondens makt hade inte sin huvudsakliga grund i det faktum att andra människor behandlade honom som en person med makt, eller i kyrkans och hustavlans deklARATION att husbonden skulle ha makt, utan i det faktum att han själv ägde och förfogade över jord, det centrala produktionsmedlet. I sin position som gift man som förfogade över jord hade han också makt över andra människors arbete: hustruns, barnens och tjänstefolkets. Därmed inte sagt att de andra aspekterna inte var medskapande i maktproduktionen. Uppenbarligen räckte inte tillgången till jord och arbetskraft för att säkra maktanspråken, eftersom lagstiftning, rådgivningslitteratur, kyrkliga förmaningar och så vidare krävdes – makten utmanades, prövades,

155. Tilly (2000) s. 20-21, 36-45, 98-106. Se också de los Reyes & Mulinari (2005) för en diskussion om Tillys modell, s. 34-39.

ifrågasattes – och det är just i dessa förhandlingar som undersökningen äger rum. Utgångspunkten är att betydelsen av jordäggande förändrades på så sätt att det blev en mindre självklar del av att vara en vuxen, gift man.

Anita Göransson har teoretiserat hur kopplingen mellan makt och materialitet kan förstås genom att använda begreppet maktbaser. Modellen är ett försök att förena en historiematerialistisk realistisk maktsyn med insikter från poststrukturalism kring hur (språkligt) meningsbyggande också skapar makt. Maktbaser är helt enkelt de arenor där maktanspråk får kraft av materiella förutsättningar. Därför skiftar maktbaserna över tid, och den centrala övergång som Göranssons artikel uppehåller sig vid är förändringen från det förindustriella samhället, där jorden och hushållet var de centrala maktbaserna, till det industrialiserade samhället, där ägande, offentliga positioner och lönearbete blev de centrala maktbaserna. Den historiska kontinuiteten i denna förändring har varit att de centrala maktbaserna har varit praktiskt och symboliskt knutna till manlighet. Göransson framhåller att när maktbaserna i ett samhälle förändras, förändras manligheten – och även kvinnligheten, eftersom den utgör den kontrast mot vilken mening kan ges till könskategorierna.¹⁵⁶

Det övergripande teoretiska begrepp som här används för att förstå de könade relationerna är patriarkat, definierat som bestående av tre sammanlänkade delar: att kön och konstruktioner av kön är betydelsefulla för förståelsen av samhällsliga maktstrukturer och individers möjligheter, att män som grupp har mer makt än kvinnor, såväl på ett samhällsligt plan som inom grupper, samt att hushållsföreståndarens makt över underordnade hushållsmedlemmar utgjorde en modell även för andra samhällsliga maktrelationer vilket är en mer historiskt specifik dimension.¹⁵⁷ Begreppet patriarkat har använts historiskt som en beskrivning och en legitimering av mäns makt över sitt hushåll, prästers makt över sin församling och nationsbyggares makt över sin nation/sina undersåtar – såsom i, men inte begränsat till, hustavlan. Begreppet plockades upp av den så kallade andra vågens kvinnorörelse, där kritiska teorier om kön formulerades vetenskapligt med start på 1960- och 70-talen. Patriarkatsbegreppet har använts till att beskriva mäns dominans över kvinnor i allmänhet, som ett helt samhällssystem i likhet med till exempel kapitalism, och som ett mer specifikt, historiskt hushållsbaserat system av fadersmakt. Som feministiskt begrepp har patriarkat främst förknippats med radikalfeminism, som innebär en förståelse

156. Göransson (1998) s. 3-8, 14-20.

157. Pateman (1988) s. 22-25; Walby (1990) s. 19-20; Hardwick (1998) s. x-ix, 219-223; Miller (1998) s. xii-xiii; Bennett (2006) s. 55-59.

av kön som den mest betydelsefulla sociala makt- och skillnadsskapande strukturen och där mäns makt och kontroll över kvinnors sexualitet står i centrum av analysen. Använt i historisk forskning har det fått massiv kritik för att vara ahistoriskt, monolitiskt, för att dölja andra maktrelationer och för att låsa fast analysen i att kvinnor alltid är offer utan egen möjlighet till aktörskap.¹⁵⁸ Det handlar således om en poststrukturalistisk inspirerad kritik av de teoretiska utgångspunkterna, metoderna och frågeställningarna samt av det politiskt användbara i resultaten av en sådan analys. Jag menar att begreppet rymmer viktiga aspekter, inte minst i det historiska sammanhang som denna studie analyserar, men att det krävs en nyansering av användningen för att inkorporera en del av den kritik som riktats mot patriarkatsteorier.

Judith Bennett skriver att det behövs ett begrepp som täcker in den historiska kontinuiteten av mäns överordning, där kvinnor och det som förknippas med kvinnor värderas lägre.¹⁵⁹ Jag delar uppfattningen att en systematisk ojämlikhet bör ha ett namn – och att det namnet, på grund av denna systematiska ojämlikhets föränderliga natur, med nödvändighet kommer att vara problematiskt och svåränvänt. Men, till skillnad från till exempel begreppen genusystem och könsmaktsordning, så menar jag att den vida användningen av begreppet patriarkat också utgör dess styrka. Bennett och flera andra gör en åtskillnad mellan den ”gamla” betydelsen av patriarkat, som är fadersvälde, och den feministiska, som helt enkelt är manlig överordning.¹⁶⁰ Jag menar dock att det hör till begreppets styrka i det här sammanhanget, att det också betyder faders makt. Det patriarkala hushållet och de positioner som byggde upp det är i fokus för undersökningen. I den period som undersöks var hushållet framträdande både som ekonomisk och produktiv enhet och som ideologi. Det var i hushållet som individer definierades, och hushållet var per definition en hierarkisk organisation. Detta menar jag att patriarkatsbegreppet kan fånga: även om inte alla män var överordnade alla kvinnor i alla sammanhang, så var män överordnade, eller hade större tillgång till resurser än, kvinnor inom samma grupp. Mellan grupper kunde emellertid kvinnor ha makt både över andra kvinnor och över män. Det är också så jag förstår Tillys begrepp kategoriell ojämlikhet. Bennett förespråkar ett teoretiskt synsätt som hon benämner ”patriarkalt ekvilibrium”,

---

158. Hartmann (1979); Scott, J.W. (1986) s. 1058-1059; Hill (1993); Morgan, S. (2006) s. 6; Rowbotham & Alexander & Taylor (2006).

159. Bennett (2006) s. 80.

160. Pateman (1988) s. 22-27; Miller (1998) s. xii-xiii; Bennett (2006) s. 55.

det vill säga att det finns en historisk kontinuitet av mäns överordning.¹⁶¹ Det betyder givetvis inte att det skulle se likadant ut, eller ha likadana konsekvenser i alla tider och på alla platser, utan som jag förstår det handlar det snarare om att undersöka just de konkreta uttrycken och styrkan i denna överordning.¹⁶² Det finns en systematisk ojämlikhet, och uppgiften är att undersöka vilka uttryck den tar sig och vad den betyder i en viss historisk kontext. Det innebär också att förstå hur kön och konstruktioner kring kön i sig själva påverkat historiska förändringar.¹⁶³ Att göra analysen av kön till en grundläggande aspekt av förståelsen av ett fenomen är en ambition som löper genom den här studien. Pateman påpekar också att även om fadersmakt var en viktig aspekt av patriarkatet, så var det inte fadersmakten ensam som utgjorde maktbasen. Fadersmakten byggde på mäns makt över kvinnor, eller mer specifikt – innan ett (maktskapande) faderskap uppstod, så uppstod en ojämlik relation mellan en man och en kvinna.¹⁶⁴ Ingen far blev patriark utan att först vara överordnad en hustru, vilket framgår av den avsaknad av auktoritet och status som ett faderskap utanför äktenskapet erbjöd. Att äktenskapet utgjorde basen för mannens maktanspråk i hushållet uttrycktes också explicit i hustavlan. Det belyser vikten av att situera maskuliniteter i specifika sammanhang – äktenskapet betyder inte självklart samma sak i olika samhällen, eller bland till exempel jordägande och jordlösa. Raewyn Connell har myntat begreppet hegemonisk maskulinitet, som innebär att en överordnad manlighet dominerar diskursen kring vad män ska vara – även om inte alla män lever upp till den. Trots att den hegemoniska maskuliniteten konstrueras i relation till underordnade maskuliniteter, så är dess främsta kännetecken att den konstrueras gentemot det kvinnliga, vilket gör att även underordnade maskuliniteter har fördelar gentemot kvinnor. Manlighet skapas, utmanas och omförhandlas och ser olika ut för olika grupper av män, precis som kvinnlighet.¹⁶⁵ Att vare sig ta män och manlighet eller kvinnor och

---

161. Bennett (2006) s. 54-81.

162. Se t.ex. Sjöberg & Ågren (2003) för en diskussion om ett ”nollsummespel” för kvinnors rättigheter, något jag menar har likheter med begreppet patriarkalt ekvilibrium, s. 26, 35-36.

163. Detta görs utifrån flera olika perspektiv i Shepard & Walker (2009).

164. Pateman (1988) s. 26-27. Sarti (2015) hänvisar dock till forskning som tyder på att äktenskapet kan ha varit viktigare som maktbas i protestantiska än i katolska länder, delvis då det prästerliga celibatet hade högre status än det världsliga hushållet, s. 524-525.

165. Connell (2008). En klassisk historisk studie av maskulinitet är Tosh (1999) och två svenska studier som behandlar den här aktuella tidsperioden är Marklund (2004); Maurits (2011). Se också bidragen i Sarti (2015) (red.) *Men at home* temanummer av *Gender & History* 3(27).

kvinnlighet för givna, utan underkasta dem en analys situerad i den historiska kontexten, blir centralt i studien.

Ibland har det faktum att kvinnor utförde produktivt arbete i hushållen före industrialiseringen setts som ett exempel på en maktposition som sedan underminerades.¹⁶⁶ Kopplingen mellan kvinnor och arbeten/arbetsuppgifter med lägre status, lägre lön och mindre makt, liksom mindre tillgång till resurser och mindre makt över andra, än män i motsvarande position, kom dock inte med industrialiseringen. Ett sätt att analytiskt förstå betydelsen av dessa förändringar är att skilja på ansvar, utrymme att agera och makt över andra. Det utgör tre dimensioner av makt eller aktörskap som kan stå i motsättning till varandra men också utgöra gemensam bas för en maktposition. Det är svårt att se hur någon kan ha makt utan att också ha något mått av ansvar, såsom husbondepositionen eller för den delen prästen eller kungen, för att anknyta till treståndsläran. Men att ha ansvar eller monopol på en syssla, hur viktig den än är, betyder inte automatiskt utrymme att agera eller makt över andra. I *The practice of patriarchy* visar Julie Hardwick hur kvinnors arbete med och ansvar för att spinna och att ha hand om hushållets viktiga och värdefulla linne på ett sätt innebar ett potentiellt utrymme, samtidigt som det, genom att den tidskrävande sysslan kopplades till hushåll, femininitet och låg lön, också blev ett hinder för kvinnor att utöva makt.¹⁶⁷ Det visar hur kopplingen mellan makt och (gift) manlighet många gånger var starkare än kopplingen mellan makt och vissa arbets- eller ansvarsområden.

Tilly använder två begrepp för att diskutera och förstå förändring och kontinuitet: efterlikning och anpassning. Efterlikning innebär en reproduktion av etablerade mönster för sociala organisationer, så att nya sammanhang använder sig av samma kategorier och hierarkier som de gamla, vilket förstärker ojämlikheten. Anpassning innebär att enskilda aktörer anpassar sitt beteende till de existerande ojämlikhetsstrukturerna, ett slags minsta motståndets lag som beror på att kostnaden för att aktivt bryta med exploaterande ordningar trots allt tycks vara högre än att försöka upprätthålla goda sociala relationer i det dagliga värvet.¹⁶⁸ Dessa funktioner påminner om det som institutionella teoretiker kallar för transaktionskostnader och stigberoende. Institutionell

166. För en genomgång och kritik av detta synsätt, se Vickery (1993) samt diskussion i kapitel två.

167. Hardwick (1998) s. 97-100. Se också s. 120-124 för en analys av hur moderns ansvar för barnen inte överfördes till makt över hur deras tillgångar skulle förvaltas i händelse av faderns död. För fler exempel på dissociationen mellan makt och ansvarsområden, se t.ex. Norrhem (2003); Lahtinen (2009); Pickering Antonova (2013).

168. Tilly (2000) s. 21, 107-110.

teori beskriver institutioner som formella och informella regler, normer och konventioner som är skapade av människor men som på ett systematiskt och icke slumpmässigt sätt begränsar men också möjliggör mänskligt beteende och således utgör ett ramverk för mänsklig interaktion. Institutioner utgör spelregler, men skapar också mening och stabilitet åt människors beteenden, i en växelverkan där människors konkreta agerande utifrån spelreglerna också utgör institutionen. Institutionell teori utgör ett särskilt kraftfullt verktyg när analysen rör sig mellan det formella regelverket i form av lagstiftning, informella strukturer och individuella handlingar.¹⁶⁹ Genom att använda Ronald Coases teorier om transaktionskostnader framhåller Douglass C. North att förståelsen av rationalitet och incitamentsstrukturerna förändras, på så sätt att tillgänglig teknologi tillsammans med existerande institutioner skapar transaktions- och transformationskostnader (kostnader för att omvandla till exempel jord, utsäde och arbetskraft till en nyttinghet) som tillsammans utgör produktionskostnaderna. Förklaringen till hur, när och med vilket resultat det sker måste alltså sökas i institutionerna och i den befintliga teknologin.¹⁷⁰ North poängterar att även om institutioner uppkommer för att minska osäkerheten i mänsklig samverkan, så betyder inte det i sig att de är effektiva. Detta beror dels på mänskliga tillkortakommanden – det är helt enkelt inte så lätt att veta vad som kommer att vara mest effektivt – och dels på intressekonflikter. Särskilt de formella institutionerna, såsom lagar, är resultat av intressena hos den grupp som för tillfället har starkast förhandlingsposition, och de kommer heller inte att förändras förrän denna grupp anser att det är i dess intresse. Men inte heller informella institutioner kan antas vara effektiva i den neoklassiska betydelsen, eftersom det finns andra mänskliga motiv än nyttomaximering. North lyfter fram moraliska överväganden och till exempel religiös tro, och menar att det är särskilt betydelsefullt när det kommer till arbetsmarknaden, eftersom sådant som en stark arbetsmoral kan ersätta viss övervakning.¹⁷¹ I detta finns kopplingar till Scotts ansats, som diskuteras ovan, i det att moraliska överväganden också styr människors ekonomiska val och beteenden.

Det är i samspelet mellan formella och informella institutioner som North lokaliserar institutionell förändring, där små förändringar i tillämpningar så småningom leder till att en regel har urholkats – vilket förstås gör det lättare att

---

169. Bardhan (1991); North (1993) s. 16, 110; Djelic (2010) s. 26; Morgan, G. m.fl. (2010) s. 2; Schön (2012) s. 19.

170. North (1997) s. 112-122.

171. North (1993) s. 35-36, 72-73, 110.

också förändra den formellt. Detta är centralt för förståelsen av förändringarna i tjänstehjonslagstiftningen, där de formella lagförändringarna i flera fall kom till först efter att den praktiska tillämpningen förändrats. North beskriver också det omvända, att informella institutioner kvarstår långt efter att en formell institution har förändrats. Ursprunget till förändringar ligger i förändrade relativpriser och förändrade preferenser, men dessa ”filtreras genom redan existerande mentala begrepp som formar vår uppfattning om dessa prisförändringar”.¹⁷² När det gäller frågan om varför institutioner inte förändras betonar North att stabilitet över lång tid inte ska tolkas som att de existerande institutionerna är de mest effektiva, utan som att de fyller en funktion i vägledningen av människors beteenden – det är helt enkelt lättare att göra eller tänka som vanligt, än att göra eller tänka på ett nytt sätt. En central term hos North för att förklara riktningen hos institutionell förändring är spårbundenhet, ett slags självförstärkande mekanism som innebär att även om förändringar skulle vara mer effektiva så är det, åtminstone kortsiktigt, enklare och effektivare att hålla sig till det spår man en gång slagit in på, eftersom både mentala modeller och yttre omständigheter är anpassade för det spåret.¹⁷³ Det avgörande här är att det faktum att en institution fyller en funktion inte ska förstås som att den är optimal, utan snarare som ett resultat av intressekonflikter.¹⁷⁴

Lagstiftningen är i en mening den mest formella och för den enskilde icke förhandlingsbara delen av en institution till skillnad från sådant som kulturella praktiker, som med nödvändighet uppstår först i människors handlingar. Men institutionell teori erbjuder användbara verktyg för att förstå den roll som lagstiftning kan spela, i det här fallet i tjänstefolksinstitutionen. Glenn Morgan och Sigrid Quack beskriver lag som ”the formal codification and application of norms and values of society”. De varnar för att betrakta lagstiftning ur ett evolutionärt perspektiv där framväxten av en viss lagstiftning ses som naturlig eller följdriktig, liksom för att se det bara som en oberoende variabel som bestämmer ekonomisk och social organisering, snarare än att se växelverkan mellan lag och sociala förhållanden och normer. De menar att lagregler följs i den mån de stämmer överens med existerande normer i samhället och med de gemensamma förväntningar och sociala sanktioner som människor omfattas av.¹⁷⁵ Det finns flera skäl till att lagstiftningen tar så stor plats i denna studie.

172. North (1993) s. 130.

173. North (1993) s. 128-140, 151-152.

174. Stiglitz (1991) s. 27; Knight (1992) s. 4-14.

175. Morgan, G. & Quack (2010) s. 275-280, citat s. 275.

Helt grundläggande för tjänstefolksinstitutionen var dikotomin jordägande–jordlös. Att äga jord gav i sig rätten att bli husbonde, att vara jordlös gav tvånget att vara tjänstefolk. Men det var först i lagstiftningen som det ekonomiska faktum att den jordägande behövde arbetskraft och den jordlösa behövde arbete organiserades just inom tjänstefolksinstitutionen. Jag vill därför inte ta tjänstefolksinstitutionens juridiska ram för given, utan undersöka tankarna och intressena bakom, samt hur den fungerade i relation till de semiformella och informella delarna av tjänstefolksinstitutionen. Lagstiftningen i sig är också intressant därför att den var ett av ganska få sätt som statsmakten kommunicerade med undersåtarna genom – den kan betraktas som ett debattinlägg eller kanske snarare propaganda där vissa centrala förhållningssätt förmedlades och konkretiserades.¹⁷⁶ Lagens relativism ska givetvis inte överdrivas – enskilda tjänstefolk eller bönder hade inte möjlighet att påverka lagstiftningens skrivningar, utan fick underkasta sig dess bestämmelser om de valde att ta sin sak till tinget eller själva blev instämnda. Men den konkreta tillämpningen, både i och utanför häradsrätten, skedde i växelverkan mellan ekonomisk och teknisk utveckling, formella, semiformella och informella institutioner och de värderingar dessa bar på. Även om lagens bokstav sa en sak, så kunde till exempel den anda som predikades genom hustavlan säga något annat och i konkreta förhandlingssituationer var det inte självklart vilket som vägde tyngst – och just därför måste alla delarna studeras.¹⁷⁷

Graden av *agency* eller aktörskap hos enskilda individer är central både i institutionell teori och i kvinno- och genushistorisk forskning. Många genushistoriker poängterar – men med olika tonvikt – balansgången mellan att å ena sidan låta materialet tala om hur kvinnor eller andra undertryckta grupper faktiskt kunde agera och skapa sig utrymmen, men å andra sidan inte bortse från de strukturer som begränsade kvinnors liv.¹⁷⁸ Jag vill här relatera aktörskap till makt. Det finns en tendens att se agerande i sig som något progressivt och maktgenererande, vilket kan sägas hänga samman med en maktteori inspirerad

176. Angående lagstiftning som ett debattinlägg före den friare bok- och tidningsmarknadens uppkomst, se Björnsson & Magnusson (2011) s. 17-18.

177. Hur dessa förhandlingar kunde ta sig konkreta uttryck visas i en studie av Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström (2017), där de visar hur hustavlan och de kristna budorden kunde tolkas som en intäkt för en piga att ange sin matmoder till prästen och i förlängningen till rätten när husfaderns makt hade fallerat.

178. Se t.ex. Harnesk (2003) s. 11-13; Norrhem (2003); Toivanen (2003); Lahtinen (2009) s. 15-38; De Moor & van Zanden (2010); Flather (2013); Simonton & Montenach (2013) s. 4 samt diskussion i kapitel två.

av Michel Foucault. Om makten finns överallt, internaliserad och nätverksorganiserad, så kan också varje tecken på agerande tolkas som motstånd.¹⁷⁹ Jag menar att närvaron av agerande i sig är ett otillräckligt mått på makt, som ju är i fokus i denna studie. Michael J. Braddick och John Walter framhåller att en risk med att betrakta maktrelationer som flytande, under förhandling och komplexa är att det kan skapa en historisk analys av makt utan offer, och att de förhandlingar som studeras inte ska betraktas som att de äger rum mellan likar.¹⁸⁰ Allt agerande är inte ett tecken på att man har skapat sig större handlingsutrymme eller fått makt över sitt eget liv eller över andra. Även att uppfylla den mest traditionella kvinnoroll i det aktuella samhället, att helt och hållet leva i enlighet med sin lott i livet, kräver agerande. En mer teoretiskt fruktbar definition handlar om att aktörskap är möjligheten att välja och agera i enlighet med sina mål.¹⁸¹ Det är dock i det här sammanhanget nästan omöjligt att operationalisera en sådan definition, eftersom människors individuella mål helt enkelt inte framträder i materialet. Istället blir frågan vilka grupper av människor som ser ut att ha valmöjligheter – oavsett om dessa valmöjligheter är i enlighet med människors innersta önskningar eller inte, och vilka positioner som ger makt över andra och i vilka sammanhang.

---

179. Schmidt (2015).

180. Braddick & Walter (2001) s. 38-42.

181. Hanmer & Klugman (2016) s. 237-240.

4. Material och metod

Erfarenheten av att vara eller ha varit tjänstefolk var mycket utbredd i det förindustriella agrarsamhället, men det var en vardaglig erfarenhet som inte har lämnat så många spår i form av skriftliga material. Tillgången till material som möjliggör tolkning av maktrelationer i hushållen har därför styrts valet av undersökningsområde, liksom i viss utsträckning de tidsmässiga avgränsningarna. Mycket av det material som finns tillgängligt har en normativ karaktär, det vill säga beskriver hur tjänstefolksinstitutionen idealt sett skulle fungera. Dessa material är dessutom producerade av människor som inte själva var tjänstefolk, vanligen av någon typ av överhetspersoner. Domstolsmaterialet utgör i viss utsträckning ett undantag där även tjänstefolk kunde komma till tals, om än i ett forum med särskilda regler och begränsningar. I det följande beskrivs de olika materialtyperna, dess tillblivelse och syfte, urval, för- och nackdelar samt min läsning och användning av materialen.¹⁸² Kapitlet avslutas med en övergripande metoddiskussion, där kombinationen av olika typer av material står i fokus.

Tjänstehjonsstadgorna

Tjänstehjonsstadgorna utgör en nödvändig bakgrund för analysen av övrigt material, men utgör också ett material i egen rätt. Stadgorna används i analysen som kronans normativa utsaga om undersåtarnas inbördes relationer, som en sammanjämkning av olika gruppers intressen och som en del av ett större tanke-system om hur människors relationer borde gestalta sig. Tjänstehjonsstadgorna innehåller både specifika bestämmelser om sådant som antalet tillåtna tjänstehjon och vilka dagar uppsägning skulle ske, och en beskrivning av en världsbild grundad på religiösa föreställningar som reglerade beteenden och förhållnings-sätt i relationen. Stadgornas tillblivelse föregicks bland annat av debatter i riksdagen. Detta material har valts bort, av tre skäl. Riksdagsdebatterna har använts som material i tidigare forskning och därför använder jag istället denna

---

182. För allt material gäller att i titlar har versal begynnelsebokstav använts på samma sätt som i modern svenska, då jag inte har uppfattat de ursprungliga versalerna som betydelsebärande. I övrigt har ingen modernisering av stavning skett. I citat har versaler behållits på samma sätt som i originalet.

forskning för uppgifter kring debatterna i den mån det är relevant.¹⁸³ Jag vill också fokusera på den lag som efter debatterna till sist stadfästes, då jag menar att lagens lydelse ibland undervärderats i tidigare forskning. Slutligen är valet en fråga om avgränsning. En del av innehållet i riksdagsdebatterna återfinns dock i de debattskrifter som ingår i mitt urval av tryckt material, som presenteras nedan.

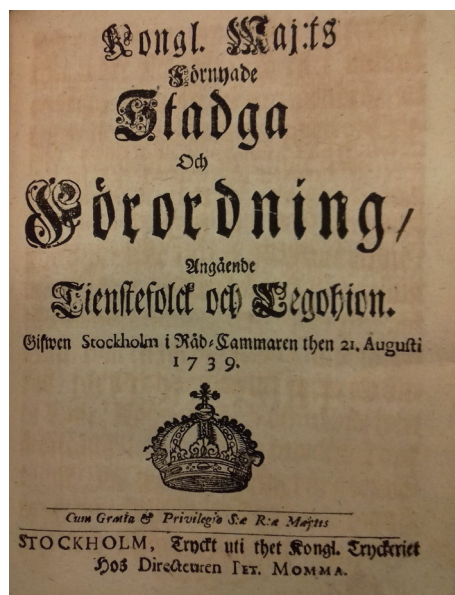

Bild 4.1 Försättsbladet till 1739 års tjänstehjonsstadga. Författarens fotografi ur Svensk författningssamling, Kungliga biblioteket.

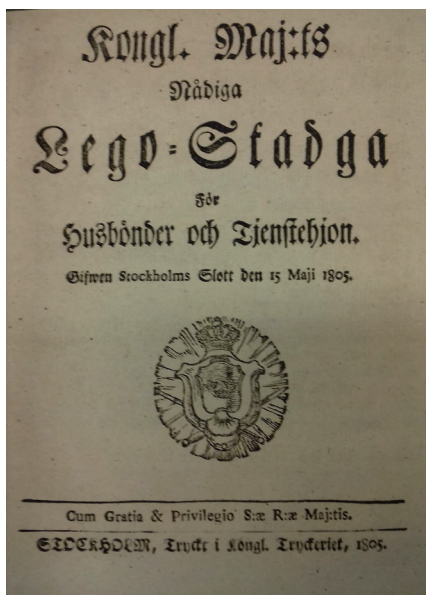

Bild 4.2 Försättsbladet till 1805 års tjänstehjonsstadga. Författarens fotografi ur Svensk författningssamling, Kungliga biblioteket.

Den första egentliga tjänstehjonsstadgan kom den 30 augusti 1664, även om tjänstefolk hade reglerats även tidigare.¹⁸⁴ Den reviderades därefter den 23 november 1686, den 6 augusti 1723, den 21 augusti 1739, den 5 maj 1805 och det som kom att bli den sista tjänstehjonsstadgan utkom den 23 november 1833

183. Harnesk (1990) s. 77-83. Se också kapitel två.

184. Se kapitel fem.

och gällde fram till 1926.¹⁸⁵ År 1885 upphörde tjänstetvånget.¹⁸⁶ 1600-talet ingår inte i avhandlingens undersökta tidsperiod, men jag har inkluderat dessa två tidiga stadgor för att kunna jämföra med vilka aspekter som sedan lyfts in i de stadgor som fastställdes på 1700-talet. Stadgorna från 1600-talet omfattade tio paragrafer, vilket år 1723 utökades till fjorton. I stadgan från 1739 skedde en stor ökning av stadgans omfattning, då den delades upp i nio artiklar med mellan fem och drygt tio paragrafer i varje. Även 1805 och 1833 års stadgor hade ett liknande utseende som 1739 års stadga. I 1833 års stadga fanns totalt 57 paragrafer uppdelade på nio artiklar. Förutom själva stadgorna har ett antal förordningar där vissa paragrafer har ändrats inkluderats i materialet, samt taxor på lönenivåerna för olika län. Jag använder mig också av A.O. Winroths avhandling i juridik från 1878, som diskuterar tjänstehjonsstadgornas utveckling och historiska rötter i en tid då det som skulle komma att bli den sista tjänstehjonsstadgan fortfarande var gällande.¹⁸⁷ Jag använder inte Winroths avhandling som källmaterial, men betraktar den inte heller som tidigare forskning utan som en samtida, juridiskt lärd kommentar till utvecklingen av stadgorna som kan belysa diskussionen. Från och med 1739 års stadga utgjorde den specifika lagstiftningen kring tjänstefolk en del av 1734 års lag. Jag kommer inte att diskutera 1734 års lag i sig, men som bakgrund är det relevant att se på Susanne Franssonns beskrivning av denna lag. Hon menar att den fortsatt byggde på hushållet som produktionsenhet, men att den medförde en radikal förändring från att ha betonat släkter till att betona parförhållandet baserat på äktenskap. Äktenskapet blev mannens maktbas i kontrast till kvinnans uteslutande från makt. Fransson skriver att "[m]annens rättigheter definierades genom hans hustrus brist på rättigheter".¹⁸⁸

185. Stadgornas titel och stavning skiljer sig något åt i olika tryckningar, men samtliga upplagor som använts här är hämtade från Svensk författningssamling på Kungliga biblioteket. Fullständig titel på stadgorna: *Kongl. Maj:ts stadga och påbudh, om tjenstefolck och legohjon. Stockholm den 30 augusti år 1664; Kongl. Maj:ts stadga och förordning, angående tjenstefolck och legohjon, samt åtskillige härtills där wid förelupne missbruk och oordningar. Dat. Stockholm den 23 novemb. anno 1686; Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolck och legohjon, gifwen Stockholm i rådkammaren den 6 augusti 1723; Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning, angående tjenstefolck och legohjon. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 21 augusti 1739; Kongl. Maj:ts nådiga lego-stadga för husbönder och tjenstehjon. Gifwen Stockholms slott den 15 maji 1805; Kongl. Maj:ts förnyade nådiga lego-stadga för husbönder och tjenstehjon: gifwen Stockholms slott den 23 november 1833.* Kommande referenser anger endast "Tjänstehjonsstadgan [ärtal] artikel och/eller paragraf".

186. Montgomery (1933) s. 274. Se kapitel fem för diskussion och analys av detta.

187. Winroth (1878).

188. Fransson (2000) s. 87-89, citat s. 88.

Analysen bygger på en läsning av tjänstehjónsstadgorna med fokus på hur de formulerade tjänstefolksinstitutionens relationer avseende husbondfolk och tjänstefolk, män och kvinnor samt tjänstefolk och andra arbetande grupper. Läsningen har både en deskriptiv och en analytisk ansats. Den deskriptiva syftar till att utgöra ett underlag för fortsatta analyser av såväl lagstiftarens syn på frågan om relationer mellan tjänstefolk och husbönder/matmödrar samt dessa gruppers relation till statsmakten, som analysen av domstolsmaterialet. Den analytiska ansatsen syftar till att besvara frågorna om hur tjänstefolksinstitutionen reglerades ur ett arbets- och genusperspektiv och hur detta förändrades över tid, vad som drev på dessa förändringar, samt vilka rättigheter och skyldigheter lagstiftningen tillskrev de positioner som reglerades. Detta avhandlas huvudsakligen i kapitel fem.

Domstolsmaterial

Att använda domstolsmaterial för att studera vanliga liv och relationer är inte det mest uppenbara valet – skälet till att materialet alls finns är att något särskilt har hänt, något som inte kunde lösas genom mer vardagliga förhandlingar. Trots det finns många skäl att använda detta material. Det är ett material som i någon mån innehåller röster från ”vanliga människor”, även om rösterna är filtrerade genom det juridiska sammanhanget.¹⁸⁹ Det var också tämligen utbrett att faktiskt ta sin sak till tinget. Eva Österberg med flera skriver rörande de nordiska länderna, att de juridiska instanserna hade hög legitimitet även bland allmogen och att också mindre betydelsefulla konflikter fördes fram vid tinget.¹⁹⁰ Domstolsmaterial kan också visa något om hur vanliga olika typer av konflikter var. Men domarna visar också något mer än själva konflikten som hanterades, eftersom parterna genom att beskriva vad som gått fel i relationen också antydde hur de normalt sett förväntade sig att relationen skulle fungera.¹⁹¹ Genom att studera parternas argumentation för och emot olika utfall kan något om deras syn på relationen utläsas, liksom rättens sätt att hantera och bedöma olika ageranden. Det går inte att säga något generellt om hur väl lagen följdes genom att studera domstolsmaterial, eftersom de fall som togs till rätten kan antas ha haft större möjlighet att vinna än brott som begicks men som inte fördes fram till tinget. Jag menar dock att min studie

---

189. Stretton (1997) s. 16.

190. Österberg & Lennartsson & Næss (2000) s. 241.

191. Sogner (1997) s. 9-10.

genom att visa att en del typer av fall faktiskt blev en fråga för domstolen, kan utgöra ett komplement till de analyser där det framhålls att lagstiftningen kring tjänstefolk inte följdes särskilt väl.

Domstolsmaterial har stor potential att besvara frågor om kontraktets utseende och parternas maktpositioner, men är svårtillgängligt. I domböckerna sorteras alla typer av ärenden i kronologisk ordning efter när de togs upp av rätten. Det finns således ingen systematik i typer av ärenden, utan ansökningar, förmyndarskapsärenden, testamenten, brottsmål, köpekontrakt och en mängd andra ärenden förekommer efter varandra. Domböckerna från den tidsperiod som här studeras är mycket omfattande, med 50–350 ärenden vid varje ting. Varje dombok omfattar i sin tur tre lagtima ting (vinter-, sommar- och hösteting).¹⁹² Texten är handskriven och trots att det var särskilda skrivare som författade ärendena så varierar läsbarheten. Det har kort sagt inte varit möjligt att för en längre tidsperiod söka igenom domböckerna efter vissa typer av ärenden. Det som har möjliggjort min användning av domstolsmaterial är därför ett register skapat av släkt- och hembygdsvetaren Tore Österhag. Registret är mig veterligt helt unikt, därför att det dels löper ända fram till år 1860 och dels beskriver innehållet i ärendena och inte bara vilka personer som var inblandade, något som annars är av störst intresse för släktforskare.¹⁹³ Möjligheten att använda detta register har därmed styrt mitt val av undersökningsområde till Ås häradsrätt. Med hjälp av registret har jag valt ut samtliga funna ärenden som berör tjänstehjonsstadgorna och konflikter mellan husbondfolk och tjänstefolk under tidsperioden 1720–1860 i originalvolymerna från Ås häradsrätts arkiv, vilka förvaras på Landsarkivet i Göteborg.¹⁹⁴ I registret har Österhag i möjligaste mån gjort noteringar för alla fall som kommit till Ås häradsrätts lagtima ting. Registret är uppställt med

192. Häradsrättsens lagtima (ordinarie) ting ägde rum tre gånger om året. Varje ting pågick ett antal dagar, ibland upp till drygt en vecka. Vintertinget ägde rum någon gång mellan januari-mars, sommartinget maj-juli och höstetinget september-november. Fortsättningsvis förkortas tingen VT, ST och HT.

193. Lars Holm, arkivarie vid Landsarkivet i Göteborg, bekräftar denna uppfattning i e-post den 17 dec. 2014. Register över kortare tidsperioder, särskilt från 1600- och början av 1700-talet förekommer från spridda häradsrätter, liksom register som omfattar inblandade personer utan att ange ärendenas innehåll. Lokalhistoriska publikationer innehåller ibland exempel från domstolsmaterial, men utan att urvalsprinciper eller fullständiga referenser angetts, se t.ex. Edling & Ljusterdal (1956); Bergstrand (1960); Johansson (1962); Bergstrand (1965), (1970a), (1970b), (1970c); Hägge (1970); Bergstrand (1972), (1973), (1974), (1976); Rydstrand (1977); Sander (1986); Ganstrand (1997).

194. Referens till domböckerna är Göteborgs Landsarkiv, Ås häradsrätts arkiv A1:a, domböcker vid lagtima ting samt volymnummer. Hädanefter används följande förkortning: GLA Ås HR A1:a vol. nn.

följande rubriker: dombok, ting, datum, år, målnummer, tidigare målnummer, anmärkning, nästa målnummer, ombud/vittne, käro/vittne, utslag/uppskjutet, ärende/meddelande, beskrivningar och övriga ärenden, stämning för, brottmål, kommentar, person, gård/ställe, socken, län, svar/kär (det vill säga om personen som omnämnts är kärke eller svarande). De flesta ärenden är noterade med dombok, datum, målnummer och namn på någon av de berörda personerna, samt någon uppgift om typ av ärende. Antalet poster i registret är drygt 104 000, men det motsvarar inte så många ärenden, eftersom många ärenden beskrivs i flera poster. I detta register har jag sökt efter de poster som innehåller något av följande ord: dräng*, pig*, tjänste*, lön*, lego*, mantals* och lösdriv*. Kriterierna för urval har varit att fallet ska röra relationen mellan husbondfolk och tjänstefolk, eller relationen mellan kronobetjäningens representanter och husbondfolk eller tjänstefolk. Det innebär att brott som en person begått under sin tid som tjänstefolk, men som inte har handlat om positionen som tjänstefolk, har valts bort. Detta gäller till exempel drängar och pigor som stämts för stöld, misshandel eller okvädingsord som riktat sig till någon annan än hans eller hennes husbondfolk. Stöld och misshandel inom ramen för tjänstefolksrelationen har tagits med i urvalet när de har hittats, men jag har inte sökt på dessa ord i registret. Det är huvudsakligen en fråga om avgränsning, eftersom andelen fall inom dessa ärenden som faktiskt rör relationen mellan tjänstefolk och husbondfolk förefaller liten i relation till samtliga fall av stöld eller misshandel. Inte heller lägersmål (sexuellt brott) har tagits med eftersom det vanligen inte rör relationen. Jag har heller inte tagit med det fåtal fall som jag hittat som rör en sexuell relation mellan tjänstefolk och husbondfolk, då det berör en annan aspekt av relationen, som inte har så mycket med tjänstefolk som arbetskraft och deras möjligheter att tillvarata sina intressen inom tjänstefolkskontraktet att göra, vilket är det som undersöks här.

Inga ärenden före 1723 identifierades utifrån urvalskriterierna, och endast två före 1732.¹⁹⁵ Sammanlagt gav urvalsprinciperna 212 ärenden under perioden 1723–1860.¹⁹⁶ Jag har därefter gjort egna kategoriseringar av rättsfallen, vilket sammanfattas i tabell 4.1. Det som jag kallar ärenden eller mål, är alla de delar som ingår i en viss instämning eller ansökan. Varje ärende har ett målnummer som gör det möjligt att hitta ärendet i domböckerna. Många ärenden har dock behandlats vid flera tillfällen då de skjutits upp av olika anledningar, och har

195. Domböckerna som omfattar åren 1723-1724 är inte tillgängliga vid Göteborgs landsarkiv på grund av materialets dåliga skick (GLA Ås HR A1:a vol. 14). Det innebär att det första fallet som ingår i undersökningen ägde rum 1732.

196. Observera att denna siffra inkluderar resultatet av de kompletterande sökningarna i sakörelängder och litteratur som beskrivs nedan.

därför flera datum och målnummer, vilket anges i noterna. Eftersom många ärenden omfattar flera personer och/eller flera åtalspunkter, har jag räknat varje åtalspunkt och varje person som är instämd som ett fall. Det betyder att antalet fall är fler än antalet ärenden. Det totala antalet fall är 291, vilka är uppdelade efter typ av fall samt efter tidsperiod i tabell 4.1.¹⁹⁷

Tabell 4.1. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt rörande tjänstefolk år 1731–1860 fördelade efter typ av fall, årtionde samt om fallen avsåg en dräng eller en piga.

År/Typ av fall	Ansökan		Vräkning		Lämnat tjänst/ej inställt sig		Lön		Mantalskrivning/olaga städsel		Övriga		Summa
	Dräng	Piga	Dräng	Piga	Dräng	Piga	Dräng	Piga	Dräng	Piga	Dräng	Piga	
1731–40	4	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	4
1741–50	12	0	0	0	0	0	0	0	2	4	1	0	19
1751–60	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1
1761–70	10	0	0	0	0	0	0	0	7	0	0	0	17
1771–80	4	0	0	0	0	0	1	0	0	0	3	0	8
1781–90	11	0	0	1	1	0	5	2	0	1	0	2	23
1791–1800	0	0	1	0	1	0	9	4	11	4	4	2	36
1801–10	0	0	0	1	1	1	4	2	13	1	0	1	24
1811–20	0	0	0	0	1	0	7	2	18	3	1	0	32
1821–30	0	0	0	0	6	6	9	2	9	8	3	2	45
1831–40	0	0	2	0	1	0	10	2	8	0	3	0	26
1841–50	0	0	0	0	0	0	2	1	24	2	2	1	32
1851–60	0	0	1	1	0	1	5	2	9	1	2	2	24
Summa	42	0	4	3	11	8	52	17	101	24	19	10	291

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

Följande exempel kan belysa tillvägagångssättet: Ett ärende där en dräng har stämt sin husbonde för utebliven lön samt dennes hustru för okvädingsord, har räknats som två fall: ett lönefall där en dräng stämmer sin husbonde och ett övrigt fall där en dräng stämmer en matmoder. Ett ärende där en kronolänsman har stämt sex bönder för felaktig mantalskrivning vid samma tillfälle (det vill säga i samma ärende) har räknats som sex fall. I tabell 4.1 ges en överblick över fallens fördelning över tid samt över typ av fall. I den kommande analysen presenteras de nedbrutna siffror över olika typer av fall och kärandens och svarandens positioner som är relevanta i sammanhanget.

Kategorin ansökan är de fall där en husbonde har ansökt om rätten att anställa fler tjänstefolk än vad stadgan tillät. Denna bestämmelse upphörde år

197. Observera att denna siffra inkluderar resultatet av de kompletterande sökningarna i saköreslängder och litteratur som beskrivs nedan.

1789. Kategorierna vräkning och att ha lämnat tjänsten i förtid rör stadgornas tvingande årstjänst, som förbjöd kortare kontrakt än ett år annat än vid speciella omständigheter. Vräkning innebar således att en dräng eller piga anklagade sitt husbondfolk för att ha avskedat honom eller henne i förtid. De fall som finns inom kategorin lämnat tjänsten innebar det omvända, att husbondfolket anklagade en dräng eller piga för olaga avvikande ur tjänsten. Dessa ärenden innehöll också ofta ett eller flera fall av olaga hysande, det vill säga en anklagelse riktad mot den som hyst pigan eller drängen under dess bortavaro ur tjänsten. Dessa senare har i tabell 4.1 kategoriserats som mantalsskrivning/olaga städsel. Löneärenden innebar att tjänstefolket anklagade husbondfolket för att inte ha betalat ut hela eller delar av den intjänade lönen. Övriga fall som rör löner, till exempel utbetalande av för hög lön, har kategoriserats under övriga ärenden. I vissa fall var det maken eller en förälder som drev tjänstefolkets ärenden, men dessa har kategoriserats utifrån vem fallet gällde. Mantalsskrivning behandlade anklagelser om att tjänstefolk inte registrerats på rätt sätt och rörde huvudsakligen relationen mellan kronan och husbönderna, men i vissa fall också relationen mellan kronan och tjänstefolket. Den vanligaste typen var de fall där en husbonde anklagades för att ha skrivit en person som tjänstefolk hos sig, utan att denna person verkligen fungerade som tjänstefolk. Det innebar dels att tjänstefolket skyddades från anklagelser om lösdriveri, dels att skatterna – mantalspenningar och kronoutskylder – blev lägre. Fördelningen av de olika typerna av fall över tid kommer att diskuteras löpande, men det är en generell trend att antalet fall som togs upp av varje ting ökade under tidsperioden.

Några siffror kan bidra till att sätta antalet fall i perspektiv. I Ås härad bodde drygt 6 000 invånare år 1750, vilket hade ökat till cirka 8 500 år 1800. År 1830 var befolkningen cirka 9 500 och år 1850 11 500. Andelen tjänstefolk är som beskrivits i kapitel två svår att beräkna, men en grov uppskattning ger att det runt år 1800 fanns 700–800 tjänstefolk hos allmogen i Ås härad, samt ytterligare några hos ståndspersoner.¹⁹⁸ De numerära uppgifter som anges och de tabeller som visas i analysen utgör dock bara en del av analysen av domstolsmaterialet. Den kvalitativa analysen av parternas argumentation och ordval, beskrivningar

---

198. Folkmängdsmaterial för de i Ås härad ingående socknarna (Rångedala, Toarp, Espered/Äspered, Tärby, Varnum, Tvärred (mindre del), Bråmhult, Gingri, Ving/Södra Ving med Töfve, Härna, Fenneslunda/Fänneslunda, Grofvared/Grovare, Hällstad (största delen), Murum, Vånga/Södra Vånga, Möne (största delen), Kärråkra och Börstig (mindre del) har studerats genom demografiska databasens digitalisering av Tabellverkets material *Demografiska databasen, CEDAR, Umeå universitet*. Uppgifter också hämtade från Hammar (1860) s. 52; Höjer (1881) s. 1107; Rosenberg, C.M. (1993 [1883]) s. 1127.

av deras syn på arbetsrelationer och kön och vad som var gångbart att hävda utgör det främsta metodologiska verktyget. Avhandlingens metod är kvalitativ, med visst stöd i analysen av deskriptiv statistik över det insamlade materialet.

Att använda ett register upprättat av någon annan innebär dels risker för eventuella felaktigheter eller utelämnanden i själva registret, dels att relevanta fall kan döljas bakom beskrivningar som inte har fångats upp i min sökning av registret. Att misstag förekommer bekräftas av Carl-Martin Bergstrands böcker om Ås härad från 1700- och 1800-talen. Bergstrand har ägnat decennier åt att studera domböcker från bland annat Ås härad och skriva om dess invånare, men utan att ange urval eller fullständiga referenser.¹⁹⁹ De fall (fyra fall i tre ärenden) som Bergstrand återger som rör tjänstehjonsstadgorna eller något annat i relationen mellan husbondfolk och tjänstefolk, som jag inte har hittat via Österhags register men genom Bergstrands referenser har kunnat hitta i domböckerna, har infogats i urvalet. För att i möjligaste mån komplettera urvalet utöver sökningarna i registret samt Bergstrands samlingar, har jag även studerat saköreslängderna. En saköreslängd är en tabell som vanligen fogats till domboken efter samtliga ärenden som tagits upp under ett ting, där alla som dömts till böter antecknats. Att använda saköreslängder är inte helt ovanligt, eftersom det utgör den enda sammanfattningen av det svårtillgängliga häradsrättsmaterialet. Det är dock en metod med avsevärda problem. De ärenden som slutade med uppgörelser i godo, friande domar eller som aldrig avslutades finns inte med,²⁰⁰ och detta gällde en stor andel av alla fall rörande tjänstehjonsstadgan, vilket framgår av studien. Saköreslängderna omfattar i regel inte mer än 10–20 procent av det totala antalet fall under ett ting, och en stor del av dessa utgörs av personer som dömts till böter för sin uteblivelse från tinget, vilket omfattar svaranden och käranden liksom instämnda vittnen. Inte heller fall där svaranden dömdes men straffet var ett annat än böter upptecknades i saköreslängden. Detta gällde löneärenden, där straffet vanligen var att husbonden skulle betala ut lönen till sitt tjänstehjon, men då detta inte antecknades i saköreslängden eftersom det inte var böter som skulle bokföras. Ett annat viktigt skäl till att registret ger en unik möjlighet att studera tjänstefolksinstitutionens relationer är att det ger åtkomst till de minst konfliktbetonade fallen.²⁰¹ Kort sagt så hade enbart saköreslängderna inte möjliggjort denna studie. De 31 fall (19 ärenden) som jag funnit via saköreslängderna men inte i registret har dock

199. Bergstrand (1973), (1974).

200. Sundin (1992) s. 20; Johnsson (2016) s. 49.

201. Frohnert (1985) s. 230.

infogats i urvalet. Detta kan ge rättsmaterialet en något missvisande stor andel dömda, eftersom ingen motsvarande sökmetod kan komplettera de fall där de anklagade friades eller målets avgörande förblev oklart. Jag bedömer dock denna effekt som relativt liten.

Jan Sundin påpekar att det var lättare att ta sin sak till tinget i städerna, dels eftersom det sammanträdde oftare än häradsrätternas normala frekvens av tre tillfällen per år, dels för att det fysiska avståndet till rättssalen var mindre. På landsbygden drogs en hel del fall sannolikt tillbaka på grund av att saken fått svalna till dess det var dags för tinget, vilket också visas i min studie. Byalag, sockenstämmor och kyrkoråd utgjorde alternativa instanser för att reda ut missförhållanden, enligt Sundin.²⁰² Protokoll från dessa är dock avsevärt mycket svårare att genomöka, särskilt för en längre undersökningsperiod. Dessa instanser styrdes också i högre grad än häradsrätten av de mer framstående bönderna själva; det vill säga ett tjänstehjon som tog sina klagomål på husbonden till sockenstämman löpte tämligen stor risk att denne husbonde var medlem i detta råd. Det finns belegg för att människor hyste större förtroende för statligt sanktionerade maktinstanser än för lokala sammanslutningar och tjänstemän.²⁰³ Ytterligare ett alternativt tillvägagångssätt vore att gå till nästa rättsliga instans där målen dels var färre, dels mer utförligt förtecknade. En fördel med det är att människors bakgrund och omständigheterna runt brottet beskrevs mer utförligt i de mer allvarliga brott som det då oftare rörde sig om. I det här sammanhanget väger dock nackdelarna över. Brott mot tjänstehjonsstadgorna var vanligen inte så allvarliga och gick därför mer sällan vidare, och de brott som gick vidare var mindre typiska och visar följaktligen mindre av vardagslivet i normalfallet. Sundin skriver: ”Majoriteten av traditionella brott avhandlades hela tiden vid häradsrätter och rådstuvurätter [i städerna], varför dessa mer än i

Bild 4.3. Ås häradsrätts dombok från år 1817 (GLA Ås HR A1:a vol. 80). Författarens fotografi.

202. Sundin (1992) s. 249.

203. Ankarloo (1985) s. 133-134; Reuterswärd (2001) s. 84-87.

de flesta andra länder ger en fyllig bild av hur rättvisan hanterades på lokal nivå.”²⁰⁴ Möjligheten att studera samtliga fall rörande tjänstehjonsstadgan i en häradsrätt under lång tid ger således goda förutsättningar för att besvara frågor om maktrelationer i hushållen jämfört med alternativa material. Registret ger ett unikt fönster in i den lägsta nivån av den formella rättvisans hantering av tjänstehjonsstadgorna och relationerna mellan tjänstehjon och husbondfolk, den nivå som var närmast människor i deras vardagliga liv.

Avslutningsvis krävs en kortare förklaring av hur domstolarna fungerade samt vilka de personer som figurerade i rätten var. Varje län leddes av en landshövding som också kallades konungens befallningshavande. Länen var indelade i ett antal fögderier, i medeltal sex i varje län, som leddes av en kronofogde vilken hade en härads skrivare till sin hjälp. Kronofogden kunde också benämnas häradsfogde eller (krono)befallningsman, och hade som en av sina arbetsuppgifter att ta upp mål i häradsrätten. Ibland hade denne en ställföreträdare som då kallades expeditionsfogde. I Ås härad var en man med titeln kronoexpeditionsbefallningsman vanlig som kärke i fall som rörde tjänstehjonsstadgan, och han ska då förstås som en representant för kronofogden. Fögderierna var i sin tur uppdelade i länsmansdistrikt, som åtminstone i södra Sverige ofta sammanföll med en häradsrätts upptagningsområde. Länsmansdistriktet leddes av en länsman, även kallad kronolänsman, som var underställd kronofogden. Denne var ofta allmän åklagare och även ombud vid tingen. Länsmansdistriktet bestod i sin tur av socknar, som vanligen sammanföll med den kyrkliga församlingen. I socknen fanns en fjärdingsman som också var underställd kronofogden. Häradsrätten leddes av en härads hövding, som dock hade ansvar för fler än en häradsrätt. Denne, tillsammans med tolv lokala bönder, varav den äldste kallades häradsdomare, utgjorde häradsnämnden som dömde i målen. Det fanns också en lagläsare som vanligen hade juridisk utbildning, vilket inte härads hövdingen behövde ha. Närvarande vid tingen var också tingsmenigheten, som i domstolsmaterialet benämns den närvarande allmogen, och dessa kunde tillfrågas om olika sakuppgifter som parterna framförde var korrekta. Syftet var inkvisitoriskt, det vill säga man strävade efter sanningens utletande, och vittneseder kunde användas när annan bevisning saknades.²⁰⁵

---

204. Sundin (1992) s. 16.

205. Frohnert (1985) s. 211-223, 228-232.

Didaktiska och debatterande texter

Denna materialkategori består av sinsemellan olika typer av texter, som förenas av att det är tryckt material, skrivet i någon sorts upplysande eller argumenterande syfte och inte att betrakta som skönlitteratur, även om några skrifter debatterar eller ger råd förklädda till sedelärande berättelser om uppbyggda personer. Liksom tjänstehjonsstadgorna är dessa tryckta skrifter normativa material, vilket innebär att de i varierande grad uttrycker författarens syn på hur relationerna faktiskt såg ut och hur de borde se ut. Författarna kom såvitt jag har kunnat utläsa så gott som uteslutande från en bildad överhet: vetenskapsmän och akademiledamöter, präster och ämbetsmän stod ofta bakom skrifterna. I den mån de avspeglar personliga erfarenheter av tjänstefolksinstitutionen är det i egenskap av husbonde eller i några fall som matmoder. Men även om perspektivet är husbondens, kan vissa sakuppgifter vara relevanta för att förstå relationerna. Inte minst i den upplysningsorienterade jordbrukslitteraturen som hade sin storhetstid från cirka 1730 till slutet av 1700-talet, var ambitionen att kartlägga de faktiska förhållandena inom allmogens jordbruk så noggrant som möjligt. Det betyder att uppgifter om till exempel hur lätt eller svårt det var för bönderna att få arbetskraft, vilka datum som i praktiken fungerade som städslotid och vilka arbetsuppgifter som olika personer utförde sannolikt ger en indikation om faktiska förhållanden.²⁰⁶ Men skrifterna uttrycker också värderingar rörande tjänstefolkssystemet. John Tosh menar att didaktiska texter kan läsas som ett slags referenspunkter för hur människor förstod sin situation och position, oavsett i vilken utsträckning de faktiskt följde råden eller anslöt sig till värderingarna som uttrycktes.²⁰⁷ Detta innebär att den här materialkategorin kommer att läsas på två olika sätt, dels som beskrivningar av faktiska sakförhållanden, givetvis med hänsyn tagen till klassiska källkritiska kriterier samt till vad dessa förhållanden kan betyda för maktrelationerna, och dels som ett ideal som fanns närvarande i samtiden. Liksom i läsningen av domstolsmaterialet är argumentationen av särskilt intresse, då den klagör de olika ståndpunkter som framfördes. Jag betraktar de idéer och ställningstaganden som uttrycks som ett samlat idékomplex, snarare än som kopplat till enskilda personer och deras positioner i övrigt.

Eftersom avhandlingens fokus är tjänstefolksinstitutionen som den gestaltade sig på landsbygden, är jordbruket och därmed sammanhängande näringar en

---

206. Se även diskussionen om tidigare forskning kring lanbrukslitteraturens idéhistoria i kapitel två, s. 44-45.

207. Tosh (1999) s. 198-199.

relevant ingång i materialet. Att lyfta jordbrukets produktivitet och effektivitet stod också i fokus för den ekonomiska vetenskapen som den uttrycktes på 1700-talet, varför sådana frågor behandlades i en mängd skrifter. Per Magnus Hebbe, bibliotekarie vid bland annat Lantbrukshögskolan, gav år 1939 respektive 1942 (den senare postumt) ut en omfattande bibliografi i två kronologiskt ordnade delar över svensk jordbrukslitteratur fram till och med 1850. År 2014 gavs dessa ut i en faksimilutgåva med vissa tillägg av redaktören Olof Kährström.²⁰⁸ Den första delen omfattar tiden fram till och med år 1800 och består av drygt 2 000 poster, den andra delen omfattar perioden 1801–1850 och består av knappt 3 000 poster, kategoriserade under ämnesrubriker. Huvudrubrikerna är följande: Lanthushållning i allmänhet, Lanthushållningen i Sverige och Finland, Lanthushållningen i övriga länder, Jordbruk, Skadedjur och sjukdomar på växter, Trädgårdsskötsel, Skogshushållning, Husdjursskötsel, Mjölkhushållning, Lantbrukets ekonomi, Teknologi samt Undervisning.²⁰⁹ Posterna omfattar allt från kortare tidskriftsartiklar till omfattande arbeten och lexikon, liksom många verk där bara ett fåtal sidor behandlar lantbruk, såsom det definieras av Hebbe. Hebbes bibliografi har fått karaktären av ett standardverk och har använts för att hitta relevant material för denna studie. Ett problem utgörs av att Hebbe i kategorin arbetsförhållanden begränsat sig till ”skrifter av allmänt innehåll med uteslutande av flertalet arbeten rörande lanthandel och tjänstehjon”.²¹⁰ En förstudie ger dock vid handen att många av de arbeten som återfinns under rubrikerna som innefattar lanthushållning och lantbrukets ekonomi också omtalar tjänstehjon, men dessa delar finns då inte särskilt kategoriserade av Hebbe. Trots uteslutandet av skrifter om tjänstehjon har Hebbes bibliografi utgjort grunden för urvalet av lantbrukslitteratur, genom att jag gått igenom samtliga titlar under relevanta rubriker²¹¹ och därifrån valt ut de verk där titeln eller Hebbes beskrivning av verket antyder att skriften riktar sig till en person med en viss position i

208. Hebbe (2014 [1939-1945]).

209. Hebbe (2014 [1939-1945]) s. 5-11.

210. Hebbe (2014 [1939-1945]) s. 67.

211. A. Lanthushållning i allmänhet, H1: Skrifter av allmänt och blandat innehåll (120 st.), H2:3 Skrifter av allmänt och blandat innehåll (131 st.), B. Lanthushållningen i Sverige och Finland, H1:1: Skrifter av allmänt innehåll (72 st.), H2:1b Skrifter av allmänt innehåll (44 st.), D. Jordbruk, H1:1 Skrifter av allmänt innehåll (37 st.), H2:1 Allmänt (24 st.), H. Husdjursskötsel, H1:1 Skrifter av allmänt innehåll (20 st.), H2:1 Allmänt (39 st.), I Mjölkhushållning, H1:1 Mjölkhushållning och smör, samt H1:2 Ost (13 st.), H2:1 Allmänt, H2:2 Mjölkhushållning och smör, samt H2:3 Ost (41 st.), J. Lantbrukets ekonomi, H1:1 Skrifter av allmänt innehåll (25 st.), H1:4 Arbetsförhållanden (29 st.), H2:1 Allmänt (35 st.), H2:4 Arbetsförhållanden (27 st.).

hushållet (huvudsakligen men inte uteslutande husbonde²¹², matmoder, dräng eller piga), sådana där arbetare, arbetsförhållanden och liknande nämns, där det antyds något om relationer mellan grupper eller individer av intresse för avhandlingen eller något om kända kvinnliga arbets- eller ansvarsområden, såsom mejerihantering eller inre hushållning, eftersom skrifter som riktar sig till kvinnor och husmödrar är så mycket färre än de som riktar sig till män och husbönder. Således har C.B. Trozelius skrift *Tankar om en hushållares egenskaper och göromål* medtagits, medan samma författares *Tankar om hushållningens nöje och nytta* uteslutits. J. Dubbs Åkerbrukets hinder och hjälpemedel har medtagits, då Hebbe beskrivit att den avhandlar bland annat brist på arbetare,²¹³ medan I. Lannérns *Svenska landtbrukets hinder i sitt uphof med tillämpade botemedel* uteslutits. Janken Myrdal noterar i sitt förord till nyutgåvan av bibliografin att titlarna ofta är både långa och detaljerade, vilket tillsammans med den genomförda förstudien skapar en känsla för i vilka skrifter författaren kan tänkas behandla frågan om tjänstefolk.²¹⁴ Utöver ovanstående urval har sju lexikon medtagits i urvalet för att komplettera de bortvalda renodlade lantbrukshandböckerna.²¹⁵ I dessa har Kährström gjort en kategorisering som liknar Hebbes för varje uppslagsord, vilket har underlättat sökningen efter relevanta texter.²¹⁶ Genom dessa har också något av den mer allmänt hållna lantbrukslitteraturen medtagits. Två aspekter som kommer att utvecklas i analysen av skrifterna kan nämnas kort här. Den första är att med tanke på hur vanlig erfarenheten av tjänstefolk var, så var frågan inte särskilt närvarande när upplysningsmän och reformivrare fattade pennan. Det hänger ihop med den andra betraktelsen, nämligen att många av skrifterna i bibliografin handlar om olika rön om och instruktioner för ett mer effektivt drivande av lantbruk, utan att det på något sätt omnämns några människor som ska utföra arbetsuppgifterna.

Urvalet baserat på Hebbes bibliografi samt Kährströms tillägg har kompletterats med flera andra sökningar. Kungliga bibliotekets äldre kortkatalog, Katalog-1955 eller Plåten, efter de plåtkapslar i vilken den förvaras, har gått genom i sin

---

212. Däremot inte titlar som riktar sig till en bonde, lantman, jordbrukare eller liknande, då dessa är alltför talrika.

213. Hebbe (2014 [1939-1945]) s. 82.

214. Myrdal (2014a) s. 14.

215. Kährström (2014) s. 43-44. Följande uppslagsverk har inkluderats i urvalet: Broocman (1736); Rothof (1762); Carleson (1769); Fischerström (1779); Brauner (1788); Linderholm (1802); Bergman (1838).

216. Hebbe (2014 [1939-1945]) s. 43-44. Det av Kährström upptagna lexikon som behandlar jakt- och skogsbruk har uteslutits.

helhet i relevanta ämnen.²¹⁷ Denna katalog är inte elektroniskt sökbar, utan jag har manuellt bläddrat igenom alla poster och utifrån titlarna gjort ett liknande urval som ur Hebbes bibliografi. Sådant som uttryckligen handlar om tjänstefolk i andra miljöer än inom landsbygdens allmoge har valts bort. Denna sökning kompletterar den ur Hebbes bibliografi genom att också omfatta sådant som riktar sig till husmödrar, i form av till exempel matlagning, samt texter om arbetarfrågan och utvandring. Utifrån liknande principer har även forskningsdatabasen Libris och databasen SB17²¹⁸ genom sökords, liksom Göteborgs universitetsbiblioteks äldre katalog (till och med 1957) och databasen *The making of the modern world*²¹⁹. Genom dessa databaser och kataloger har urvalet främst kompletterats med didaktiska och sedelärande texter som inte nödvändigtvis fokuserar på jordbruksrelaterade näringar, och som använt fiktionens form för att ge råd och förmedla normer kring tjänstefolk. Det didaktiska anslaget har varit avgörande för att skilja de texter som ingår i urvalet från mer renodlad skönlitteratur, som inte har medtagits.

Vissa sällskap och organisationer har också diskuterat frågor om lantbrukets organisation och tjänstefolkssystemet i sina skrifter och handlingar. De som jag har identifierat som mest relevanta är Kungliga Vetenskapsakademien, Kungliga

-
217. För perioden 1700-1829: Az Ekonomi Allmänt Samlingar, Bz Ekonomi Lantbruk Samlingar, B Ekonomi Lantbruk Allmänt, Fa Ekonomi Husdjur Allmänt, Fb Ekonomi Husdjur Ladugård & Mejeri, Fc Ekonomi Husdjur Hästar, M Ekonomi Kokkonst, C Politisk ekonomi Utvandring, D Politisk ekonomi Kvinnofrågan, Ea Politisk ekonomi Arbetarfrågan. För perioden 1829-1955: Az Ekonomi Allmänt Samlingar, A Ekonomi Allmänt, Bz Ekonomi Lantbruk Allmänt Samlingar, B Ekonomi Lantbruk Allmänt, Faz Ekonomi Husdjur Allmänt Samlingar, Fa Ekonomi Husdjur Allmänt, Fb Ekonomi Husdjur Ladugård & Mejeri, Fc Ekonomi Husdjur Hästar, Az Politisk ekonomi Allmänt Samlingar, A Politisk ekonomi Allmänt, A Politisk ekonomi Allmänt Broschyrer 1830-1870, C Politisk ekonomi Utvandring, D Politisk ekonomi Kvinnofrågan, Eaz Politisk ekonomi Arbetarefrågan Samlingar, Ea Politisk ekonomi Arbetarefrågan Allmänt.
218. Beskrivning av databasen från Libris hemsida: "Svensk bibliografi 1700-1829 (SB17) införlivades med ordinarie LIBRIS databas i början av 1998 och omfattar stora delar av det i Sverige och svenska provinser utgivna 1700-talstrycket. Bibliografin är huvudsakligen baserad på Kungl. bibliotekets samlingar och innehåller för närvarande ca 50 000 titlar. Bibliografin tar ej upp: periodika, dissertationer och suecana."
219. Beskrivning av databasen från Göteborgs universitetsbiblioteks hemsida: "The Making of the Modern World: Goldsmiths'-Kress Library of Economic Literature 1450-1850 provides digital facsimile images on every page of over 60,000 works of literature on economic and business published from 1450 through 1850. Full-text searching on more than 11 million pages, it focuses on economics interpreted in the widest sense, including political science, history, sociology, and special collections on banking, finance, transportation and manufacturing." 632 titlar på svenska fanns i databasen den 9 mars 2016. Följande sökord, med alternativa stavningar och böjningar, har använts: tjänste*, tjäna*, lego*, hjon, pig*, dräng*, husbond*, matmo*, hushåll*.

Svenska patriotiska sällskapet samt Kungliga Lantbruksakademien.²²⁰ Kungliga Vetenskapsakademien bildades 1739 som en viktig del av tidens vetenskapliga strävanden, som omfattade såväl naturvetenskapernas utveckling som det nya ämnet hushållning eller *oekonomi*. Akademiens ambitiösa program var inte bara att kartlägga och vidareutveckla den mänskliga kunskapen och alla viktiga vetenskapsgränar, utan också att sprida dessa rön, inte minst för lantbrukets förbättrande. Med rationella metoder, konstruerade utifrån etablerad och beprövad kunskap, skulle avkastningen öka, befolkningsantalet växa och fosterlandet stärkas. Såväl experiment som debatt mellan akademiens ledamöter och andra lärda var en viktig del av etablerandet av ny kunskap, och rönen framfördes, debatterades och spreds på flera olika sätt. En viktig del av Vetenskapsakademiens arbete var att ge ut sina *Handlingar*, en tidskrift på svenska som samlade uppsatser och rön riktade till en större publik.²²¹ Dessa finns digitaliserade, med ett sökbart register till och med år 1825, och bläddringsbara för perioden 1826–1854. Detta register har också kompletterats med Elof Collianders register över Vetenskapsakademiens skrifter.²²² Dessa har genomsökts utifrån liknande sökord som beskrivits ovan, det vill säga sådant som har med tjänstefolk, tjänstehjonsstadgan eller positioner i hushållet att göra. Tonvikten i *Handlingar* ligger på ämnen som kemi, fysik och meteorologi, och i den mån de behandlar hushållningen eller ekonomin i lantbruket rör det sig vanligen om praktiska råd för och beskrivningar av hur arbetet ska utföras, snarare än om vem som ska utföra det och hur det ska organiseras. Några skrifter har dock hämtats från akademiens *Handlingar* för att ingå i mitt urval. Förutom att ge ut *Handlingar* verkade Vetenskapsakademien för att formulera ny kunskap, finna och sammanställa den, destillera fram de säkraste rönen och sprida dessa genom att annonsera prisfrågor. Med en penningssumma eller medalj som lockelse hoppades akademiens ledamöter att rön som hittills inte varit allmänt kända skulle kunna nå större spridning, och tack vare olika donationer kunde prisfrågor annonseras redan från akademiens första verksamhetsår. Det var inte alltid någon som skickade in ett svar, och ibland ställdes frågan igen något år senare. Långt ifrån varje fråga fick ett svar som akademiens ledamöter ansåg värt att belöna, men det hände också att mer än en person fick del av belöningen. Belönade svar trycktes ofta, och ibland tryckte författaren själv upp sitt svar, oavsett akademiens

220. Myrdal (2014b) s. 15. Kungliga Lantbruksakademien ändrade namn till Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien 1956.

221. Matti ”Vetenskapsakademiens historia 1700-talet” Kungliga Vetenskapsakademiens hemsida, hämtat mars 2018.

222. Colliander (1917).

omdöme.²²³ Även här behandlade de flesta frågorna praktiska råd, men en knapp handfull har passat in på urvalskriterierna. Den fråga som formulerades år 1763 lydde ”Hwad kan wara orsaken, att sådan myckenhet svenskt folk årligen flyttar utur landet? Och genom hwilka författningar kan det bäst förekommas?” och fick 28 insända texter som svar, varav fem trycktes.²²⁴ Det var mycket ovanligt att så många svar inkom, och de svar som trycktes behandlar till stor del frågan om tjänstefolk, varför de har medtagits i urvalet.

En tredje publikation som Vetenskapsakademien stod bakom var de små almanackorna, ofta omtalade som de mest spridda, ägda och lästa publikationerna även i allmogehushåll under den aktuella tidsperioden.²²⁵ Vetenskapsakademien fick det kungliga privilegiet att ge ut almanackor 1747, och i folkbildande syfte lades då någon text, ofta om lantbruk, medicin eller ekonomi, till den befintliga strukturen där astronomiska och meteorologiska uppgifter dominerade tillsammans med sådant som postgång, marknadsdagar och givetvis rena kalenderuppgifter.²²⁶ Dessa texter finns digitaliserade och sökbara via Kungliga Skogs- och Lantbruksakademiens hemsida, liksom i Greta Philips tryckta register i Vetenskapsakademiens årsbok 1954, vilka har genomsökts efter texter om tjänstefolk.²²⁷ Även perioden före år 1747 har undersökts, genom G.E. Klemmings och E. Eneströms register.²²⁸ Mycket få av dessa artiklar handlar specifikt om tjänstefolk, de fokuserar ofta på praktiska råd om lantbrukets olika delar eller medicinska rön om djur och människor. Däremot förmedlar många av de mer allmänt hållna lantbrukstexterna en världsbild och en människosyn där synen på hur lantbruk ska drivas, tjänstefolk anlitas och hållas och hushållsrelationer formas framträder mer eller mindre explicit. Texterna i almanackorna, liksom många andra av texterna, var ofta anonymt författade eller utgivna under pseudonym, men i de olika sökingångar jag har använt har författare ofta identifierats och lagts till i bibliografier och databaser. Då framträder bilden att det ofta var samma författare till almanackstexterna som till övriga texter i mitt urval. Det var således några mycket produktiva och inflytelserika personer som skrev en stor andel av det tryckta material som studeras här, och detta återanvändes i flera sammanhang.

---

223. Nordin-Pettersson (1959).

224. Nordin-Pettersson (1959) s. 452-453. Ytterligare några svar trycktes eller refererades senare i tidskrifter.

225. Plejfel (1942) s. 9-10; Kährström (2014) s. 44. Även i vissa gårdsarkiv återfinns almanackor, se GLA Säby Nordgård i Stenkyrka arkiv (A0511) vol. 3; Tösslandagården (A530) vol. L:2.

226. Eneström (1879) s. v.

227. Philip (1954).

228. Klemming & Eneström (1878).

Kungliga Svenska patriotiska sällskapet bildades ur ordenssällskapet Pro Patria 1766, ”till konsternas och slöjders samt rikets näringars uppmuntran”.²²⁹ Detta innebar att sällskapets syfte och verksamhet låg nära Vetenskapsakademiens dito, och viss konkurrens kunde också skönjas de första årtiondena. I slutet av 1700-talet framträdde dock en viss arbetsdelning så att de mer naturvetenskapliga ämnena diskuterades av Vetenskapsakademien medan Patriotiska sällskapet tog ett fastare grepp om ekonomiska frågor och hushållningsfrågor. Enligt Staffan Högberg var det inte minst de många svaren på den ovan omnämnda prisfrågan om emigrationen som Vetenskapsakademien utlyst som skapade en viss motvilja inom akademien mot att arbeta alltför mycket med hushållningsfrågor.²³⁰ För mitt syfte utgör dock närheten mellan dessa organisationer en fördel, då det understryker hur de idéer som presenterades i enskilda texter var en del av en större bild. Även Patriotiska sällskapet utgav handlingar, i sex delar 1770–1782. Högberg är inte särskilt entusiastisk i sin beskrivning av dessas betydelse för den ekonomiska debatten: ”Det var föga nytt som tillfördes denna genom sällskapets handlingar. I mycket var det enbart fråga om en efterskörd till frihetstidens ekonomisk-politiska litteratur. De problem och de förslag till lösningar, som behandlades i de olika avhandlingarna, var tämligen likartade.”²³¹ Handlingarna ingår dock i urvalet genom att de finns med i Hebbes bibliografi. Även Patriotiska sällskapet lanserade prisfrågor under perioden 1767–1820, vilka ingår i urvalet. Av större betydelse var den tidskrift som Patriotiska sällskapet utgav under namnet *Hushållningsjournalen* 1776–1789 och *Ny journal uti hushållningen* 1790–1813. *Hushållningsjournalen* utkom med ett nummer i månaden om cirka 50 sidor, medan *Ny journal uti hushållningen* hade skurits ner till att omfatta sex nummer per år. I och med att Lantbruksakademien började utge sina annaler

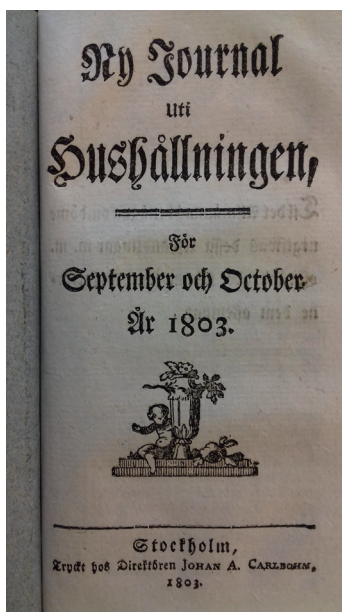

Bild 4.4. Framsidan av Patriotiska sällskapets skrift *Ny journal uti hushållningen* från september-oktober 1803. Skriften tillgänglig via Kungliga biblioteket. Författarens fotografi.

229. Högberg (1961) s. 33.

230. Högberg (1961) s. 41-47.

231. Högberg (1961) s. 99.

1813 lades tidskriften ned.²³² Artiklarna i journalen under båda namnen har samlats i ett register av Gudrun Sandén, ur vilket jag har valt ut dem som har relevans för ämnet.²³³ Värt att notera är återigen hur samma författare och inte sällan samma texter återkommer i olika sammanhang.

Kungliga Lantbruksakademien bildades 1811 och gav ut sina *Annaler* 1813–1912, vilka finns i ett elektroniskt sökbart register via akademiens hemsida, det så kallade hundraårsregistret. Lantbruksakademien hade än mer uttryckligen än ovanstående sällskap uppgiften att förmedla vetenskap och beprövad erfarenhet till allmänheten, och detta skedde i stor utsträckning via hushållningssällskapen.²³⁴ Hushållningssällskapens egna skrifter har däremot inte genomsökts, även om ett fåtal artiklar ur deras skrifter kommit med ändå, genom andra sökvägar. Det beror delvis på den stora omfattningen; med 31 hushållningssällskap med cirka 5–15 skrifter (både periodiska och enskilda) vardera²³⁵ blir det ett övermäktigt stort material. Men ett viktigare skäl är att både artiklar och författare finns med i andra bibliografier eller databaser som ingår i urvalet, vilket gör att det troligen inte skulle tillföra särskilt mycket nytt att gå igenom detta material. Lantbruksakademiens material och bibliotek har också genomsökts, dels via akademiens bibliotekarie Anna Beijers katalog från 1938, dels i akademi ledamoten Herman Juhlin-Dannfelts bibliografi över 1800-talets lantbrukslitteratur.²³⁶

Från dessa sökvägar har totalt 182 titlar valts ut. I tabell 4.2 finns min kategorisering av typer av texter och hur dessa fördelar sig över tid. Debattskrifterna är mest ojämnt fördelade över tid, med många utgivna texter 1750–1780 samt från 1830. Det beror dels på censurens omfattning och graden av tryckfrihet som möjliggjorde kritik av till exempel tjänstehjonsstadgornas utformning,²³⁷ dels på att debatttexter om ett visst ämne i sig själva födde nya texter i form av debattsvar. Det kan förstås också bero på att tjänstefolksfrågan upplevdes som mest brännande under dessa årtionden. De sedelärande fiktiva texterna är relativt jämnt fördelade över tid, liksom de skrifter som uttryckligen riktade

232. Högberg (1961) s. 117, 130-136, 252-269.

233. Sandén (2001).

234. Kährström (2002) s. 15.

235. Kährström (2002) s. 273-290.

236. Dannfelt (1913); Beijer (1938).

237. Frihetstiden (1719-1772) var en tid av minskande censur, och med tryckfrihetsförordningen från år 1766 avskaffade i princip censuren med undantag av teologiska skrifter. Efter ett återinförande av censur avskaffades den återigen 1809. Se uppslagsord "Frihetstiden" samt "Tryckfrihetsförordningen" i *Nationalencyklopedin* (NE), hämtat mars 2018.

sin didaktiska ambition till matmödrar. Bland de texter som är kategoriserade som rådgivande lantbrukslitteratur har ett urval skett så att en relativt jämn fördelning över tidsperioden uppnåtts, då lantbrukslitteraturen är så pass omfattande. Det antal texter av denna karaktär som visas i tabellen är alltså inte en avspeglning av det totala antalet texter som hade varit möjliga att inkludera i urvalet, utan ger en bild av hur många av dessa texter som har analyserats.²³⁸

Tabell 4.2. Antal skrifter rörande tjänstefolk i materialurvalet fördelade efter typ av skrift och årtionde.

År/Typ av skrift	Råd lantbruk	Råd matmor	Sedelärande fiktiv	Debatt	Övrigt	Summa
1720–29	2	0	0	0	0	2
1730–39	1	0	0	0	0	1
1740–49	0	3	1	0	2	6
1750–59	1	1	0	13	1	16
1760–69	2	0	0	12	3	17
1770–79	9	2	0	27	1	39
1780–89	3	1	1	5	1	11
1790–99	4	0	1	2	0	7
1800–09	2	5	4	3	1	15
1810–19	2	1	1	4	0	8
1820–29	4	1	2	0	2	9
1830–39	9	1	4	10	2	26
1840–49	5	4	0	5	0	14
1850–59	6	1	1	3	0	11
Summa	50	20	15	84	13	182

Källa: Se sökmetoder och urval i kapitel fyra, s. 76–85.

Upplagorna av dessa skrifter var sannolikt tämligen blygsamma. För agrarlitteratur på 1700-talet gör Myrdal med hjälp av Kährström uppskattningen att det kan ha rört sig om upplagor på några hundra exemplar, och *Hushållningsjournalen* trycktes i som mest cirka 600 exemplar. Lantbrukslitteraturen spreds dock till fler grupper av köpare under den studerade tidsperioden och växande grupper inom bondeklassen började läsa lantbrukslitteratur i början av 1800-talet.²³⁹ Jag menar också att det finns fog för att påstå att skrifternas innehåll kunde nå ut till en tämligen stor del av befolkningen trots små upplagor. Genom att samma författare och likartade eller ibland till och med identiska texter som publicerades i böcker med liten upplaga också återfanns i almanackor, tidskrifter

238. För utvecklingen av lantbrukslitteraturen över tid, se Myrdal (2014b) s. 24–32.

239. Myrdal (2014b) s. 16–17.

och som svar på prisfrågor blev idéernas spridning större än upplagorna antyder. Till skillnad från de blygsamma upplagesiffrorna som nämnts ovan gavs almanackorna ut i 135 000 exemplar år 1749 och i 294 000 exemplar 1785.²⁴⁰ Trots att almanackstexterna utgör en mycket liten del av materialet i studien spelar de därför ändå en viktig roll. Ytterligare en aspekt av spridningen är att varje tryckt exemplar sannolikt nådde betydligt fler läsare än exemplarets ägare. Peter M. Jones, som behandlat den agrara upplysningen eller upplysningstidens ekonomiska tänkande, menar att de rön och idéer som presenterades i manualer och debattskrifter nådde allmogen.²⁴¹ Myrdal gör tolkningen att man, snarare än att se texterna som upphovet till förändringar i till exempel jordbrukstekniker, bör se texterna som uttryck för pågående skeenden och tankar som fanns i tiden.²⁴² Jag ansluter mig till en sådan tolkning, och läser således inte texterna utifrån författarnas politiska hållning eller position, utan som uppfattningar i samtiden.

Gårdsarkiv och bondedagböcker

En mindre del av avhandlingens material kommer från gårdsarkiv, som utgår från en av Göteborgs landsarkiv sammanställd lista över tillgängliga gårdsarkiv med material från perioden 1730–1860. Det är fråga om stora gårdar med många underliggande gårdar och ibland företag med verksamhet i flera olika branscher. Materialet i gårdsarkiven är mycket varierande, från avlöningslistor och uppgörelser med underliggande gårdar till brev mellan familjemedlemmar, avskrifter från domstolsprotokoll, avskedsbetyg för tjänstefolk, begravningsannonser och fotoalbum. Material från gårdsarkiven har mestadels använts för att exemplifiera sådant som återfunnits i de andra materialtyperna. Ett intressant fynd från flera gårdsarkiv är dock att en del av den rådgivningslitteratur som ingår i urvalet, återfinns på listor över litteratur som lästes eller hänvisades till på gårdarna.²⁴³ Så kallade bondedagböcker är en annan materialtyp som

240. Svensson, L. (1985) s. 65.

241. Mokyry (2009); Jones (2016) s. 220-221.

242. Myrdal (2014b) s. 18.

243. GLA Säby Nordgård i Stenkyrka arkiv (A0511) vol. 3; Tösslandagården (A530) vol. L:1; Östads gårdsarkiv (A0152:2) vol. A: Patrik Alströmers dagbok nr 2, vol. J: nr 85, nr 90.

ibland har använts för att komma nära de agrara hushållens praktiker.²⁴⁴ De har dock visat sig vara svåränvända för mitt syfte, då det sällan klargörs vilken person som har vilken plats i ett hushåll. Jag känner bara till en bondedagbok som är skriven av en dräng, och den omfattar en tvåårsperiod i början av 1800-talet i Arnäs socken i Ångermanland. Den är utgiven och redigerad av Bo R. Holmberg och kategoriserad som skönlitteratur. Holmberg uppger dock i en efterskrift att texten är en språkligt moderniserad avskrift av den text han hittade i en gammal ladugård. Hans bearbetning begränsar sig till att han har strukit ”en del ovidkommande anteckningar”, ändrat vissa namn samt dragit ihop händelseförloppet till ett år istället för två. Dock anges att drängen och de personer som omgav honom har återfunnits i kyrkböckerna. Jag använder denna bondedagbok för att vid något tillfälle exemplifiera fenomen som återfunnits i annat material.²⁴⁵

Reflexiv praktik

Avhandlingens syfte och frågeställningar, liksom teoretiska angreppssätt och material, behandlar olika nivåer av den sociala verkligheten. Nedan presenteras och diskuteras en metod kallad reflexiv tolkning, utifrån vilken jag hämtar inspiration för att kombinera en analys av språkliga utsagors maktskapande funktion med konkreta uppgörelser och förhandlingars effekter på människors handlingsutrymme och position. Mats Alvesson och Kaj Sköldberg har utarbetat en modell där analysen sker som en reflektion mellan fyra olika tolkningsskikt, nämligen ett empirinära, ett hermeneutiskt, ett kritiskt och ett postmodernistiskt tolkningsskikt.²⁴⁶

Det empirinära tolkningsskiktet behandlar frågor om urval av material, vilket diskuteras ovan, men också om hur utsagor konstrueras.²⁴⁷ Detta sker på lite olika sätt i de olika materialtyperna. Den didaktiska och debatterande litteraturen är ett omfattande material där jag har valt ut ibland relativt perifera delar. Min teoretiska ingång är att söka utsagor som på något sätt berör tjänstefolk och husbönder och matmödrar utifrån deras arbetsrelationer, samt sådant

---

244. Se t.ex. Myrdal (1991); Larsson (1992); Liljewall (1995); Kjellman (1997); Lennartsson m.fl. (2015).

245. Holmberg (2003), efterskriftens uppgifter finns på s. 173-174.

246. Alvesson & Sköldberg (2008) s. 13-25.

247. Alvesson & Sköldberg (2008) s. 22, 127-164, 492-494, 508-509, 521-523, 537.

som berör könade aspekter av tjänstefolkspositionen. Den primära tolkningen av domstolsmaterialet följer två spår: dels en nivå som ligger nära de faktiska händelserna (hur arbetsuppgörelser såg ut, vilka individer som gjorde vilka överenskommelser och vilka paragrafer i lagstiftningen som togs upp i rätten), dels en nivå där utsagor om relationer framkom i parternas eller vittnenas berättelser. Tjänstehjonsstadgorna, slutligen, används empiriskt för att förstå vilka arbetsrelationer, och i förekommande fall vilka könade relationer, som var önskvärda ur ett lagstiftarperspektiv.

Utifrån det hermeneutiska tolkningsskiktet speglas dessa tematiserade utsagor i den maktteori som presenterades i teorikapitlet, där tillgången till produktionsmedlen – jorden – står i centrum, tillsammans med kön och föreställningar om kön: patriarkatsteori. Alvesson och Sköldberg framhåller forskarens tolkningsrepertoar som avgörande för att nå reflexivitet och lyfter särskilt fram hur kännedom om olika teorier kan gynna processen.²⁴⁸ I denna studie används dels teorier om arbetsrelationer och kontrakt, dels genusvetenskapliga teorier. Men det som jag menar framförallt möjliggör en ökad bredd är att jag använder teorier med delvis olika förståelse av människans natur. Institutionell teori grundar sig på antagandet om människan som i grunden ekonomiskt rationell, medan teorier om moralisk ekonomi lyfter fram ekonomin som inbäddad i sociala strukturer snarare än baserad i individen.

Det kritiska tolkningsskiktet, som utgör ett slags metanivå som innebär att forskaren tar ett steg tillbaka från sina gjorda tolkningar och betraktar dem ur andra perspektiv, förstås i denna studie utifrån tre aspekter.²⁴⁹ Som diskuterades i kapitel tre har patriarkatsteori kritiserats för dess försök att förklara alltför stor del av den sociala verkligheten med könsrelationer, och i det kritiska tolkningsskiktet behövs därför också en diskussion om risken med en överbetoning på just kön som förståelsevariabel. Den andra berör hur dominans och underordning inom tjänstefolksrelationen förstås i samhället som helhet. Att studera husbondfolk i egenskap av att de anställde tjänstefolk riskerar att övervärdera husbönders och matmödrars makt på bekostnad av samhällets totala maktstruktur. Å ena sidan kan sägas att husböndernas överordnade position inte får överdrivas – den gällde kanske i relation till tjänstefolket, men knappast i relation till andra grupper. Att skriva fram allmogens husbönder och matmödrar som innehavare av maktpositioner riskerar att osynliggöra var den verkliga makten låg. Å andra sidan kan beskrivningen av tjänstefolk som

248. Alvesson & Sköldberg (2008) s. 492-495.

249. Alvesson & Sköldberg (2008) s. 287-289, 309-324, 348-350, 497-499, 517-519, 548-550.

underordnade och utsatta skymma den position som de som utdefinierades även från tjänstefolksgruppen hade.²⁵⁰ Ett tredje tema som emanerar ur ett kritiskt tolkningsskikt handlar om risken för att naturalisera uppkomsten av en lönearbetsmarknad, och därmed dölja dels de maktkamper som detta innebar, dels den långa kontinuiteten av lönearbete och av parallellt existerande andra former av arbete: arbete under tvång, obetalt arbete och arbete som inte ens definierats som arbete. Det postmodernistiska tolkningsskiktet, slutligen, behandlar en nivå av studien som rör hur diskurser konstituerar fenomen.²⁵¹ De utsagor som finns i det empiriska materialet analyseras också på en språklig nivå genom ord och uttryckssätt, liksom aktörernas egen självpresentation.

---

250. För en beskrivning av utsattheten för den som klassades som lösdrivare, se Johnsson (2016).

251. Alvesson & Sköldberg (2008) s. 389-394, 435-458, 469-471, 504-505, 515-517, 548-550.

5. Tjänstefolkssystemets legala reglering

I detta kapitel besvaras de av avhandlingens frågor som behandlar hur tjänstefolksinstitutionen reglerades i lag ur ett arbets- och könsperspektiv och hur detta förändrades över tid. I kapitlet görs både en presentation av stadgornas specifika lydelse, och en teoretisk analys av deras principer. En sammanfattning av de aspekter av stadgorna som är centrala för undersökningen finns i tabell 5.1, sist i detta kapitel. Detta kapitel utgör både ett komplement till och en dialog med tidigare forskning rörande tjänstehjonsstadgorna, och en presentation av regleringarna för att underlätta analysen av domstolsmaterialet i kommande kapitel. Analysen av stadgorna bildar, tillsammans med den analys av tillämpningen av lagen som görs i kommande kapitel, grund för att förstå de principer som formade tjänstefolkssystemet. Kapitlet är strukturerat i fyra delar. Den första behandlar tjänstefolksinstitutionens ramar, det vill säga vilka som var skyldiga att ingå tjänstefolkskontraktet och vilka alternativ som fanns. Den andra delen presenterar de konkreta reglerna i kontraktet, särskilt vad gäller anställning, uppsägning och lön. Den tredje delen analyserar vilka relationer som föreskrevs de olika aktörerna. Avslutningsvis diskuteras hur lagstiftaren tänkte sig att kännedom om tjänstehjonsstadgorna skulle spridas. Denna uppdelning motsvarar i viss mån också strukturen på de kommande kapitlen. I kapitel sex analyseras tjänstefolksinstitutionen utifrån dess arbetsrelationer, vilket huvudsakligen handlar om kontraktets ramar, medan kapitel sju behandlar lön och belöningsaspekter och kapitel åtta fokuserar på relationer.

Tjänstefolksinstitutionens ramar

Tjänstehjonsstadgorna påbjöd årstjänst i någon annans hushåll för alla som inte ägde sysselsättning och försörjning i någon av de näringar som stadgorna specificerade. Detta byggde på principen om att varje person behövde laga försvar. Att ha tillgång till jord som bonde eller torpare, att vara godkänd hantverkare, att ha sysselsättning i kronans tjänst eller att inneha ett borgerligt yrke gav laga försvar. Av den som inte omfattades av detta, samt vid ytterligare några undantag som varierade under tidsperioden, krävde tjänstehjonsstadgorna inträde i årstjänst som tjänstehjon. Skiljelinjen mellan den som kunde erbjuda

laga försvar åt andra och den som behövde laga försvar, var också skiljelinjen mellan den som kunde vara husbondfolk och den som kunde tvingas till årstjänst. Den som hade tillgång till produktionsmedel, där jorden var det centrala och dominerande, kunde därmed få makt över andras arbete, medan den som saknade tillgång till produktionsmedel var skyldig att träda i någon annans tjänst. Den som stod utan försvar och som inte antog årstjänst, befann sig i en olaglig position och kunde dömas för lösdriveri till att bli soldat eller tvingas till något av kronans allmänna arbeten. I de paragrafer som reglerade tjänstetvånget var lagstiftarens grundantagande att människor helst ville undvika att ta årstjänst, och hellre ville försörja sig på andra sätt. Risken att människor skulle framleva sina dagar i lättja och med tillfälligt arbete på olika platser adresserades i samtliga stadgor, men såg i viss utsträckning olika ut för män och kvinnor. Argumentationen genomgick också viss förändring över tid.²⁵²

I 1664 och 1686 års stadgor framhölls att inga landstrykare, lösdrivare eller lättningar skulle accepteras, och att den på landsbygden boende som inte var bonde eller hävdade ett hemman var skyldig att ta årstjänst. För kvinnor rådde dock något större frihet; den som kunde bevisa att hon hade medel till sin ärliga försörjning utan andras förfång kunde slippa straffarbete trots avsaknad av årstjänst.²⁵³ I 1723 års stadga öppnade lagstiftaren också för att omsorgsansvar för späda barn eller vanföra och gamla föräldrar gav ett acceptabelt undantag för kvinnor att inte ta årstjänst, vilket kvarstod i 1739 års stadga.²⁵⁴ Monika Edgren har tolkat detta som att en ny roll skapades för kvinnor i relation till kronan.²⁵⁵ Samtidigt innebar denna stadga också en principiell skärpning för kvinnor, med tanke på att 1600-talets tjänstehjonsstadgor hade accepterat egen försörjning för kvinnor. 1723 och 1739 års stadgor innebar en skärpning av kravet på laga försvar på så sätt att allt fler grupper och deras olika tänkbara skäl adresserades i syfte att tvinga dem till årstjänst. Den grundläggande principen var att ”ingen ursäckt för dem giälla kan, om de hwarjehanda närings medel sig åberopa och förebära skulle, emedan ingen ursäckt, hwarken för dräng eller piga giälla bör, då de ej hela åhret tiena”. Oavsett vilka näringsmedel människor åberopade gällde inga ursäkter vare sig för män eller för kvinnor, även om det ovan nämnda omsorgsansvaret i praktiken kan ha undantagit fler kvinnor från

252. Tjänstehjonsstadgan 1664 §1-2; 1686 §1-2; 1723 §1-2; 1739 art. 1 §1-2; 1805 art. 1 §1, art. 2 §1; 1833 art. 1 §1, art. 2 §3; Winroth (1878) s. 45-86.

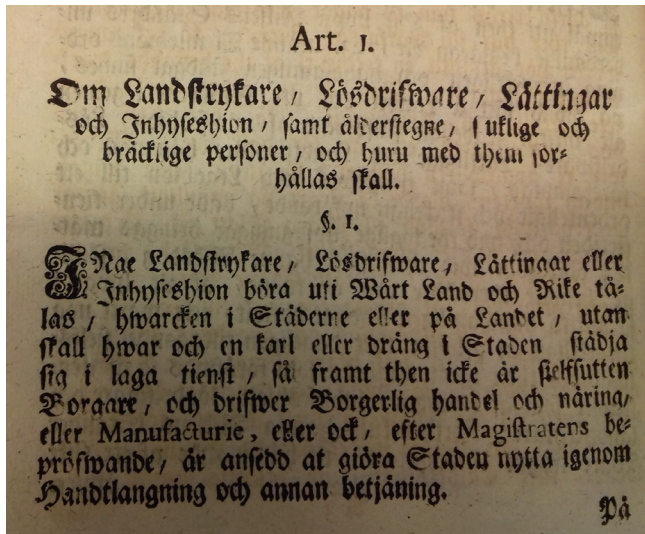
253. Tjänstehjonsstadgan 1664 §1; 1686 §1.

254. Tjänstehjonsstadgan 1723 §1; 1739 art. 1 §2.

255. Edgren, M. (2001) s. 85-89.

plikten att ta årstjänst än vad 1600-talets krav på bevis om ärliga näringsmedel gjorde.²⁵⁶ Även de som angav bräcklig hälsa för att undgå årstjänst benämndes av lagstiftaren. ”Samma lag ware för then mans eller quinsperson, som för ett eller annat ringa fehl och bräckelighet på thes kropp eller lemmar, sätter sig inhyses och uti någon backestuga, och slår sig til lättja, när han eller hon tiena och arbeta kan.”²⁵⁷ Kroppslig bräcklighet var inte skäl nog att undandra sig kravet på årstjänst, vilket också visar att lagstiftaren betraktade tjänstefolkspositionen som öppen för alla som sökte den. Det alternativa näringsfång som lagstiftaren ville hindra människor från att anta var tillfälligt arbete; istället skulle arbetskraften och befolkningen organiseras i årstjänstens form.

Bild 5.1. Bilden visar den första artikeln, och inledning av den första paragrafen i 1739 års tjänstehjonsstadga. Texten lyder: ”Art. 1. Om Landstrykare, Lösdrifware, Lättingar och Inhysesshion, samt åderstegne, siuklige och bräcklige personer, och huru med them förhållas skall. §1. Inge Landstrykare, Lösdrifware, Lättingar eller Inhysesshion böra uti Wärt Land och Rike tålas, hwarcken i Städerna eller på Landet, utan skall hwar och en karl eller dräng i Staden städja sig i laga tjenst, så framt then icke är sielfsuttien Borgare, och drifwer Borgerlig handel och närina, eller Manufacturie, eller ock, efter Magistratens bepröfwande, är ansedd at giöra Staden nytta igenom Handtlangning och annan betjäning.

eller på Landet, utan skall hwar och en karl eller dräng i Staden städja sig i laga tjenst, så framt then icke är sielfsuttien Borgare, och drifwer Borgerlig handel och närning, eller Manufacturie, eller ock, efter Magistratens bepröfwande, är ansedd at giöra Staden nytta igenom Handtlangning och annan betjäning.” Texten fortsätter sedan med beskrivningar av vad som gäller på landet, vilket diskuteras i brödtexten. Författarens fotografi, Svensk författningssamling på Kungliga biblioteket.

Enligt stadgan från 1805 behövde de som ”å Landet äro gifte samt å wisst ställe mantalsskrifne och boende, der de til arbete sig förbundet och ärligen försörja” inte ta årstjänst. Det innebar således att det för gifta personer räckte att kunna

256. Tjänstehjonsstadgan 1723 §1.

257. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 1 §3.

visa försörjningskapacitet och boende eller, annorlunda uttryckt, att tillfälligt arbete kunde accepteras för den som var gift och fast boende, men inte för ogifta personer.²⁵⁸ Sex år senare kom emellertid ett påbud om ”en noga efterlefnad” av 1805 års stadga, där det beklagades att ”arbetsföre personer af båda könen icke skola söka Årstjenst, utan under hwarjehanda förewändningar sätta sig för sig sjelfwa och wissa tider arbeta för lega”.²⁵⁹ Utvecklingen var således inte helt entydig, även om förbudet mot tillfälligt arbete för den som saknade laga försvar luckrades upp under 1800-talet. Samtidigt som problemen med unga människor som försörjde sig på tillfälligt arbete poängterades, till exempel i ytterligare en påminnelse om 1805 års tjänstehjonsstadga utgiven 1819, infördes allt fler undantag från kraven på årstjänst för att omfattas av laga försvar.²⁶⁰ I 1805 års stadga specificerades straffen för den husbonde som lät skriva ett hjon hos sig utan att använda denne i sin tjänst, liksom för hjonet som lät sig mantalsskrivas på det sättet.²⁶¹ Men i 1819 års tillägg framhölls att detta inte gällde den som med sin husbondes tillåtelse ”wisse tider om året lega sig till arbete wid Sillsalterierne och Trankokerierne i Götheborgs och Bohus Läns Skärgård eller ock, efter hwad wanligt warit, begifwa sig till Skåne ifrån dertill angränsande Län, att med Sädeströskning biträda”.²⁶² Sillsalteri, trankokning och sädeströskning på de större gårdarna i Skåne krävde säsongsarbetskraft för att fungera, och att lägga hotet om utskrivning till militärtjänst på de som tillfälligt lämnade årstjänsten för att utföra detta arbete föreföll ohållbart, vilket belyser de problem som årstjänstens oflexibla struktur innebar. I stadgan från 1833 godkändes att en person underhölls av föräldrar eller anhöriga, eller försörjde sig på ärligt arbete eller egna medel, såvida sockenstämman kunde intyga att detta stämde. Därmed hade den ökande möjligheten att försörja sig som daglönare också fått kronans godkännande.²⁶³ Trots att friare arbete tilläts utanför årstjänsten förblev dess former reglerade på samma sätt och bönder som mantalsskrev tjänstefolk som inte användes i årstjänst, och tjänstefolk som lät sig mantalsskrivas utan att användas i årstjänst, skulle fortfarande straffas.²⁶⁴

258. Tjänstehjonsstadgan 1805 art. 1 §1.

259. *Kongl. Maj:ts nådiga påbud om en noga efterlefnad af Kongl. Maj:ts d. 15 maji 1805 utfärdade nådiga stadga för husbönder och tjenstehjon; gifwit Drottningholms slott den 30 augusti 1811.*

260. *Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse angående flyttningstiden för tjenstehjon. Gifwen Stockholms slott den 22 april 1819; Påbud om noga efterlefnad av 1805 års stadga, 1811.*

261. Tjänstehjonsstadgan 1805 art. 2 §2.

262. Kungörelse 1819 art. 2 §2.

263. Tjänstehjonsstadgan 1833 art. 1 §1.

264. Tjänstehjonsstadgan 1833 art. 2 §4.

År 1885 upphörde det specifika kravet på laga försvar, vilket innebar att lösdriverilagstiftningen blev mer självständig i relation till tjänstefolkssystemet. Lösdriveri blev därmed mer relaterat till beteende än till avsaknad av årstjänst.²⁶⁵

Laga försvar handlade dels om arbete och försörjning, dels om att ingå i ett hushåll. Individer skulle inte ”sitta för sig själva” som uttrycket löd, utan vara del av ett hushåll – och därmed ingå i hushållsståndet med de relationer som där föreskrevs av hustavlan. Äktenskapets relation till laga försvar klargjordes inte uttryckligen i tjänstehjonsstadgorna. Å ena sidan var det västeuropeiska giftermålsmönstret utbrett, vilket innebar att jord eller annan lovlig sysselsättning vanligen hade förvärvats på ett eller annat sätt vid äktenskapets ingående och att kravet på att skaffa sig årstjänst därmed upphörde för makarna. Å andra sidan var inte jordtillgång något krav för äktenskap, och både gifta jordlösa och gifta tjänstefolk, liksom ogifta husbönder och matmödrar, förekom, dessutom i allt högre grad under den tidsperiod som studeras här. Den inneboende konflikten i att det västeuropeiska giftermålsmönstret och den långa tjänstetiden hindrade den snabba befolkningsökning man önskade se, identifierades under 1700-talet,²⁶⁶ och utmynnade bland annat i en förordning som kom år 1762. I den stadgades att ”jordägare och hemmans brukare å landet, måge²⁶⁷ för gifte legohjon, å sine ägor, upbygga backstufwor och boningsrum”. I förordningen uttrycktes att man på grund av folkbrist ville gynna tidigare giftermål även för personer utan eget jordbruk, och därför fick gifta legohjon eller sådana som stod i begrepp att gifta sig flytta in i backstugor och fortsätta göra tjänst för husbonden. År 1770 kom en förordning som undantog gifta och stadigt boende från tjänstetvånget.²⁶⁸ Giftermålet var det som innebar inträde i den överordnade positionen i hushållsståndet för både män och kvinnor, i enlighet med hustavlans världsbild. Giftermål och tjänsteposition var därmed ideologiskt – om än inte praktiskt – oförenliga, eftersom tjänstefolk tillhörde den underordnade gruppen i hushållsståndet. Enligt 1700-talsstadgorna var giftermål så gott som det enda legitima skälet att sluta sin tjänst i förtid, om en ersättare

265. Montgomery (1933) s. 274; Johnsson (2016) s. 14.

266. Se kapitel sex för en analys av denna debatt.

267. ”Måge” betyder ha möjligheter, förmå, kunna. *Svenska Akademiens ordbok (SAOB). Ordbok över svenska språket* (1893-) må v.1, 1 (tryckår 1945, hämtat feb. 2018).

268. *Kongl. Maj:ts nådige förordning, at jord-ägare och hemmans brukare å landet, måge för gifte legohjon, å sine ägor, upbygga backstufwor och boningsrum, gifwen Stockholm i råd-cammaren then 20 julii 1762; Kongl. Maj:ts förordning, angående upmuntringar till jordbrukets uphjelpande, 8 mars 1770*, Modée & Lindhielm & Fougth (1777) s. 260-261; Rantanen (1997) s. 88.

kunde ordnas.²⁶⁹ Eftersom avsaknad av jord innebar avsaknad av laga försvar och därmed skyldighet att träda i årstjänst, var kombinationen giftermål och jordlöshet svårhanterlig, och bestämmelserna om laga försvar erbjöd aldrig någon definitiv lösning på dilemmat, det vill säga stadgorna fastslog varken att gifta jordlösa personer var skyldiga att träda i årstjänst, eller att giftermål i sig erbjöd laga försvar. Å ena sidan hade en gift man försörjningsansvar för hustrun och övriga familjemedlemmar, å andra sidan räckte det inte med att vara gift man för att ha rätt att erbjuda laga försvar.²⁷⁰ Intressemotsättningen mellan tjänstevånget och gifta mäns makt över hustrun var således svårslöslig, och förändrade också maktbaserna när de materiella förutsättningarna för det västeuropeiska giftermålsmönstret började bli svårare att upprätthålla i och med att vuxenblivande mindre ofta ledde till jordägande. I dessa lösliga utkanter av laga försvarsbestämmelserna fanns frö såväl till feminiseringen av tjänstefolkpositionen som till uppkomsten av den fria arbetsmarknaden och uppluckringen av kopplingen mellan vuxen maskulinitet och jordägande.

När det gäller utvecklingen av bestämmelserna om laga försvar är kontinuiteten mer påtaglig än förändringen, av två skäl. Det första är att bestämmelserna alls fanns kvar, det vill säga att årstjänst fortsatte att vara ett krav för alla som inte uppfyllde vissa villkor, även om dessa villkor ändrades något. Bakom dessa bestämmelser låg också tanken att alla arbetsföra människor kunde få tjänst – det var inte arbetslöshet som var problemet, utan arbetsovillighet, eller mer specifikt ovillighet att inträda i årstjänst. Det andra skälet till att det är mer befogat att tala om kontinuitet än förändring, är att trots att möjligheterna att försörja sig på andra sätt än genom årstjänst ökade, så fortfor själva årstjänsten att stadgas på liknande sätt. När Arthur Montgomery och i än högre utsträckning Gustaf Utterström söker arbetsmarknadsmässigt rationella skäl till stadgornas varierande formuleringar, menar jag att de lägger för lite vikt vid att makt över andra människors arbetskraft också var en drivkraft och en målsättning i sig.²⁷¹ Bönderna fick ett starkt maktmedel i och med tjänstehjonsstadgan – men i gengäld krävdes de på motprestationen att också sörja för dessa människor genom årlånga kontrakt. Dessutom reglerade staten deras rätt att anställa fritt.

Bestämmelserna om laga försvar var ett sätt att fördela den knappa resurs som arbetskraft ansågs vara – genom att tvinga människor in i tjänstefolkinstitutionen ökade arbetskraften jämfört med om upptagandet av årstjänst

269. Tjänstehjonsstadgan 1723 §6; 1739 art. 6 §6.

270. Göransson (1988) s. 67; Edgren, M. (2001) s. 27.

271. Montgomery (1933) s. 274-276; Utterström (1957a) s. 234-319.

varit frivilligt. Men även husbönders och matmödrars anställningsbeteende reglerades, på så sätt att antalet tjänstehjon som en jordägare fick anställa begränsades, från och med stadgan från 1686 till och med bestämmelsens upphävande år 1789. Fördelningen var baserad på gårdens storlek. Vallhjon, som vanligen var yngre barn, var uttryckligen undantagna från och med 1723 års stadga. Även så kallade halv vuxna tjänstehjon reglerades, med vilka avsågs drängar och pigor i åldern 15–21 år. Tjänstefolk som fyllt 21 räknades som hel- eller fullvuxna. Skillnaderna i antalet hjon per mantal mellan de tre olika stadgorna var liten. Däremot skedde en viktig skärpning av lagen år 1723, då bondens egna barn också ingick i det tillåtna antalet tjänstehjon för respektive köns- och ålderskategori. I stadgan från 1739 mjukades reglerna upp något, då en son och en dotter fick behållas i hemmet utöver det stadgade antalet tjänstehjon. År 1789 angav en ny förordning att husbönder var fria att anta så många tjänstehjon de ville, så länge de hade skäligt arbete och husbonden betalade årslön för dem. Troligen upphörde dock bestämmelsen där de egna barnen ingick i det tillåtna antalet redan 1747, i och med en ny förordning angående hemmansklyvning.²⁷²

Dessa bestämmelser visar på en rad viktiga aspekter inom tjänstefolksinstitutionen. Det första rör det som diskuterats också i relation till bestämmelserna om laga försvar, nämligen att den vägledande principen för lagstiftaren var att det var brist på folk i allmänhet och tjänstefolk i synnerhet och att detta bara kunde hanteras genom att styra fördelningen så rättvist som möjligt, med hänsyn tagen till en rad olika intressen. Om förfarandet släpptes fritt skulle alltför många unga försöka försörja sig på tillfälligt arbete och vissa bönder skulle anställa för många tjänstehjon så att andra blev utan. Begränsningarna hade också en koppling till kronans behov av soldater. Både 1723 och 1739 stadgades att reglerna om maximalt antal hjon inte skulle tillämpas där utskrivningar skedde, ”derest det efter wanligheten och förra Förordningar förblifwa måste”.²⁷³ Jag förstår detta som en förhandling om arbetskraften, där den husbonde som riskerade att få sin dräng uttagen till militärtjänst åtminstone fick rätten att anställa så många som han kunde få möjlighet till. Den andra aspekten rör förhållandet mellan allmogen och adeln samt andra ståndsperso-

272. *Kongl. Maj:ts nådige förordning angående hemmans klyfning. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 30 junii 1747; Kongl. Maj:ts öfna nådiga försäkran och stadfästelse å svenska och finska allmogens fri- och rättigheter. Gifwen Stockholms slott then 4 April 1789; Tjänstehjonsstadgan 1686 §2; 1723 §3; 1739 art. 3 §1-3; Winroth (1878) s. 101-102; Montgomery (1933) s. 265. Se bilaga ett för den exakta fördelningen.*

273. Tjänstehjonsstadgan 1723 §3; 1739 art. 3 §5.

ner. För de senare gällde att sådana tjänstehjon som brukades utöver lant- och åkerbruk var undantagna från de antalsbegränsningar som rådde i övrigt. A.O. Winroth menar att detta förhållande visar på ”en klassificering i producenter och konsumenter”.²⁷⁴ Bönderna fick inte ha fler tjänstefolk än vad som var nödvändigt för driften av jordbruket, och fick inte hålla tjänstefolk bara för sin egen bekvämlighet även om de skulle ha haft råd med det. Att anställa tjänstefolk för upprätthållandet av en livsstil snarare än för produktionen av förnödenheter var således förbehållet de högre stånden.

Den tredje aspekten av begränsningen av antalet anställda som är relevant här rör kön. Antalet tillåtna pigor på en gård av en viss storlek var större än antalet drängar, vilket måste förstås utifrån lagstiftarens önskemål att fördela den knappa resursen rättvist, och den mest knappa resursen var drängar. I den första stadga som reglerade antalet tjänstehjon, som utkom 1686, var antalet pigor överhuvudtaget inte underkastad någon reglering. Regleringens formulering innebar således både ett osynliggörande av pigors arbetskraft, och en värdering där deras arbetskraft betraktades som mindre eftertraktad. Detta förhållande uttrycktes dock än mer markant i 1739 års stadga. Där stadgades att om husbonden inte kunde få tag i det tillåtna antalet tjänstefolk, så kunde en dräng bytas mot två pigor och en fullvuxen piga mot en halv vuxen dräng.²⁷⁵ I denna bestämmelse blir det tydligt att patriarkatet inte bara vilade på en könsarbetsdelning, utan också på en hierarkisk värdering av mäns och kvinnors arbetskraft – till och med så, att den hierarkiska värderingen av arbetskraften vägde tyngre än könsarbetsdelningen. Om könsarbetsdelningen hade inneburit att bara män kunde utföra mäns sysslor, hade det varit mer naturligt att istället för en vuxen dräng föreslå två halv vuxna drängar. Aldrig så många pigor borde ju inte ha kunnat ersätta en dräng om arbetets könskodning varit avgörande. Stadgornas lydelse bör därför snarare tolkas som att lagstiftaren betraktade kvinnors arbetskraft som en sämre variant, vars bristande kvalitet fick kompenseras med större kvantitet. Osynliggörandet och den lägre värderingen av kvinnors arbetskraft syns även i stadgornas beskrivningar av husbondfolket. Stadgornas lydelse om antalet tillåtna tjänstehjon på en gård av en viss storlek avslutades med tillägget: ”Men är åboen eller bonden gammal, siuk eller wahnför, tillåtes honom, at, utom the bestådde drängarne, äfwen hålla

---

274. Winroth (1878) s. 98-100, citat s. 100.

275. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 3 §2.

en fullwuxen dräng i sitt ställe.”²⁷⁶ Det var alltså bara husbondens sjuklighet som angavs som skäl för fler tjänstehjon, inte matmoderns. Detta blir än mer framträdande om hänsyn tas till att stadgorna i övrigt bemödade sig om att i stor utsträckning adressera både husbönder och matmödrar. Men när frågan om arbetskraftens värde ställs på sin spets i betydelsen att den räknas i antal, så blir lagstiftarens syn på mäns arbetskraft som den mest centrala uppenbar. När både det som uttalades och det som inte uttalades i stadgorna undersöks framträder tjänstefolksinstitutionens könade karaktär.

Sammanfattningsvis var det en upplevd brist på folk inom jordbruket och en ideologi som premierade organisationen av produktion och reproduktion i hushållets form som avspeglades i tjänstefolkssystemets lagmässiga reglering. Bristen på folk ville lagstiftaren lösa med två sammanlänkade strategier: å ena sidan att tvinga försvarslösa och större delen av den unga befolkningen att ta årstjänst, å andra sidan att hindra bönderna från att anställa fler tjänstehjon än nödvändigt för produktionen. Att ha någon mantalsskriven hos sig men bara utnyttja dennes arbetskraft under delar av året var förbjudet.²⁷⁷ Bestraffningarna för överträdelser organiserades så att angivaren fick rätt till det felaktigt anställda hjonets arbetskraft, ibland till lägre lön, eller rätt till del av böterna som utdömdes, vilket förstärker bilden av konkurrens om arbetskraften.²⁷⁸ Lagstiftaren ville inte bara att alla potentiella tjänstehjon skulle infogas i ramen för hushållet; husbönder och matmödrar – de överordnade i hushållsståndet – skulle också lösa sitt arbetskraftsbehov inom tjänstefolksinstitutionens ramar.

Kontraktets reglering: anställning, uppsägning och lön

Regleringarna kring anställning och uppsägning grundades på ett antal principer som var likartade i samtliga stadgor: att kontraktet gällde för ett år i taget, att makten under anställningstiden låg hos husbönderna samt att rätten att säga upp sig skyddades. Kontraktet som parterna ingick bestod av förutbestämda och olika roller. Dessa roller motiverade också varandra: för att underordningen skulle vara legitim krävdes att tjänstehjonet självt hade valt den aktuella posi-

276. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 3 §1. Även 1723 års stadga hade motsvarande lydelse i §3, däremot skrevs inget om sjuka husbönder i 1686 års stadga.

277. Tjänstehjonsstadgan 1723 §1; 1739 art. 1 §4; 1805 art. 1 §2; 1833 art. 1 §2.

278. Tjänstehjonsstadgan 1723 §1, 3; 1739 art. 1 §1; 1805 art. 6 §2, art. 9 §2; 1833 art. 9 §56.

tionen, samtidigt som husbondens och matmoderns makt kunde legitimeras av att de också hade ansvar för hjonets väl och ve under tjänstetiden.

Att tjänstefolkets arbetskontrakt skulle omfatta ett helt år med fast startdatum var fundamentalt i stadgorna, trots att jordbruket kännetecknades av varierande arbetsbörda under året. Redan i den första legostadgan, från år 1664, slogs fast att "Lägostämman skal ordentligen, effter det bruuk, som det sigh i Wårt Rijke satt hafwer, wara ifrå Michaelis tijdh, til Michaelis tijdh, Åhret igenom".²⁷⁹ Mickelsmässan den 29 september var startdatum för tjänsteåret, eller legostämman som är det begrepp lagstiftaren använde. Halvårstjänst accepterades som en särskild uppgörelse i 1600-talsstadgorna, och även senare än så i Stockholm. Winroth skriver dock: "Först vid utfärdandet af 1723 års legostadga var tiden mogen för helårsstämmans genomförande." Detta förefaller vara en övertolkning av acceptansen för halvårstjänst tidigare, då stadgorna redan från början hade slagit fast att årstjänst var det brukliga. Winroth tolkar den ökande betoningen på årstjänst som en framgång för adeln gentemot bönderna, då han menar att bönderna föredrog att ha möjlighet till halvårstjänst.²⁸⁰ Fram till år 1819 räknades tjänstetiden från mickelsmässan den 29 september till samma dag året efter, och efter sju lediga dagar var tjänstehjonet skyldigt att inträda i den nya tjänsten.²⁸¹ År 1819 ändrades flyttningsdagen till den 24 oktober och tjänsteårets start till den 1 november, vilket hade föregåtts av omfattande diskussioner.²⁸²

Tjänstebytet föregicks av en specifikt reglerad uppsägnings- och anställningstid.²⁸³ Detta reglerades så att uppsägningen skulle ske före nyanställning, så att tjänstehjonet skulle hindras från att ställa sin gamla husbonde emot sin nya i en förhandling om villkor. Rätten till uppsägning var ömsesidig och skulle ske cirka två månader före flyttningsdagen. I de tidiga stadgorna var uppsägningsdagen en specifik dag, olofsmässan den 29 juli eller larsmässan den 10 augusti; senare var det ett intervall eller en dag som utgjorde sista möjliga uppsägningsdag. Även rätten till uppsägning i händelse av husbondfolkets bortavaro reglerades.²⁸⁴ När tjänstefolket hade meddelat sin önskan om uppsägning var

279. Tjänstehjonsstadgan 1664 §3.

280. Winroth (1878) s. 119-120, citat s. 120.

281. Tjänstehjonsstadgan 1664 §3; 1686 §3; 1723 §4; 1739 art. 6 §1; 1805 art. 7 §1.

282. Kungörelse 1819; tjänstehjonsstadgan 1833 art. 8 §44. En analys av denna diskussion finns i kapitel sex.

283. För exakta datum i de olika stadgorna, se bilaga två.

284. Tjänstehjonsstadgan 1664 §4; 1686 §4; 1723 §5; 1739 art. 4 §1, 8, art. 5 §1-2; 1805 art. 6 §1, art. 7 §1-2; 1833 art. 4 §28, art. 6 §35, art. 7 §39-40.

husbonden skyldig att utfärda en så kallad orlovssedel. Orlovssedelns främsta syfte var att utgöra ett bevis på att tjänstehjonet var ledigt från sin förra tjänst och att det därför var tillåtet för en annan husbonde att städsla honom eller henne. Det var den tillkommande husbondens skyldighet att försäkra sig om att tjänstehjonet verkligen var ledigt, och att anställa någon utan orlovssedel var straffbart. Det behövde dock inte vara ett fysiskt dokument; i 1723 års stadga beskrevs att husbonden vid uppsägning skulle ge tjänstehjonet ”antingen en Orlofs-sedel, af innehåld, at tjenstehjonet sin tjenst upsagt, och frihet äger annan tjenst söka: eller ja-ord uti wittnens närwaro, at städja sig hwarest det behagar”.²⁸⁵ Orlovssedeln skulle sedan överlämnas till den nye husbonden och utgöra dennes säkerhet för att hjonet faktiskt var skyldigt att komma till honom vid utsatt tid och inte skulle börja arbeta hos någon annan. Vikten av att husbönder utfärdade korrekta orlovssedlar, som varken förteg hjonets goda egenskaper eller dolde de sämre, reglerades och motiverades utförligt i stadgorna. Men eftersom tjänstehjonet kunde stämma en husbonde som utfärdat ett alltför negativt omdöme och husbonden egentligen inte hade något att förlora på att skriva positivt om ett mindre arbetsamt tjänstehjon, krävdes någon form av straff för den som överdrev goda egenskaper i orlovssedeln.²⁸⁶ Motsvarande säkerhet för tjänstehjonet utgjordes av den så kallade fäste- eller städjepenningen, ett slags lön i förskott som bekräftade att avtal ingåtts. Lagstiftaren var inte främmande för att ett tjänstehjon kunde lockas att åtnjuta flera fästepenningar genom att göra upp med två eller flera husbönder och därför reglerades detta förfarande noga.²⁸⁷

Att locka någon annans tjänstehjon var ett brott mot legostadgorna med medeltida rötter, och det var ett brott som både berörde arbetskraftens fördelning och relationerna inom hushållet.²⁸⁸ Som redan nämnts försökte lagstiftaren reglera arbetsrelationen så att den upplevda bristen på tjänstefolk inte skulle skapa ett alltför gynnsamt förhandlingsläge för tjänstefolket. Målsättningen var stabilitet och en rättvis fördelning av arbetskraften, vilket hindrades om tjänstefolket fritt kunde förhandla sina villkor. Att locka någon annans tjänstehjon var också en skymf mot husbonden som undergrävde hans auktoritet.

285. Tjänstehjonsstadgan 1723 §5.

286. Tjänstehjonsstadgan 1723 §8; 1739 art. 4 §5-6; 1805 art. 4 §3-4; 1833 art. 4 §24-25.

287. Tjänstehjonsstadgan 1664 och 1686 §4, 6; 1723 §5; 1739 art. 4 §3, 5, 7, art. 5 §1; 1805 art. 4, art. 6 §1; 1833 art. 4, art. 6 §35-36, art. 7 §41.

288. Tjänstehjonsstadgan 1664 §5; 1686 §5; 1723 §6; 1739 art. 4 §10; 1805 art. 7 §4; 1833 art. 7 §42.

Att med ”påck och trug” försöka förmå en underordnad person att vända sig emot sin rättmätiga överordnade innebar ett hot mot systemets stabilitet. Tjänstehjonets underordnade position hotades om det enda som krävdes för att vända på auktoritetshierarkin var ett erbjudande om högre lön hos en annan husbonde, eftersom det gav tjänstehjonet möjlighet att utnyttja sin position som behövd arbetskraft. Men skymfen låg också i att tjänstehjonet tillhörde sitt husbondefolk och att ett sådant lockande därmed utgjorde en typ av stöld. Winroth skriver: ”Redan från äldste tider har det varit ansedt som en skamlig gerning att befatta sig med andras legohjon.”²⁸⁹ Utan att dra den jämförelsen för långt går det att se en parallell i hur våldtäktsbrott uppfattades, nämligen som ett brott riktat mot den man som kvinnan ”tillhörde”.²⁹⁰

I gårdsarkiven framgår att fäste- eller städjepenning ibland utbetalades redan i maj, juni eller juli, vilket inte var tillåtet enligt någon av tjänstehjonsstadgorna.²⁹¹ Ett undantag var om någon stod tjänstelös på grund av till exempel en tidigare husbondes död; då kunde kortare tjänstetid för resterande legostämman accepteras. Husbonden kunde också närsomhelst under året göra upp om fortsatt tjänst med sitt redan anställda tjänstefolk. Liksom diskuterades i kapitel två var det vanligaste att tjänstefolk bytte tjänst varje år, och även om de i gårdsarkiven noterade städjepenningarna avsåg tjänstefolk som faktiskt stannade längre tid kan dessa tidiga utbetalningar ses som en del av samma problematik, där kampen om att försäkra sig om arbetskraft ledde till allt tidigare uppgörelser. I 1805 års stadga syns spår av att arbetsmarknaden blivit rörligare och förflyttningarna längre. Det var fortfarande förbjudet att locka någon annans tjänstehjon till sig. Däremot skulle inte detta förbud tolkas som förbud för den som kom ”ifrån fremmande och längre ifrån belägne orter” att under vissa omständigheter söka tjänstehjon från annan ort.²⁹² När husbönder kom från andra orter var rekryteringen av arbetskraft viktigare än relationen med andra husbönder. Genom bestämmelserna kring uppsägning och anställning kunde tjänstefolkets förhandlingsposition kringskäras och den rättvisa fördelningen av arbetskraft gynnas.

Att avsluta tjänsten tidigare än tjänsteårets slut krävde särskilda skäl från båda parter – orden som betecknade detta pekar också på att det låg utanför det normala. Ett tjänstehjon som lämnade sin tjänst under pågående anställning

289. Winroth (1878) s. 127.

290. Hassan Jansson (2002).

291. GLA Tösslandagården (A530) vol. F4:1; GLA Öijareds säteri (A406) vol. GIII:1.

292. Tjänstehjonsstadgan 1805 art. 7 §4.

anklagades för att ha förlupit sin tjänst, medan en husbonde kunde anklagas för vräkning. Rättigheterna att vräka var dock mer omfattande än rätten att lämna sin tjänst i förtid, men vräkning fick inte ske utan anledning. Om så skedde blev husbondfolket skyldigt att ersätta hjonet och denne fick ta tjänst varhelst hon eller han behagade. Men om tjänstehjonet inte arbetade och förhöll sig på det sätt som husbondfolket krävde, och inte rättade sig efter förmaningar och aga, så var det skäl nog för avsked. I och med 1805 års stadga fick husbonden också rätt att säga upp tjänstehjonet om han var missnöjd, men skillnaden var att han måste gå via en kronobetjänt, för vilken han skulle redogöra för fallet, och sedan var det kronobetjänten som skulle verkställa vräkningen. I 1805 års stadga framhävdes tydligare att tjänstehjonet inte bara skulle utföra de arbetsuppgifter som hon eller han anvisades, utan även behövde äga en viss skicklighet för att inte riskera att bli vräkt.²⁹³ Om ett tjänstehjon lämnade sin tjänst i förtid hade husbondfolket rätt att kräva kronobetjäningens hjälp för att hämta tillbaka hjonet med tvång. Kunde tjänstehjonet inte betala tillbaka fästepenning och utbetalad lön fick hon eller han istället undergå kroppsstraff. Vilde husbonden inte behålla hjonet efter avvikandet skulle hon eller han anses vara lösdrivare, enligt 1739 års stadga. Enligt 1805 och 1833 års stadgor skulle hjonet dessutom betala böter, oavsett om husbonden ville ha kvar personen eller inte. Det gällde även om tjänstehjonet bara hade gjort sig redo för att avvika, utan att verkställa handlingen. Från och med 1805 års stadga öppnades det dock för möjligheten att tjänstefolket kunde ha skäl att sluta i förtid, om hon eller han hade fått bristande föda eller underhåll. Drängen eller pigan var dock tvungen att först klaga hos kronobetjäningen, som hade till uppgift att tillsäga husbondfolket att åtgärda bristerna, och först om detta inte skedde kunde tjänstefolkets rätt att lämna tjänsten verkställas. Maktbalansen förändrades i viss utsträckning i och med 1805 års stadga, genom att tjänstefolk för första gången överhuvudtaget tillerkändes rätten att lämna sin tjänst vid alltför dålig behandling, samtidigt som husbondfolkets rätt att säga upp tjänstefolket vid missnöje kringgärdades av hinder i form av krav på att gå via kronobetjänten. Före 1805 var maktasymmetrin påtaglig; endast husbondfolkets rätt att avsluta kontraktet i förtid benämndes. Men tjänstefolkets rätt att lämna sin tjänst

---

293. Tjänstehjonsstadgan 1664 §5; 1686 §5; 1723 §6; 1739 art. 4 §11 art. 6 §4, art. 7 §1-2; 1805 art. 2 §3-5, art. 3 §6, art. 8 §8; 1833 art. 2 §6, art. 3 §5

var även i de senare stadgorna strikt begränsad och innefattade en tämligen besvärlig procedur.²⁹⁴

Det fanns dock några omständigheter som gav tjänstehjonet rätt att sluta sin tjänst i förtid som inte handlade om relationen med husbondfolket, utan relaterade till de alternativa sysselsättningar som arbetskraften kunde brukas till. Kopplingen mellan tjänsteförhållandet och militärtjänsten fanns på flera plan. Dels var utskrivning att anse som ett straff för försvarslösa personer, dels kunde tjänsteanställning erbjuda ett skydd mot utskrivning.²⁹⁵ Det var å ena sidan så, att det var ett adelsprivilegium att kunna skydda sina tjänstefolk mot utskrivning, vilket innebar att adeln hade lättare att anställa män, även till lägre lön. Att vara tjänstehjon hos allmogen innebar inte bara större risk för utskrivning jämfört med adelns tjänstefolk, utan också större risk än för den anställande bonden.²⁹⁶ När detta ändrades uppstod enligt Winroth en anledning att begränsa antalet tjänstefolk som bönderna fick anställa, eftersom adeln då klagade över att de hade svårare att få tag på tjänstefolk och att de tvingades betala högre löner. Att ta värvning var att betrakta som laga försvar, men det gav inte rätt, varken i 1739, 1805 eller 1833 års stadga, att lämna tjänsten i förtid. Endast värvning i krigstid gav rätt att lämna tjänsten i förtid. Tjänstehjon som ingick i någon form av reservmanskap skulle också fortsätta tjäna hos sin husbonde, och i 1833 års stadga förtydligades att den som var borta på övningar kortare tid än en månad hade rätt att återkomma till samma husbonde, medan den husbonde som varit utan sitt tjänstehjon mer än en månad hade rätt att förvägra denne återkomst i tjänsten. Tjänstehjonet måste då skaffa sig annat laga försvar.²⁹⁷ För omyndiga tjänstefolk och personer som tagits om hand som fattiga eller föräldralösa var reglerna kring möjligheten att sluta sin tjänst än mer begränsade. De detaljerade regleringarna byggde på principen att husbondfolket skulle få ersättning för den kostnad de haft, innan tjänstehjonet kunde börja kräva sina rättigheter enligt villkoren kring anställning och lön.²⁹⁸

Även om villkoren i de två sista stadgorna, från 1805 och 1833, var något friare, var själva bundenheten vid tjänsten i vissa avseenden än hårdare. Även om husbonden avled hade tjänstehjonet inte rätt att lämna tjänsten om arvingarna

294. Tjänstehjonsstadgan 1664 §5-6; 1686 §5-6; 1723 §6-7; 1739 art. 4 §11, art. 6 §4; 1805 art. 2 §3, art. 8 §8; 1833 art. 2 §5, art. 8 §52.

295. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 1 §1; 1805 art. 1 §1; 1833 art. 1 §1.

296. Winroth (1878) s. 97.

297. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 6 §5; 1805 art. 8 §7; 1833 art. 8 §50.

298. Tjänstehjonsstadgan 1723 §9; 1739 art. 6 §3; 1805 art. 3 §4.

ville ha henne eller honom kvar. Arvingarna hade dock rätten på sin sida att avskeda tjänstehjonet, men fick då betala den kvarvarande lönen och kostpengar för den återstående tiden. Samma sak gällde om husbonden av någon anledning skiljdes från sin fastighet. Då var hjonet bundet till gården och skulle, om det efterfrågades, stanna kvar resten av tjänstetiden i den nya brukarens tjänst. Om husbonden flyttade var tjänstehjonet också skyldigt att följa med. Samma regler gällde i 1833 års stadga.²⁹⁹ Rätten att ha tjänstefolk var således intimt kopplad till jorden – så till den grad att rätten att behålla hjonet föll på gården snarare än på den individ som brukade jorden. När bonden inte längre brukade jorden, upphörde också rätten att ha tjänstefolk.

Tjänstefolk var också bundna av en begränsning i rätten att flytta, ytterligare en bestämmelse som syftade till att adressera den upplevda bristen på tjänstefolk. I 1739 års stadga beskrevs passbestämmelser och hur det tjänstehjon som lämnat landet och inte återkommit inom tre år skulle förlora arvsrättigheter och andra rättigheter för undersåtar i landet. Tjänstefolk från Finland, Västerbotten och Västernorrland fick inte flytta med mindre än att de skulle gifta sig eller ärva en gård i ett annat län. Undantag kunde göras vid dyrtid och missväxt, men det skulle då antecknas hos landshövdingen och personen var skyldig att flytta tillbaka när tiderna blivit bättre. I 1805 års stadga infördes ett system med godkända och mindre godkända tjänstehjon, där de mindre godkända tjänstehjonerna inte fick flytta utom länet. Flyttningsförbudet upphörde dock 1823 genom ett tillägg till stadgan.³⁰⁰ I denna bestämmelse framgick det att rätten att flytta sågs just som en rättighet för den som godkänts som tjänstehjon, inte som en plikt för att skaffa sig anställning. Trots att bestämmelserna om laga försvar mjukades upp i och med 1805 års stadga skedde inte samma utveckling av bundenheten till tjänsten för den som var i tjänst – tvärtom blev husbondens ansvar och tjänstehjonets skyldigheter än mer strikt reglerade. Det kan ses som ett sätt att hantera problemen med den ökande andelen jordlösa. Genom att betona husbondens ansvar för alla delar av tjänstehjonets liv skulle kostnaden som uppstod i och med fler människor utan fast försörjning hanteras – men det var en lösning som vädjade till moraliskt motiverad omsorg och upprätthållandet av patriarkala strukturer, snarare än till ekonomisk rationalitet.

299. Tjänstehjonsstadgan 1805 art. 8 §4-6; 1833 art. 8 §47-49.

300. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 8; 1805 art. 3 §1-2; *Kongl. Maj:ts och rikets kamar-collegii kungörelse, angående förändring af III. artinen i lego-stadgan för husbönder och tjenstehjon den 15. maji 1805 samt i Kongl. påbudet den 30. augusti 1811. Gifwen Stockholm den 14 nowember 1823.*

Tjänstefolkets lön reglerades också i tjänstehjonsstadgorna. Lönen skulle utgå dels i form av kost och logi, dels i form av en kontant del. Att avlönas på detta sätt var en definierande del av tjänstefolkskontraktet – liksom framgår av kommande kapitel var just detta att vara i husbondens bröd och arbete, samt att få kontantlön, det som avgjorde om en person var att betrakta som tjänstehjon eller inte. Hur avlöningen specificerades i stadgorna visar hur kontraktet förstods. Utöver sammansättningen av dels naturallön och dels kontantlön, är tre aspekter särskilt centrala för att förstå tjänstefolkspositionens avlöning: att det fanns ett tak för hur höga löner som fick betalas ut, att lönen inte fick utgå i form av tillgång till inkomstbringande eller maktskapande fenomen, samt att män hade högre lön än kvinnor.

I 1664 års stadga fastslogs att lönen skulle utgå i form av kläder och pengar, eller penningvärde efter överenskommelse, dock så att husbonden fick skäl för lönen och tjänstehjonet fick lön för sitt arbete. Det kunde således inte förväntas att tjänstehjon skulle arbeta endast för mat och husrum. Fäste- eller städjepenningen beskrevs som tecknet på att avtal om tjänst ingåtts. Tjänstefolket fick inte kräva, och husbonden inte erbjuda, del av åker, äng eller svedjeland, inte heller del i öl- eller brännvinsförsäljning. Dessa bestämmelser upprepades och förstärktes i detaljerna kring otillåtna lönedel fram till 1805 års stadga, då lagstiftaren nöjde sig med en formulering som innebar att lönen endast fick utbetalas i form av kläder och pengar. I 1833 års stadga godkändes fri förhandling mellan parterna kring lönesättning. Stadgorna från 1686, 1723 och 1739 innehöll också en annan central bestämmelse, nämligen att det fanns en maximilön, specificerad för varje län. Den som erbjöd eller tog emot högre lön än så kunde straffas med böter.³⁰¹ Tjänstehjonsstadgorna från 1700-talet innehöll också bestämmelser om att daglönare inte fick betalas med högre lön per dag än vad som var motsvarande lönenivå för årsanställda tjänstefolk. Detta innebär att daglönare förekom i sådan utsträckning att de förtjänade ett eget omnämmande i lagstiftningen, trots att det i första paragrafen slagits fast att ingen ursäkt fanns för att undvika årstjänst för den som saknade laga försvar. Paragrafen innebar också att även om dagkarlar kunde få arbete varje dag på året så skulle de inte tjäna mer än vad det årsanställda tjänstefolket gjorde, vilket syftade till att göra det olönsamt att försörja sig som dagkarl.³⁰²

301. Tjänstehjonsstadgan 1664 §7; 1686 §7; 1723 §10; 1739 art. 4 §4, art. 5 §3; 1805 art. 5 §1; 1833 art. 5 §31. Se bilaga tre för lönenivåerna i Älvsborgs samt Skaraborgs län.

302. Tjänstehjonsstadgan 1723 §11; 1739 art. 5 §6.

Årstjänstens särställning som förstahandsalternativ upplevdes stå under hot och krävde uppbackning från olika delar av tjänstehjonsstadgornas bestämmelser.

Möjligheterna att få vara ”sin egen” motverkades också av reglerna kring avlöning, genom vilka tjänstefolket skulle hindras från att få lön som motsvarade ett överskott av produktionen. Det innebar att tjänstehjonets identifikation med det hushåll hon eller han arbetade i motverkades, vilket kan tyckas paradoxalt då trogna tjänstehjon som stannade många år på samma ställe beskrevs som ett ideal. Kampen stod i stor utsträckning om just möjligheten att bli sin egen – men lagstiftaren betraktade det som ett hot och betonade husbondeansvaret. Liksom framgår i kommande kapitel hade dock bönderna visst intresse av att möjliggöra större förhandlingsutrymme för sitt tjänstefolk, men i lagstiftningen var det hierarkiska hushållet viktigare. I relation till James C. Scotts teori om det agrara samhällets hierarkier är det också värt att fundera över husbondens ekonomiska ansvar. I lagstiftningen framställdes det som böndernas främsta intresse att anställa så många tjänstefolk som möjligt, men att förbinda sig att föda, klä och hysa en person i ett helt år var förstås också ett stort ansvar och ekonomiskt betungande. Att möjliggöra för tjänstefolket att skaffa sig egna inkomster bör inte nödvändigtvis ha varit till nackdel för husbondfolket, och paragraferna i lagstiftningen som förbjöd det bör därför läsas som riktade lika mycket till bönderna som till tjänstefolket. Intressesättningen vad gäller löner stod inte självklart endast mellan husbondfolk och tjänstefolk, utan också mellan olika husbönder och mellan hushållen och staten.

Vuxna pigor tjänade mellan hälften och två tredjedelar av vuxna drängars lön. Halvvuxna drängars lön låg på liknande nivå som vuxna pigors, och halvvuxna pigors lön låg på omkring två tredjedelar av vuxna pigors.³⁰³ Att kvinnor hade lägre lön än män är ett exempel på det patriarkala ekvilibrium som Judith Bennett talar om – en historisk konstant så given att den sällan betraktas som central för analysen, utan snarare utgör ett bakgrundsbrus som inte behöver benämnas. Men om inte de fundamentala ojämligheterna benämns blir heller inte undantagen begripliga. Värderingen av mäns och kvinnors arbetskraft måste förstås utifrån att pigor var det billigare alternativet – och ändå var drängar mer eftertraktade. Den könade förståelsen och värderingen av mäns och kvinnors arbetskraft kan inte endast förstås som en ekonomisk beräkning. Susanne Fransson framhåller de långa historiska rötterna till denna könade lönesättning, och påpekar det till synes ekonomiskt irrationella med att

---

303. Se bilaga tre.

anställa män när kvinnor var billigare. Det kan inte förklaras utan att samtidigt ta hänsyn till en könsmässig värdering.³⁰⁴

Förhållandet mellan husbonde, matmoder och tjänstehjon

Paragraferna om laga försvar skapade tjänstefolksinstitutionen, medan paragraferna om tjänstefolkets uppförande skapade den specifika form av underordning som institutionen byggde på och som fortfor att vara en central del under hela tidsperioden. Tjänstefolkskontraktet var inte ett kontrakt om ett visst arbete, utan från början ett kontrakt om att utföra allt det arbete som skäligen befalldes under ett års tid – och att vara underdånig gentemot husbondfolket.³⁰⁵ Den teoretiska grunden för tjänstehjonslagstiftningen utgjordes av hustavlans principer om hushållens inbördes relationer.³⁰⁶

I 1664 års tjänstehjonsstadga skrev lagstiftaren att tjänstehjonet skulle vara gudfruktigt, troget och flitigt och utföra det arbete som skäligen anbefalldes. Om någon var försumlig skulle denne först rättas i godo, därefter förmanas allvarligen och där sådant inte hjälpte, underkastas ”een skiäligh och tilbörliagh agha, eller anklages för Magistraten”.³⁰⁷ Skyldigheten för tjänstefolk att vara lydiga, trogna och inte vägra något skäligt arbete, och husbondens och matmoderns rättighet – och skyldighet – att först försöka tala hjonet tillrätta och därefter aga det, återfanns i samtliga stadgor och utgjorde en grundton i relationen mellan parterna.³⁰⁸ När agan för vuxna tjänstehjon, vilket betydde män över 18 år och kvinnor över 16 år, avskaffades 1858 var det ett maktmedel som togs ifrån husbondfolket. Tjänstehjonsstadgan förändrades då också vad gällde bestämmelserna om avsked. Så länge aga var tillåten var husbonden skyldig att använda den innan uppsägning kunde ske; först om hjonet inte därefter bättrade sig kunde han skilja denne från tjänsten. När agan förbjöds, gav paragrafen tillbaka något av makten till husbonden genom att han själv fick avskeda det hjon som inte uppförde sig, efter att i godo ha försökt förmana

304. Fransson (2000) s. 99, 110-112, 160-163.

305. Winroth (1878) s. 3-5.

306. Pleijel (1970) s. 66-83.

307. Tjänstehjonsstadgan 1664 §5. Samma skrivning återfinns i tjänstehjonsstadgan 1686 §5.

308. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 7 §1. Se också tjänstehjonsstadgan 1723 §6; 1805 art. 2 §3; 1833 art. 2 §5.

henne eller honom.³⁰⁹ Under hela den period som studeras här var dock aga en central del av stadgorna, som innebar att utomekonomiska drivkrafter styrde förhållandet minst lika mycket som ekonomiska incitament. I vissa stadgor preciserades också vilka arbeten som tjänstehjon inte fick vägra att utföra, till exempel att sota skorstenar om så krävdes. Det fanns också ortsspecifika krav på kunskaper i slöjd, och om hjonet var okunnigt i tillverkningen av dessa produkter kunde kostnaden för inköp dras från lönen. Stadgorna gav husbondfolket makt över tjänstefolket, men de begränsade också deras möjligheter att belöna tjänstefolk bättre än vad som specificerades i stadgorna. Några undantag, där husbondfolket tilläts förbättra belöningen för att få arbetet utfört, fanns dock. Ett sådant var att pigor för boskapsskötsel, som beskrevs som särskilt svåra att rekrytera, enligt 1739 års stadga kunde tillåtas att klä sig i de tyger och snitt som de hade råd med, oavsett på andra ställen stadgade begränsningar i tjänstefolks klädedräkter.³¹⁰ Att tillåta finare kläder var en belöning som antogs uppskattas av pigorna, men en åtgärd som svårligen kunde användas för att skapa sig ökad makt eller utrymme att agera, och som inte utmanade hierarkier.

Tjänstefolket skulle ta emot rättningarna med undergivenhet och fick vare sig kritisera kost, husbondens eller matmoderns personer, orlovssedelns utformning eller liknande med uppstudsighet. Beteenden som var straffbara även i andra sammanhang, såsom stöld, straffades hårdare om de riktades mot husbondfolket, och även beteenden som att bråka på krogar reglerades specifikt i tjänstehjonsstadgorna. Oavsiktliga beteenden, som vårdslöshet med eld eller annan vårdslöshet, reglerades också med hårdare straff för tjänstefolk än för andra.³¹¹ Även den religiöst motiverade söndagsledigheten kunde kringsträvas om husbondfolket så begärde.³¹² Särskilda regleringar om detta i tjänstehjonsstadgorna visar på den patriarkala tanken om husbondens uppfostringsansvar för sitt folk, men också på att stadgan riktade sig till husbönderna för att de skulle uppträda tillbörligt i den överordnade position de blivit tilldelade. Det är tjänsteförhållandets själva grundackord som här formuleras, där den kroppsliga integriteten inte bara hämmades av det årsbundna avtalet och hotet om

309. Tjänstehjonsstadgan 1833 art. 2 §5; *Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, angående upphäfwande af 2§ i 36 capitlet missgernings-balken samt ändring af 5, 9 och 10 §§ i legostadgan den 23 november 1833, gifwen Stockholms slott den 1 october 1858*. Se också Pleijel (1970) s. 66-83; Johnsson (2016) s. 232-233.

310. Tjänstehjonsstadgan 1723 §6; 1739 art. 7 §1, 5, 13; 1805 art. 3 §1; 1833 art. 3 §14.

311. Tjänstehjonsstadgan 1723 §6, 12; 1739 art. 7 §3-4, 7-10; 1805 art. 2 §4, art 3 §8-9; 1833 art. 2 §6, art. 3 §12-13.

312. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 7 §9; 1805 art. 3 §13; 1833 art. 3 §16.

utskrivning till militär eller allmänt arbete vid avsaknad av anställning, utan också av ett konkret hot om våld vid oönskade beteenden, även oavsiktliga sådana. Tjänstehjonens rättigheter utökades något i de senare stadgorna, dels genom den fria lönesättningen och det fria antagandet av tjänstefolk, som ökade förhandlingsmöjligheterna för tjänstefolket, dels genom att otillräcklig uppfyllnad av husbondes eller matmoders plikter gentemot tjänstehjonet omnämndes som skäl för hjonet att ta saken till tinget. Men förutom de ovan nämnda skrivningarna i stadgorna från 1800-talet om rätten att bestås med tillbörlig kost, så gällde för tjänstehjonet att hon eller han kunde ta sina klagomål till tinget och bli ersatt för liden skada vid gynnsamt utslag. Hjonet hade dock inte rätt att lämna tjänsten i väntan på tingsförhandlingar. Det krävdes alltså att hjonet led av otillräcklig kost, oskäligen arbetsbörda eller mer än måttlig aga i flera månader innan möjlighet gavs att slippa ifrån. Och om hjonet under den tiden yttrade sig uppstudsigt, förklenade husbonde eller matmoder inför andra eller förlöpte sin tjänst, riskerade hon eller han att själv bli föremål för stämning. Men redan i inledningen till stadgorna fastslogs att de tillkommit för att klargöra tjänstefolkets och husbondfolkets ömsesidiga plikter gentemot varandra, och även husbondfolkets skyldigheter var omfattande.

Stadgorna reglerade även omsorgen om icke arbetsföra tjänstefolk. Detta spelar en viss roll i den här studien, eftersom husbondens ansvar för sjuka och åldrande tjänstehjon har beskrivits som en central del i den patriarkala relationen, där underordning byttes mot omsorg.³¹³ I stadgorna från 1600-talet nämndes inte vad som skulle ske med sjuka tjänstehjon, men från och med 1723 års stadga adresserades frågan, med allt högre krav på den omsorg som husbönderna tillskrevs ansvar för. I 1723 års stadga var tonen något ambivalent:

Blifwer ock något lego och tienstehjon under sin tienste tid siukt och sängelliggande, at med des siukdom något på tiden utgår, och tienstehjonet imedlertid intet skaffar någon uti sitt ställe, som Husbonden kan vara nögder med, så niuter wäl lego hionet behörig skiötsel och omwårdnad hos Husbonden, så framt det ej hafwer släckt och anhörige som det sig antaga wilja, men för det arbete, som i så måtto eftersättes, så wäl som hwad å läkare och läkedom kostas, må å lön theras blifwa afräknat, efter en skiähhlig likhet, med mindre Husbonden, i anseende til tienstehjonets trohet och wälförhållande, wil honom sådant eftergifwa.³¹⁴

313. Fransson (2000) s. 90; Lundh (2010) s. 53; Davidsson (2015) s. 125.

314. Tjänstehjonsstadgan 1723 §6.

Husbonden var alltså skyldig att sköta det sjuka hjonet mot att kostnaden för vården fick dras av från lönen. Men formuleringen öppnade för att ett troget och väl ansett tjänstehjon kunde få kostnaden efterskänkt. Stadgan påtalade också möjligheten att det sjuka tjänstehjonet skulle hitta en ersättare, men då upphörde den sjukes rätt till omvårdnad. Stadgan skulle läsas som att sjukdom inte var skäl för vräkning, men att den möjliggjorde för tjänstehjonet att lämna sin tjänst i förtid. Husbondeansvaret för sjuka tjänstehjon var således långt ifrån självklart – men detta bristande ansvar gav också sjuka hjon möjligheten att få flytta därifrån vid sjukdom. Rätten att flytta vid sjukdom hade dock försvunnit i 1739 års stadga, då lagstiftaren tydligare satte ner foten i frågan om sjuka tjänstehjon: ”Kan Lego-hjon siukt warda, då äger Husbonden det vårda och skiöta låta. Hwad å Läkare och läkedom kåstes, må han å lönen afräkna, om han wil.”³¹⁵ Här formulerades husbondens ansvar otvetydigt i relation till sjuka tjänstehjon, och stadgan öppnade inte för att till exempel släktingar skulle ta hand om den sjuka. Liksom kommer att framgå av kapitel sju var det dock just detta som vanligen skedde. Den tydliga formuleringen om husbondens ansvar ligger i linje med den syn som presenterats i tidigare forskning och som betonar att hårda krav gick hand i hand med omsorg. 1739 års stadga var på många sätt den mest strikta eller brutala, men också den som först uttryckte tjänstehjons rätt att bli fortsatt försörjda vid sjukdom. Bestämmelsen kvarstod även i de senare stadgorna. 1805 års formulering kring sjuka tjänstehjon liknade den föregående, med tillägget att kostnaden för vård inte skulle dras från lönen om hjonet skadats i tjänsten och utan egen förskyllan.³¹⁶ 1833 års formulering innebar en återgång till den från 1739, enligt vilken kostnaden för vård fick dras från lönen.³¹⁷ Det betyder att trots att 1800-talets stadgor skapade större utrymme för flexibla arbetsarrangemang, så kvarstod den tämligen betungande plikten för husbonden att försörja sjuka tjänstehjon.

Än mer betungande – och troligen än längre ifrån verkligheten – var bestämmelserna om att tjänstehjon som tjänat från trettioårsåldern till sin ålderdom hos en husbonde inte skulle förskjutas då krafterna började avta, utan utlovas fortsatt försörjning.³¹⁸ Det fanns ett ideal om trogna tjänstefolk som stannade hela livet hos en och samma husbonde, samtidigt som en sådan bestämmelse troligen inte kan ha varit genomförbar om inte den absoluta majoriteten läm-

315. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 7 §11.

316. Tjänstehjonsstadgan 1805 art. 2 §4.

317. Tjänstehjonsstadgan 1833 art. 2 §6.

318. Tjänstehjonsstadgan 1723 §13; 1739 art. 7 §12; 1805 art. 3 §7; 1833 art. 2 §7

nade sin position som tjänstefolk senast i trettioårsåldern. Det kan alltså inte ha varit entydigt positivt för bönderna att ha dessa trogna tjänstefolk, trots att såväl lagstiftningen som rådgivningslitteraturen framhöll problemen med täta tjänstebyten. Det kan heller inte ha varit entydigt positivt för tjänstefolket att byta tjänst ofta. Återigen förefaller viljan att bli sin egen och motviljan mot tjänstefolkspositionens relationer viktigare än strikt ekonomiska överväganden. Forskningen om äldres villkor generellt under den här tidsperioden är inte särskilt omfattande. Den som finns är inriktad dels på dem som togs om hand på olika typer av institutioner, dels på fenomenet med undantagskontrakt, där äldre föräldrar eller svärföräldrar avträdde sin gård till en yngre generation mot en uppgörelse om försörjning under resten av livet. Birgitta Odén, som forskat om äldres villkor, framhäver en förändring från patriarkalt husbondeansvar till individuella kontrakt där den icke arbetsföre fick klara sig på egen hand, men utan att ge konkreta belägg för praktiken. Odén menar att ”1800-talet innebar en mycket stor strukturell förändring i alla de nordiska länderna. Befolkningen ökade, och framförallt ökade andelen äldre i befolkningen. Jordbruket rationaliserades, och det gamla patriarkala ansvaret för jordbrukets drängar och pigor luckrades upp”, dock utan hänvisningar.³¹⁹ Jag kan inte se att det finns stöd i stadgorna för att hävda att ansvaret i lagstiftningen förändrades. Mig veterligt finns ingen forskning som tyder på att långvariga tjänstehjon togs om hand av sina arbetsgivare när de inte längre var arbetsföra. Cristina Prytz har studerat livsloppet hos äldre tjänstefolk i två socknar i Västmanland i slutet av 1600-talet och början av 1700-talet, och hon beskriver att även om det kunde hända att de fick stöd av sina forna arbetsgivare, så var det absolut vanligaste att de som hade möjlighet tog sin tillflykt till släktingar, medan de sämre lottade fick söka sig till fattigvården. Det var också fattigdom som fick personer att vara kvar i eller återvända till tjänstefolkspositionen efter att de passerat den vanliga åldern för att sluta som tjänstefolk, snarare än en mycket god relation med arbetsgivarna.³²⁰ Jag menar att det inte var relationen som genomgick en omfattande förändring från patriarkal till kontraktsmässig, utan att den specifika underordningen i årstjänsten bestod, medan möjligheterna utanför tjänstefolkspositionen ökade och på så sätt förändrade relationen utifrån.

319. Odén (2012) s. 129-135, citat s. 135. Odén menar att under 1600- och 1700-talen var systemet med försörjningsplikt för åldrande tjänstehjon synligt i tjänstehjonsstadgor och räkenskaper (s. 129). Hänvisning till denna uppgift är dock till Montgomery (1933) som endast behandlar stadgorna, samt till ett pågående projekt om ”praxis vid de större gårdarna i Skåne” av Kerstin Sundberg (not 12 s. 143). Se även Rosén (2004) s. 26-29, 39-45.

320. Prytz (2017). Se också Lindberg & Jacobsson & Ling (2017).

Kännedom om lagstiftningen

Tjänstehjonsstadgan berörde många människor, och dess spridning reglerades också i stadgorna, från och med den andra stadgan, från 1686. I den specificerades att prästerna skulle läsa upp stadgorna från predikstolen och vara särskilt noga med att se till att tjänstefolket verkligen nåddes av budskapet. Att lyssna på en uppläsning av många sidor juridisk prosa ledde kanske inte till någon fullständig kännedom om lagstiftningen, men det bör i alla fall ha lett till en medvetenhet om att det fanns en tjänstehjonsstadga. Det är också uppenbart att människor hade kännedom om att det fanns lagar som reglerade frågor om tjänstefolkets ställning, eftersom både tjänstefolk och husbönder tog klagomål till tinget. Ett fall i häradsrätten hade rimligen också viss spridning i lokalsamhället, så att människor fick en uppfattning om vad som var tillåtet och inte. I 1723 års stadga preciserades att stadgan skulle läsas upp vid sommartinget samt i kyrkan på midsommardagen och söndagen före larsmässan, och att det då var av särskild vikt att alla tjänstehjon var i kyrkan. I 1805 års stadga övergav lagstiftaren den årliga uppläsningen och fastslog istället att stadgan skulle tryckas och säljas till billigast tänkbara pris till husbönder och tjänstefolk. I den uppdatering av 1805 års stadga som kom 1819 angavs återigen att prästerna skulle läsa upp stadgan varje mars och september. I 1833 års stadga uppmanades prästerna att se till att alla berörda försåg sig med ett exemplar av stadgan, men också att läsa upp den i kyrkan varje mars och september.³²¹

Montgomery har hävdad att människor på grund av bristande läskunnighet troligen inte var helt bekanta med tjänstehjonsstadgornas innehåll.³²² Detta skulle ha lösts om stadgorna lästes upp i kyrkan, och enligt en studie av Elisabeth Reuterswärd finns belägg dels för att stadgorna verkligen lästes upp i kyrkorna och dels för att tjänstehjonsstadgorna hade en särställning i hur välkända de var. Reuterswärd har studerat de världsliga kungörandena i 1700-talets gudstjänster, vilka fungerade som ett nyhetsmedium då prästen i samband med gudstjänster ägnade en stor del av tiden i predikstolen åt att förkunna och upplysa om diverse världsliga ting, alltifrån borttappade ägodelar till nya lagar. Men vissa lagar lästes inte bara upp när de hade antagits, utan varje år. Tjänstehjonsstadgan hade här en särställning, genom att tillsammans med ytterligare några andra lagar bli uppläst två gånger per år och dessutom vid ett tillfälle i sockenstugan.

321. Tjänstehjonsstadgan 1686 §10; 1723 §14; 1739 art. 9; 1805 art. 9 §3; Kungörelse 1819 art. 9 §3; 1833 art. 9 §57.

322. Montgomery (1933) s. 260.

Tillfällena för tjänstehjonsstadgans uppläsande var också reglerade, så att de inföll i samband med uppsägning och städslande till nya tjänster. Att en lag skulle läsas upp innebär givetvis inte att så verkligen skedde, men Reuterswärd visar i ett antal fallstudier att mycket tyder på att prästerna var tämligen plikt-trogna, även om prästeståndet som politisk kraft beklagade att tiden för andliga utläggningar inskränktes.³²³ Trots att församlingen sannolikt inte var fullständigt uppmärksam under hela de långa uppläsningarna, gav dels upprepningarna och dels det faktum att människor troligen lyssnade mer aktivt till sådant de var personligen berörda av en situation där mycket få människor kan ha varit ovetande om existensen av en tjänstehjonsstadga och åtminstone huvuddragen i dess innehåll. Dessutom var tjänstehjonsstadgan i mycket en avspegling av hustavlans och katekesens innehåll, så även om en och annan präst slarvade med kungörelserna och en och annan församlingsmedlem nickade till under paragrafernas uppläsande, så är det troligt att få andra lagar var så välkända bland befolkningen som tjänstehjonsstadgorna, åtminstone under 1700-talet.

Tjänstefolkssystemets legala reglering: sammanfattande diskussion

I tabell 5.1 sammanfattas de viktigaste regleringarna i tjänstehjonsstadgorna samt hur dessa förändrades över tid, vilket har presenterats och analyserats ovan.

---

323. Reuterswärd (2001) s. 54-55, 101-113, 128-138, 294-295.

Tabell 5.1. Sammanfattning av centrala förändringar i tjänstehjonsstadgorna 1664–1833.

Bestämmelse	30 aug. 1664	23 nov. 1686	6 aug. 1723	21 aug. 1739	15 maj 1805	23 nov. 1833
Laga försvar innehades av*:	Hävdar hemman. Kvinnor som när sig med ärliga medel (§1).	Hävdar hemman. Kvinnor som när sig med ärliga medel (§1).	Bedriver lantbruk på hemman el. torp. Kvinnor m. gamla föräldrar (§1).	Bedriver lantbruk på hemman el. torp; manufaktur el. bergverk. Kvinnor m. gamla föräldrar el. späda barn (art. 1 §1–2).	Gifta och mantals-skrivna; har gamla föräldrar el. späda barn (ej könsspecifikt) (art. 1 §1).	Lagligt närings-fång; försörjer sig själv el. försörjs av anhöriga (art. 1 §1).
Begränsning av anställda	Nej.	Ja, för drängar (§2).	Ja, egna barn frånräknas (§3).	Ja, t.o.m. 1789. Egna barn frånräknas (art. 3 §1–3).	Nej (art. 2 §2).	Nej (art. 2 §4).
Begränsning av löner	Kläder och pengar; ej del av produktion el. försäljning (§7).	Kläder och pengar; ej del av produktion el. försäljning. Maxlöen enl. taxa (§7).	Kläder och pengar; ej del av produktion el. försäljning. Maxlöen enl. taxa (§10).	Kläder och pengar; ej del av produktion el. försäljning. Maxlöen enl. taxa (art. 5 §3–4).	Kläder och pengar enl. fri överens-kommelse (art. 5 §1).	Fri överenskom-melse (art. 5 §31).
Flytt dag	29 sept.	29 sept.	29 sept.	29 sept.	29 sept; efter 1819 24 okt.	24 okt.
Sjuk- o. ålderdom	Ingen uppgift.	Ingen uppgift.	Skötas av husbonden (§6, 13).	Skötas av husbonden (art. 7 §11–12).	Skötas av husbonden (art. 2 §4, art. 3 §7).	Skötas av husbonden (art. 2 §6–7).
Skäl för avsked	Ej bättrat uppförande efter förmaning och aga (§5).	Ej bättrat uppförande efter förmaning och aga (§5).	Ej bättrat uppförande efter förmaning, aga o. anmält t. KB (§6).	Ej bättrat uppförande efter förmaning och aga (art. 4 §11, art. 7 §1).	Ej bättrat uppförande efter förmaning, aga o. anmält t. KB (art. 2 §3, art. 3 §6).	Ej bättrat uppförande efter förmaning, aga o. anmält t. KB (art. 2 §5, art. 3 §10)**.
Skäl att lämna tjänsten	Nej (§5).	Nej (§5).	Värkning i krigstid; giftermål om ersättare finns; sjukdom (§6).	Värkning i krigstid; giftermål om ersättare finns (art. 6 §4, 6).	Värkning i krigstid; ej givits försvarlig föda efter anmälan (art. 2 §4, art. 8 §7).	Värkning i krigstid; ej givits försvarligt underhåll o. husrum efter anm. (art. 2 §6, art. 8 §50).
Spridning av stadgan	Ingen uppgift.	Läsas varje år vid ting o. kyrka (§10).	Läsas två ggr/år vid ting o. kyrka (§14).	Läsas varje år vid ting o. kyrka (art. 9).	Tryckas; efter 1819 läsas två ggr/år i kyrka (art. 9 §3).	Tryckas o. läsas två ggr/år i kyrka (art. 9 §57).

Källa: Tjänstehjonsstadgorna, se källförteckning.

*Laga försvar innehades alltid av den som idkade lovligt hantverk, arbetade inom kronans allmänna arbeten och av män som ingick i militärtjänstgöring. Det som listas här är de aspekter som skiljde sig åt mellan stadgorna och som avsåg boende på landsbygden. För städerna gällde i vissa avseenden andra bestämmelser.

**Efter år 1858 gällde aga endast kvinnor under 16 år och män under 18 år, övriga kunde vräkas efter förmaningar i godo.

I detta kapitel har de legala ramar som omgärdade tjänstefolkssystemet genom tjänstehjonsstadgorna presenterats. Den första paragrafen i stadgorna slog fast den princip som skapade den särskilda position som tjänstefolk intog mellan

fritt och ofritt arbete. För den som saknade tillgång till jord eller annan lovlig sysselsättning var det inte ett fritt val att träda in i tjänstefolkspositionen, utan ett tvång, en princip som upphörde först i och med utfärdandet av den sista stadgan år 1833. Under 1600-talet undantogs kvinnor som hade omsorgsansvar, liksom de som kunde försörja sig själva, men under 1700-talet stärktes tjänstetvånget för både män och kvinnor. Detta tvång att ingå i tjänstefolkspositionen balanserades av att lagstiftningen värnade tjänstefolkets rätt till uppsägning och tjänstebyte, så att ett fritt kontraktsslutande ägde rum inom de ofria ramarna. Det ideologiska fundamentet för bestämmelsen om laga försvar var att potentiella tjänstefolk förväntades föredra att försörja sig på tillfälligt arbete och att detta skulle hindras, samt att alla människor skulle tillhöra ett hushåll. Tjänstehjonsstadgorna reglerade dock inte bara tjänstefolket, utan också böndernas rättigheter att anställa. De årslånga kontrakten var en definierande del av tjänstefolkssystemet som skulle hindra såväl tjänstefolk som husbondfolk från att sluta kortare kontrakt, och begränsningar i antalet tillåtna tjänstehjon på varje gård skapade ytterligare restriktioner kring husbondfolkets möjligheter att anpassa sin arbetsstyrka. Detta motiverades med uppfattningen att det rädde arbetskraftsbrist, och en rättvis fördelning där inte bara de mest förmögna kunde få tillgång till tjänstefolkets arbete ansågs skapa ett mer stabilt och legitimt system. Bestämmelserna om begränsningar i antalet anställda ger en insyn i hur mäns och kvinnors arbetskraft värderades, genom att fastslå att en fullvuxen dräng kunde bytas ut mot två fullvuxna pigor. Det innebär att könsarbetsdelningen ur lagstiftarens perspektiv var mindre central än den värdering som gjordes av manlig respektive kvinnlig arbetskraft.

Tjänstehjonsstadgorna reglerade också förhållandet mellan parterna i hushållet. Genom att skilja på uppsägnings- och städslotid samt reglera hur hjonets ledighet från sin förra tjänst skulle bevisas, försökte lagstiftaren begränsa förhandlingsmöjligheterna både mellan tjänstefolk och husbondfolk och mellan olika husbönder i konkurrens om arbetskraften. Lönerna reglerades också för samma syfte, att undvika en konkurrenssituation som möjliggjorde för tjänstefolket att utnyttja uppfattningen att det rädde brist på folk. Fram till tjänstehjonsstadgan från 1805 fanns ett tak för hur höga löner som fick betalas ut, men också en bestämmelse om att lönerna inte fick betalas ut som del i verksamheten, vilket gällde fram till stadgan från 1833. Detta minskade böndernas möjligheter att skapa lojala tjänstefolk, vilket jag har tolkat som att lagstiftaren prioriterade det stabilt hierarkiska hushållet framför åtgärder som skulle kunna locka fram ett intresse av hårdare arbete. I lagstiftningen understöddes husbondfolkets makt att styra arbetet, liksom tjänstefolkets hela liv

och leverne, av rätten att använda aga. Men dessa hårda villkor balanserades i lagstiftningen av tjänstehjonets rätt att bli omhändertaget i händelse av sjukdom och ålderdom, vilket var tänkt som ett sätt att skapa legitimitet och stabilitet.

Tjänstehjonsstadgorna skapade, speglade och adresserade intressemotsättningar. Den första och mest grundläggande handlade om att tillgången till jord avgjorde positionen på den arbetsmarknad som tjänstefolkssystemet utgjorde. Men det fanns också en konflikt som handlade om fördelningen av arbetande människor mellan olika verksamheter. Här fanns motsättningar mellan olika husbönder, där stora gårdar hade andra förutsättningar än mindre hushåll, men också mellan staten, som behövde soldater, och bönderna, som behövde arbetskraft. Det fanns också en motsättning inom hushållen, kring om det var manlig eller kvinnlig arbetskraft som behövdes för att komplettera hushållet. Också vad gällde disciplinering och kontroll fanns olika motsättningar: å ena sidan kunde staten delegera kontrollen över den jordlösa befolkningen till bönderna och därmed tillförsäkra bönderna både arbetskraft och makt, men å andra sidan föll kostnaden på bönderna, i och med att de var tvungna att erbjuda årstjänst och därmed årsförsörjning till sina anställda. Stadgorna fördelade således både makt, ansvar och utrymme att agera mellan parterna.

6. Folkbrist och tjänstetvång – tjänstefolkets arbetsrelationer

Tjänstefolkpositionerna skapades både genom uppgörelser om arbete och ersättning för arbetet, och genom relationer i ett hushåll. I detta kapitel fokuseras på de arbetsrelationer som föreskrevs, debatterades och förhandlades i såväl den didaktiska och debatterande litteraturen som i häradsrätten. Mot bakgrund av de teorier om kontrakterade relationer som presenterades i kapitel tre kommer här arbetsrelationerna i tjänstefolksinstitutionen att analyseras som ekonomiskt rationella kontrakt, som moraliska arrangemang och som könade företeelser. Med den teoretiska utgångspunkten att arbetsrelationer innehåller motstridiga intressen kommer parternas alternativ, och vilka möjligheter dessa gav att agera och förhandla, att undersökas. Tre utgångspunkter som diskuterades i kapitel två driver framställningen här. Den första är att tjänstefolkssystemet som arbetsrelation ska förstås utifrån den grundläggande – men i praktiken givetvis förenklade – uppdelningen mellan jordägare och jordlösa. Den andra utgångspunkten är att jordbrukets ekonomiska och tekniska utveckling pekade i riktning mot ett ökat behov av mer tillfällig arbetskraft. Den tredje är att ekonomiska och demografiska drivkrafter måste analyseras tillsammans med lagstiftningens tjänstetvång och andra aspekter av stadgorna för att parternas förhandlingsutrymme ska förstås. De avhandlingsfrågor som besvaras i detta kapitel är följande: Hur förstod och konstruerade olika aktörer i samtiden tjänstefolkssystemets arbetsrelationer? Hur hanterades och värderades kvinnor och män som arbetskraft? Vilket förhandlingsutrymme hade män och kvinnor i positionen som tjänstefolk? För att förstå kontraktets logik och struktur är det betydande att visa på de förhandlingar och debatter som fördes då kontraktet konstituerades, förhandlades och avslutades.

Att anställa en dräng eller en piga

Husbonden porträtterades i stadgorna som varandes i ständig brist på arbetskraft, vilket också dominerade det ekonomiska tänkandet på samhällsnivå. Ett sätt att hantera denna brist var att begränsa det maximalt tillåtna antalet tjänstehjon på varje gård. Legostadgorna angav sådana begränsningar från 1686 till 1789, varefter det blev fritt att anställa så många som kunde finna arbete

och försörjas på gården. Dessa bestämmelser gav också möjlighet för sjuka eller vanföra husbönder, liksom för innehavare av särskilt svårskötta marker, att via häradsrätten ansöka om landshövdingens tillåtelse att anställa ytterligare tjänstefolk.³²⁴ Genom att studera dessa ansökningar kan husbondfolkets drivkrafter och rättens reglering synliggöras. Arthur Montgomery utgick i sin forskning från att begränsningen av antalet anställda var en tom paragraf, omöjlig att upprätthålla i sin detaljerade utformning.³²⁵ Min undersökning av rättsfallen från Ås häradsrätt motsäger denna slutsats – bönderna var väl medvetna om paragrafens existens och förhöll sig till den, men bara när det gällde drängar.

Under perioden 1731–1789 inkom 42 ansökningar om att få anställa extra tjänstefolk i enlighet med dessa bestämmelser.³²⁶ Den förordning som fastslog att bönderna fick anställa det antal tjänstefolk de önskade utfärdades den 4 april 1789.³²⁷ Inga ansökningar har återfunnits i domböckerna efter 1789, men alla de tio ansökningar som har hittats från år 1789 behandlades på höstetingen i september. Det tycks således ha funnits en eftersläpning i spridningen av kännedom om den nya bestämmelsen, inte bara till bönderna utan också till rättens ledamöter. I tabell 6.1 anges fördelningen mellan de husbönder som beviljades den sökta drängen och de som beviljades en halv vuxen dräng istället för en full vuxen. Ansökningarnas fördelning över tid återfinns i tabell 4.1.

---

324. Tjänstehjonsstadgan 1686 §2; 1723 §3; 1739 art. 3 §1-5; Kongl. Maj:ts försäkran och stadfästelse 1789. Se bilaga ett för exakt fördelning samt kapitel fem för diskussion om denna reglering.

325. Montgomery (1933) s. 255.

326. GLA Ås HR A1:a vol. 15 HT 1732 20 okt. nr 46; vol. 16 VT 1737 3 feb. och följande dagar nr 34; HT 1738 9 okt. och följande dagar nr 21; vol. 17 HT 1741 7 sept. och följande dagar nr 60; HT 1742 7 sept. och följande dagar nr 21; nr 31; VT 1744 13 feb. nr 48; nr 49; nr 56; HT 1744 4 okt. nr 49; vol. 18 HT 1746 20 okt. nr 46; vol. 23 VT 1760 22 mars nr 34; vol. 24 HT 1761 17 sept. nr 41; vol. 25 VT 1762 10 mars nr 55; nr 56; nr 57; nr 58; ST 1762 9 juni nr 35; nr 36; 10 juni nr 54; vol. 26 VT 1763 8 mars nr 63; vol. 30 VT 1767 18 feb. nr 45; vol. 38 ST 1775 10 juni nr 47; HT 1775 24 okt. nr 17; 26 okt. nr 34; nr 35; vol. 51 HT 1788 25 sept. nr 92; vol. 52 HT 1789 19 sept. nr 45; 21 sept. nr 65; nr 66; 23 sept. nr 87; nr 88; nr 89; nr 94; 24 sept. nr 99.

327. Kongl. Maj:ts försäkran och stadfästelse 1789.

Tabell 6.1. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1789 rörande ansökningar om tjänstefolk, fördelade efter ansökarens position, ansökningens innehåll samt utfall.

Ansökan/utfall	Beviljades	Beviljades halv vuxen	Avslag	Summa
Husbonde sökte fullvuxen dräng	27	4	0	31
Husbonde sökte halv vuxen dräng	2	0	0	2
Husb. + hustru sökte fullv. dräng	1	0	0	1
Husbonde sökte dräng ospec. ålder	8	0	0	8
Summa	38	4	0	42

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–52.

Liksom framgår av tabell 6.1 förekom inga husbönder eller matmödrar som ansökte om pigor, och heller inte matmödrar som självständigt ansökte om tjänstefolk. I ett fall angavs i ansökan att det var bonden tillsammans med hustrun som sökte extra tjänstefolk³²⁸ medan det i resterande ansökningar bara var husbonden som nämndes. I ansökningarna motiverades behovet, och det var vanligen en kombination av de skäl som angavs i lagstiftningen, nämligen svårbrukade marker och sjukdom, nedsatt arbetsförmåga eller hög ålder. Ofta fick den närvarande tingsallmogen bekräfta de sakuppgifter som bonden hade framhållit innan rätten meddelade beslut. Uppdelningen mellan fullvuxen och halv vuxen dräng spelade viss roll, och många bönders ärende var just att få en fullvuxen istället för en halv vuxen dräng, medan några bara ansökte om en extra halv vuxen.³²⁹ Samtliga ansökningar beviljades av häradsrätten, men i fyra fall beviljades en halv vuxen dräng istället för en fullvuxen, som sökanden hade önskat få. Det gällde när bonden själv var arbetsför men hade svårbrukade marker.³³⁰ Principen som styrde rättens beslut var att en icke fullt arbetsför bonde kunde behöva en fullvuxen dräng, medan en arbetsför bonde med svårbrukade marker inte kunde få hjälp av mer än en halv vuxen dräng. Det kan vara så att de ansökningar som inte bifölls aldrig fördes in i domboken, men det förefaller inte så sannolikt. Gällande andra typer av fall infördes inte sällan noteringar om att ett inkommet ärende lagts ned, och även avslagna ansökningar måste ha hanterats på något sätt för att sluta i avslag. Det var också så att även fall som kan tyckas självklara att bifalla faktiskt resulterade i en formell ansökan, såsom

328. GLA Ås HR A1:a vol. 17 HT 1742 7 sept. och följande dagar nr 31.

329. GLA Ås HR A1:a vol. 15 HT 1732 20 okt. nr 46; vol. 30 VT 1767 18 feb. nr 45.

330. GLA Ås HR A1:a vol. 38 HT 1775 24 okt. nr 17; vol. 52 HT 1789 21 sept. nr 65; 23 sept. nr 87 (två bönder i samma ansökan).

den bonde som vid 80 års ålder inte längre förmådde bruka sitt hemman, eller den som brutit ett ben och blivit vanför.³³¹ Min tolkning är att bönderna kände väl till bestämmelserna och de skäl som motiverade utökad rätt till anställning. Men det fanns också ett argument som rätten använde men som inte hade uttryckligt stöd i stadgan, som belyser hur aktörerna förstod husböndernas situation. Assar Assarsson angav i sin ansökan att han var gammal och hade försvagade krafter, men också att han i yngre år hade brutit sten och nyodlat och därmed förbättrat sitt hemman. Rätten beviljade honom därför en extra dräng, till hjälp i hans försvagade tillstånd, men också som uppmuntran och för att han skulle vara ”andre till efterdöme, at winläggga sig om åkerbruket och förbättre sine hemman uti denna stenbundna ort”.³³² Att ha förbättrat sina marker var värt att belöna och tänkt att fungera som ett föredöme för andra, och att få anställa en extra dräng var att betrakta som belöning.

Bondens egna barn skulle räknas ingå i det tillåtna antalet tjänstefolk, men eftersom ansökningarna inte alltid innehöll uppgifter om gårdens storlek och sällan uppgifter om hemmavarande barn går det inte att säga om häradsrätten följde dessa regleringar.³³³ Barn nämndes i några ansökningar, då i egenskap av att vara så små att de vare sig kunde bidra med halv eller hel arbetskraft, utan var i behov av omsorg, såsom i följande ansökan från 1789, då rätten beviljade en dräng åt Lars Björnsson:

T. R. efterfrågade, och intygade Nämnden, jemte närvarande allmoge, at Lars Björnsson är ofärdig i axlen, som genom en olyckelig händelse för något mer än ett år sedan sig tilldragit, så at han utan fullwuxen dräng icke förmår sitt ¼ dels hemman häfda och bruka och hafwer han icke någre barn, som honom i arbetet kunna biträda, helst alla äro små och behöfwa skjötsel.³³⁴

I en annan ansökan angav bonden att han hade vuxna barn, men att han ändå var i behov av en fullvuxen dräng, då dessa var döttrar. Rätten resonerade på följande sätt:

Per Assarsson i Långhult, Toarps Sockn, framkom för T. R. [tingsrätten] och anmälte, at han är öfwer 50 år gammal och bebor 3/16 dels mantal efter

---

331. GLA Ås HRA1:a vol. 30 VT 1767 18 feb. nr 45; vol. 38 HT 1775 26 okt. nr 35.

332. GLA Ås HRA1:a vol. 38 HT 1775 26 okt. nr 34. Se också GLA Ås HRA1:a vol. 52 HT 1789 23 sept. nr 89; 24 sept. nr 99.

333. Tjänstehjonsstadgan 1723 §3; 1739 art. 3 §3.

334. GLA Ås HRA1:a vol. 52 HT 1789 23 sept. nr 88.

helt räknadt uti hemmanet Långhult, samt hafwer fyra barn, 2ne döttrar och 2ne söner, at hwilka döttrarne äro omkring 20 År gamla och sönerne, den ena 12 och andra 8 År gammal; Och som han är siuklig, hafwer swag syn och icke förmår bruka sitt Åboende hemman, som är swårbrukt, utom tilhielp af en fullwuxen dräng; så anhålles om T. R. [tingsrätten] bewis i desse delar. [...] intygade Nämnden at hemmanet Långhult är swårbrukt och har stembunden mark, så at Per Assarsson uti tiltagande År ei kan ensam det skiöta och bruka; hwarförutan dess söner äro wid den ålder at de ej kunna giöra någon hielp wid gårdsbruket, utan tarfwar han biträde af en fullwuxen dräng.³³⁵

Enligt 1739 års stadga var en generell regel vid beräkningen av antalet tjänstefolk att en fullvuxen dräng kunde ersättas med två pigor, liksom en piga kunde ersättas med en halv vuxen dräng.³³⁶ Ändå ansåg inte rätten att de två 20-åriga döttrarna kunde hjälpa den sjuklige fadern, utan att en extra dräng var motiverad.

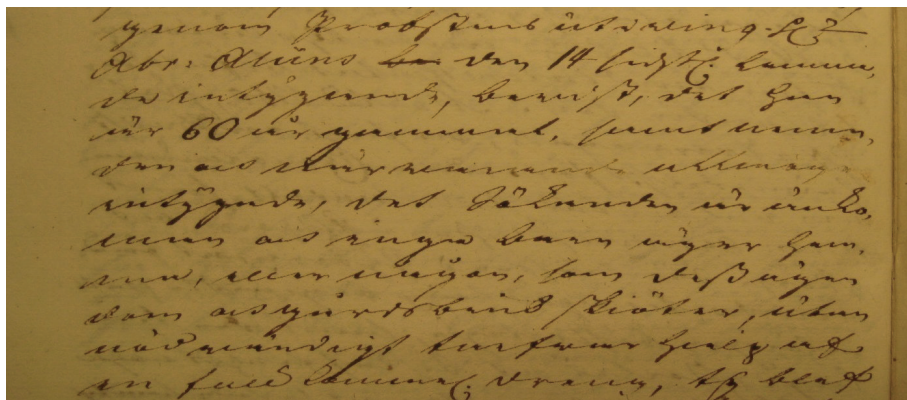
Det var ovanligt att matmödrar nämndes i ansökningarna, i det enda fall som jag har kategoriserat som att en husbonde tillsammans med hustrun sökte extra tjänstefolk sades att både bonden och hustrun var gamla och sjukliga, men inget nämndes om huruvida matmoderns arbetskraft behövde förstärkas.³³⁷ I Lars Perssons ansökan från 1760 sades att han var satt i ett bedrövt äkestånd och inte hade några barn hemma, och därmed ingen hjälp vare sig utom- eller inomhus. Trots det fanns inget omnämmande av att Persson kunde ha varit betjänt av en eller två pigor istället för den extra dräng som ansökan gällde.³³⁸ De ansökande bönderna och domarna i Ås häradsrätt tycks inte ha delat den uppfattning som lagstiftningen gav uttryck för, att en dräng kunde ersättas av pigor, utan de förhöll sig endast till mäns arbetskraft. Att inte en enda av de bönder som ansökte om extra tjänstefolk efterfrågade en piga, att rätten inte i ett enda fall föreslog att en efterfrågad dräng skulle ersättas med en eller två pigor och att matmödrars arbetskaper inte var uppe till diskussion visar på en lägre värdering av kvinnors arbete. Det kan framstå som ett banalt konstaterande, men jag menar att det i alltför liten utsträckning fått bilda utgångspunkt för analyser av agrarsamhällets tjänstefolkssystem, där könsarbetsdelningen tolkats som naturligt och inte som ett uttryck för värdering.

335. GLA Ås HR A1:a vol. 51 HT 1788 25 sept. nr 92.

336. Tjänstehjonsstadgan 1739 art. 3 §2.

337. GLA Ås HR A1:a vol. 17 HT 1742 7 sept. och följande dagar nr 31.

338. GLA Ås HR A1:a vol. 23 VT 1760 22 mars nr 34.

Bild 6.1. Utdrag ur Lars Perssons ansökan om en extra tjänstedräng, behandlad i Ås häradsrätt den 22 mars 1760. Texten lyder: ”genom Probstens uti Wing Hr Abr. Aliins den 14 sisl. lemnade intygande, bewist, det han är 60 år gammal, samt nemnden och närwarande allmoge intygade, det sökanden är änkomman och inga barn äger hemma, eller någon, som dess ägendom och gårdsbruk skiöter, utan nödwändigt tarfwar hielp af en full kunnel. [kunnig] dreng, ty blef...” Texten fortsätter med att han meddelades bevis för detta beslut. GLA Ås HR A1:a vol. 23 VT 1760 22 mars nr 34, författarens fotografi.

Det är sannolikt så att detta förhållande speglade en upplevd brist på manlig arbetskraft, och att hushållen hade lättare att hitta pigor och kunde anställa dem vid behov utan att göra en formell ansökan, eftersom konkurrensen – och därmed risken att bli stämd av någon granne eller kronobetjänt – var mindre. Det har ibland sagts i tidigare forskning att pigor var mer populära som arbetskraft eftersom deras arbete var mer flexibelt och billigare.³³⁹ Utifrån detta material går det inte att motbevisa ett sådant påstående, men analysen av ansökningarna reser ändå vissa frågetecken kring en sådan slutsats. Det förefaller ha varit viktigare för husbönderna att vidta mått och steg för att försäkra sig om manlig arbetskraft, medan kvinnors arbetskraft inte ens adresserades när luckor behövde fyllas vid nedsatt arbetsförmåga. Men detta har inte bara betydelse för den övergripande synen på män och kvinnor som arbetskraft, utan också för de enskilda drängarnas och pigornas möjlighet att skapa sig utrymme att agera i enlighet med sin egen vilja. Att möjligheten till förhandlingar kring den egna positionen var större för den dräng som blivit anställd via ett formellt ansökningsförfarande än för den piga vars arbetskraft betraktades som mindre eftertraktad, förefaller sannolikt.

339. Herlitz (1988) s. 192; Gadd, C.-J. (2000) s. 80.

Bestämmelserna om begränsningar i antalet anställda grundade sig på uppfattningen att det råde arbetskraftsbrist, och utifrån de ovan studerade ansökningarna förefaller det som om denna brist upplevdes som mest påtaglig vad gällde drängar. I de samtida debatterna var arbetskraftsbristen och åtgärder mot den ett vanligt förekommande ämne och utifrån dessa diskussioner kan uppfattningar om mäns och kvinnors arbetskraft synliggöras. Jan Brauner beskrev hur han såg på tre typer av arbetare som han i första hand föreslog borde användas vid större jordbruk, nämligen ”ogifte drängar för stat och lön; gifte drängar för stat, och dagswerks-torpare, som äro jordbrukare”. De förstnämnda kostade förvisso mer i underhåll, men var oundgängliga för många sysslor och de hade också den fördelen att de ”mera vårdar sig om det gården tillhör, såsom ej egande så stort intresse i utöfning af otrohet til egen förkofring, som det gifta folket”. Giftna drängar var mindre dyra i underhåll när husen till dem en gång hade byggts.³⁴⁰ Brauner kom fram till att en ogift dräng var en förlustaffär, eftersom man också behövde lägga till kostnaden för en piga. En gift dräng däremot, ”[p]å en sådan arbetare har en Hushållare så mycken avance, at han ej bör stort räkna på husens underhåll. Så snart wårbruket börjar, tyckes han för Hustruns räkning förtiena en fierding Ströming, när hielp-dagswerken uttagas efter behof.”³⁴¹ Men torpare var han desto mer tveksam till:

Torpare kunna aldrig räknas bland de nyttige seminanter³⁴² i Riket; ty om de hafwa ringa åker och äng, försummas deras lilla åkerbruk af wanmagt, och husbondens arbete drifwes swagt af swält. Hafwa de mycket åkerbruk, skola de nödwändigt antingen försumma sin egen eller husbondens bergning, hwilken går för sig på en och samma tid hela året igenom, så länge jorden är öpen.³⁴³

Brauner förväntade sig således trohet av ogifta tjänstefolk, medan gifta arbetare hade alltför mycket av egna intressen. Att vara gift och ha ett eget hushåll gjorde arbetaren mindre pålitlig gentemot det anställande hushållet. Om giftermål också kombinerades med eget åkerbruk, kunde husbonden inte förvänta sig att få särskilt mycket arbete utfört. Fördelen var dock att en

340. Brauner (1775) s. 71-72.

341. Brauner (1775) s. 81.

342. Seminant betyder åkerbrukare, bonde. *Svenska Akademiens ordbok (SAOB). Ordbok över svenska språket* (1893-) *seminant* (tryckår 1967, hämtat feb. 2018).

343. Brauner (1775) s. 73.

kvinnorarbetskraft kom på köpet för den som använde gifta drängar eller torpare. I en kommentar till Brauners inlägg skrev signaturen C.G.E. att det var bättre att inte låta torparna ha några garanterade egna arbetsdagar, då ”[d]essa slags torpare hafwa mindre tilfalle at af treska och lätja förebära enskylningar³⁴⁴ och at wara frånwarande, för at wårda sit eget, den angelägnaste tiden”.³⁴⁵ Pet. Wäsström försvarade dock torparna och menade att det fanns bättre och sämre även bland dem, och han kritiserade Brauners uträkning av förtjänsten från gifta drängar och menade att den föreslagna staten omöjligt kunde föda en hel familj. Att låta hustrun ”trela jemt och samt” för en ”fierding Strömming” såg han likaledes som orealistiskt.³⁴⁶ När det gällde det egentliga tjänstefolket beskrevs både drängar och pigor som enskilda arbetare, med individuella kontrakt. När andra typer av arbetskraft diskuterades var hustruns arbetskraft mer av en bonus: om maken hade fyra dagsverken i sitt kontrakt, så skulle hustrun göra hjälpdagsverken när hon kallades – ofta utan att någon särskild betalning utgick för detta arbete.³⁴⁷ Att gå från det fria kontraktsslutande som kännetecknade det ogifta tjänstefolkets position till att vara kopplad till mannens tjänstgöring var inte ett självklart steg mot ökat självbestämmande. Det tydliggör också vikten av äktenskapet för mannen, då han gick från underordnad till hushållsföreståndare i en distinkt – om än underordnad – klass. För kvinnan utgjorde ett äktenskap som ledde från tillvaron som ogift piga till statar- eller torparhustru ett steg från att vara innehavare av ett individuellt kontrakt som kunde flyttas efter ett år, med egen inkomst, till att bli ett bihang till mannens arbetskraft. Om självbestämmande och makt över produktionsmedlen var centrala för en förbättrad ställning, vilket de samtida författarna ansåg, om än inte uttryckt med de orden, så blir klassdistinktionerna mindre skarpa om man beaktar kvinnornas position. Detsamma gäller James C. Scotts hierarki för agrarsamhället som presenterades i kapitel tre: kanske var inte positionen som ogift piga mindre självbestämmande än den som hustru till en dagsverksskyldig jordbrukare, vilket belyser att arbetskraftens relation till produktionsmedlen

---

344. Enskylningar betyder ursäkter, jämför tyska Entschuldigung. *Svenska Akademiens ordbok (SAOB). Ordbok över svenska språket (1893-) entskylling, entskylla* (tryckår 1922, hämtat mars 2018).

345. C.G.E. (1775) s. 115.

346. Wäsström (1775) s. 119-120. Se också ”Förslag til et fördelaktigt hemmansbruk” (1775) s. 148-158.

347. Se också t.ex. Nicander (1813) s. 292; *Landtbruks-lexicon* (1825) s. 16-17, 27-28; Raab (1847) s. 10; von Nolcken & Hallenborg & Aulin (1849) s. 8-9.

kan se olika ut beroende på om män och kvinnor betraktas var för sig, eller om ett gift par betraktas som en enhet med gemensamma intressen.

En annan debatt som kan visa på hur samtida författare uppfattade anställningsförfarandet och relationen mellan olika grupper av arbetande fördes på 1760-talet som svar på en av Vetenskapsakademien utställd prisfråga. Frågan rörde hur den upplevt omfattande utflyttningen från landet skulle hindras, men svaren kom till stor del att handla om bristen på tjänstefolk.³⁴⁸ Gemensamt för problembeskrivningen i såväl frågan som i svaren var föreställningen att riket led av folkbrist, och att bristen på folk utgjorde ett problem för försörjningen. Bönderna kunde inte få tillräckligt med arbetskraft och arbetskraften kunde inte i tillräcklig utsträckning gifta sig och få barn och därmed avhjälpa folkbristen. Med en större befolkning skulle mer mark kunna uppodlas och den skulle kunna odlas mer effektivt och därmed föda fler.³⁴⁹ Men för flera av debattörerna var också frågan hur folkbristen hotade den hierarkiska relationen central. En grundfråga i vilken författarna hade olika åsikter, var huruvida det fanns ett för litet mått av tvång och hindrande regler som skulle försvåra utflyttning, eller om det rådde för mycket tvång och för lite frihet för invånarna, vilket antogs driva fram lusten eller nödtvånget att flytta från landet. Anders Schönberg företrädde med kraft den förra åsikten, och han menade att det främsta skälet till den ostadighet som utflyttningarna var ett resultat av, var ett hos befolkningen allmänt väckt tycke för yppighet. Att det inte var nöd som gjorde att människor flyttade framgick av att det mest var ungt tjänstefolk som flyttade och dessa led varken av dyrtider eller av brist på arbete.³⁵⁰ Schönbergs uppfattning var således att tjänstefolk var så gott som garanterade arbete och försörjning, men att bristen på arbetskraft gav dem alltför gott förhandlingsläge och därmed större förväntningar. När tjänstefolk fick möjlighet att ställa husbönder emot varandra, ledde det slutligen till utflyttning enligt Schönbergs resonemang:

348. Prisfrågan lydde "Hvad kan vara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk årligen flytter ur landet? Och genom hvilka författningar kan det bäst förekommas?" Att frågan renderade så stort intresse har att göra med att det upplevdes vara ett mycket stort problem med utflyttning. Detta tycks dock i viss mån vara baserat på en felräkning, och den verkliga utflyttningen tämligen blygsam, se Hofsten (1986) s. 70-73. Upplevelsen av utflyttning bör dock inte reduceras endast till en fråga om felaktigt faktaunderlag, utan också förstås som ett av många uttryck för uppfattningen av att riket led av folkbrist

349. Se t.ex. "Inlämnat til Kongl. Commissionen öfwer landthushållningens förbättrande i riket..." (1776) s. 28-29; "Om tjenstefolk" (1778) s. 858-859.

350. Schönberg (1764) s. 4, 27-28.

Därjämte har detta gifvit tjänstefolket tilfälle at röna, huru mycket de i vårt folk-fattiga land behöfvas, hvarigenom de blifvit vande, at utan gränsor utsträcka sina begär och sina fordringar, de äro aldrig nöjde och åstunda alltid något bättre, de tilvänjas vid lättja och intagas af ledsnad för arbete och flit, så at på många orter kan man icke befalla tjänstefolket de mäst oumgängeliga hushålls-sysslor. Genom sådant sjelfsvåld, sådana fördärfvade seder, drages tjänstefolket hopetals til städerna, där de hoppas finna mera tilfälle, at förnöja sina tygellösa begär, och sedan dragas de af lika ostadighet, af lika åstundan efter en tygellös lefnad, til så stor myckenhet utur landet.³⁵¹

Dessa stigande förväntningar som ledde tjänstefolket längre och längre bort ifrån flit och arbete hotade dock inte bara själva arbetsinsatsen, utan påverkade också relationen till husbönderna. I följande citat visade Schönberg hur folkbristen förstört de tidigare goda hierarkiska relationerna:

En blind lydriad var hufvud-regel för de flästa tjänstehjon i förra tider. Alle hushållare lära veta, at man icke kan säga det samma om vår tid. Vår Lag talar om husaga, som bör brukas emot olydiga tjänstehjon, förrän man må vräka dem ur tjänsten. Den borde beklagas, som nu ville nyttja denna Lagen; ty den skulle länge fruktlöst få söka sig tjänstefolk. Det är icke underligt, om det unga folket, som tjänar hos andra, blifver fördärfvat til seder, sjelfsvåldigt och ostadigt, då de mästadels utan fruktan få göra hvad dem lyster, endast de akta sig, at för brottmål komma til Tings.³⁵²

Schönbergs analys handlade om att folkbristen ledde till att tjänstefolket kunde utnyttja sin position och kräva bättre villkor. Detta utgjorde ett problem på tre plan. Det första var den onda cirkel som alltför dyra tjänstefolk ledde till, nämligen att jordbruket sköttes otillräckligt, vilket försvårade befolkningstillväxten, vilket i sin tur ytterligare förvärrade folkbristen. Det andra handlade om själva relationen, som luckrades upp så att husbondepositionen undergrävdes och drängens alla krav ledde till att: ”Husbonden blifwer hans Dräng”, som en annan författare uttryckte problemet.³⁵³ När husbonden inte kunde använda den lagstadgade agan utan risk för att tjänstehjonet skulle säga upp sig var det inte bara problematiskt för husbonden, som inte fick arbetet utfört, utan för dem båda, eftersom den hierarkiska

351. Schönberg (1764) s. 44-45.

352. Schönberg (1764) s. 57.

353. ”Förslag til förbättringar af tjenstehjons stadgan” (1777) s. 597.

relationen på lång sikt ansågs gynnsam för båda parter. Det tredje var ett problem för hela samhället, där ett ökat självsvåd och en därmed sammanhängande utflyttning förstärkte varandra.³⁵⁴ Anders Chydenius delade den grundläggande synen med Schönberg att tjänstefolket drog nytta av att vara behövda, men till skillnad från Schönberg menade Chydenius dels att det var något positivt, dels att felet låg hos husbönderna snarare än hos tjänstefolket. Chydenius beskrev det för Schönberg så beklagliga flyttandet mellan tjänsteplatser på följande sätt:

Drängen känner af et eller flera års egen förfarenhet lika wäl sin Herre, och af det fram-farna slutar han til det tilkommande: Han gör sig till- lika underrättad, om flera Husbönders sätt at umgås, föda och löna sit Tjenstefolk: Blifwer han då warse sin Husbondes foglighet och raisona- blite i anseende til de andra; ty af jämnförelsen märker han det bäst, räknar han för lycka at få blifwa qwar; men finner han det wara twärt om, står han ej at qwar-hållas, om honom intet bestås bättre hwilkor än förr, eller och läckas med skenfagra löften, at än tjena et år til, som förmodeligen blifwer (sic) det sista hos den Husbonden. [...] Men lärde dessa af sina Grannar, at bemöta sit folk med mera tålmod än bitterhet, mera kärlek än hugg, mera eftersyn och frihet än trældom, skulle de snart dela dem jämt med sina Grannar.³⁵⁵

Att tjänstefolket flyttade och orsakade sina husbönder problem och skapade en upplevelse av folkbrist berodde på att de hade gjort en rationell kalkyl, där de kommit fram till att de sannolikt skulle få det bättre på ett annat ställe, och samma krafter ledde till utflyttningen från landet, enligt Chydenius. Om tvånget var mindre och friheten större på andra platser, ja då var det naturligt och riktigt att människor flyttade dit. Chydenius ville inte alls upphäva de hierarkiska strukturerna i samhället, men han trodde att mer och bättre arbete skulle bli utfört om var och en fick söka sig sin bärgning och lycka fritt, istället för att hindras av regler om lösdriveri, flyttningsförbud och tvingande årstjänst. E.O. Runeberg diskuterade i sin skrift *Nödige påminnelser wid tjenstehjons-stadgan* från 1761 hur man kunde ombesörja ”en rätt fördelning af den tjenande hopen, imillan hushållen på landet”.³⁵⁶

I den samtida debatten om jordbruksekonomi fanns de patriarkala idéerna om att ett hushåll bland annat skapas genom att tjänstefolk anställs paral-

354. Se också Cederström (1764) s. 6; *En wälmående bonde...* (1789) s. 4-5; Balling (1801) s. 65-69.

355. Chydenius (1765) s. 11-13.

356. Runeberg, E.O. (1761) opag.

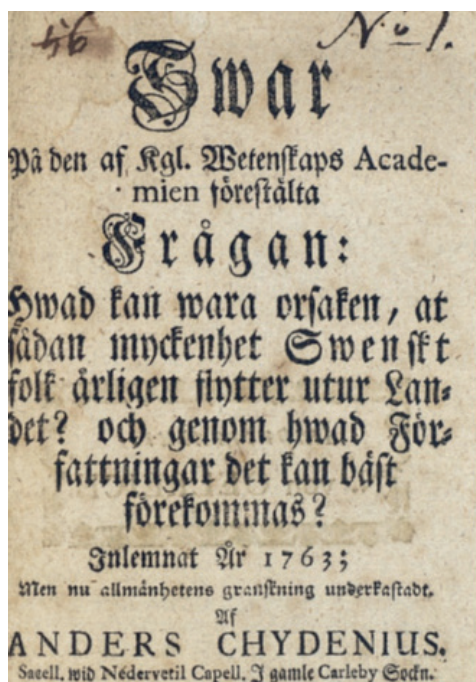

Bild 6.2. Första sidan av Anders Chydenius tryckta och utgivna svar på Kungliga Vetenskapsakademiens prisfråga, "Svar, På den af Kgl. Wetenskaps Akademien förestälta Frågan: Hwad kan vara orsaken, at sådan myckenhet Swenskt folk årligen flytter utur Landet? och genom hwad Författningar kan det bäst förekommas? Inlemnad År 1763; Men nu allmänhetens granskning underkastadt. Af Anders Chydenius. Sacell wid Nödervetil Capell. I gamle Carleby Sockn." Digitalt tillgänglig vid Kungliga biblioteket.

lellt med och utmanade av mer ekonomiska beräkningar av hur olika typer av anställningskontrakt mest rationellt borde användas. Frågeställningen utgick från den tanke som uttrycktes i tjänstehjonsstadgorna, nämligen att bristen på folk krävde att detta folk fördelades så rättvist som möjligt. Rättvist betyder här som en motsats till att följa en utbuds- och efterfrågeprincip: att den som kunde betala mest för arbetskraften skulle få den ansågs inte som en rättvis fördelning. Tvärtom behövdes vägledande principer för att främja möjligheterna att få tjänstefolk även för den som inte kunde betala höga löner. Det var mer fråga om en moralisk rätt än om en ekonomisk.

Rätten att få anställa var dock inte den enda moraliska princip som krävdes för ett legitimt och välfungerande system. Runeberg menade att arbetaren inte "måtte ställas under oskäligt tvång eller våldsamt medfart", men förespråkade trots det en tämligen sträng

fördelning som byggde på att alla potentiella tjänstehjon verkligen kom någon husbonde till del. Tilldelningen fick inte vara så snål att det blev tjänstefolk över som blev lösdrivare och därmed var förlorade för arbetet för rikets välstånd. "Fördenskul är alltid bättre, at någre Husbönder sakna det tillåtna antalet tjenstehjon, än at något tjenstehjon saknar en beskyddande Husbonde." Fördelningen skulle därför ske efter hemmanstalen, men med valfrihet för tjänstefolk och husbönder att betinga om löner och villkor. Balansen mellan tvång och valfrihet syntes i de föreslagna fördelningsätten. En variant som Runeberg redogjorde för var att om det i någon socken fanns fler tjänstefolk än vad som gick åt i en

fördelning av tillåtet antal mellan varje gård, så skulle de överskjutande hjonerna jämkas mellan kringliggande socknar. Dock kunde detta innebära alltför stort tvång för tjänstefolket, varför han föredrog ett alternativ som innebar att tjänstefolket fördelades mellan gårdarna i proportion till tjänstefolkets totala antal inom varje socken. Detta skulle ske genom ett slags marknad, där alla tjänstehjon och husbönder samlades vid kyrkan och lät anteckna sig, ”dock så, at Tjenstehjonen altid hafwa frihet at sjelfwe öfwerenskomma med Husbönderna om Lön och Lega”.³⁵⁷ Att balansera det omfattande tvång som ett sådant system skulle innebära med frihet i fråga om överenskommelsen med husbonden såg Runeberg som nödvändigt för att bibehålla legitimiteten. En liknande idé presenterades under namnet sockensällskap av signaturen J.a.D. i *Hushållningsjournalen*. Enligt denna idé skulle alla ogifta i en socken registreras för att sedan fördelas mellan gårdarna utifrån storlek.³⁵⁸ Detta liknar således den tanke att fördela tjänstefolket efter arealen som återfanns i lagstiftningen, men klargör också det moraliska innehållet. Någon del av kontraktet

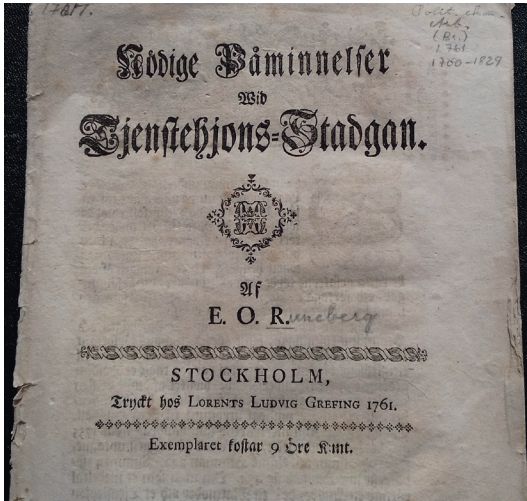

Bild 6.3. Första sidan av Ephraim Otto Runebergs skrift *Nödige påminnelser wid tjenstehjons-stadgan* från 1761. Skriften tillgänglig via Kungliga biblioteket. Författarens fotografi.

behövde finnas kvar för parterna att komma överens om, annars kunde inte kontraktets legitimitet upprätthållas. Även om det uttalade syftet var en rättvis fördelning av den knappa resursen av folk, så visar diskussionen på en binär syn på tjänstefolkskontraktet: antingen befann man sig i kontraktet och då fanns det bara en form av underordning som var legitim, eller så förespråkade man större möjligheter att lämna kontraktet. Att låta kontraktet omfatta större jämlikhet eller flexibilitet var inte ett alternativ i dessa diskussioner.

357. Runeberg, E.O. (1761) opag.

358. J.a.D. (1777) s. 19. Se också ”Berättelse om lands-ting, hållit i Hälsingeland” (1777) s. 424.

Arbetskraftsbrist är inte ett ord som samtidens debattörer eller lagstiftare använde, utan ett nutida ord som utgår från att människors huvudsakliga försörjningssätt är att sälja sin arbetskraft. De begrepp som används i materialet är folkbrist, den alltför ringa folkhopen, brist på händer till jordbruket och liknande. Det är en viktig distinktion, för även om en nutida betraktare av dessa debatter kan tycka att problematiken sammanfattas i en term som arbetskraftsbrist, så underlättar perspektivskiftet att förstå både de problem som formulerades och de lösningar som föreslogs. Om bristen rör arbetskraft så gäller det att öka den, oavsett antalet invånare, till exempel genom att på olika sätt förmå människor som inte ingått i arbetskraften att bli en del av den. Men om problemet formuleras som en brist på folk eller händer, blir det lättare att förstå de ur modern ekonomisk utbuds- och efterfrågeperspektiv mer svår-förklarliga förslagen till lösningar. Folk eller händer kan inte bli fler annat än genom att fler människor föds – och det är en långsam process innan fler födda också blivit fler arbetande händer. Återstår alltså att fördela den existerande folkhopen. Att öka lönerna kan öka arbetskraftsutbudet, men det kan inte öka folkhopen, medan till exempel ett förbud mot att flytta från ett visst län blir rationellt för den som har den ringa folkhopen i åtanke.³⁵⁹ Fördelningen av tjänstefolk mellan gårdar, och fördelningen av folk mellan till exempel militär och stads- och jordbrukshushåll, stod i fokus för såväl lagstiftarna som samtida debattörer. Men arbetskraftsbristen präglade inte bara debatten om tjänstefolk vid slutet av 1700-talet, utan även under första halvan av 1800-talet, då tillväxten av landsbygdens fattiga var stor. Andra sätt att organisera lantbrukets arbetskraftsförsörjning diskuterades under hela den period som min undersökning omfattar, men allt mer i slutet, och tonen av saknad efter forna tiders trogna tjänstefolk framträdde även då. År 1856 skrev A.F. Sondén:

Man klagar i våra dagar icke utan skäl, att de band, som fordom förenade tjenare med deras husbondfolk allt mera och mera lossna och det fordna patriarkaliska förhållandet dem emellan förvandlas till ett för ingendera

---

359. Flyttningsförbud infördes för Finland samt Västerbottens och Västernorrlands län i tjänstehjonsstadgan 1739 (art. 8 §6). I 1805 års tjänstehjonsstadga gjordes en uppdelning mellan godkända och mindre godkända tjänstehjon, där de mindre godkända var sådana som var "oskickelige, late eller opålitelige wid gårdsarbetet och kreaturens skötsel, eller oförmögne at någon af de föresatte slöjder wäl förrätta" och dessa var inte tillåtna att flytta mellan länen, vilket däremot de godkända tjänstehjonen var (art. 3 §1-2). I 1833 års stadga fanns inga flyttningsförbud inom riket kvar.

synnerligen angenämt eller båtande³⁶⁰ rättsförhållande. Och visserligen måste man erfara en känsla af saknad och vemod, då man jemför det närvarande med hvad man någon gång hört ur fädernas mun.³⁶¹

Författaren beskrev sedan några exempel på synnerligen trogna tjänstefolk, och kunde också berätta att de som faktiskt lämnat sin position och gift sig inte nödvändigtvis blivit lyckligare av det.³⁶² Problemet hänfördes dock inte endast till tjänstefolkets tendenser till illojalitet, utan också till den ”hjärtlösa princip” som ansågs ha besmittat den lantbrukare som endast brydde sig om sina anställda i deras egenskap av arbetskraft, och inte alls som människor.³⁶³ Men den tilltagande fattigdomen, pauperismen, förstods som delvis beroende på befolkningsökningen.³⁶⁴ Det förefaller därmed vara så, att debatten om brist på folk eller alltför stor befolkningsökning inte kan sägas vara direkt sprungen ur de reella förhållandena. Visserligen ökade befolkningen snabbare i början av 1800-talet, då befolkningsökning kopplades samman med fattigdom, än under slutet av 1700-talet, då den kopplades ihop med ökad rikedom för landet, men befolkningsökningen var kraftig under båda perioderna – liksom klagomålen om bristen på tjänstefolk. Dessa klagomål kunde således yttras parallellt med klagomål om alltför stor tillväxt av landsbygdens undergrupper, ur vilka tjänstefolk ofta rekryterades, vilket säger något om den specifika tjänstefolkpositionen och dess upplevda bristande dragningskraft. Snarare än att betrakta tjänstefolkets position som en effekt av över- eller underskott på arbetskraft, måste den relationella sidan av kontraktet betonas. För skribenterna i debatten om tvång och frihet i tjänstefolksinstitutionen var den utmanade hierarkin ett problem i sig, inte bara då det ledde till bristande arbetsinsatser från tjänstefolket. En dräng som betedde sig som en husbonde var ingen dräng – och då var heller inte husbonden en husbonde. Det kontrakt som slöts, slöts mellan likar – husbondfolk och tjänstefolk var fria människor, fria att anta eller avvisa ett erbjudande och med lika dyra själar inför Gud, men i samma stund som kontraktet slöts upprättades en över- och underordning som var kontraktets livsluft lika mycket, eller mer, som överenskommelsen om arbetets utförande och lönens tillhandahållande. Denna över- och underordnings utseende och

360. Båta betyder gagna, hjälpa, vara till nytta. *Svenska Akademiens ordbok (SAOB). Ordbok över svenska språket* (1893-) båta v.3 (tryckår 1924, hämtat mars 2018).

361. Sondén (1856) s. 3.

362. Sondén (1856) s. 11-13. Se också Hamilton (1850) s. 18-19.

363. Nathhorst (1851) s. 26. Se också Raab (1847).

364. Bring (1847) s. 6.

upprätthållande var kärnan i författarnas ärende, och graden av frihet respektive tvång var medel för att uppnå samma mål: en harmonisk hierarkisk relation. För förståelsen av detta blir Carole Patemans perspektiv givande: jämlikhet i rätten och möjligheten att ingå kontrakt betydde inte att kontraktet i sig var jämlikt, tvärtom så var ojämlikheten inbyggd i relationen och denna ojämlikhet möjliggjordes just genom det fria kontraktsslutandet.³⁶⁵ Lösningen för de samtida författarna bestod i att ge fler möjlighet att utträda ur kontraktet och försörja sig på andra sätt, inte att omförhandla kontraktet. Tjänstefolksrelationen var tvungen att innebära underordning, annars var det en annan relation.

Flexibilitet inom tjänstefolksinstitutionens ramar

Att inträda i tjänstefolkskontraktet var inte frivilligt för den som tillhörde en av de grupper som saknade laga försvar. Alternativen till tjänstefolkspositionen för den jordlöse var i stort sett begränsade till några få hantverk och sysslor som i sig var strikt reglerade eller starkt deklasserande, såsom salpetersjudare, samt till värvning till militärtjänst för män eller vård av föräldrar eller späda barn för kvinnor, som visades i kapitel fem. Dessa bestämmelser användes också i häradsrätten, där flera drängar dömdes till krigstjänst eller till att ta tjänst som salpetersjudare på grund av att de saknade årstjänst. De fall av lösdriveri som har hittats via mina sökingångar har dock samtliga byggt på uppgörelser med husbönder. Drängen Nils Gustaf Ahlberg dömdes 1799 för lösdriveri och blev förfallen till krigstjänst, då han låtit mantalsskriva sig hos Johannes Thöresson utan att vara dennes lagstadgade dräng. Rätten menade dock att han hade gått sysslös och blivit skyddad av Thöresson för att ”i maklighet och lätja få frambringa tiden”. Thöresson dömdes också, för att ha låtit mantalsskriva Ahlberg utan att ha honom i sin tjänst.³⁶⁶ Ett annat fall där någon uttryckligen stämde för att inte ha tagit sig årstjänst utan ”som lösdrifware stryker omkring i bygden” ägde rum 1816, då expeditionskronobefallningsmannen Lundgren stämde drängen Lars Nilsson och dennes bror Anders Nilsson för att ha hyst drängen vissa tider. Bröderna Nilsson kunde dock med utdrag ur skattskrivnings- och husförhörslängden visa att Lars hela året varit lagstadgat tjänstehjon, ”ehuru det icke kan bestridas att Lars med husbondens tillstånd förledit års höst En månads tid varit hos Hedlund i Häljared

365. Pateman (1988) s. 50-60, 146-153.

366. GLA Ås HRA1:a vol. 62 ST 1799 19 juni nr 170. Se också GLA Ås HRA1:a vol. 18 ST 1746 7 juni nr 29; vol. 60 ST 1797 10 juni nr 57 forts. HT 1797 6 nov. nr 42 forts. vol. 61 VT 1798 29 jan. nr 93; vol. 66 HT 1803 25 okt. nr 161 (fallet omfattar fyra drängar).

och biträdd med tröskning”. Åklagaren ansåg att det borde utdömas böter ”å så väl Lars som Anders Nilsson därför att den förre under denna tiden icke wistats i sin rätta tjenst och å den senare för det han lemnat drängen tillstånd därtill”, men häradsrätten fann att något ansvar inte skäligen kunde drabba någon av svarandena, och frikände dem därför.³⁶⁷ Åklagaren ansåg således att det fanns lagstöd för att döma en dräng som arbetat en månad åt någon annan med husbondens tillåtelse trots att han var skriven som dräng, men rätten var inte villig att döma för det. I ett antal fall diskuterade parterna huruvida ett korrekt kontrakt gjorts upp eller inte, och husbonden menade att han hade tillåtit någon att vara skriven hos honom av barmhärtighet eller andra omständigheter, men att denne egentligen inte gjort något fullvärdigt arbete.³⁶⁸ I några fall dömdes också husbönder för att ha mantalsskrivit personer som tidigare blivit dömda som ”strykare”, det vill säga lösdrivare eller personer utan laga försvar.³⁶⁹ Att de ändå kunde bli skrivna som tjänstefolk tyder på att de flesta kunde förvärva laga försvar och att få jordlösa ansåg det vara värt risken att stå utan försvar. Istället låg möjligheterna till att förbättra sina villkor och sin position i att på olika sätt försöka förändra och förhandla kontraktet inom ramen för laga försvar. Väl i tjänst hos en husbonde tycks tjänstefolkets förhandlingsposition ha varit större än vad bestämmelserna i stadgorna ger intryck av. Laga försvar fungerade därmed i viss utsträckning som ett paraply för olika uppgörelser, men det var uppgörelser som främst slöts av drängar.

De problem för husbönderna som lagstiftaren adresserade i tjänstehjonsstadgorna var bristen på tjänstefolk och svårigheten att bibehålla sin auktoritet i en situation med arbetskraftsbrist, samt att tjänstefolket behövde fördelas så att inte husbönder konkurrerade med varandra på ett skadligt sätt. Men att hålla arbetskraften sysselsatt på ett lönsamt sätt under ett helt år var också ett stort åtagande, och det låg därför inte självklart i böndernas intresse att ha en så rigid lagstiftning. I häradsrätten var det inte bara husbönder och tjänstefolk som tvistade om villkor och löften, utan kronans representanter stämde också husbönderna. Det mönster som utkristalliserar sig ur dessa fall visar att det inte bara var tjänstefolket som önskade större möjligheter till flexibla arrangemang, utan också husbönderna, och alltmer så i slutet av den period jag har undersökt.

Den som anställde en dräng eller en piga var skyldig att ange detta i mantalslängden och betala skatter för den anställde, de så kallade kronoutlagorna. Att vara mantalsskriven som dräng eller piga innebar att man skulle tjäna i ett och samma

367. GLA Ås HR A1:a vol. 79 ST 1816 18 juni nr 204 forts. HT 1816 19 nov. nr 130.

368. GLA Ås HR A1:a vol. 54 ST 1791 6 juni nr 73 forts. HT 1791 27 okt. nr 47; vol. 67 VT 1804 1 mars nr 134 forts. ST 1804 7 juni nr 88.

369. GLA Ås HR A1:a vol. 106 VT 1843 19 jan. nr 87; nr 88.

hushåll under ett helt år och att man skulle bo och ha sin kosthållning där. Tjänstefolk kunde anställas av en dagsverksskyldig bonde eller torpare för att utföra dagsverken i husbondfolkets ställe, men skulle ändå vara i den anställande husbondens bröd och arbete. Tjänstefolket skulle också ha sin kista, det vill säga sina privata tillhörigheter, hos husbondfolket och en ny arbetsgivare var skyldig att ombesörja transporten av kistan till det nya hushållet.³⁷⁰ Det centrala var att drängen eller pigan tillhörde det anställande hushållet under sitt eller sina tjänsteår, och därmed också stod under husbondfolkets ansvar. De rättsfall som berör mantalsskrivningar kan därmed visa hur detta kunde handhas i praktiken och vilka uppgörelser som accepterades av rätten. Att mantalsskrivningen skedde korrekt var det ytterst landshövdingens uppgift att tillse, men det kunde delegeras till kronobefallningshavanden eller dennes ersättare kronoexpeditionsbefallningsmannen, eller kronolänsmannen. Någon av dessa fungerade som åklagare i de fall som rörde mantalsskrivning, men de kunde också agera efter angivelse från någon annan – egentligen vem som helst, men vanligen rörde det sig om en bonde som känt sig förfördelad av den anklagades felaktiga mantalsskrivning, till exempel för att han själv hade velat anställa drängen eller pigan.

Det totala antal fall som jag har kategoriserat som rörande mantalsskrivning av tjänstefolk uppgår till 61 stycken mellan 1743 och 1860.³⁷¹ I tabell 6.2 framgår hur dessa fördelade sig.

370. Tjänstehjonsstadgan 1664 §8; 1686 §8; 1723 §4; 1739 art. 1 §3, art. 6 §2; 1805 art. 2 §1-2, art. 3 §14, art. 8 §1, 10; 1833 art. 2 §3, art. 3 §17, art. 5 §34, art. 8 §43, 54.

371. GLA Ås HR A1:a vol. 17 VT 1743 14 feb. nr 20; nr 21; vol. 18 ST 1746 7 juni nr 29; VT 1750 7 feb. nr 16; vol. 57 VT 1794 26 feb. nr 114; HT 1794 14 nov. nr 132; vol. 59 VT 1796 27 feb. nr 119; vol. 62 ST 1799 19 juni nr 170; vol. 66 ST 1803 20 maj nr 139 forts. HT 1803 24 okt. nr 150; HT 1803 25 okt. nr 158 forts. vol. 67 VT 1804 1 mars nr 137; vol. 66 HT 1803 25 okt. nr 161; vol. 73 ST 1810 16 maj nr 125 forts. HT 1810 5 okt. nr 44 forts. vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 20 forts. ST 1811 9 maj nr 30; vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 21 forts. ST 1811 9 maj nr 23; vol. 75 VT 1812 3 feb. nr 155; nr 156 forts. ST 1812 13 maj nr 148; VT 1812 3 feb. nr 161 forts. ST 1812 13 maj nr 158; ST 1812 14 maj nr 173; nr 174; nr 177; vol. 77 HT 1814 26 okt. nr 135 forts. vol. 78 VT 1815 20 feb. nr 203 forts. ST 1815 29 maj nr 212; vol. 79 ST 1816 18 juni nr 204 forts. HT 1816 19 nov. nr 130; vol. 98 HT 1835 9 okt. nr 90; vol. 101 VT 1838 23 feb. nr 105; nr 109; HT 1838 8 okt. nr 150; vol. 103 VT 1840 18 jan. nr 87 forts. ST 1840 1 maj nr 14 forts. HT 1840 25 nov. nr 5; HT 1840 30 nov. nr 139; vol. 104 ST 1841 23 juni nr 84; vol. 105 ST 1842 25 maj nr 121; nr 123; HT 1842 16 sept. nr 101; vol. 106 VT 1843 19 jan. nr 87; nr 88; nr 89; HT 1843 14 okt. nr 78; 20 okt. nr 95; vol. 107 VT 1844 21 feb. nr 99; ST 1844 7 juni nr 74; vol. 108 HT 1845 20 sept. nr 89 forts. vol. 109 VT 1846 4 feb. nr 23 forts. ST 1846 7 maj nr 26; VT 1846 6 feb. nr 101; nr 113; ST 1846 9 maj nr 143 forts. HT 1846 16 sept. nr 10; vol. 110 VT 1847 22 jan. nr 73; ST 1847 7 maj nr 72; HT 1847 22 sept. nr 89; vol. 111 ST 1848 5 maj nr 79; vol. 112 VT 1849 5 feb. nr 87; vol. 114 ST 1851 3 maj nr 101; nr 102 forts. HT 1851 1 okt. nr 36 forts. vol. 115 VT 1852 21 jan. nr 13; vol. 118 VT 1855 19 jan. nr 91; nr 92; vol. 119 HT 1856 18 sept. nr 104 forts. vol. 120 VT 1857 23 jan. nr 74; ST 1857 7 maj nr 101; nr 110; vol. 123 ST 1860 4 maj nr 83.

Tabell 6.2. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om felaktig mantalsskrivning av tjänstehjon, fördelade efter åklagare, svarande, tjänstehjone-ns kön samt utfall.

Anklagelse/utfall	Kronobe- tjant vann	Krono- betjänt förlorade	Oklart	Summa
Kronobetjänt anklagade husbonde ang. dräng	47	6	1	54
Kronobetjänt anklagade husbonde ang. piga	3	0	1	4
Kronobetjänt anklagade matmoder ang. dräng	1	2	0	3
Summa	51	8	2	61

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

Den absoluta majoriteten av fall som rörde felaktig mantalsskrivning handlade om att en kronobetjänt anklagade en husbonde för felaktig mantalsskrivning av en dräng, och att kronobetjänten vann fallet. Endast i tre fall var det en matmoder som var anklagad av kronobetjänten, och dessa avsåg mantalsskrivning av drängar.³⁷² I fyra av de sextioen fallen rörde anklagelserna felaktigt mantalsskrivna pigor.³⁷³ En majoritet av dessa fall ägde rum efter att den sista legostadgan utkom år 1833. I den stadgades för första gången att det var tillåtet att försörja sig på tillfälligt arbete och tvånget att ta årstjänst inskränkte sig till personer som inte kunde visa att de hade försörjning. Så gott som alla dessa senare fall bestod av att en bonde anklagades av kronolänsman A.P. Ehrenqvist för att ha skattskrivit en person som dräng utan att ha haft denne i sin kost och sitt arbete, som i följande fall från 1838:

Petter Svensson i Kjeringsås som stämd af Kl[m [Kronolänsman] Ehrenqvist nu i dennes närvaro erkänner att han för års låtit hos sig mantals och skattskrifva Drängen Anders Larsson utan att hafva honom i sitt bröd och i stadig tjenst; blifver enligt 4§ i Legostadgan d. 23 November 1833 derföre dömd att böta Tre Rd 16 s deraf Ehrenqvist får hälften och Hällstad Sockens fattige hälften.³⁷⁴

372. GLA Ås HRA1:a vol. 75 VT 1812 3 feb. nr 161 forts ST 1812 13 maj nr 158; vol. 106 HT 1843 14 okt. nr 78; vol. 108 HT 1845 20 sept. nr 89 forts. vol. 109 VT 1846 4 feb. nr 23 forts. ST 1846 7 maj nr 26.

373. GLA Ås HR A1:a vol. 57 VT 1794 26 feb. nr 114; HT 1794 14 nov. nr 132; vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 21 forts. ST 1811 9 maj nr 23; vol. 105 ST 1842 25 maj nr 121.

374. GLA Ås HR A1:a vol. 101 VT 1838 23 feb. nr 105.

Det kan tyckas paradoxalt – när legostadgan hade öppnat för möjligheten att förtjäna sitt levebröd genom tillfälliga arbeten, så valde ändå ett inte försumbart antal arbetare att skriva sig som drängar hos en husbonde utan att vara anställd som sådan, och husbönder valde att skattskrivna personer som drängar trots risken för böter. Sannolikt baserades dessa fall på uppgörelser där den lägre skatten för tjänstefolk jämfört med personer som hade egen försörjning kunde utnyttjas, medan ”drängen” försörjde sig genom tillfälliga arbeten hos olika bönder. Husbonden behövde då inte stå för kost, logi och lön, men kunde sannolikt ändå försäkra sig om arbetskraft enligt någon uppgörelse som parterna kunde nå.³⁷⁵ Således var 1833 års stadga en förutsättning för att sådana uppgörelser skulle framstå som attraktiva, eftersom ”drängen” inte riskerade att dömas för lösdriveri. För bonden var det, som synes i rättsfallen, dock inte riskfritt. Det är rimligt att tänka sig att för att bonden skulle vara beredd att ta den här risken, så krävdes att drängen ställde sin arbetskraft till hans förfogande i den utsträckning bonden krävde. Kanske gjorde de upp att drängen skulle delta i skördarbetet men övriga tider försörja sig själv – och skapade därigenom en flexibilitet som kunde vara gynnsam för båda parter.

En majoritet av dessa fall hanterades på just det kortfattade sätt som fallet om Petter Larsson ovan visar, där den anklagade erkände och dömdes till böter. Det fanns dock fall där gränserna för vad som räknades som stadig tjänst diskuterades i rätten. I ett fall från 1847 anklagades bonden Nils Nilsson för att ha låtit skattskrivna drängen Anders Johan Bengtsson utan att ha haft honom i sitt bröd eller begagnat honom i sin tjänst. Husbonden försvarade sig med att drängen ofta gett sig iväg utan tillåtelse och att husbonden inte kunde hållas ansvarig för det. Men rätten menade att i ett riktigt tjänsteförhållande så skulle en husbonde vars dräng olovligen ger sig iväg från tjänsten begära honom tillbaka, med kronobetjäningens hjälp om så krävdes, och därför dömdes Larsson till böter.³⁷⁶ Året därpå anklagades Gabriel Persson för att ha skattskrivit drängen Andreas Persson – som också var hans bror – utan att ha haft honom i sin tjänst och i sitt bröd. Gabriel Persson framhöll i en skriftlig inlägga till rätten att brodern tidigare varit dräng hos en annan bonde, men att den bonden kort före mantalsskrivningen hade lämnat orten, så

---

375. Samtal med Carl-Johan Gadd maj 2015. Saken nämns också i en artikel i *Ny journal uti bushållningen* år 1811, där den anonyme författaren skriver angående en dräng som sätter sig i en backstuga ”såsom Inhysheshjon blifwer han då betungad med högre Afgifter till Kronan, än som blott Dräng.”, i ”Tankar om hufwudnäringarne i ett samhälle...” (1811) s. 74-75.

376. GLA Ås HR A1:a vol. 110 HT 1847 22 sept. nr 89.

för att han icke skole blifva lösdriofvare måtte jag som broder utaf förbarmande hos mig låta skattskrifva honom då han äfven flöttade [flyttade] till mig någon tid derefter tog han års tjänst hos Magnus Johansson i Espred hvarest han nu tjänar. Jag töcker [tycker] mig således icke hafva begått något olagligt häruti och anhåller för den skuld hos höktärade [högt ärade] domstolen att blifva frikjänd för något ansvar.

Vid uppläsandet av denna skrift tog kronolänsmannen tillbaka sin anklagelse och Persson friades.³⁷⁷ Dessa två exempel visar på den fortsatta strikta uppdelningen mellan lagstadgad årstjänst å ena sidan, och andra försörjningsätt – om än tillåtna – å den andra. De visar också på att det inte bara var lösdriveri som var förbjudet, utan också att ta emot arbetskraft utan tydlig hushållstillhörighet. Den som hade tjänstefolk skrivna hos sig skulle också nyttja dessas arbetskraft och ordna med deras försörjning hela året. När en person väl var lagstadgad dräng eller piga kunde han eller hon lånas ut till arbete hos någon annan, vilket innebär att det var hushållstillhörigheten som var det centrala att reglera, snarare än själva arbetet.

När samtliga fall där en kronobetjänt fungerade som åklagare fördelas utifrån vilken typ av anklagelse det rörde sig om framträder en bild av att kronan var betydligt mer upptagen med att reglera husbondfolkets beteende än tjänstefolkets, vilket syns i tabell 6.3.

Tabell 6.3. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk med en kronobetjänt som åklagare, fördelade efter typ av fall och utfall.

Typ av fall/utfall	Kronobetjänt vann	Kronobetjänt förlorade	Oklart	Summa
Mantalskrivning	51	8	2	61
Olaga städsel	9	8	2	19
Ej tagit tjänst	3	0	0	3
För hög lön/städja	5	0	0	5
Olaga hysande	12	6	2	20
Övrigt	0	1	0	1
Summa	80	23	6	109

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

377. GLA Ås HR A1:a vol. 111 ST 1848 5 maj nr 79.

Utöver de redan diskuterade fallen som rörde felaktig mantalsskrivning var olaga städsl och olaga hysande de vanligaste typerna av fall. Dessa riktade sig mot husbönder eller potentiella husbönder som anklagades för att inte ha städslat tjänstefolk på ett korrekt sätt. De anklagelser som riktade sig mot tjänstefolk, om att inte ha tagit tjänst eller att ha tagit emot för hög lön eller för hög städja, utgjorde en mycket liten del av kronobetjänternas anklagelser i ärenden som rörde tjänstefolk och tjänstehjonsstadgan.

De mantalsskrivningsfall som gällde pigor såg helt annorlunda ut än de ovan diskuterade som gällde drängar. Drängarna anklagades för att vara skrivna som drängar men inte utnyttjade som sådana, medan de pigor som figurerade i sådana fall tvärtom sas vara utnyttjade som pigor men inte skrivna som sådana. Anklagelsen gällde då att husbonden försökt slippa betala kronoutlagor för pigan men ändå njuta hennes arbetskraft. I det första fallet, från 1842, gällde det husbonden Johannes Assarsson som anklagades för att ha skattskrivit pigan Maria Johansdotter utan att ha haft henne i sin tjänst, och han medgav då att hon några veckor under sin tjänstetid vistats på annan ort. Det är således det omvända förhållandet jämfört med fallen som rörde drängar – dessa hade varit skattskrivna som drängar men inte alls gjort tjänst som sådana, medan pigan bara några veckor vistats på annan ort men i övrigt varit korrekt lagstadgad piga.³⁷⁸ År 1856 kom ytterligare ett fall upp där en husbonde anklagades för att inte ha mantalsskrivit sin piga och därmed undkommit kronoutlagorna.³⁷⁹ Även tidigare hade ett antal fall förekommit där en bonde anklagats för att ha undanhållit personer som fungerat som tjänstefolk, för att slippa skatter – och det rörde sig då om pigor i samtliga fall utom ett, där det rörde en dräng som var så ung att husbonden menade sig inte ha förstått att han behövde mantalsskrivas. Rätten menade dock att det var husbondens ansvar att hålla ordning på sådana regler.³⁸⁰ Det rådde således i detta avseende motsatta förhållanden för drängar och pigor. Pigor behövde bevisa att deras arbete var fullvärdigt och husbönderna såg chansen att slippa betala skatterna för kvinnoarbetet, medan ingen bonde trodde sig komma undan med att argumentera för att en vuxen mans arbete var ofullständigt. När det gällde pigor var oegentligheter i samband med mantalsskrivningen ett sätt att slippa betala skatt, men när

---

378. GLA Ås HR A1:a vol. 105 ST 1842 25 maj nr 121.

379. GLA Ås HR A1:a vol. 119 HT 1856 18 sept. nr 104 forts. vol. 120 VT 1857 23 jan. nr 74. Se också GLA Ås HR A1:a vol. 116 HT 1853 6 okt. nr 87.

380. GLA Ås HR A1:a vol. 18 VT 1750 7 feb. nr 16; vol. 57 VT 1794 26 feb. nr 114; vol. 59 VT 1796 27 feb. nr 119 (ung dräng); vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 21 forts. ST 1811 9 maj nr 23.

det gällde män var det ett sätt att organisera arbetsmarknaden i enlighet med produktionens behov.

Lagstiftningen från 1686 års stadga fram till att 1833 års stadga trädde i kraft reglerade lönen så att tjänstefolk bara fick betalas i mat, husrum, kläder och pengar, men inte genom någon del i verksamheten eller andra inkomstbringande aktiviteter.³⁸¹ Det innebär att möjligheterna att förändra kontraktet genom andra uppgörelser om ersättning för arbetet var begränsade. I kapitel sju analyseras tjänstefolkets löner, men här ska andra sätt på vilka tjänstefolk kunde förhandla om och förändra sitt kontrakt i relation till alternativa sysselsättningar studeras. En central slutsats i Börje Harnesks studie är att tjänstefolket hellre än högre löner önskade mer fritid och då helst fri tid som kunde användas för att på olika sätt skapa sig makt över sin situation genom att till exempel ha egen jord eller egna djur.³⁸² Det är således en slutsats i linje med Scotts agrara hierarki, där materiell nivå anses mindre viktig för den sociala positionen än makten över produktionsmedlen.³⁸³ Vilka möjligheter hade då tjänstefolket att förhandla sig till fördelaktiga förändringar, och hur såg häradsrätten på sådana uppgörelser? Nedan analyseras de rättsfall som berörde detta utifrån ett genusperspektiv.

Det har framkommit relativt många exempel på fall där drängar gjorde annat arbete, vanligtvis under tiden som skriven som dräng hos en husbonde, utan att rätten dömde för det. Det kunde gälla några veckors arbete för en annan bonde,³⁸⁴ att idka handel parallellt med tjänsten eller att få ledigt några veckor för handel,³⁸⁵ och exempel på drängar som hade en egen häst.³⁸⁶ Men dessa uppgörelser gjordes bara av män. Troligen ansåg rätten att det, så länge

381. Tjänstehjonsstadgan 1664 §7; 1686 §7; 1723 §10; 1739 art. 5 §4; 1805 art. 5 §1.

382. Harnesk (1990) s. 127-137.

383. Scott, J.C. (1976) s. 35-36.

384. GLA Ås HR A1:a vol. 49 ST 1786 10 juni nr 34; vol. 88 ST 1825 6 maj nr 92 forts. HT 1825 13 okt. nr 82 forts. 15 okt. nr 139; vol. 95 VT 1832 3 feb. nr 136 forts. ST 1832 24 maj nr 62 forts. 5 juni nr 163 forts. HT 1832 1 okt. nr 11; vol. 109 ST 1846 8 maj nr 61 forts. HT 1846 17 sept. nr 39 forts. vol. 110 VT 1847 19 jan. nr 11 forts. ST 1847 6 maj nr 24 forts. HT 1847 21 sept. nr 36.

385. GLA Ås HR A1:a vol. 49 ST 1786 10 juni nr 34; vol. 55 VT 1792 20 feb. nr 65 forts. ST 1792 4 juni nr 55; vol. 73 ST 1810 16 maj nr 125 forts. HT 1810 5 okt. nr 44 forts. vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 20 forts. ST 1811 9 maj nr 30 (i detta fall var dräng och husbonde inte överens om huruvida de hade en uppgörelse om drängens rätt att bedriva handel i tjänsten, men drängen tyckts ha ansett att det var en rimlig uppgörelse att göra, och att hävda till sitt försvar).

386. GLA Ås HR A1:a vol. 55 VT 1792 20 feb. nr 65 forts. ST 1792 4 juni nr 55; vol. 93 ST 1830 6 maj nr 65 forts. HT 1830 1 okt. nr 85; vol. 95 VT 1832 3 feb. nr 136 forts. ST 1832 24 maj nr 62 forts. 5 juni nr 163 forts. HT 1832 1 okt. nr 11.

drängen var under laga försvar i fast årstjänst, var acceptabelt att han arbetade både för andra och för sig själv, så länge husbonde och dräng var överens om det. En central målsättning med lagstiftningen var att se till att det inte drev omkring människor som inte var under laga försvar, och lösningen var i stor utsträckning att beordra årstjänst. I stadgorna syns stor medvetenhet om att detta inte följdes, men den bristande efterlevnaden hänfördes i lagtexterna främst till ovilligheten och den dåliga karaktären eller uppfostran hos den (potentiellt) tjänande befolkningen, och lagstiftarna vädjade i den inledande texten till stadgorna till föräldrar, husbönder, präster och kronobetjänter att samverka för att skapa stabila och villiga tjänstefolk av den unga befolkningen. Men här fanns en konflikt gentemot hur såväl husbönderna och tjänstefolket i rätten, som domstolens ämbetsmän tycks ha betraktat saken. Ofta tycks samtliga inblandade ha accepterat en viss instabilitet i tjänstefolkssystemet – för drängar. Det var för män som denna instabilitet eller frihet accepterades, men också efterfrågades. Trots att kvinnor enligt lagstiftningen hade något lättare att undkomma kravet på årstjänst, om de hade gamla föräldrar eller späda barn att sköta, så tycks både viljan och möjligheten till och acceptansen för annan sysselsättning eller inkomstkälla ha varit mindre för kvinnor.

För män var soldatyrket ett alternativ till årstjänst.³⁸⁷ I ett antal fall skedde stämningen först efter att drängen lämnat husbonden och blivit soldat, och rätten var tydlig med att militärmaktens behov av männen gick före husbönders eventuella krav, även om bördan skulle bäras solidariskt av bönderna i roten. Inte i något av de studerade fallen sades uttryckligen att skälet till soldattjänsten var missnöje med tjänsten. Men militärtjänst var också ett straff, särskilt för lösdriveri.³⁸⁸ Kronans stora behov av män för militärtjänst utgjorde sannolikt det främsta skälet till att efterfrågan på mäns arbetskraft var större än efterfrågan på kvinnors arbetskraft. Å ena sidan kunde män som inte var nöjda med tjänstpositionen hitta en annan försörjnings- och skyddsmöjlighet, å andra sidan gjorde det faktum att så många män behövdes till militären att brist på manlig arbetskraft uppstod, vilket skapade en gynnsam förhandlingsposition för de män som befann sig i tjänstposition.

I rättsfallen framträder dock daglönearbete och handel som mer betydelsefulla alternativ. Den för Ås härad centrala gårdfarihandeln var manligt dominerad,

387. GLA Ås HRA1:a vol. 46 HT 1783 30 okt. nr 108; vol. 53 ST 1790 5 juni nr 55 forts. HT 1790 29 okt. nr 33; vol. 66 HT 1803 25 okt. nr 161; vol. 84 ST 1821 5 maj nr 63 forts. 8 maj nr 102 forts. 15 maj nr 137; ST 1821 5 maj nr 64 forts. 8 maj nr 103 forts. 15 maj nr 138.

388. GLA Ås HRA1:a vol. 66 HT 1803 25 okt. nr 161; vol. 84 ST 1821 5 maj nr 63 forts. 8 maj nr 102 forts. 15 maj nr 137.

liksom diskuterades i kapitel två, och för några drängar som figurerade i rättsfallen utgjorde handel en alternativ och parallell försörjning. Drängen Andreas Olofsson stämde sin husbonde för innestående tjänstehjonslön år 1786, och i rätten framgick att de hade kommit överens om att Olofsson skulle ha frihet att ”bortgå och med handel sig något förtiena”. Husbonden menade att han därmed inte kunde kräva någon lön, medan drängen menade att han större delen av året varit på husbondens gård och arbetat och därför borde ha fått lön, och rätten gick på drängens linje.³⁸⁹ Enligt Pia Lundqvist gavs tillstånd för handel bara till hushållsföreståndare, även om drängar ofta utförde och/eller deltog i själva handelsresorna.³⁹⁰ Olofsson bör därför ha idkat handel i husbondens namn, men ändå lyckats få till en uppgörelse där han själv fick förtjänsten. Att det var husbondens ansvar att se till att handeln gick rätt till visas i ett annat rättsfall. Husbonden Anders Swensson anklagade år 1807 Hans Larsson för att ha riktat falska anklagelser och ohöviska ord mot honom. Anklagelserna gällde att Swenssons drängar skulle ha idkat gårdfarihandel utan pass. Larsson erkände detta, men menade att det var i hastigheten och han ville ta tillbaka allt han sagt. Vad fallet visar är dock att det uppenbarligen förekom att drängar ägnade sig åt handel i husbondens namn, och att det var husbondens ansvar att se till att saker och ting skedde i laga ordning – en anklagelse om felaktigheter i handhavandet av handelspass mot drängar togs som en personlig skymf av husbonden.³⁹¹

I ett fall från 1810 var det kronoexpeditionsbefallningsman Lundgren som stämde både dräng och husbonde; husbonden för att ha mantalsskrivit en dräng utan att ha haft honom i stadig tjänst, och drängen för att ha idkat handel utan pass. Drängen angav för rätten att han gjort en uppgörelse med husbonden där han inte skulle få någon lön utan bara klädespersedlar, och att han istället skulle få frihet att förtjäna sin lön på handel. Uppenbarligen fanns inget tillstånd för denna handel, och husbonden förnekade att han antagit drängen på dessa villkor. Husbonden menade istället att drängen förlupit sin tjänst, och att han därefter sagt upp honom och inte längre låtit honom vara mantalsskriven hos sig. Trots flera försök med inkallande av vittnen lyckades åklagaren inte bevisa sin anklagelse mot husbonden, som friades. Drängen

---

389. GLA Ås HR A1:a vol. 49 ST 1786 10 juni nr 34.

390. Lundqvist (2008) s. 74-77.

391. GLA Ås HR A1:a vol. 70 ST 1807 12 juni nr 135.

erkände däremot handeln.³⁹² Sammantaget tycks möjligheten att idka handel ha varit en förmån som drängar kunde förhandla till sig – och kanske som husbönder använde för att locka till sig drängar. Det erbjöd en möjlighet att få ägna sig åt en relativt sett prestigefylld och inkomstbringande verksamhet, trots att de formella kraven egentligen inte var uppfyllda.

Motsvarande syssla skulle för pigor ha kunnat vara spinnande och vävande. I kapitel två presenterades forskning om det område som Ås härad låg i, och där diskuterades vävpigor i Marks härad och oenigheten i tidigare forskning om deras ekonomiska position. Inga vävpigor har hittats i materialet från Ås häradsrätt. Det är rimligt att anta att det tillhörde den normala arbetsbördan för de allra flesta kvinnor i allmogen, även om det bara var till husbehov. Lönetaxorna angav att pigor skulle få material till kläder, men själva tillverka dem, och i den tjänstehjonsstadga som specificerade vad ett godkänt tjänstehjon skulle kunna, angavs vävning och spinnande för pigor.³⁹³ Betydelsen av att få möjligheten att spinna och väva för sig själv, som diskuterades i något rättsfall, är inte helt entydig.³⁹⁴ Å ena sidan var det något som de flesta pigor gjorde, eftersom de tillverkade sina kläder själva, å andra sidan måste det ha betytt något annat av just det skälet. Att väva för sig själv betydde troligen att väva för försäljning. Det förekom dock bara ett fall där vävning för egen del diskuterades, och utifrån det här materialet är det svårt att avgöra om det beror på att vävning för avsalu inte var särskilt framträdande i Ås härad, eller om det var svårare för pigor att förhandla sig till sådana uppgörelser. Det kan förstås också ha varit så att vävning, som inte alls var så allmänt synligt som gårdfarihandel, skedde för avsalu så regelmässigt att ingen fann det värt att ta upp. Det fall där vävning för egen del diskuterades tyder ändå på att den typen av uppgörelser var ovanliga. Pigan Ellicka Bengtsdotter hade varit sammanlagt nio år i Lars Månssons tjänst, och till höstetinget 1819 hade hennes förmyndare stämt husbonden för inestående tjänstehjonslön. Månsson menade dock att han aldrig lejt Bengtsdotter till piga, utan att hon haft möjlighet att spinna och väva för egen räkning och att han hade försett henne med mat och husrum, men också att han varit så nöjd med det hon ändå hade gjort för honom att han hade gett henne någon liten summa och några klädespersedlar. Genom

392. GLA Ås HR A1:a vol. 73 ST 1810 16 maj nr 125 forts. HT 1810 5 okt. nr 44 forts. vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 20 forts. ST 1811 9 maj nr 30.

393. Tjänstehjonsstadgan 1805 art. 3 §1.

394. GLA Ås HR A1:a vol. 82 HT 1819 30 sept. nr 97 forts. vol. 83 VT 1820 18 jan. nr 75 forts. ST 1820 13 maj nr 90 forts. HT 1820 6 okt. nr 44.

flera vittnesmål framkom dock att Bengtsdotter inte bara arbetat åt Månsson, utan helt och hållet förestått hushållet och dessutom haft en piga under sig i arbetet, vårdat Månssons späda barn och i allt arbetat för hushållet. Ett vittne sade att ”så widt wittnet känner, bemälte hustru [pigian Bengtsdotter] ej företagit något arbete åt sig sjelf, fast hon en gång under lediga stunder wäft ett litet stycke wadmal till kappan åt sig och en kjortel”. Rätten tycks inte ha haft några invändningar mot ett arrangemang där pigian tilläts spinna och väva för egen räkning, men däremot sades i domslutet att husbonden inte lyckats med att visa annat än att Bengtsdotter verkligen fungerat som lagstadgad piga, och att han därför måste betala ut den lön som hade begärts. Rätten kallade smått ironiskt husbonden för självutnämnd ”barmhertighetsprost” och syftade på att han av ren godhet sade sig ha betalat mer än deras uppgörelse, trots att detta låg långt under gängse tjänstehjonslön.³⁹⁵ Sammantaget framstår inte vävning som någon parallell försörjning för pigor på motsvarande sätt som handelsresor gjorde det för drängar.

För kvinnorna framträder strikt taget inte någon alternativ arbetsmarknad i rättsfallen. I lagstiftningen sades att den kvinna som hade gamla och vanföra föräldrar att sköta kunde slippa att ta årstjänst, men det sades inte uttryckligen att det var en rättighet att avsluta en pågående årstjänst för att sköta föräldrar. Dock tycks inte denna rätt att slippa årstjänst för att sköta föräldrar i behov av omsorg ha varit helt oomstridd. I ett fall från 1806 stämde pigian Margaretha Berndsdotter och hennes far, torparen Berndt Swensson, för att hon hade undanhållit sig från den tjänst hon hade tagit hos majoren baron Boije, som även bett kronobetjäningen att hämta henne till tjänsten. Pigan och fadern medgav att Margaretha hade tagit städja hos Boije, men att tjänsten, då hennes mor var sjuk och sängliggande och Margaretha var det äldsta barnet och behövdes hemma till såväl moderns skötsel som torpets kvinnodagsverken på herrgården, hade sagts upp och städjan återbetalats. Boije drog slutligen, vid tredje tillfället målet behandlades, tillbaka sitt käromål då han inte kunde bevisa att han inte hade fått tillbaka städjan, men han tycks ha varit mycket mån om att få sin piga i tjänst, trots att han informerats om hennes skäl.³⁹⁶ Det alternativ som vård av sjuka föräldrar enligt lagstiftningen utgjorde för kvinnor var rimligen inte särskilt lönsamt eller attraktivt, men heller inte alltid så lättillgängligt.

395. GLA Ås HR A1:a vol. 82 HT 1819 30 sept. nr 97 forts. vol. 83 VT 1820 18 jan. nr 75 forts. ST 1820 13 maj nr 90 forts. HT 1820 6 okt. nr 44.

396. GLA Ås HR A1:a vol. 69 VT 1806 24 feb. nr 97 forts. ST 1806 14 juni nr 131 forts. HT 1806 6 nov. nr 68.

Oron för att tjänstefolket skulle utnyttja sin position när det rådde arbetskraftsbrist var påtaglig i det tryckta materialet, och lagstiftningen var utformad för att genom en rad mekanismer förhindra att det möjliggjordes, vilket har visats ovan. Däremot var det tillåtet för tjänstefolket att under städslotiden höra sig för bland olika hushåll; det var först när städjepenningen mottogs som kontraktet fastslogs. Hur dessa förhandlingar kan ha sett ut är svårt att få reda på, men några exempel förekommer i domstolsmaterialet. I vissa fall framträder en bild av tjänstefolk som varit rädda att förlora sin plats, och på olika sätt bett om att få vara kvar även i hushåll där de inte tycks ha trivts särskilt bra. Av de fyra fall där sådana diskussioner har förts rörde tre pigor, trots att drängar var betydligt vanligare förekommande i materialet överlag (se tabell 4.1).³⁹⁷ År 1801 stämde pigan Maria Håkansdotters förmyndare, å hennes vägnar, hennes tidigare husbonde för att ha drivit henne ur tjänsten i olaga tid. Ett vittne berättade att Maria Håkansdotter hade kommit till honom och beklagat sig över att ha blivit vräkt ur tjänsten och att hon ville ha vittnet med sig för att tala med husbonden, så att hon skulle få komma tillbaka i tjänst. Vittnet ville att hon skulle gå dit själv och försöka komma överens med husbonden, eftersom det var sent på kvällen, men nästa morgon kom hon tillbaka till vittnet och sade att hon inte fick komma tillbaka på några villkor. Då följde vittnet henne till husbonden, som när denne fick syn på pigan blev ”förargad” och menade att han aldrig skulle ta henne tillbaka. Vittnet frågade ”hwad Maria hade gjort honom emot, om hon stulit eller varit otrogen”, men husbonden menade att det kunde han inte lägga henne till last, utan ”förmente det hon hade varit stursk”. Vittnet berättade vidare att ”när Maria derefter begynte tala, tog svaranden upp en stake af marken och wille slå henne, som wittnet dock likwäl afstyrde”. Ett annat vittne bekräftade berättelsen, medan husbondens inkallade fyra vittnen inte berättade mer än att Maria vid något tillfälle gett dem bröd, men ingen av dem kunde säga annat än att det, som Maria själv sade, hade varit hennes eget tilldelat bröd. Husbonden begärde att inkalla fler vittnen för att bevisa Marias sturska beteende, men när målet togs upp igen meddelades att käranden avstod från målet.³⁹⁸ Det var ett vanligt utfall och behöver sannolikt inte betyda att käranden trodde sig förlora målet. Det intressanta i det här sammanhanget är att Maria själv tycks ha varit ganska angelägen om att få vara kvar i tjänsten,

397. GLA Ås HR A1:a vol. 56 HT 1793 14 nov. nr 126; vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161; vol. 91 VT 1828 13 feb. nr 94 forts. ST 1828 29 maj nr 49 forts. 4 juni nr 163; vol. 93 VT 1830 28 jan. nr 73 forts. ST 1830 5 maj nr 21 forts. 19 maj nr 141.

398. GLA Ås HR A1:a vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161.

trots att hon uppenbarligen inte hade kommit särskilt bra överens med husbonden. Ett fall från 1828 handlade om en husbonde som på flyttningdagen krävde att hans piga genast skulle flytta ur huset, trots att pigan menade sig ha fått städjepenning även för kommande år. Med hjälp av sin bror och en annan person bad pigan dock husbonden att få stanna även kommande år, vilket han enligt den medföljande personens vittnesmål hade accepterat. Svaranden stämde dock i sin tur pigan och menade att hon hade flyttat i olaga tid, men domstolen gick på pigans berättelse och husbonden dömdes att betala lönen för det kommande året.³⁹⁹ Här var det alltså pigan som bett om att få stanna ytterligare ett år, trots en uppenbarligen inte helt okomplicerad relation till husbonden, vilket möjligen kan vara ett exempel på hur stor skillnad det var på pigors och drängars möjligheter att få andra arbeten. Men det förekom också fall där husbönder tycks ha varit tämligen måna om att få behålla sina tjänstehjon – en husbonde talar om att en annan husbonde begått ett ”illgrepp” mot honom när han städslat fler pigor än han rimligen borde behöva och därmed berövat den andre husbonden möjligheten att få anställa.⁴⁰⁰ Jag menar att detta kan ses som exempel på hur pigor kunde förhandla *om* sin tjänst, medan drängarna – vilket visats ovan – kunde förhandla *inom* sin tjänst.

Inte heller att förhandla om andra anställningstider än den lagstadgade årstjänsten tycks ha varit en möjlighet för kvinnor på samma sätt som för män. Trots att årstjänst var ett tydligt och mycket omtalat krav i lagstiftningen, förekom det att kortare tjänstetider accepterades, även av rätten. De flesta fall gällde drängar och förekom i slutet av tidsperioden.⁴⁰¹ Endast i ett fall sades i domstolen att husbonden inte hade rätt att anta tjänstefolk på kortare tid än ett år, och detta fall handlade om en piga. Fallet gällde pigan Johanna Johansdotter

---

399. GLA Ås HR A1:a vol. 91 VT 1828 13 feb. nr 94 forts. ST 1828 29 maj nr 49 forts. 4 juni nr 163.

400. GLA Ås HR A1:a vol. 85 HT 1822 17 okt. nr 113 forts. vol. 86 VT 1823 15 mars nr 29. Se också vol. 52 HT 1789 23 sept. nr 77; vol. 56 HT 1793 14 nov. nr 126; vol. 86 VT 1823 20 mars nr 154 forts. 27 mars nr 206 forts. ST 1823 28 maj nr 43 forts. 2 juni nr 103.

401. GLA Ås HR A1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan. nr 22 (kvinna som blivit sjuk och anklagade husbondens för att ha kört henne ur tjänsten men ansågs av rätten ha fått tillstånd att lämna tjänsten på grund av sjukdom och sedan fått erbjudande om att återkomma); vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 60; vol. 82 VT 1819 11 mars nr 100 (kvinna, ett och ett halvt år); vol. 93 VT 1830 28 jan. nr 73 forts. ST 1830 5 maj nr 21 forts. 19 maj nr 141; vol. 95 VT 1832 2 feb. nr 96 forts. 3 feb. nr 138 forts. ST 1832 24 maj nr 90; vol. 100 HT 1837 25 okt. nr 47 forts. vol. 101 VT 1838 20 feb. nr 7; vol. 115 VT 1852 22 jan. nr 64 forts. ST 1852 5 maj nr 47 (kvinna); vol. 116 VT 1853 20 jan. nr 87; vol. 121 VT 1858 20 jan. nr 45 forts. 21 jan. nr 73 forts. ST 1858 4 maj nr 15 forts. HT 1858 30 sept. nr 19.

som blev vräkt efter halva året, men där husbonden hävdade att anställningen från början byggde på att hon skulle ha rätt att lämna tjänsten tidigare för giftermål. Pigan företrädde i rätten av sin make, som menade att han visserligen hade gift sig med henne då hon hade blivit vräkt, men att giftermålet hade tidigarelagts för att ge henne laga skydd efter att hon hade blivit vräkt. Rätten menade att husbonden ”ej varit berättigad att för kortare tid än årstjänst antaga tjänstehjon” och även om det hade funnits laga skäl för honom att skilja henne från tjänsten, så hade han inte gått tillväga så som tjänstehjonsstadgan angav. Därför dömdes han för att ha vräkt henne ur tjänsten till att betala ut hela årets lön samt rättegångskostnaderna.⁴⁰² Däremot gällde de tjänstetider som sträckte sig över mer än den lagligt tillåtna minimitiden på ett år oftare pigor eller yngre personer.⁴⁰³

I institutionell teori har beskrivits ett mönster av succesiv urholkning av bestämmelser, så att när en formell förändring sker blir det mer av en anpassning till redan rådande förhållanden.⁴⁰⁴ Jag menar att en sådan förändring kan skönjas i de ökande möjligheter till flexibilitet som har beskrivits ovan. Men detta kan inte bara förstås som en effekt av förändringar i relativpriser, vilket framhävs i institutionell teori – tjänstefolkssystemet var också bärare av moraliska och könade principer som strukturerade, förklarade och motiverade den ekonomiska och sociala ordningen. Kvinnor kunde framträda i rätten och de kunde förhandla om sina positioner, men drängar hade större möjligheter att skapa sig flexibla anställningsarrangemang och större möjligheter till alternativa sysselsättningar. Som den mer eftertraktade arbetskraften var också drängar mer intressanta för kronan att reglera och för husbönder att sluta överenskommelser med, även om de därmed hamnade i riskzonen för att bli bötfällda för det.

---

402. GLA Ås HR A1:a vol. 115 VT 1852 22 jan. nr 64 forts. ST 1852 5 maj nr 47.

403. GLA Ås HR A1:a vol. 18 VT 1750 7 feb. nr 16 (”flickor”, mer än ett år, nämndes inte hur många); vol. 55 ST 1792 2 juni nr 34 (”enfaldig” dräng, två år); vol. 56 VT 1793 27 feb. nr 79 forts. ST 1793 11 juni nr 33 (piga, åtta år); vol. 56 HT 1793 14 nov. nr 126 (piga, fyra år); vol. 57 VT 1794 26 feb. nr 114 (piga, fyra år); vol. 60 VT 1797 21 feb. nr 82 forts. ST 1797 10 juni nr 49 (yngre son, tre år); vol. 63 VT 1800 30 jan. nr 103 forts. ST 1800 17 maj nr 150 (piga, två år); vol. 64 HT 1801 14 okt. nr 139 (dräng, fyra år); vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 21 forts. ST 1811 9 maj nr 23 (piga, två år); vol. 82 HT 1819 30 sept. nr 97 forts. vol. 83 VT 1820 18 jan. nr 75 forts. ST 1820 13 maj nr 90 forts. HT 1820 6 okt. nr 44 (piga, nio år); vol. 88 HT 1825 14 okt. nr 122 forts. vol. 89 VT 1826 18 jan. nr 33 (dräng, två år); vol. 95 VT 1832 3 feb. nr 136 forts. ST 1832 24 maj nr 62 forts. 5 juni nr 163 forts. HT 1832 1 okt. nr 11 (dräng, två år men med tre respektive åtta frihetsmånader).

404. North (1993) s. 110, 128-140.

Att avsluta tjänsten

Både lagstiftningen, den debatterande litteraturen och häradsrättens behandling betonade tjänstefolkets rätt att säga upp sig efter ett års tjänst, och i det normativa materialet framstår denna rätt som central för att skilja tjänstefolkpositionens legitima ofrihet från oacceptabel ofrihet. Samtidigt utgjorde, som visats ovan, tjänstefolkets möjlighet att ställa olika husbönder mot varandra ett maktmedel som innebar ett ständigt orosmoment. Flera aspekter i legostadgorna syftade till att minimera denna maktutövning, samtidigt som erhållandet av orlovssedel – intyget på att hjonet var ledigt från sin förra tjänst – var tjänstefolkets absoluta rättighet och en förutsättning för att kunna låta städsla sig till ny tjänst. När författarna till debatt- och rådgivningslitteraturen diskuterade lämplig flyttningstid för tjänstefolk, framkom hur de betraktade husbondfolkets position och tjänstefolkets drivkrafter.

Årstjänsten omfattade tiden från mickelsmässan den 29 september till samma dag året därpå, och tidpunkten för uppsägning och nyanställning var reglerad till vissa datum, som presenteras ovan samt i bilaga två. År 1819 ändrades flyttningdagen till den 24 oktober, och ny tjänst skulle beträdas den 1 november. Under hela tidsperioden pågick dock debatten om vilken dag flyttning skulle ske. Många debattörer förespråkade midsommartid som lämplig flyttningstid, andra någon gång i slutet på mars, förslag som alltså inte blev verklighet. Samuel Liljeblad skrev i *Ekonomiska anmärkningar i afseende på flyttningstiden för tjenstefolk* från 1803 att mickelsmässan var olämplig, då det var den bråda tid då skörden skulle bärgas. Skälet var emellertid inte bara att det var mycket arbete just då, utan att tjänstefolket skulle komma att arbeta sämre om de skulle bärga en gröda som de inte själva skulle leva av under resten av året. Dessutom behövde husbonden då den största arbetsinsatsen, medan tjänstefolket redan hade börjat planera för sin nästa tjänst och således inte var särskilt måna om att göra ett gott intryck på sin befintliga husbonde:

Det torde vara mera att önska än att vänta af Tjenstefolk så mycken moralisk odling, att, ifall de upsägas från Husbondens tjenst, de därefter likafullt beflita sig om att påskynda sädesbergningen, samt afvända eller förekomma Husbondens skada. – Dertil inträffar ännu under en tid af 14 dagar, emellan Olofsmässan (d. 29 Jul.) och Larsmässan (d. 10 Aug.) den aldrabrådaste Andetiden, då mäst altid Tjenare, äfven i den händelsen de blifva qvar i sin tjenst, äro de ogenaste. Frågas de, svara de oftast att de äro tvåhåge, om de skola blifva qvar. Befallas de då, visa de sig afvoga, eller vanvårda årsgrödan och tillskynda Husbonden en betydlig förlust. Blifva de åter icke qvar, så

återstår en tung bergning hela sommaren, och nogaste upsigt behöfves, om ej något af ovärdighet eller illvilja skall förstöras. Härtill kommer äfven, att en ny omsorg för anskaffandet af tjenstefolk för tillkommande år, besvärar Husbonden just under denna brådaste tiden.⁴⁰⁵

Om flyttningen istället ägde rum vid midsommartid skulle övervakningsbehovet komma att minska: ”Tjenaren skall finnas mon och villig, att väl sköta den säd, hvaraf han sjelf skall näras.”⁴⁰⁶ A. Rudbeck skrev samma år en artikel i *Ny journal uti hushållningen*, där han uttryckte liknande tankar som Liljeblad, och också visade på hur tjänstefolket utnyttjade sin position att vara efterfrågade just i den brådaste tiden:

Det är naturligt och lærer icke tarfwa widlyftigt bewisas, at, om den Tidepunkt, då Husbonden blifwer försatt i en sökande Ställning, Tjenstehjonen deremot i en bewiljande eller afslående, den dessa icke sällan weta at til sin Fördel använda, infaller just under det angelägnaste och brådaste Arbetet, Husbondens Skada icke gerna kan uteblifwa: Nödvändigheten, at wid denna Tid upmuntra Tjenstefolket, har derfor gifwit Anledning til de så kallade Skörde- och Slotter-Ölen, hwarunder de, hela Dagen tillsammans ute på marken, begagna de yppersta Tilfällen, at låcka och förleda andras Tjenstefolk, dömma sina Husbönder, jämföra hwars andras Wilkor, och derunder dels upägga hwarannan til Treskhet och Oförnöjsamhet, dels, under Öfwerläggning, gynna blott sådane Husbönder, som kunna finnas både flate och mestbudande. Dessa Olägenheter känner hwarje Landtman, de äro oskiljaktige från nu warande Upsägnings- och Städslo-Tid, böra derfor genom Ändring derutinnan ostridigt förekommas.⁴⁰⁷

Rudbeck oroades inte bara över att slätteröl gav tjänstefolket möjlighet att komma samman och utbyta information om olika husbönders kvaliteter, utan också över att tjänstefolket skulle vara som minst arbetsamma när husbonden behövde deras insatser som mest. Det fönster i underordningen som uppsägningstiden innebar identifierades och det mest effektiva sättet att stänga detta fönster diskuterades. Riskens var att konkurrensen mellan husbönder skulle driva upp villkoren för tjänstefolket.⁴⁰⁸ Det var ett erkännande av tjänstefolkets

405. Liljeblad (1803) s. 5.

406. Liljeblad (1803) s. 9.

407. Rudbeck (1803) s. 193.

408. Tjänstefolkets flyttningstid behandlades också på liknande sätt i t.ex. Runeberg, E.O. (1761) opag; Gadd, P.A. (1765) s. 28, 60-61; ”Om legostämмо-tid för tjenstefolk” (1777) s. 483-499; Jägerhorn (1778) s. 911; *Tänkar om husbönders och tjenstehjons borgerliga rätt* (1779) s. 20-22; Tham (1779) s. 21; Forssenius (1782) s. 54-56; Rosenberg (1850) s. 71-75.

ekonomiskt rationella drivkrafter – om de inte själva skulle äta av det de skördade var det naturligt att tänka sig att de skulle dra ner på arbetstakten. Liljeblad antydde visserligen att det hade varit önskvärt med sådan ”moralisk odling” att ett hägrande platsbyte inte skulle påverka arbetsinsatsen, men landade ändå i att sådant inte kunde väntas av tjänstefolk. Men detta innebar också ett erkännande av tjänstefolkets egna personer – här finns visserligen synen att tjänstefolket lockades av de husbönder som visade sig vara ”flate och mestbjudande”, men samtidigt antogs tjänstefolket här ha en sådan överblick och nära relation till produktionens frukter att de arbetade hårdare om det gällde den egna födan. Enligt Scott är en viktig del av det som skiljer det förindustriella agrar-

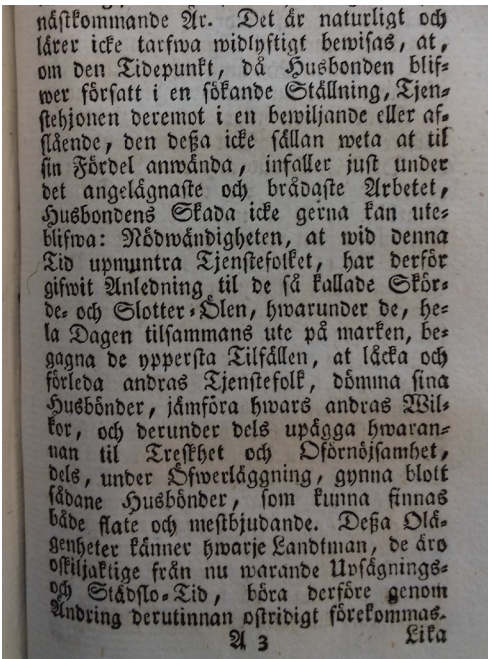

Bild 6.4. Citat från A. Rudbecks skrift om tjänstefolkets flytttag, ur *Ny journal uti hushållningen* 1803, september-oktober s. 193. Citatet finns utskrivet ovan, s. 148. Skriften tillgänglig via Kungliga biblioteket. Författarens fotografi.

samhället från den kapitalistiska produktionen att överskottet är så obetydligt, att hungern är så ständigt närvarande som hot och då inte på grund av låga löner utan på grund av otillräcklig produktion.⁴⁰⁹ Utifrån den tanken tilldelas tjänstefolket i dessa beskrivningar en agens som härrör ur deras närhet till den omedelbara produktionen. Bonussystemet var så att säga inbyggt i själva verksamheten, och ur husbondfolkets perspektiv gällde det att utnyttja dessa incitament för att få mesta möjliga arbete utträttat – men utan att låta det få så stort inflytande att tjänstefolket började identifiera sig med hushållets intressen. Hushållen och tjänstefolket uppfattades inte som en enhet, utan som två parter med huvudsakligen motstridiga intressen.

Årstjänsten definierade tjänstefolkskontraktet och skapade ett system med rigida ramar, men samtidigt stabilitet och trygghet för såväl arbetsgivare som

409. Scott, J.C. (1976) s. 35-55.

tjänstefolk i och med att sökandet efter nytt folk eller nytt arbete begränsades till en kort period om året. På samma sätt som den strikta regleringen av laga försvar tycks ha kringgått mer genom att skapa flexibilitet inom systemet än genom att utmana det, så tycks inte uppsägning i olaga tid ha varit ett särskilt närvarande hot eller en särskilt vanlig åtgärd.

Tabell 6.4. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk med husbondfolk som käreande, fördelade efter typ av fall och utfall.

Typ av fall/utfall	Husbondfolk vann	Husbondfolk förlorade	Oklart	Summa
Lämnat tjänsten	6	7	6	19
Olaga städsel, lockande	7	3	2	12
Övrigt	12	2	4	18
Summa	25	12	12	49

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

De fall som husbondfolk drev i rätten rörde tämligen spridda anklagelser, vilket visas i tabell 6.4. Den vanligaste typen av fall var att husbondfolk stämde en dräng eller en piga för att ha lämnat sin tjänst i förtid eller för att inte ha inställt sig. Men husbönder stämde också andra personer i ärenden som hade med tjänstefolk att göra, vilket var det vanliga i den typ av fall som i tabell 6.4 karaktäriseras som olaga städsel eller lockande av annans tjänstehjon. Det rörde sig om fall som avspeglade en konkurrens om arbetskraften, till exempel när en husbonde stämde en dräng eller en piga för att ha förlupit sin tjänst och en annan husbonde för att ha tagit emot tjänstefolket.⁴¹⁰

Tabell 6.5. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om tjänstefolk som blivit vräkta ur sin tjänst, fördelade efter käreande, svarande samt utfall.

Anklagelse/utfall	Tjänstefolk vann	Husbondfolk vann	Oklart	Summa
Dräng anklagade husbonde	0	2	2	4
Piga anklagade husbonde	1	1	1	3
Summa	1	3	3	7

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

⁴¹⁰ Se t.ex. GLA Ås HR A1:a vol. 84 ST 1821 8 maj nr 104 forts. HT 1821 6 okt. nr 87 forts. vol. 85 VT 1822 6 mars nr 73; vol. 86 VT 1823 20 mars nr 154 forts. 27 mars nr 206 forts. ST 1823 28 maj nr 43 forts. 2 juni nr 103.

Husbonden hade enligt lagstiftningen rätt att driva tjänstehjon ur tjänsten om de inte uppförde sig eller arbetade så väl som husbonden krävde och det kunde överklagas av tjänstefolket om de ansåg att de blivit felaktigt vräkta. Det var dock inte en särskilt vanlig anklagelse i Ås häradsrätt. Endast sju fall har identifierats, vilkas fördelning framgår av tabell 6.5. Fallens fördelning över tid återfinns i tabell 4.1. Av de sju fall där tjänstefolk stämde husbönder för olaga uppsägning var det bara ett där tjänstehjonet uttryckligen fick rättens ord på att hon blivit vräkt och att det var ett felaktigt tillvägagångssätt.⁴¹¹ Bland de övriga slutade hälften med att rätten fastslog att det inte skett någon olaga vräkning⁴¹² och hälften slutade med förlikning eller med att målet avstods på ett eller annat sätt.⁴¹³ Det finns dock exempel på andra fall där ett indirekt godkännande av uppsägningen syns, såsom ett fall från 1798, då drängen krävde inestående lön, och även menade sig ha blivit obefogat vräkt från tjänsten. Men då husbonden sade att han varit ”gensträfvig” och dessutom överfallit förvaltaren på gården accepterade rätten det som godkända skäl för uppsägning.⁴¹⁴ År 1810 var det en dräng som hade blivit uppsagd på grund av att han först förlupit tjänsten, en uppsägning som godkändes av rätten.⁴¹⁵ I ett fall från 1840, där drängen fått barn med husbondens dotter och krävde ersättning för att ha blivit vräkt i förtid och för resterande lön, dömde rätten till husbondens fördel och ansåg att han hade gjort rätt som vräkt drängen och att denne, på grund av sitt betedande, inte heller kunde förvänta sig resterande lön.⁴¹⁶ I ett fall från 1852 menade rätten att det var fel av husbonden att säga upp pigan efter ett halvår, även om husbonden menade att det var en önskan hon hade gett uttryck för.⁴¹⁷ Även i ett fall från 1830 angav rätten att det var fel av husbonden att inte ta tillbaka drängen, som efter en tids sjukdom åter hade inställt sig i tjänst.⁴¹⁸

---

411. GLA Ås HR A1:a vol. 115 VT 1852 22 jan. nr 64 forts. ST 1852 5 maj nr 47.

412. GLA Ås HR A1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan. nr 22; vol. 103 VT 1840 17 jan. nr 69; vol. 116 HT 1853 7 okt. nr 116 forts. vol. 117 VT 1854 18 jan. nr 25.

413. GLA Ås HR A1:a vol. 62 ST 1799 14 juni nr 108; vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161; vol. 98 VT 1835 20 mars nr 78 forts. ST 1835 10 juni nr 45.

414. GLA Ås HR A1:a vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 60.

415. GLA Ås HR A1:a vol. 73 ST 1810 16 maj nr 125 forts. HT 1810 5 okt. nr 44 forts. vol. 74 VT 1811 25 jan. nr 20 forts. ST 1811 9 maj nr 30.

416. GLA Ås HR A1:a vol. 103 VT 1840 17 jan. nr 69.

417. GLA Ås HR A1:a vol. 115 VT 1852 22 jan. nr 64 forts. ST 1852 5 maj nr 47.

418. GLA Ås HR A1:a vol. 93 VT 1830 28 jan. nr 73 forts. ST 1830 5 maj nr 21 forts. 19 maj nr 141.

En tolkning av det knapphändiga materialet är att det inte var så allvarligt för ett tjänstehjon att avskedas i förtid. När lite tid hade förflutit, och tjänstehjonet sannolikt skaffat sig en annan tjänst eller sysselsättning, var det acceptabelt att avstå från att driva målet. I vissa fall ersattes dock tjänstehjonet med pengar som en uppgörelse i godo. Utifrån domstolsmaterialet tycks både våld och innehållande av lönen ha varit vanligare sätt att hantera tjänstefolk som inte uppförde sig på önskvärt sätt, än vräkning. Ur ett institutionellt perspektiv kan årstjänsten förstås utifrån spårbundenhet. Det var en så stark sedvänja – både i formella och informella institutioner – att det helt enkelt var svårt att tänka utanför den, och det krävdes tämligen kraftiga utmaningar mot husbondemakten för att husbönder skulle säga upp sitt årsanställda folk. Ur husböndernas perspektiv hade detta förhållande två sidor: å ena sidan upplevelsen av arbetskraftsbrist, som kunde innebära att en husbonde som fått tag i ett tjänstehjon inte var beredd att säga upp hjonet även om arbetet inte utfördes helt till belåtenhet, och å andra sidan det moraliska arrangemanget, där den kontrakterade årstjänsten betydde ett ansvar för en hushållsmedlem som gick utöver arbetets utförande. Ansvar för ett felande hjon föll också i viss utsträckning på husbonden själv. Konflikter mellan tjänstefolk och husbönder var ett vanligt tema i den didaktiska litteraturen, och även om olika författare hade olika åsikter om huruvida det kunde vara legitimt att avskeda ett besvärligt tjänstehjon i förtid, eller om det skulle ske först vid uppsägningstiden, så var rösterna relativt samstämmiga i vad som var det verkningsfulla medlet för att avhjälpa konflikter, nämligen husbondens och matmoderns goda uppförande och föredöme. Genom ett mildt och vänligt bemötande och rättvist hanterande skapade det goda husbondfolket harmoni i sitt hushåll – oavsett vilka tjänstefolk de fått tag på. Genom att hålla tjänstefolket på armlängds avstånd skulle husbondfolket undvika att göra sig till måltavla för lögnare och lismående beteende, och genom att leda arbetet rationellt och rättvist skulle de sätta sig i respekt som en god fader eller moder. Det innebar också att ha överseende med mindre fel och brister hos tjänstefolket – men det tjänstefolk som trots detta goda bemötande betedde sig illojalt måste avskedas.⁴¹⁹

De tillfällen där de uppsägningsärenden som hamnade i Ås häradsrätt grundade sig på regelrätta konflikter begränsades till fall där husbonden var en

---

419. Rönigk (1754) s. 36-40; Brauner (1761) s. 6; Verax (1778) s. 901; *Den af Gud belönta troheten hos en redelig tjenste-piga...* (1792) s. 14; *Et ord til husbönder och matmödrar som ästunda godt tjenstfolk* (1798) s. 5; Brisman (1799) s. 60-61; Witting (1806) s. 108-109; Lorentzon (1831) s. 57-60, 64-68; *Den dåliga matmodern, motstycke till de dåliga pigorna* (1832) s. 3, 11-12; Bergman (1838) s. 269; Elsner (1838) s. 77-79.

ståndsperson.⁴²⁰ Upprörda känslor och skällsord förekom även mellan tjänstefolk och husbönder utan titel, men ledde då inte till uppsägning. Om det berodde på att förmögnare husbönder hade lättare att hitta nya tjänstefolk, om relationen var mer känslig och tjänstefolket kanske mindre uppoffrande, eller om det helt enkelt är en slump då materialet är så litet, är svårt att säga säkert. Men om man samtidigt tittar på andra aspekter av rättsfallen menar jag att det verkar sannolikt att hushåll där parterna var närmare varandra kännetecknades av större frihet. Däremot menar jag inte att det ska tolkas som en familjerelation, snarare tvärtom. Tack vare att tjänstefolket kunde ha viss frihet att syssla med sina egna affärer och skapa en bas för sitt framtida liv, efter tjänstefolkstiden, så kunde också konfliktnivån hållas nere.

Husbondfolket hade formell – om än kraftigt kringskuren – rätt att säga upp tjänstehjon som misskötte sig, men den rätten var inte ömsesidig så som stadgorna var formulerade. Det tjänstehjon som lämnade sin plats i förtid stod utan laga försvar och kunde dels hämtas tillbaka till hushållet med tvång, dels jagas och dömas som lösdrivare, varför det vore rimligt att anta att tjänstefolkets drivkrafter att lämna sin tjänst i förtid skulle vara svaga. Så var dock inte riktigt fallet, och detta trots att en relativt stor del av fallen rörande avvikande från tjänsten avdömdes till husbondfolkets fördel eller slutade med att tjänstehjonet tillbakafördes med tvång.

Tabell 6.6. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om tjänstefolk som lämnat sin tjänst i förtid eller ej inställt sig i tjänst, fördelade efter kärke, svarande samt utfall.

Anklagelse/utfall	Husbondfolk vann	Tjänstefolk vann	Oklart	Summa
Husbonde anklagade dräng	4	3	3	10
Husbonde anklagade piga	2	4	2	8
Matmoder anklagade dräng	0	0	1	1
Matmoder anklagade piga	0	0	0	0
Summa	6	7	6	19

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

Det förekom nästan tre gånger så många fall av att tjänstefolk lämnat tjänsten i olaga tid eller ej inställt sig i tjänsten i tid, som att husbonden drivit tjänste-

420. GLA Ås HR A1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan. nr 22; vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161.

folket ur tjänsten i olaga tid, vilket framgår av tabellerna 6.5 och 6.6. Denna fördelning kan också sägas stämma överens med vilken tyngdpunkt som lades på respektive brott i tjänstehjonsstadgorna. Lagstiftarna var nämligen mer bekymrade över risken för olaga avvikande än risken för olaga uppsägning. Möjligen kan det tolkas som att husbönder var mer måna om att behålla sitt tjänstefolk än vad tjänstefolk var måna om att behålla sin plats, vilket i så fall stämmer överens med tanken om arbetskraftsbrist – det vill säga att det inte var särskilt svårt för tjänstefolket att få en ny plats, utan svårare för arbetsgivare att få nytt tjänstefolk. Relativt många av de fall som rörde olaga uppsägning eller att ha lämnat tjänsten i förtid bestod av oenighet om vilka villkor parterna gjort upp om.

Tjänstehjon hade i princip ingen rätt att lämna tjänsten i förtid, även om det i och med stadgan från 1805 öppnades upp för möjligheten att lämna tjänsten om husbonden inte uppfyllde sina plikter i form av kost och husrum. Flera av de fall där tjänstehjon blev anklagade för att ha lämnat tjänsten i förtid tycks handla om att tjänstehjonet trots sig ha fått löfte om att flytta. Rätten krävde bevis på ett sådant löfte för att acceptera avvikandet. I tre fall år 1821 angav två drängar och en piga att de fått löfte om att flytta, och en av drängarna menade dessutom att han hade blivit oskyldigt slagen, men rätten dömde dem för att ha förlupit tjänsten.⁴²¹ Även 1823 förekom ett fall där drängen hade lämnat tjänsten på grund av misshandel, men här hade ”ransakning funnit vara uplyst att Magnus Gustafssons [husbonden] upförande emot hustru barn och tjenstefolk är så våldsamt och orättvist att Sven Larssons [drängen] öfvergifvande af sin tjenst syns föranledt af skäligen anledning”.⁴²² En allmänt omvittnad grymhet från husbondens sida ansågs vara skäl för att lämna tjänsten i förtid.

Även i 1812 års dombok finns ett exempel på att mycket svåra förhållanden angavs som accepterade skäl att flytta i förtid. Drängen Håkan Persson blev illa hanterad av sin husbonde, och några veckor före mickelsmässan även överfallen av honom, och då hade han begärt ut sin lön och fått tillåtelse att flytta. Men husbonden Petter Hansson hade efterlyst honom och begärt att få honom hämtad tillbaka och han hade angett till landsfiskalen att drängen flyttat olovligen. Men när rätten tog upp fallet hade husbonden inlämnat en skrift där han menade sig lida av det han i sin egenhändig författade skrift

421. GLA Ås HR A1:a vol. 84 ST 1821 5 maj nr 63 forts. 8 maj nr 102 forts. 15 maj nr 137; ST 1821 5 maj nr 64 forts. 8 maj nr 103 forts. 15 maj nr 138; ST 1821 8 maj nr 104 forts. HT 1821 6 okt. nr 87 forts. vol. 85 VT 1822 6 mars nr 73.

422. GLA Ås HR A1:a vol. 86 VT 1823 20 mars nr 156 forts. 27 mars nr 208.

kallade ”ura och Swaghet”, vilket tycks åsyfta någon form av psykiska problem (yra, yrsel) för han hade inte kunnat ta hand om sitt hushåll och även blivit satt under förmyndare. Nu när han åter var vid sitt fulla förnuft ångrade han bland annat detta att han angett sin dräng för landsfiskalen och drog således tillbaka sin anklagelse.⁴²³

Två mer renodlade fall av att ha lämnat tjänsten i förtid på grund av missnöje med själva tjänsten snarare än på grund av missförstånd, där tjänstehjonen dömdes för detta, har hittats. Ett gällde en dräng som år 1838 lämnat tjänsten då han ”en dag fick sin så kallade morgonbit för sent”, och ett gällde en piga som 1851 menade sig ha ”tilldelats så dålig kost, att svaranden [pigana] icke ansett sig derwid kunna uthärda af hvilken anledning svaranden säga sig hafwa fattat beslutet att förlöpa tjensten”.⁴²⁴ Det senare fallet hade enligt lagstiftningen kunnat vara skäl för att lämna tjänsten i förtid, men det krävdes uppenbarligen ganska mycket, både i form av uppenbart dålig behandling och i form av vittnen, för att tjänstefolk enligt häradsrätten skulle ha rätt att lämna sin tjänst i förtid. Det som tydligast avviker från lagstiftningen är att både husbönder och tjänstefolk hänvisade till uppgörelser om rätten att flytta, trots att de egentligen inte hade rätt att träffa sådana uppgörelser, vilket har diskuterats ovan.

Däremot framgår det i domarna att husbönderna inte sällan var missnöjda, eller i alla fall påpekade saker som väckt deras missnöje, när de blivit stämde av sina tjänstehjon. Det kan förstås ses som en naturlig reaktion, som ett försvar när man blir stämd, men att detta missnöje inte föranlett en stämning från husbondens sida utan framkom först när tjänstehjonet stämt husbonden, tyder på husböndernas ovilja att stöta sig med eller riskera att förlora sitt tjänstefolk.⁴²⁵ I ett fall år 1798 var det drängen som stämde husbonden för att han bara fått ut hälften av den avtalade lönen, men under processens gång framkom det att drängen bara hade arbetat ett halvt år, därför att husbonden menade att drängen misshandlat husbondens brorson, som förvaltade ägor, och att husbonden därför drivit drängen ur tjänsten. Drängen menade dock att han blivit orättfärdigt driven ur tjänsten. När drängen under ed skulle svära sig fri från misshandeln framkom det att han hade svag insikt i kristendomen och därför inte kunde tala under ed, så den saken sköts fram till nästa ting. Rätten

423. GLA Ås HR A1:a vol. 75 VT 1812 1 feb. nr 149 forts. ST 1812 6 maj nr 67.

424. GLA Ås HR A1:a vol. 101 VT 1838 23 feb. nr 104; vol. 114 VT 1851 22 jan. nr 49.

425. GLA Ås HR A1:a vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161; vol. 90 VT 1827 17 jan. nr 41 forts. ST 1827 3 maj nr 33 forts. 9 maj nr 136; vol. 109 ST 1846 8 maj nr 61 forts. HT 1846 17 sept. nr 39 forts. vol. 110 VT 1847 19 jan. nr 11 forts. ST 1847 6 maj nr 24 forts. HT 1847 21 sept. nr 36.

dömde dock drängen att betala tillbaka en del av lönen, eftersom han redan hade fått mer än vad taxan tillät och dessutom bara hade arbetat ett halvt år. Uppenbarligen sågs avskedet som befogat, men med tanke på att dräng och husbonde redan låg i konflikt om slagsmålet, tyder det på att drängen inte var särskilt rädd om sitt rykte som dräng inför kommande anställningar. Det intrycket förstärks av att han dessutom trodde sig självklart vara berättigad till hela lönen, trots att den översteg den stadgade.⁴²⁶

Johannes Andersson vräktes från sin tjänst hos mjölnaren Gustaf Andersson redan efter åtta dagar, och för detta stämde drängens far mjölnaren, så att han skulle betala ut lön för resterande tjänsteåret, ersättning för föda samt ge drängen orlovssedel. Mjölnaren hade ingett ett intyg till rätten där han skrev att drängen varit för vek för det arbete han skulle uträtta. Domstolen uttalade sig aldrig om huruvida vräkningen varit tillåten eller inte, då fadern efter uppskov för vittnens inkallande angav att han avstod målet. Drängen fick ut sin orlovssedel, men någon ersättning för lön eller föda nämndes inte.⁴²⁷ Inte heller i fallet där Andreas Jonasson, förmyndare för pigan Maria Håkansdotter, stämde hennes förre husbonde, sekreteraren Henric Carl Elers, för att han skulle ha vräkt henne i olaga tid uttalade sig rätten om huruvida vräkningen var korrekt, då käranden drog tillbaka sin stämningsansökan efter uppskov. I rätten fick parterna med konkreta exempel visa hur de såg på rimligheten i sitt respektive agerande. Husbonden menade att han avskedat pigan dels för att hon hade varit ”stursk och otidig” mot honom, dels för att hon inte fullgjort sina plikter i ladugården. Han påpekade särskilt att hon trots upprepade befallningar om att ge korna varmt eller ljummet vatten hade gett dem iskallt vatten och därigenom fördärvat korna. Håkansdotter försvarade sig och menade att hon alltid varmt vattnet och sedan låtit det stå i fåhuset där det inte kunde bli iskallt, men i en utfrågning av ett vittne framkom att hon i alla fall vid ett tillfälle gett dem kallt vatten, då hon på grund av andra sysslor inte hade hunnit med annat. Av vittnesförhören framkom också att hon då och då delat ut bröd till andra, till exempel till en torpare som kommit till gården för dagsverke och till en dräng som sulat hennes skor, men ingen lyckades visa annat än att det var som pigan själv sade, att det var från hennes egen tilldelade ranson. Husbonden begärde därför uppskov för att med ytterligare vittnen visa att hon verkligen hade varit stursk, men vid andra tillfället hade som sagt käranden valt att avstå målet, av skäl som inte framgår i domstolsprotokollet.

426. GLA Ås HR A1:a vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 60.

427. GLA Ås HR A1:a vol. 98 VT 1835 20 mars nr 78 forts. ST 1835 10 juni nr 45.

Fallet behandlades dock utförligt med många och långa vittnesmål, varför det blir möjligt att se de skäl som parterna ansåg vara centrala för att motivera eller ogiltigförklara en vräkning i förtid. Pigan hade, när Elers sagt till henne att lämna sin tjänst, tagit sig till förre nämndemannen Lars Larssons hus och bett honom att följa med till Elers och övertala denne att återta henne i sin tjänst. Larsson, som inkallats som vittne vid rättegången, hade inte velat göra det då kvällen var sen, utan uppmanat henne att gå tillbaka och be Elers igen och därefter återkomma till Larsson om det inte fungerade. Följande morgon återkom Håkansdotter till Larsson och nu följde han och ytterligare en person med henne till Elers, men när Elers fick syn på sällskapet blev han förargad. Larsson frågade om Håkansdotter stulit eller varit otrogen, men det kunde Elers inte anklaga henne för, utan han sade bara att hon varit stursk. Håkansdotter fick plocka ihop sina saker, och Larsson föreslog att Elers skulle titta igenom hennes saker för att se om hon hade stulit något, men det brydde han sig inte om. Det framgår i diskussionerna att Larsson förstod sin roll som vittne redan när han blev tillfrågad om att följa med Håkansdotter, och det var sannolikt därför han upprepade gånger frågade om stöld eller otrohet, eftersom han visste att det var skäl som räknades som giltiga för en förtida uppsägning.⁴²⁸ Ett annat exempel där rätten uttryckligen menade att vräkningen varit lagligt motiverad, var det fall då en dräng fått barn med husbondens dotter.⁴²⁹

Dessa fall utgjorde dock undantag; det vanligaste var att inga skäl som tjänstefolket angav accepterades som giltiga för att lämna tjänsten i förtid. Det var heller inte rent praktiskt särskilt lätt att lämna sin tjänst – vart skulle ett förrymt tjänstefolk ta vägen? Den som hjälpte en person att lämna sin tjänst i förtid, liksom den som tog emot denne, kunde också bli dömd.⁴³⁰ Även den som blev friad, som de som hjälpt drängen Sven Larsson att rymma från den våldsamme husbonden Magnus Gustafsson, tog en risk att bli stämd i efterhand.⁴³¹ Dessutom hade husbonden rätt att få hjälp av kronobetjäningen för att handgripligen hämta tillbaka den förrymde – även innan målet var avgjort. När husbonden Anders Johansson stämde sin dräng Nils Magnusson för att ha lämnat sin tjänst i förtid så var drängen inte närvarande i rätten, varför uppskov

428. GLA Ås HR A1:a vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161.

429. GLA Ås HR A1:a vol. 103 VT 1840 17 jan. nr 69.

430. GLA Ås HR A1:a vol. 84 ST 1821 5 maj nr 63 forts. 8 maj nr 102 forts. 15 maj nr 137; vol. 84 ST 1821 8 maj nr 104 forts. HT 1821 6 okt. nr 87 forts. vol. 85 VT 1822 6 mars nr 73.

431. GLA Ås HR A1:a vol. 86 VT 1823 20 mars nr 156 forts. 27 mars nr 208.

beviljades. Men domstolen betonade att om Johansson ville ha tillbaka sin dräng så hade han rätt att begära handräckning av kronobetjäningen.⁴³²

Även om rätten inte krävde fördragsamhet med erkänt våldsamma husbönder, så var en beryktad husbonde inget accepterat skäl till att lämna sin tjänst i förtid eller till att inte inställa sig i den. Drängen Hans Kråka stämdes av sin tilltänkte husbonde, sergeanten Axel Hedberg, för att inte ha inställt sig i tjänsten som de gjort upp om, och Kråka erkände ”at han wäl tagit städja och bordt gå i Kär:s [kärändens, Hedberg] tjenst; men när alla skrämt honom, at han hos Kär. icke får tilbörlig mat och illa blifwer handterad, har han sig icke instält”. Istället hade Kråka arbetat för andra och dessutom stulit, vilket han dömts och straffats för.⁴³³ Pigan Maria Andersdotter hade inställt sig i sin tjänst, men rymde redan efter tre dagar, då hon menade sig ha fått så dålig kost hos sin husbonde, komminister A. Ryman, att hon inte kunde uthärda situationen. Eftersom inga vittnen fanns och pigan inte heller begärde uppskov för att inkalla sådana gick rätten på husbondens linje, när han menade att detta var ogrundat, och dömde henne till böter.⁴³⁴ Att det kunde accepteras att ett tjänstehjon rymde från en omvittnat våldsam husbonde ska heller inte tas till intäkt för att domstolen hade en negativ syn på aga – tvärtom förekom flera fall där tjänstehjonet menade sig ha blivit misshandlat, men där rätten ansåg att det inträffade föll inom ramen för den lagstadda agan, vilket diskuteras mer i kapitel åtta.

Dessa förhållanden utgör en del av den syn på tjänstefolkskontraktet som framträder här: årstjänsten var ett centralt fundament i tjänstefolksinstitutionen, och att tjänstefolk mitt under året blev lediga utgjorde ett hot mot den ordningen. Även i situationer där parterna var överens om att skiljas åt hade rätten invändningar, men det var för de förtida lämningarna som de hårda straffen utdelades – här är det tydligt att makten över hur relationen skulle gestalta sig låg hos husbondfolket. Lagstiftarna såg till att husbönder inte skulle riskera att bli sittande med tjänstehjon som kostade dem pengar, om de verkligen inte kunde göra något arbete eller inte betedde sig underdånigt, eller för den delen om husbondfolkets omständigheter förändrades. Tjänstefolket hade rätt till lön, orlovssedel och att byta tjänst efter ett år – men hur relationen skulle gestalta sig, det skulle husbondfolket bestämma.

432. GLA Ås HR A1:a vol. 44 ST 1781 11 juni nr 62 forts. HT 1781 20 okt. nr 31.

433. GLA Ås HR A1:a vol. 57 ST 1794 18 juni nr 98.

434. GLA Ås HR A1:a vol. 114 VT 1851 22 jan. nr 49.

Folkbrist och tjänstetvång: sammanfattande diskussion

I detta kapitel har diskuterats hur tjänstefolkssystemets arbetsrelationer förstods och konstruerades, hur mäns och kvinnors arbetskraft värderades och vilket förhandlingsutrymme som pigor och drängar hade. Det främsta resultatet är att drängar hade större förhandlingsutrymme och fler alternativ än pigor, vid anställning, i tjänstepositionen och i upptagandet av alternativa sysselsättningar. Drängar var mer eftersökta som arbetskraft, vilket framgår av de ansökningar som husbönder lämnade till häradsrätten, och bristen på drängar upplevdes som mer påtaglig än bristen på pigor. Det betyder inte att pigor inte alls hade något förhandlingsutrymme; i flera rättsfall framträder bilden av husbönder som synnerligen måna om att få behålla sina pigor. Samtida debatter har också visat att en del författare förstod gifta kvinnors arbetskraft som ett tillskott till makens arbetskraft, medan den ogifta pigans arbetskraft bedömdes som individuell. Det bidrar till en förståelse för hur den agrara revolutionens förändringar kan se olika ut, beroende på om män och kvinnor studeras var för sig eller som en enhet där mannens sysselsättning definierar hushållet.

Bestämmelserna om laga försvar var inga tomma paragrafer; drängar dömdes till krigstjänst för att ha underlåtit att skaffa sig årstjänst. Denna situation skapade en osäkerhet, samtidigt som rättsfallen tyder på att drängar och husbönder förde förhandlingar som möjliggjorde en större flexibilitet än vad lagstiftningen egentligen tillät. Pigor kunde förhandla genom att ställa husbönder emot varandra under anställningsperioden och kunde således förhandla om sina tjänster, men drängar kunde också förhandla inom sina tjänster, både vad gällde arbetets förläggande och vinsternas fördelning. Tack vare att tjänstefolket kunde ha viss frihet att syssla med sina egna affärer kunde konfliktnivån hållas nere. Men dessa egna affärer visar snarare på att tjänstefolket försökte lägga grunden för ett framtida liv utanför tjänstefolkspositionen, än på att relationen uppfattades som en familjerelation byggd på ömsesidighet. I rättsfallen framträder också en bild av att den makt över hur relationen skulle gestaltas som föreskrevs husbönderna i stadgorna också hade visst inflytande på de verkliga relationerna.

Jag menar att betydelsen av tjänstetvånget har underskattats, då det innebar att obesuttna framtogs möjligheten att välja sin försörjning. Det var tillgången till respektive avsaknaden av produktionsmedlen, den i agrarsamhället helt avgörande maktbasen jordtillgång, som skapade positionen tjänstefolk. Även om det inte utgjorde en klass i betydelsen att det var en livslång sysselsättning som gick i arv till nästa generation, så var det ett antagonistiskt förhållande som både legalt och ekonomiskt baserades på makten över produktionsmedlen.

Utifrån Scott menar jag att den reciprocitet som finns i tjänsteförhållandet inte ska ses som ett tecken på icke-exploatering, utan tvärtom, som ett tecken på just ett ojämnt förhållande. Just för att tjänstefolket tillförsäkrades rättigheter kunde förhållandet – inom de legala ramarna – ha legitimitet.

7. Kontanta medel, fötterna under eget bord eller en värdig begravning? Tjänstefolkets avlöning och belöning

Den övergripande utvecklingen under den agrara revolutionen innebar att daglönearbete och andra typer av sysselsättning ökade mer än antalet tjänstefolk. Det innebar att kortare kontrakt och kontantlön blev mer framträdande på den agrara arbetsmarknaden även om tjänstetvång, årstjänst och naturallöner fortsatt utgjorde viktiga delar. Men också för tjänstefolket var den kontanta lönen en viktig del av kontraktet och positionen, även om naturallönen i form av kost, logi och kläder utgjorde den större delen av avlöningen. Den av avhandlingens övergripande frågor som avhandlas här lyder: Hur kan det förindustriella tjänstefolkssystemet förstås mot bakgrund av framväxten av en mer modern och friare arbetsmarknad samt en mer feminiserad tjänstefolkposition från andra halvan av 1800-talet? Detta diskuteras utifrån följande delfrågor: Hur avlönades och belönades tjänstefolk, och hur förhandlade parterna om löner och andra rättigheter? Hur legitimerades tjänstefolkssystemets ofriheter? Den teoretiska ingången handlar om huruvida argument och handlings sätt kring löner tyder på en uppfattning om en moralisk ekonomi, där makten över produktionsmedlen och möjligheten att bli sin egen var viktigare än högre lön, eller om det snarare fanns inslag av en mer renodlad intressekamp mellan de emottagande tjänstefolkerna och de löneutbetalande husbondfolken, som kan förknippas med industrialisering och en mer uttalad löneförsörd arbetarklass. Börje Harnesk för fram teorin om att emottagande av penninglöner i sig innebar en underkastelse och att tjänstefolk hellre förhandlade fram andra sätt att bli avlönade, såsom möjligheten att arbeta för sig själv en del av tiden.⁴³⁵ Också lagstiftningens formuleringar pekade i den riktningen, då dess förbud mot att låta tjänstefolket ta del av någon vinstdrivande verksamhet, såsom en andel av jordbrukets överskott, kan förstås som att en sådan avlöningsmetod kunde vara av intresse för tjänstefolk och husbondfolk. I detta kapitel kommer diskussioner om lön och belöning att analyseras, dels utifrån den konflikt som har identifierats i

---

435. Harnesk (1990) s. 141-148.

tidigare forskning gällande om den agrara arbetskraften föredrog att avlönas kontant för kortare kontrakt eller att ha tryggheten av årslång försörjning,⁴³⁶ dels utifrån James C. Scotts teori om moralisk ekonomi, där värderingen av frihet respektive trygghet spelar en avgörande roll. Utifrån föreställningar om en moralisk ekonomi skulle trygghet och självbestämmande värderas högre än vinstmaximering i form av till exempel högre lön.⁴³⁷ Jag kommer här att visa att tjänstefolkets kamp för sin rätt till kontantlön bör förstås i ljuset av detta – men inte så att trygghet och självbestämmande sattes i motsättning till kontantlön, utan så att kontantlön användes för att möjliggöra trygghet och självbestämmande, eller kontroll över centrala resurser som den teoretiska utgångspunkten lyder. Lön och belöning analyseras också utifrån ett genusperspektiv, där möjligheten att genom avlöningen nå ökat handlingsutrymme kommer att visas ha varit större för män.

Den konflikt som lagstiftarna identifierade i relation till löner handlade om att det var brist på arbetskraft och att denna situation gav tjänstefolket för stort utrymme att kräva högre löner eller andra fördelar. Denna brist på folk ville lagstiftarna lösa med två sammanlänkade strategier: å ena sidan att tvinga försvarslösa och större delen av den unga befolkningen att ta årstjänst, å andra sidan att hindra bönderna från att anställa fler tjänstehjon än nödvändigt för produktionen.⁴³⁸ Det innebar att arbetskraftsutbudet ökade så att säga från två håll. Genom att dessutom sätta ett tak för de tillåtna lönerna skulle alla fördelar som arbetskraften genom denna bristsituation hade kunnat tillskansa sig, det vill säga lättare arbete genom fler tjänstehjon på samma gård eller högre löner och bättre villkor, hindras.⁴³⁹ Böndernas vinst blev att inte behöva hänga med i en lönestegring för att få tjänstefolk, men de kunde inte heller utnyttja de låga lönerna till att anställa fler, vare sig för att utöka sin jordbruksmark eller för sin bekvämlighet. Dessa regleringar begränsade marknadsmekanismernas möjligheter att styra tjänstefolkssystemet, vilket också identifierades av de författare som diskuterade arbetskraftens fördelning. Kapitlet bygger i

---

436. Kussmaul (1981) s. 120-124; Peterson (1989) s. 182; Harnesk (1990) s. 133. Se utförlig diskussion i kapitel två.

437. Scott, J.C. (1976) s. 35-36. Se diskussion i kapitel tre.

438. Montgomery (1933) s. 258.

439. Maxmilöner infördes i tjänstehjonsstadgan 1686 och upphörde i och med 1805 års stadga. Tjänstehjonsstadgan 1686 §7; 1723 §10; 1739 art. 5 §3; *Taxa på tjenstefolckets lön i Stockholms stad* (1723) (broschyren innehåller taxorna för alla län, inte bara för Stockholms stad); *Taxa, hwarefter tjenstefolcket kommer at städjas och lönas så i städerne som å landet* (1739). Se vidare analys av dessa bestämmelser i kapitel fem.

stor utsträckning på analys av de rättsfall som rörde lönefrågor, där parternas argument i frågor om lönens utbetalande står i fokus. Lön diskuterades förstås också i den didaktiska litteraturen, i lagstiftningen och i några fall i gårdsarkiven, och skillnaderna mellan de synsätt som återfinns i de olika materialen kommer också att adresseras.

Städjepenningen

När ett kontrakt gjordes upp om tjänst för det kommande året så var det centrala beviset på att en uppgörelse nåtts överlämnandet av städjan, eller städjepenningen. Städjepenningen var den del av kontantlönen som utbetalades i förväg, och det fanns bestämmelser om maxbelopp för städjan på samma sätt som för den övriga lönen.⁴⁴⁰ Den som hade mottagit städjepenning hade accepterat kontraktet så som det gjorts upp och var skyldig att träda i tjänst. Skulle kontraktet upplösas – vilket kunde ske under städslotiden – så skedde det genom att städjan återbetalades. Det var tillåtet, men naturligtvis inte särskilt uppskattat. Däremot kunde inte husbonden begära städjan tillbaka från en person som han hade städslat, för att han hade hittat någon annan som han hellre ville anställa, med mindre än att alla parter frivilligt gick med på det. På så sätt var städslotiden en lucka för tjänstefolket i den årslånga underordningen, då han eller hon kunde ställa olika husbönder emot varandra. Den möjligheten begränsades förstås av de stadgade maximilönerna, som diskuteras mer nedan, men också av husbondens hantering av den så kallade orlovssedeln. För att en ny arbetsgivare skulle ha rätt att städja en person genom att betala ut städjepenningen krävdes att denna person kunde uppvisa en orlovssedel från sin förra arbetsgivare, som bekräftade att personen var ledig det kommande året. Rätten att få ut sin orlovssedel var ovillkorlig, en husbonde eller matmoder fick inte hålla inne med den på grund av missnöje med tjänstefolkets arbetsinsats eller liknande. Men de detaljerade regleringarna kring hur ett hjon som ville säga upp sin plats skulle gå till väga om husbonde eller matmoder var bortrest, eller helt enkelt vägrade, antyder att det var ett förekommande problem – men också att rätten att få avtala om en ny tjänst var central för att upprätthålla legitimiteten för tjänstefolkssystemet. Därför kunde en dräng eller piga som inte lyckades få ut sin orlovssedel av ett motsträvigt husbondfolk ta hjälp av andra personer, som bevittnade hans eller hennes uppsägning, och därefter i

440. Se bilaga tre för de exakta nivåerna i Älvsborgs och Skaraborgs län.

laga ordning göra upp om en ny tjänst.⁴⁴¹ Några rättsfall visar på hur orlovssedeln och städjepenningen utgjorde vardera partens maktmedel, men också hur domstolen prioriterade rätten att få byta tjänst om det skedde korrekt, liksom hur städjan var beviset på ett kontrakts ingående.

Mottagande av tjänstefolk utan orlovssedel var något som kronobetjänterna försökte förhindra, och en vanlig typ av fall i häradsrätten var när någon anklagades för att ha lämnat tjänsten i olaga tid och någon annan anklagades för att ha tagit emot den personen utan orlovssedel.⁴⁴² Frågor om orlovssedelns utseende och innehåll, anklagelser om att någon skrivit en för positiv orlovssedel för ett mindre dugligt tjänstehjon och anklagelser om att ha givit ett alltför negativt omdöme om den utförda tjänstetiden, lyser däremot med sin frånvaro i mitt material. Det var säkert fall som kunde vara svåra att bevisa, men likväl var det en viktig fråga för lagstiftarna, och i den didaktiska litteraturen fanns en stark tilltro till att mer sanningsenliga orlovssedlar skulle avhjälpa många problem.⁴⁴³ Att döma av de orlovssedlar som hittats i gårdsarkiv tycks dock klagomålen på alltför informationsfattiga orlovssedlar ha haft visst fog för sig. Dessa var standardiserade och sällan negativa. I gårdsarkiven finns exempel på färdigtryckta blanketter för orlovssedlar där alla möjliga aspekter av hjonets vandel ska bedömas, men i den mån detta skedde var det sannolikt huvudsakligen på större gårdar, där någon form av förman utfärdade sedlarna, eftersom de krävde en större förtrogenhet med skriftspråket än vad som var vanligt förekommande.⁴⁴⁴ Ett betyg utfärdat vid Majoreberg år 1859 står ut i sitt negativa omdöme om en piga:

Pigan Amalia Johansdotter från Skaftön har tjenat hos mig såsom Ladugårdspiga sedan den 24 October sistlidet år och är från denna tjänst

441. Tjänstehjonsstadgan 1664 §4-6; 1686 §4-6; 1723 §5-8; 1739 art. 4 §2-8, art. 6 §1-2; 1805 art. 4, art. 6 §1-2; 1833 art. 4, art. 6 §1-2.

442. GLA Ås HR A1:a vol. 75 VT 1812 1 feb. nr 142 forts. ST 1812 13 maj nr 151; vol. 77 HT 1814 26 okt. nr 135 forts. vol. 78 VT 1815 20 feb. nr 203 forts. ST 1815 29 maj nr 212; vol. 84 ST 1821 5 maj nr 63 forts. 8 maj nr 102 forts. 15 maj nr 137; ST 1821 5 maj nr 64 forts. 8 maj nr 103 forts. 15 maj nr 138; ST 1821 8 maj nr 104 forts. HT 1821 6 okt. nr 87 forts. vol. 85 VT 1822 6 mars nr 73; vol. 86 VT 1823 20 mars nr 154 forts. 27 mars nr 206 forts. ST 1823 28 maj nr 43 forts. 2 juni nr 103; VT 1823 20 mars nr 156 forts. 27 mars nr 208; ST 1823 2 juni nr 113; nr 114; vol. 88 ST 1825 6 maj nr 92 forts. HT 1825 13 okt. nr 82 forts. 15 okt. nr 139.

443. Broocman (1736) s. 59; Rönigk (1754) s. 13; "Förslag til förbättringar af tjenstehjons stadgan" (1777) s. 596-599; *Tankar om husbönders och tjenstehjons borgerliga rätt* (1779) s. 21; *Et ord til husbönder och matmödrar som åstunda godt tjenstfolk* (1798) s. 7-9; Elsner (1838) s. 78.

444. GLA Häbergs egendom i Flo Socken (A 58) vol. 2; Tösslandagården (A530) vol. F4:1; Blombergs säteri (C170) vol. F2:1; Majorebergs räkenskapsbok (A605) vol. 1.

ledig den 24de nästkommande October; Jag kan icke vitsorda att hon besitter erforderlig duglighet såsom Ladugårdspiga, ty i sådan egenskap saknar hon både omdöme och nödig omtänksamhet, hvarjemte hon lider af sjuklighet och ett lätt retligt lynne. I öfrigt har hon under denna sin tjenstetid, så vidt jag wet, uppfört sig ärligt, troget och lydaktigt, samt warder hos en hwar till det bästa recommenderad.⁴⁴⁵

Även ett omdöme som helt uppenbart var mycket negativt avslutades med att pigan rekommenderades till var och en, vilket möjligen kan ses som ett tecken på att husbondfolket hellre såg till att bli av med tjänstefolk som inte uppfyllde förväntningarna, än att riskera stämning för alltför negativa omdömen.

Bild 7.1 Ett ovanligt negativt omdöme från Majoreberg, där pigan ändå rekommenderas för anställning. Texten finns utskriven i citatet ovan, s. 164-165. GLA Majorebergs räkenskapsbok A605, 1 vol. Författarens fotografi.

Pigan Amalia Johansdotter från Skottum har varit hos mig på
Ladugårdspiga sedan den 24 Oct. och har tillförlitligt i all afseelse
kunnat tjena ledigt den 24de nästkommande October. Jag kan
icke uttänka att hon besitter erforderlig duglighet såsom
gårdspiga, ty i sådan egenskap saknar hon både omdöme
och nödig omtänksamhet; hvarjemte hon lider af sjuk-
lighet och ett lätt retligt lynne. I öfrigt har hon under
denna sin tjenstetid, så vidt jag wet, uppfört sig ärligt, tro-
get och lydaktigt, samt warder hos en hwar till det
bästa recommenderad.
Ladugård S. Berg den 28 Julii 1859.
C. E. Heber

Bild 7.2. Ett exempel på en standardiserad formulering i orlovssedeln, från Blombergs säteri år 1856. Texten lyder: "Ladugårds Pigan Anna Jonsdotter har varit i min tjenst sedan d. 24 Oct. 1854, och har under denna tid uppfört sig troget och anständig, samt med villighet utträttadt hvad af henne befallt. Är ledig från min tjenst nästkommande 24 Oct. och recommenderas till det bästa. För årets Kronoutlagor ansvarar. Hönsäter d. 26 Julii 1856. Charlotta Hamilton född von Hofsten." GLA C170 Blombergs säteri vol. F2:1. Författarens fotografi.

Ladugårds Pigan Anna Jonsdotter har varit i min
tjenst sedan d. 24 Oct. 1854, och har under denna tid
uppfört sig troget och anständig, samt med villig-
het utträttadt hvad af henne befallt. Är
ledig från min tjenst nästkommande 24 Oct. och
recommenderas till det bästa. För årets Kronout-
lagor ansvarar. Hönsäter d. 26 Julii 1856.
Charlotta Hamilton
född von Hofsten

445. GLA Majorebergs räkenskapsbok (A605) vol. 1.

År 1830 stämde kaptenen och riddaren von Hackwitz sin dräng, Carl Persson, för att denne lämnat sin tjänst 20 dagar före den uppgjorda tiden, nämligen den 5 mars istället för vårfrudagen den 25 mars.⁴⁴⁶ Drängen menade emellertid att det inte rörde sig om ett formellt tjänstekontrakt, utan om en uppgörelse om arbete mot vilket han skulle få föda sin häst hos Hackwitz. När Hackwitz plötsligt dragit in fodret för Perssons häst, menade han sig vara berättigad att flytta eftersom uppgörelsen brutits. Att inget tjänstekontrakt fanns menade Persson framgick av att ingen städja betalats ut. Här stod ord mot ord, för Hackwitz menade att städja hade utbetalats och att det var detta som gjorde drängens beteende felaktigt. Han begärde och fick uppskov för att med vittnen bevisa att Persson fått städja. Vid nästa laga ting, när saken åter uppropades, anmäldes att parterna nått förlikning. Men att städjan var det relevanta beviset för huruvida ett tjänstekontrakt slutits eller ej var en uppfattning som delades av såväl husbonden och drängen som av domstolen.⁴⁴⁷

Att städjan utgjorde bevis på kontraktets upprättande kan också illustreras av ett domstolsärende från 1793. Per Persson stämde sin piga, Brita Jonasdatter, för att hon tagit emot städjepening av en annan husbonde, Lars Andersson, åtta dagar före larsmässan och för att hon inte hade sagt upp sig från tjänsten hos Persson innan hon tog städja i ett annat hushåll. Persson stämde också Andersson för att denne bett kronobetjäningen om hjälp att hämta Jonasdatter till den nya tjänsten. Men Lars Andersson menade att Brita Jonasdatter inte varit stadd som piga hos Persson, utan antecknad i mantalslängden som inhysesshjon, och därför trodde han sig inte ha gjort något fel. Pigan själv hade betraktat sig som uppsagd eftersom Per Persson hade börjat tala om att han inte skulle ha råd att ha henne kvar och hon hade då funnit för säkrast att se sig om efter en ny tjänst. Men när Per Persson senare kom med städja till Jonasdatter, tänkte hon sig i alla fall att hon skulle vara kvar. Då återlämnade hon städjan hon fått av Andersson, men inte till honom utan till Persson, som skulle förmedla den till Andersson, vilket han dock inte gjort vid tiden för målets behandlande. Två vittnen berättade att de sett Jonasdatter motta städja av Persson, och ett tredje vittne beskrev hur han hört ett samtal mellan Persson och Jonasdatters bror, där brodern förklarar sig nöjd med att Persson velat fortsätta ha hans syster i tjänst under kommande år. Domstolen menade att Persson var

446. Det var enligt stadgan inte tillåtet att sluta tjänstefolkskontrakt på kortare tid än ett år, eller andra tider än den fastslagna flyttningsdagen, även om vårfrudagen i mars var en vanlig flyttningsdag för till exempel torpare. I städerna, där halvårskontrakt var tillåtet för tjänstefolk var vårfrudagen den andra flytt dagen. Tjänstetiderna började dock luckras upp vid den här tiden, kort före den sista stadgan utkom år 1833, och åtminstone för män tycks det ha varit möjligt att sluta mer flexibla kontrakt utan att rätten invände mot det, vilket diskuterades i kapitel sex.

447. GLA Ås HR A1:a vol. 93 ST 1830 6 maj nr 65 forts. HT 1830 1 okt. nr 85.

rättmätig husbonde till Jonasdotter, eftersom hon inte sagt upp sig i laga tid eller blivit uppsagd, och därför skulle hon inte heller ha tagit städja hos någon annan. Däremot hade hon inte fått städja i tid av Persson för det nya året, och därför kunde inte domstolen bötfälla henne för att ha tagit emot städja från Andersson. Inte heller Andersson fälldes, eftersom det var korrekt att mantalslängden visade Jonasdotter som inhysesshjon och han därför inte kunde anses medvetet ha stätt Jonasdotter olovligen. Men rätten påpekade att den ”anser den för wärkeligit tjenstehjon, som af annan njuter städja och lön, ehuru den derföre uti mantalslängden icke blifwit anteknad, och sådant anteknande endast efter säkerheten för Krono utskyldernas betalande och icke utgör ett tjenstehjons egenskap”.⁴⁴⁸ Det var således städjan som konstituerade de rättigheter och skyldigheter som utgjorde tjänstehjonsförhållandet, inte noteringarna i mantalslängden, och vid tvister var det den som kunde bevisa korrekt utgiven och emottagen städja som var rättmätig husbonde/matmoder eller rättmätigt tjänstehjon.⁴⁴⁹

Utgivandet av orlovssedel och städjepenning var inte bara en affär mellan husbonde eller matmoder och tjänstehjon, utan också mellan husbönder. Andreas Lidman stämde både pigan Caisa Carlsdotter och hennes husbonde Nils Larsson enligt följande:

1. Pigan Caisa Carlsdotter i Apleberg, i påstående, att som hon godwilligt och med sin nu warande Husbondes Nils Larssons i Aplaberg bifall och samtycke af mig tagit städja till årstjenst som Piga nästa år, måtte blifwa lagligen ålagd inflytta hos mig i nämnde tjenst nästa flyttningstid och der tjena året öfwer samt dessutom böta för det hon, efter nära 3 månaders tid som hon städjan innehaft, samma tjenstehjons städja försökt återlemna samt dessutom ärsätta mine härigenom förorsakade rättegångskostnader.
2. Instämmes Nils Larsson i Aplaberg till samma Ting i påstående att han måtte böta: det han, först wid mitt buds tillfrågande gifwit ofwanbemälte piga Caisa Carlsdotter lof att taga tjenst till nästa år hwar hon hälst åstundar; fastän ingen då war tillstädes som kunde skrifwa Orlofsedel åt Pigan, och 2, sedan hon tagit städja af mig, skickat städjan åter samt söker behålla Pigan i sin tjenst sedan han gifwit henne lof taga städja af annan Husbonde och flytta och således icke sjelf warit i behof af hennes tjenst utan dymedelst förmodligen sökt göra mig härigenom ett illgrepp.⁴⁵⁰

448. GLA Ås HR A1:a vol. 56 HT 1793 14 nov. nr 126.

449. Se också GLA Ås HR A1:a vol. 57 ST 1794 18 juni nr 98; vol. 61 HT 1798 15 okt. nr 176; vol. 69 VT 1806 24 feb. nr 97 forts. ST 1806 14 juni nr 131 forts. HT 1806 6 nov. nr 68.

450. GLA Ås HR A1:a vol. 85 HT 1822 17 okt. nr 113 forts. vol. 86 VT 1823 15 mars nr 29.

Citatet innehåller flera av de centrala beståndsdelarna av tjänstefolkskontraktet. Pigan anklagades för att ha tagit emot städja som hon sedan efter tre månader, det vill säga efter att den tillåtna städslotiden upphört, försökt återlämna för att upplösa kontraktet. Käranden nämnde också orlovssedeln, och menade att han visst gjort sig övertygad om att pigan verkligen ämnade sig ur den förre husbondens tjänst och därmed var tillåten för käranden att städsla, men att ingen hade funnits som kunde utfärda orlovssedeln. Därmed hade käranden Lidman försatt sig i en osäker position, eftersom han kunde bli anklagad för att ha städslat ett tjänstehjon som inte kunde uppvisa sin orlovssedel, beviset om hennes ledighet. Dessutom menade käranden Lidman att husbonden Larsson inte alls hade behov av pigans arbetskraft, utan att han försökt kvarhålla henne i tjänsten för att skada Lidman, som hade behov av pigan. Larsson genstämde Lidman för att han städslat Larssons piga utan orlovssedel, och sedan diskuterades om Lidman kunde visa att Larsson ledigförklarat pigan trots avsaknad av orlovssedel. Två vittnen angav att de uttryckligen hört Larsson säga att Carlsdotter inte skulle vara kvar hos honom nästa år, vilket Lidman menade var så gott som en orlovssedel. Hur rätten såg på detta framgår inte, då Lidman begärde och fick uppskov för inkallande av fler vittnen, och parterna senare anmälde att de nått en uppgörelse som innebar att Larsson betalade en summa till Lidman och att de därefter avstod alla åtalpunkter. Troligen var pigan hela tiden kvar hos Larsson, eftersom hon aldrig flyttade till Lidman och denne i och med uppgörelsen avstod från sina anspråk gentemot henne.⁴⁵¹ Det centrala här är att möjligheten att säga upp sig från sin tjänst inte var beroende av husbondens samarbetsvilja. Det är svårt att veta pigans drivkrafter i det här ärendet; kanske ville hon helst vara kvar hos Larsson, men hade också hört det som vittnena hört – att han inte planerade att ha henne kvar – och tog då det säkra före det osäkra och accepterade städjepenning från Lidman. Eller så ville hon själv flytta men ångrade sig då Larsson uttryckte sin önskan att ha henne kvar, eller kanske höll han henne kvar med olika medel så att hon inte kom iväg till Lidman i tid. Ett liknande fall, som kanske mer än något annat avslöjar stor missämja mellan två ståndspersoner tillika husbönder, utspelade sig i Ås häradsrätt 1761 gällande rätten till drängen Per Swenssons arbetskraft. Hans husbonde, kyrkoherden och magistern Sven Fåglesten, anklagade inspektorn Schultz för att olagligen ha lockat Swensson ur Fåglestens tjänst och för att dessutom ha hotat och uttryckt sig otidigt mot Fåglesten. Drängen var också instämd för olovlig uppsägning, och han menade sig ha sagt upp

---

451. GLA Ås HR A1:a vol. 85 HT 1822 17 okt. nr 113 forts. vol. 86 VT 1823 15 mars nr 29.

sig i rätt tid, men ”warit nog enfalldig för at icke taga någre wittnesmål med sig wid det tillfället”. Kyrkoherden menade att ingen uppsägning skett, och eftersom varken drängen eller inspektorn kunde frambära något bevis på att orlovssedel utfärdats dömdes drängen till att stanna i kyrkoherdens tjänst. Vad gällde städjepenningen framkom också att den varit högre än tillåtet, vilket diskuteras mer nedan, men det var på grund av avsaknaden av orlovssedel som uppsägningen förklarades ogiltig.⁴⁵² Fallen visar på att orlovssedel och städjepenning uppfattades som de centrala delarna av kontraktets ingående, och på hur de kunde användas av de olika parterna.

Att husbönderna uppvisade en viss ovilja att utfärda orlovssedel berodde förstås på att ett tjänstehjon, i samma stund som han eller hon hade fått en sådan, kunde sluta uppgörelser med någon annan. En utfärdad orlovssedel kunde inte tas tillbaka, vilket några tjänstehjon visste att utnyttja i rätten. När pigan Maria Carlsdotter ville gifta sig med Axel Svensson rymde hon ur sin tjänst hos Andreas Håkansson, vilket fick denne att anklaga pigan för att ha lämnat sin tjänst i olaga tid. Han anklagade också Svensson för att ha lockat en annans piga att flytta, samt begärde kronobetjäningens handräckning för pigans återställande i tjänsten. Men i rätten kunde Carlsdotter visa att hon hade fått orlovssedel av Håkansson, och då ansåg rätten att alla hans vidare krav på pigan var obefogade.⁴⁵³ Pigan Maria Mårtensdotter krävde 1833 sin husbonde, fältväbeln Frölich, på inestående tjänstehjonslön, men han menade att hon hade anställts ”utan att accordera om någre löne willkor på annat sätt, än att lönen skulle bestå uti behöflige klädespersedlar, alt efter som jag fant henne förtjena, samt rättighet att 2 dagar i weckan få gå till Prästen i församlingen att läsa sig fram till H. Nattward”. Vid nästa tillfälle menade han också att hon varit så ung att hon inte kunnat förrätta alla sysslor som förväntades av en piga. Men Mårtensdotter lämnade in ”den af Svar. [svaranden, husbonden] för henne den 24 Oct. sistl. år utfärdade orlofsedel, som innehåller, att hon i allo fullgjort sina tjensteåligganden” och med det ansåg rätten att det inte fanns några tveksamheter: pigan hade rätt till den lön som var allmän på orten och dessutom till ersättning för rättegångskostnader, då hon inte borde ha behövt

452. GLA Ås HRA1:a vol. 24 HT 1761 17 sept. nr 37 forts. 18 sept. nr 44.

453. GLA Ås HRA1:a vol. 86 VT 1823 20 mars nr 154 forts. 27 mars nr 206 forts. ST 1823 28 maj nr 43 forts. 2 juni nr 103.

föra sin sak till tinget.⁴⁵⁴ Att inte ha fullgjort sin tjänstetid kunde vara ett legitimt skäl att neka ett tjänstehjon dess orlovssedel, men annars skulle den utfärdas.⁴⁵⁵

Husbönder hade ett intresse av att städsla tjänstefolket före den lagenliga tidpunkten för att försäkra sig om att få tag i folk, samtidigt som de då utsatte sig för risken att tjänstefolket skulle utnyttja sin trygghet i att redan ha en anställning till att leta efter bättre alternativ. Irritationen över detta fick husbonden, tillika länsmanen, C.A. Lundgren att 1798 stämma sin dräng Swen Andersson för att ha tagit städja i olaga tid, vilket i det här fallet innebar i juli, trots att det enligt 1739 års legostadga inte fick ske före larsmässan den 10 augusti. En sådan stämning innebar att Lundgren själv blev tvungen att erkänna att han gjort sig skyldig till olaga städjande – det var inte bara emottagande, utan också utgivande, av förtida städjepenning som var lagstridigt. Men Lundgren ville också ha ersättning för den skada han lidit då drängen senare återburit städjan och istället låtit städsla sig hos en annan husbonde. Rätten dömde både drängen och husbonden till böter för olaga städjande, men tog ingen hänsyn till Lundgrens krav om ersättning för liden skada.⁴⁵⁶ I ett liknande fall år 1763 anklagades drängen Hans Håkansson för att ha återburit städjan efter städsloperiodens slut, men vid rättens behandling visade det sig att husbonden hade städlat drängen före larsmässan och utan orlovssedel, varför både husbonde och dräng dömdes och drängen fick bli kvar i tjänsten.⁴⁵⁷ Det som de här fallen visar på är tjänstefolkets rättighet att utnyttja den lucka i underordningen som städslotiden innebar, och att den rättigheten behövdes för att skapa legitimitet. Denna rättighet var sannolikt källa till mycket av den frustration som husbönder upplevde kring anställningsförfarandet. Tjänstefolk kunde bli dömda för att ha tagit städja på två ställen, liksom husbönder för att ha tagit emot någon utan orlovssedel, men så länge städjan återlämnades innan ett nytt kontrakt ingicks var förfarandet acceptabelt.⁴⁵⁸

Städjans konkreta syfte var att besegla kontraktet, men städja fick inte betalas ut eller mottas om den tidigare husbonden inte hade försett hjonet med en orlovssedel, som bevisade att hon eller han var ledig från sin förra tjänst. Städjan och orlovssedeln utgjorde således var sitt maktmedel. Genom städjan kunde

454. GLA Ås HRA1:a vol. 96 HT 1833 4 okt. nr 92 forts. vol. 97 VT 29 jan. 1834 nr 38.

455. GLA Ås HRA1:a vol. 77 HT 1814 26 okt. nr 135 forts. vol. 78 VT 1815 20 feb. nr 203 forts. ST 1815 29 maj nr 212.

456. GLA Ås HRA1:a vol. 61 HT 1798 15 okt. nr 176.

457. GLA Ås HRA1:a vol. 26 HT 1763 22 sept. nr 69.

458. GLA Ås HRA1:a vol. 75 VT 1812 1 feb. nr 142 forts. ST 1812 13 maj nr 151.

tjänstehjonet utöva den frihet som det strikt reglerade tjänstefolkssystemet gav tjänstefolket – nämligen att själv välja hos vem årstjänsten skulle förläggas. Kontanta medel i form av städja kan således inte ställas i motsättning till frihet. Städjan var i själva verket en symbol för det ojämlika kontrakt som diskuteras teoretiskt ovan: att motta städjan innebar att utöva den begränsade frihet som tillkom en dräng eller piga – och innehavandet av denna symboliska summa betydde också att den som gett ut den hade rätt att begära kronobetjäningens hämtande om hjonet inte inställde sig i tjänsten för ett års arbete i den specifika positionen som tjänstehjon.

Rätten till lön

Löneärenden utgör en vanlig typ av rättsfall i mitt samlade material. Totalt sett behandlade cirka en fjärdedel av alla fall löner, och lön diskuterades även i en del andra fall. Fallens fördelning över tid återfinns i tabell 4.1. I tabell 7.1 nedan har lönefallen fördelats efter kärke, svarande och utfall.

Tabell 7.1. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande anklagelser om inestående tjänstehjonslön, fördelade efter kärke, svarande samt utfall.

Anklagelse/utfall	Tjänstefolk vann	Husbond-folk vann	Oklart	Summa
Dräng anklagade husbonde	22	7	19	48
Piga anklagade husbonde	9	1	6	16
Dräng anklagade matmoder	1	0	3	4
Piga anklagade matmoder	1	0	0	1
Summa	33	8	28	69

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

När de fall som behandlade löner fördelas efter kön blir det tydligt att drängar var avsevärt mer aktiva i att kräva inestående lön än pigor. I rättsmaterialet förekommer 17 fall där pigor krävde sin lön, att jämföra med 52 fall där drängar var kärke. Endast fem av de totalt sextionio löneärendena riktade sig mot en matmoder, men liksom framgår av tabell 7.1 var det inte så att pigor krävde lön av matmodrar och drängar stämde husbönder, utan såväl pigor som drängar riktade sina löneanspråk mot husbönder. Långt ifrån alla fall fick ett avgörande i domstolen, närmare 40 procent, 28 av 69 fall, slutade antingen med uppgörelse i godo eller med att käranden av någon anledning inte drev

målet till slut. De fall som gjordes upp i godo men där den ena parten fick igenom hela eller större delen av sina krav har här räknats som avgjorda till denna parts favör. Av de fall som gick till domslut vann tjänstefolket en stor majoritet av fallen, särskilt bland pigorna. Att tjänstefolket ofta vann fall som rörde lön är en empiriskt och teoretiskt viktig del av den kommande analysen, och har också visats i annan forskning.⁴⁵⁹ En del av förklaringen till detta kan vara att de fall som mest sannolikt skulle vinnas också var de som faktiskt fördes till rätten, det vill säga en tendens som ger fler bifall till tjänstefolkets krav. Slutsatserna i frågor om lön bygger huvudsakligen på den kvalitativa analysen av den argumentation som fördes i rätten, där jag menar att det finns stöd för slutsatsen att tjänstefolk hade större möjligheter att ta häradsrätten till hjälp i fråga om obetalda löner än vad gällde andra ärenden.

Rätten förväntade sig normalt sett inte att tjänstehjon skulle arbeta enbart för mat och husrum, och de räkningar som ofta presenterades för rätten visade att tjänstefolket hade god ordning på vilka klädespersedlar och penningssummor som utlovats respektive lämnats ut. Räkningarna innehöll så gott som alltid en kontantsumma, kläder och skor, men ibland också andra saker, såsom tobak eller en mindre andel av kontantlönen som betalats ut inför ett marknadsbesök.⁴⁶⁰ Men hur argumenterade då husbönder och matmödrar för att slippa betala ut den lön de avkrävdes? Det korta svaret är att de vanligen inte argumenterade, utan helt enkelt erkände skulden och dömdes att betala den, eller ingick en uppgörelse med tjänstehjonet vars innehåll inte presenterades för rätten. Jag tolkar detta som att rätten till lön var stark, och när husbondfolk konfronterades med bevis på att de inte utbetalat lön till sitt tjänstefolk fanns inte så mycket annat att göra än att betala det de var skyldiga. Men de fall där parterna tvistade, liksom de fall där tjänstehjonet förlorade, kan kasta ljus på vad lönen uppfattades vara en ersättning för och ett tecken på, samt när det kunde vara legitimt att inte utbetala den.

Några husbönder som figurerade i Ås häradsrätt tyckte sig inte behöva betala någon lön, eller full lön, varav de flesta avvisades av rätten. När drängen Andreas Olofsson år 1786 stämde sin förre husbonde, Johannes Andersson, för att få ut sin inestående tjänstehjonslön, försvarade sig Andersson med att drängen

459. Østhus (2013) s. 139-140.

460. Detta sätt att betala ut lönen bekräftas också av fynd från några gårdsarkiv, se GLA Kilanda gårdsarkiv (A0311) vol. 2, vol. 7 Afräkningsbok 1859-1864; Säby Nordgård i Stenkyrka arkiv (A0511) vol. 7; Öj Jareds säteri (A406) vol. GIII:1, vol. GIV:1.

haft frihet att lämna tjänsten några veckor och själv förtjäna något på handel. Men rätten menade att husbonden

skiältn. [skäligen] icke kan fordra, det Kär. [käranden, drängen] bordt göra dess arbete utan belöning, för det han någon tid på året haft frihet bortgå, at med handel sig något förtiena, hwarförutan födan för Kär. under hans wistande i tiensten icke kan anses för lön, helst en hwar husbonde är skyldig lemna sitt tienstehion mat.

Därmed dömde rätten husbonden till att betala ut den begärda lönen. Att tjänstehjonet fått mat hos husbonden var ett argument som helt underkändes av rätten – det var alla husbönders skyldighet och påverkade inte drängens rätt till sin kontanta lön.⁴⁶¹ Även självaste kronolänsmannen dömdes att betala ut lönen till sin dräng, trots att han menade att han aldrig

öfwertalt benämde Jonas att vara min tjenare för året 1828, detta sanna förhållande widtsordas derigenom att jag aldrig lagstادت honom såsom dräng eller öfwerenskommit om någre Lönewillkor, utan har Jonas på dess enträgna begäran fått mitt tillstånd at för åren 1828 och 1829 hafwa sitt försvar å Rångedala Presteg. emedan han varit som ett gammalt inwentarium wid gården och herr Prosten Söderlund honom återtager nästa Maj, wid min afflyttning. Dessutom får jag upplysa att Jonas aldrig rätteligen förtjent det underhåll han åtnjutit, mot det arbete som han lättmakligen efter egen fri vilja hos mig förrättadt.

Att drängen ”varit som ett gammalt inwentarium wid gården” och i maka takt utfört arbete var inga argument som rätten tog hänsyn till: Jonas Magnusson hade varit skriven som dräng och om inga bevis framkom som pekade på motsatsen så antog rätten att han också hade fungerat som dräng. Lundgren dömdes således att betala allt vad Magnusson hade begärt.⁴⁶²

Den här typen av argument om att tjänstefolket inte hade gjort tillräckligt mycket arbete accepterades inte av rätten som ensamt skäl till att inte

461. GLA Ås HR A1:a vol. 49 ST 1786 10 jun nr 34. Se också GLA Ås HR A1:a vol. 96 HT 1833 4 okt. nr 92 forts. vol. 97 VT 29 jan. 1834 nr 38.

462. GLA Ås HR A1:a vol. 92 VT 1829 6 feb. nr 61.

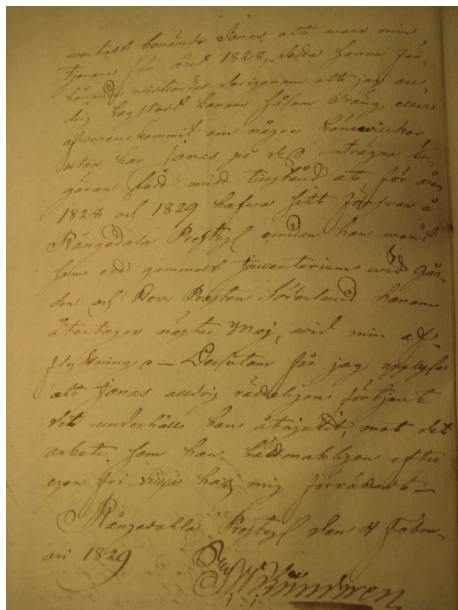

Bild 7.3. Utdrag ur den inlaga, "Litt Klm", som svaranden, kronolänsman Lundgren, lämnade till rätten som en del av sitt försvar gentemot drängen Jonas Magnussons krav på obetald tjänstehjonslön. Underskriven av Lundgren, Rångedahla Prestgård den 4 februari 1829. Texten finns utskrivet i citatet ovan, s. 173. GLA Ås HR A1:a vol. 92 VT 1829 6 feb. nr 61. Författarens fotografi.

af annan tjenst, fått kvarstanna till den 24 October samma år, att någon lön för henne icke varit bestämd eller öfwerenskommen; att hon likwäl bekommit åtta alnar wäf, ett par känger, ett skålpund ull, ett par trädskor och En Rd Rgs [Riksdaler riksgäld] i penningar samt att kär., som varit lat, oskicklig och oduglig i tjensten, icke gjort sig af vidare ersättning för sitt ringa arbete förtjent.

betala ut den begärda lönen.⁴⁶³ I ett fall år 1810 var det en släkting till en pojke som varit tjänstehjon som begärde den innestående lönen för pojken, vilket tyder på att även det tjänstehjon som var så ungt att han omnämndes som pojke förväntade sig lön utöver mat och husrum. Vid uppropet meddelades att käranden avstod sin instämnda talan, men det verkar ändå osannolikt att han först då skulle fått klart för sig att pojkar inte kunde förvänta sig någon lön, utan troligen berodde tillbakadragandet på något annat.⁴⁶⁴ År 1851 stämde pigan Christina Petersdotter husbonden och torparen Johannes Berntsson för att få ut resterande tjänstehjonslön, samt ränta på lönen sedan flyttningdagen. Han menade dock att hon

utan att wara stadd till piga hos svaranden kommit till honom i början af år 1848 och, i saknad

463. Fler exempel finns i GLA Ås HR A1:a vol. 46 HT 1783 30 okt. nr 108; vol. 47 VT 1784 24 feb. nr 80; 25 feb. nr 86; vol. 49 ST 1786 10 juni nr 34; vol. 90 VT 1827 17 jan. nr 41 forts. ST 1827 3 maj nr 33 forts. 9 maj nr 136; vol. 91 VT 1828 13 feb. nr 94 forts. ST 1828 29 maj nr 49 forts. 4 juni nr 163; vol. 92 VT 1829 6 feb. nr 61; vol. 93 VT 1830 28 jan. nr 73 forts. ST 1830 5 maj nr 21 forts. 19 maj nr 141; vol. 94 HT 1831 27 sept. nr 90 forts. 6 okt. nr 143; vol. 96 HT 1833 4 okt. nr 92 forts. vol. 97 VT 1834 29 jan. nr 38; vol. 114 ST 1851 3 maj nr 85; vol. 116 VT 1853 20 jan. nr 87.

464. GLA Ås HR A1:a vol. 73 HT 1810 10 okt. nr 145. Se också GLA Ås HR A1:a vol. 47 VT 1784 25 feb. nr 86, där en 13-årig pojke anses ha rätt till kontantlön.

Men rätten menade att husbonden inte hade lagt fram några bevis på denna oduglighet, och dömde honom till att betala ut lönen.⁴⁶⁵ Ett fall avviker från mönstret att rätten i princip inte såg något skäl för husbönder att hålla inne lönen, och det gällde en dräng som stämde husbonden för utebliven lön år 1790. Husbonden menade att drängen, som hade brutit benet innan han trädde i tjänst, varit så bräcklig att han inte hade kunnat förrätta allt arbete som man kunde förvänta sig av en dräng och atthusbonden hade varit tvungen att ta in andra för att förrätta sysslorna. Rätten menade att det var acceptabelt att drängen bara fått ut halva den betingade lönen, eftersom husbonden inte hade pressat drängen till hårdare arbete än vad han hade kunnat utföra.⁴⁶⁶ Frågan hur den konflikt gestaltades som uppstod när tjänstefolk blev sjuka eller skadade diskuteras mer nedan.

Det var inte helt ovanligt att barmhärtighet åberopades av husbönder som ville slippa betala ut tjänstehjonslön, och för att tjänstehjonet då skulle få rätt krävdes att hon eller han kunde visa att arbetet verkligen hade motsvarat en verklig pigas eller drängs. Däremot förekom det inte att tjänstefolk försökte åberopa barmhärtighet för att till exempel få ut sin lön, eller för att få vara kvar i tjänsten. Olof Månsson, som av Ingrid Månsdotter anklagades för att inte ha betalat ut tjänstehjonslön till hennes dotter, hänvisade till barmhärtighet i sitt försvar. Han menade att han ”af barmhertighet tagit Kär. [käranden, Månsdotter] och dess dotter uti sitt hus, såsom alldeles utfattiga och aldrig utlofwat någon lön till Kär:s dotter eller nyttjat henne såsom tjenstehjon”. Månsdotter beviljades uppskov för att inkalla vittnen för att bevisa att dottern hade fungerat som tjänstehjon, men vid nästa tillfälle hade hon inga vittnen med sig och därmed förföll målet.⁴⁶⁷ Herr löjtnanten och arrendatorn Ingelotz på Watunga säteri stämdes 1846 av kronolänsmannen för att ha låtit skattskriva två bröder utan att ha haft dem i sitt bröd och arbete mer än två månader under sommaren. Ingelotz inlämnade ett intyg underskrivet av sju personer under säteriet, som intygade att det var tack vare löjtnantens ”barmhertighetsverk” som dessa båda bröder hade hållits till arbete och ordentligt leverne. Hade de varit vanliga drängar hade de säkerligen redan legat socknen till last, då de inte var kända för nykterhet och ordentlighet, menade undertecknarna enligt intyget. Det är inte så lätt att förstå varför löjtnanten inte kunde ha hållit bröderna till minst lika hårt arbete och ordentlig levnad om de varit lagstadgade drängar,

465. GLA Ås HR A1:a vol. 114 ST 1851 3 maj nr 85.

466. GLA Ås HR A1:a vol. 53 ST 1790 5 juni nr 55 forts. HT 1790 29 okt. nr 33.

467. GLA Ås HR A1:a vol. 67 VT 1804 1 mars nr 134 forts. ST 1804 7 juni nr 88.

och rätten avfärdade också intyget som irrelevant och dömde löjtnanten för felaktig mantalsskrivning.⁴⁶⁸ Även husbonden Lars Andersson hänvisade till att han av medlidande och barmhärtighet tagit drängen Lars Andersson (sic) i sitt hus, fött och hyst honom och gett honom några persedlar. Men för häradsrätten var det tillräckligt att drängen kunde visa att han varit fullgod dräng åt andra husbönder i flera år före sin tjänst hos Andersson, för att husbonden skulle dömas att betala ut all den lön som drängen krävde.⁴⁶⁹ Som framgår nedan användes argument om barmhärtighet däremot inte i relation till sjuka eller gamla tjänstehjon och deras försörjning.

När tjänstefolket krävde lörens utbetalande räckte det ofta med att kunna visa att drängen eller pigan verkligen hade varit tjänstehjon. Men i de fall som slutade med att tjänstefolket förlorade krävdes ofta mer av husbondfolkets bevisning för att rätten skulle fastslå att det varit korrekt att inte betala ut lönen. År 1798 stämde drängen Lars Persson sin förre husbonde för att han bara hade fått hälften av den lön som han hade blivit lovad. Dock framgick det att han inte hade arbetat mer än ett halvår, och dessutom anklagades han för att ha varit gensträvig och för att ha slagit husbondens brorson, som varit ansvarig för förvaltningen av egendomen. Men i utslaget sades också att drängen hade blivit lovad för hög lön, så trots att han bara hade fått hälften av vad han blivit lovad så var det ändå mer än vad som egentligen var tillåtet, och därför kunde han inte kräva mer.⁴⁷⁰ I ett separat mål stämde sedan både husbonden och drängen för att ha betalt respektive tagit emot för hög lön, vilket diskuteras mer nedan.⁴⁷¹ Drängen Olaus Andersson stämde år 1840 sin husbonde för att han hade blivit vräkt ur tjänsten i förtid och inte fått ut hela sin betingade lön. I rätten framkom att Andersson hade "förfört" husbondens dotter och fått ett oäkta barn med henne, för vilket han i ett annat domstolsbeslut blivit ålagd att betala årligt uppfostringsbidrag. Då drängen under sin tjänstetid "brutit mot den ordning och sedlighet, som det är hvarje hufvaders pligt att i sitt hus widmakthålla", ansåg häradsrätten att det var befogat av husbonden att vräka Andersson ur tjänsten i förtid. Husbonden accepterade att betala lön för den tid drängen arbetat, av vilken han då redan hade fått hälften, men resterande belopp menade sig husbonden vara berättigad att kvitta mot det uppfostringsbidrag som drängen blivit dömd att betala till dottern. Häradsrätten gick på

468. GLA Ås HR A1:a vol. 109 VT 1846 6 feb. nr 113.

469. GLA Ås HR A1:a vol. 36 VT 1773 13 mars nr 46.

470. GLA Ås HR A1:a vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 60.

471. GLA Ås HR A1:a vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 61.

husbondens linje.⁴⁷² Trots att drängen brutit inte bara mot ”ordning och sedlighet”, utan också mot lagen och i och med det var satt i skuld till dottern och därmed husbondens familj, så ansåg han det rimligt, eller åtminstone värt ett försök, att begära ut sin lön för det utförda arbetet. Varken husbonden eller rätten tyckte att det fanns anledning att hålla inne med lönen, bara att den kunde kvittas mot den redan i domstol fastslagna skulden. Rätten till lön för det utförda arbetet var en självklar del av ett tjänstekontrakt och kunde inte förhandlas bort på grund av begångna oegentligheter.

I två fall drogs en del av löneanspråken av för att drängen hade förstört inventarier. År 1827 begärde drängen Johannes Svensson ut sin inestående lön, men då husbonden som han arbetat för var avliden riktades stämningen mot matmodern, Anna Swensdotter, och hennes omyndiga barns förmyndare. Dessa tre riktade dock en genstämning mot drängen, för att han av vårdslöshet skulle ha förstört hushållets egendom under sin tjänstetid. De inkallade sju vittnen för att bevisa att drängen hade förstört inventarier, men de första sex sade sig inte vara bekanta med saken. Det sjunde vittnet sade sig ha medföljt drängen på en resa till Ulricehamn, då ett betsel kommit bort, men vittnet kunde inte säga om det hade berott på vårdslöshet. Drängen erbjöd sig då att kvitta ett par av de begärda fyra paren skor mot det förkomna betset, en överenskommelse som husbondfolkets representanter accepterade. Utöver detta dömde häradsrätten hushållet att betala ut lönen med ränta, samt drängens rättegångskostnader.⁴⁷³ Rätten krävde dels bevis på eller erkännande av att förstörelsen orsakats av vårdslöshet, dels att det uppgivna värdet på det förstörda var rimligt. Fanjunkaren C.J. Ternstedt blev stämd av sin dräng Samuel Johansson för obetald tjänstehjonslön i enlighet med en räkning som drängen lämnade till rätten. Även Ternstedt lämnade en räkning som visade att han accepterade skulden, men med den skillnaden att han ville dra av för kostnaden för ett förstört hänglås och ett betsel. Drängen accepterade avdraget för hänglåset, men betset menade han var bokfört med en alltför hög kostnad, i synnerhet som han själv senare hade lagt betset. Ternstedt menade att allt skulle återlämnas i det skick som drängen hade mottagit det, men när drängen dels kunde visa att det fallit ur åkdonet under en resa företagen i husbondens ärende, dels kunde visa upp betset för den närvarande tingsallmogen, som bekräftade att det inte kunde vara värt mer än vad drängen uppgett i sin räkning, så dömde rätten husbonden att betala allt vad drängen begärt, inklusive ränta på den

472. GLA Ås HRA1:a vol. 103 VT 1840 17 jan. nr 69.

473. GLA Ås HRA1:a vol. 90 VT 1827 17 jan. nr 41 forts. ST 1827 3 maj nr 33 forts. 9 maj nr 136.

innestående lönen.⁴⁷⁴ Att kräva att tjänstefolket skulle återlämna alla redskap i samma skick efter ett helt års arbete måste betraktas som mycket hårt, och det är rimligt att anta att reparationer och nytillverkning av redskap i normalfallet utgjorde en del av tjänstefolkets vanliga arbete, oavsett hur det hade gått till när redskapet slets ut eller förstördes. Men det var ändå något som kunde tas upp och accepteras som avdrag på lönen, även om det inte räckte med en generell anklagelse om vårdslöshet, utan det behövde bevisas i relation till varje sak och dess värde. Detta understryker att de relationer som formades i hushållet genom tjänstefolkssystemet inte påminde så mycket om en familjerelation. Ett fall som särskilt väl belyser vilken skillnad som gjordes mellan de egna barnen i hushållet och de anställda drängarna och pigorna, framfördes i rätten år 1810. I det fallet krävde Andreas Nilsson innestående lön för tolv års tjänstetid, samt ett års lön för sin hustrus tjänstetid. Den anklagade husbonden menade dock att han tagit till sig Nilsson som tioåring, ”som sitt eget barn och tänkt bereda honom en lyckl. [lycklig] framtid”, och att han låtit hustrun vara i huset bara för att göra Nilsson till viljes. En piga som hade varit i huset i åtta år vittnade att Nilsson alltid hade blivit av husbonden ”hållen och ansedd såsom dess egit barn, samt ägde långt flera friheter och förmåner, än ett tjänstehjon kan begjära, ehuru Kär:s [drängens] bemötande varit sällan motsvarande”. Husbonden beklagade sig över att Nilsson betett sig otacksamt och sturskt, vilket bland annat hade visat sig i att han ”i brådaste våren med dess hustru bortrymt”. Inte heller i detta fall tog rätten någon hänsyn till den omtanke, i det här fallet familjeband, som husbonden ville framhålla, utan menade att Nilsson hade fungerat som dräng och därmed skulle avlönas som en sådan. Däremot skulle husbonden avräkna de kostnader han hade haft de år då drängen varit under 15 år och inte förväntades ha kunnat arbeta ihop en lön, utan istället medfört ökade kostnader. De övriga som hördes av rätten förstod således Nilsson som en otacksam son, men så betraktade inte rätten saken, utan menade att han hade fungerat som en dräng och därmed skulle avlönas som en sådan, oavsett husbondens egentliga avsikter.⁴⁷⁵

Att som husbonde hålla sig undan från rättegången, som Jonas Jansson möjligen försökte med när hans dräng Lars Persson stämde honom för innestående tjänstehjonslön för fyra års arbete, hindrade inte rätten från att döma husbonden. Eftersom det kunde visas att Jansson hade blivit lagligen instämd till tinget och inte anmält giltigt förfall, så menade rätten att drängens ord gällde

474. GLA Ås HR A1:a vol. 116 VT 1853 20 jan. nr 87.

475. GLA Ås HR A1:a vol. 73 VT 1810 31 jan. nr 96 forts. ST 1810 10 maj nr 59.

och dömde husbonden att betala ut hela det begärda beloppet, inklusive rättegångskostnaderna och böter för uteblivande från tinget.⁴⁷⁶ Liksom diskuterats i kapitel sex var tjänstetider som omfattade mer än ett år inte så vanliga, och en bidragande orsak kan ha varit de komplicerade diskussioner som kunde följa när lönen för flera års tjänst skulle fastställas.⁴⁷⁷ Dessa fall visar hur de specifika reglerna för anställning och uppsägning, i kombination med en tradition av muntliga kontrakt till stor del baserade på sedvänja, skapade incitament till just de korta tjänstetider som lagstiftarna och även de samtida debattörerna ville motverka. Det ger således en delförklaring till det ofta noterade men inte särskilt väl förklarade faktum att många tjänstefolk bara stannade minimitiden på ett år hos varje husbonde.⁴⁷⁸ Om en ny uppgörelse gjordes varje år minskade risken för oenighet när lönen skulle utbetalas. Även om husbönder dömdes att betala ut lönen, ofta med ränta, så syns det inte i rättsfallen om så verkliga skedde. Det finns dock ett par fall där ett ärende återkommit till rätten därför att den utdömda lönen ännu inte betalats till tjänstehjonet, vilket tyder på att det gick att få rättens stöd gentemot motsträviga husbönder.⁴⁷⁹

Inte heller husbondfolkets bortgång var en rättsligt legitim anledning till att låta tjänstefolket bli utan lön; rätten var otvetydig i att även ett dödsbo kunde krävas på inestående tjänstehjonslön. Pigan Rangela Eriksdotter instämde ”Kongl. Hofpredikanten och Kyrkoherden Herr Magister Johan Gabriel Bergendahl, såsom förmyndare för dess afl. [avlidna] Broder Landt Jägmästaren Andreas Emanuel Bergendahls omyndige barn” för att få ut sin inestående tjänstehjonslön. Pigans ombud i rätten kunde inte visa vilken uppgörelse parterna hade gjort om lönen, så rätten dömde husbondens sterbhus att utbetala den lön som stadgades i taxan för tjänstefolk i Älvsborgs län, samt pigans rättegångskostnader.⁴⁸⁰ Inte heller konflikter mellan sterbhusdelägarna fick hindra att tjänstefolkets inestående lön betalades ut. När pigan Maria Jonasdotter stämde sin matmoder, änkan Maria Andersdotter, och hennes omyndiga barns förmyndare, så tvistade de senare om huruvida änkan ensam dragit nytta av och borde betala för pigans arbete, eller om det gynnat alla sterbhusdelägare.

476. GLA Ås HR A1:a vol. 64 HT 1801 14 okt. nr 139.

477. GLA Ås HR A1:a vol. 56 VT 1793 27 feb. nr 79 forts. ST 1793 11 juni nr 33; vol. 60 VT 1797 21 feb. nr 82 forts. ST 1797 10 juni nr 49; vol. 82 HT 1819 30 sept. nr 97 forts. vol. 83 VT 1820 18 jan. nr 75 forts. ST 1820 13 maj nr 90 forts. HT 1820 6 okt. nr 44.

478. Harnesk (1990) s. 161-166; Lundh (2004) s. 81-82.

479. GLA Ås HR A1:a vol. 55 HT 1792 9 nov. nr 122; vol. 97 HT 1834 15 nov. nr 83.

480. GLA Ås HR A1:a vol. 61 HT 1798 9 okt. nr 98.

Rätten menade sig inte kunna ta ställning till detta, utan dömde dem ”en för alla och alla för en, att genast till undvikande af utmätning” utbetala lönen till Jonasdotter.⁴⁸¹

I de fall där tvisten gällde lönen för en piga drevs ungefär hälften av fallen av pigan själv, medan den andra hälften drevs av någon förmyndare, vanligen maken, fadern eller modern, men ibland av någon som bara omnämndes som förmyndare. I ett fall ifrågasatte husbonden, som blivit instämd, att hans före detta piga verkligen hade rätt att, såsom omyndig, driva ett fall i rätten. Det gällde pigan Annicka Jonsdotter, som krävde lön för sin tjänstetid, liksom för sin syster Johanna. Dessutom begärde hon i sin stämning ersättning för åtta ekbrädor som husbonden lånat av hennes far utan att betala eller lämna tillbaka. Husbonden krävde i en inlaga till rätten att bli frikänd, eftersom han ”finner att uti Lagarna äro inga Ogifta fruntimmer ännu blefna myndige, Och således påstår att desse pigor måtte åläggas för sig ställa Förmyndare”. Rätten menade att husbondens invändning var legitim i fråga om ekbrädorna; Annicka Jonsdotter kunde inte driva ett fall å sin fars vägnar. Däremot menade domstolen att ”pigian icke kunna betagas att utfordra hwad hon sjelf förwärfwat”. Hennes egenhändigt intjänade lön var hennes rättighet att få, och om så inte hade skett var det även hennes rätt att gå till häradsrätten för att få den utbetald, myndig eller ej.⁴⁸²

Hösten 1851 hade Johanna Johansdotter blivit stadd som piga hos torparen Gunnar Andersson, men redan på våren 1852 hade hon blivit uppsagd därifrån. Därefter hade hon gift sig med Anders Johan Magnusson, och i egenskap av den före detta pigans målsman stämde han hennes förre husbonde för vräkning i olaga tid och för innestående lön. Enligt husbonden var det pigan som hade velat sluta för att ingå äktenskap med Magnusson, men maken menade att giftermålet påskyndats därför att hon hade blivit vräkt och stod utan ”tillflykt och beskydd” och han krävde därför både den utlovade lönen för hela året och ersättning för ”underhållsmedel” som hon inte fått efter vräkningen. Han menade att pigan var berättigad till lön inte bara för den tid hon faktiskt hade arbetat åt Andersson, utan för hela det år som hon rätteligen skulle ha arbetet

481. GA Ås HR A1:a vol. 96 VT 1833 18 jan. nr 113 forts. 28 jan. nr 170. Se också GLA Ås HR A1:a vol. 90 VT 1827 18 jan. nr 77 forts. ST 1827 4 maj nr 63.

482. GLA Ås HR A1:a vol. 92 ST 1829 1 juni nr 110 forts. HT 1829 19 sept. nr 20 forts. 3 okt. nr 119 forts. vol. 93 VT 1830 27 jan. nr 30 forts. 8 feb. nr 158.

och dessutom för den mat som hon skulle ha fått under resterande halvår.⁴⁸³ Eftersom makens vittnen hade hört Andersson säga upp Johansdotter menade domstolen att hon var berättigad till hela sin utlovade lön, det vill säga även för halvåret då hon inte hade arbetat. Däremot sades att maken inte kunde visa att hon lidit någon skada av vräkningen och därför avvisades kravet på underhållsmedel.⁴⁸⁴

Fallen ger en inblick i hur naturallönen och kontantlönen förstods som olika företeelser. Naturallönen utgjorde den *right to subsistence* som Scott talar om⁴⁸⁵ – överlevnadsrätten var självklar för den som arbetade i enlighet med sin förmåga, men det var inget som kunde ackumuleras som en tillgång. Fick man mat och husrum på ett ställe, antingen som piga, i äktenskapet eller på annat sätt, så uppfylldes också överlevnadsrätten. Försörjningen var människans rättighet, och även om den omvandlat i penningvärde var en större del av lönen än den kontanta delen, så var den en rättighet för varje individ som arbetade. Kontantlönen, däremot, var det som gjorde tjänstefolkskontraktet till ett arbetskontrakt snarare än ett familjekontrakt. Men kontraktet kunde också flyttas mellan husbönder, om rätt förutsättningar förelåg. Drängen Johannes Svensson blev även han vräkt ur sin tjänst efter ett halvår, men eftersom det berodde på att hans husbonde hade avträtt gården, och det var ett skäl för förtida uppsägning som omnämndes i legostadgan, kunde husbonden inte dömas för den förtida uppsägningen. Drängen ville också få ut sin utlovade lön, och rätten medgav att det fanns skäl för ett sådant krav, men det faktum att drängen direkt efter avflyttningen från den förra husbonden fått en ny tjänst med bevisat lika goda villkor fällde avgörandet som innebar att husbonden friades från utbetalande av resterande lönebelopp.⁴⁸⁶ Kontraktet överfördes således från en husbonde till en annan, och därmed var relationen fortsatt legitim.

I rådgivningsmaterialet uttrycktes tanken att den husbonde som inte betalade ut lönen ordentligt och i rätt tid omgavs av ett löjets skimmer. Saken hade förstås både en praktisk och en moralisk sida, där den som fick rykte om sig att inte betala ut lönen i tid omöjligen skulle kunna få tjänstefolk i framtiden, men lön var också en rättighet som omtalades i Bibeln och att hålla inne med

---

483. I sin inlämnade bilaga begärde maken underhållsmedel för 280 dagar. Antingen gjorde han en annan beräkning, eller så var det en felskrivning som skulle ha varit 180 dagar, vilket ju är ungefär ett halvt år.

484. GLA Ås HR A1:a vol. 115 VT 1852 22 jan. nr 64 forts. ST 1852 5 maj nr 47.

485. Scott, J.C. (1976) s. 13-34.

486. GLA Ås HR A1:a vol. 116 HT 1853 7 okt. nr 116 forts. vol. 117 VT 1854 18 jan. nr 25.

den beskrevs som en ”himmelsskriande synd”.⁴⁸⁷ Den svärmor som försökte lära sin unga släkting det rätta husmodersbeteendet framhävde att aga var avsevärt bättre än att hålla inne lönen för en felande piga, men att det bästa var att efterskänka båda delarna och istället hålla sig till ett kritiskt omdöme vid avskedandet.⁴⁸⁸ Det fenomenet var inte helt frånvarande i rättsfallen heller, även om det av naturliga skäl var mindre framträdande där, eftersom domstolen hade att ta ställning till faktiska kontrakt snarare än till drömmar om det perfekta tjänstehjonet. I en ansökan som nådde Ås häradsrätt år 1780 återfinns dock en beskrivning av hur ett önskvärt beteende hos tjänstehjon kunde se ut. Det var fru Catharina Charlotta Drakenberg som ville ansöka om rättens bifall till hennes ansökan om en belöning från Kungliga Patriotiska sällskapet till hennes dräng Eric Svanberg. Svanberg hade enligt ansökan, nämnden och den närvarande tingsallmogen varit i Drakenbergs tjänst i hela 55 år, och matmodern beskrev själv sin dräng som ”en mycket Trogen, ärlig, försiktig, och Arbetsam betient” som under alla dessa år ”med största heder och Beröm förestådt hela min yttre hushållning” och detta ”utan att ens tala om någon flyttning, eller tillökning på dess nog stundom knappa lön”. Att flit och trohet samt lång tjänstetid lyftes fram är knappast förvånande, men att Drakenberg i sin korta motivering lyfte drängens avsaknad av krav på förbättrade villkor belyser ett fenomen som framträder en del i den didaktiska litteraturen, nämligen att de stora belöningarna för en god tjänstetid idealt sett skulle komma efter avslutad tjänst, inte under tjänstetiden. Att inte ens tala om att flytta eller uttrycka önskan om högre lön beskrev matmodern som det mest berömvärda beteende – men det skulle belönas av Kungliga Patriotiska sällskapet, inte med högre lön av henne.⁴⁸⁹

Tjänstehjongsstadgan var ytterst sträng – från det faktum att det var otillåtet att inte befinna sig i årstjänst, till att aga var tillåtet och att alla delar av tjänstefolkets liv skulle vara övervakade av husbondfolket – men den gav också två otvetydiga rättigheter till tjänstefolket: att få ut sin lön och att fritt få byta husbonde efter uttjänat år. Dessa rättigheter kunde tjänstefolket begära understöd från domstolen för att driva igenom gentemot sitt husbondfolk, och de vann betydligt oftare än de förlorade. Därmed hade tjänstefolket heller inte särskilt mycket att vinna på att ta till listiga argument eller bibliska övertoner – vad

---

487. Rönigk (1754) s. 12

488. Polhem (1745) s. 57-58.

489. GLA Ås HR A1:a vol. 43 VT 1780 22 feb. nr 19.

som krävdes var att med vittnen kunna bevisa att arbetet varit en fullvärdig drängs eller pigas, och då fick tjänstehjonet rätt.

Andra lönededel

Tjänstefolkets önskan att hellre än högre kontantlön få något eget eller fri tid för att arbeta med annat har framhållits av Harnesk. Som visats ovan motverkades den typen av uppgörelser i lagstiftningen, men i mitt material finns stöd för att andra sätt att bli belönad än genom kost, logi, kläder och kontantlön var relativt vanliga. Jag menar emellertid att det inte ska tolkas som en motsättning till den ovan presenterade slutsatsen att den kontanta lönen var central för uppgörelsen, utan att de olika belöningsformerna syftade till samma sak: att skapa en bas för att i framtiden kunna sätta fötterna under eget bord. Nedan undersöks också dessa övriga belöningsformers eventuellt könade karaktär. Utifrån det teoretiska antagandet att makten över produktionsmedlen utgjorde en central maktbas, torde möjligheten att hålla egna djur betyda något särskilt, då det innebar att äga eller kontrollera en typ av produktionsmedel. I tre fall från Ås häradsrätt förekom en dräng som haft en egen häst. År 1792 stämde två handelsmän Jonas Swensson, husbonde till drängen Andreas Jonasson, då de ville att husbonden skulle åläggas att betala en skuld som drängen hade till handelsmännen. Drängen hade rymt från orten, men då handelsmännen hört talas om att husbonden hade sålt en häst och ett järnlass som tillhört drängen menade de att skulden skulle drivas in från husbonden istället. Efter uppskov var drängen tillbaka på orten och då menade rätten att husbonden skulle göra upp sina affärer med drängen och sedan fick handelsmännen i så fall stämma drängen. Det framgår inte av domböckerna om så skedde, men det som är intressant i det här sammanhanget är att drängen själv beskrevs som tidigare ägare till hästen och järnlasset, och att husbonden varit delaktig i hans affärer och förehavanden.⁴⁹⁰ En annan häst som figurerade i ett rättsfall var den ovan omnämnda häst som kapten von Hackwitz hade hållit med foder åt drängen Carl Persson. När Hackwitz meddelade att han inte längre hade möjlighet att föda hästen, tog Persson det till intäkt för att lämna sin tjänst då han menade att den uppgörelse parterna hade gjort inkluderade hästens födande. Hackwitz stämde dock Persson för olovligt avvikande. Den springande punkten i rättsfallet handlade om huruvida städjpenning hade utbetalats, vilket var det som

490. GLA Ås HR A1:a vol. 55 VT 1792 20 feb. nr 65 forts. ST 1792 4 juni nr 55.

skulle avgöra om det varit ett formellt tjänsteförhållande eller inte, men den saken utreddes aldrig då parterna efter uppskov meddelade att de hade gjort upp i godo.⁴⁹¹ Ett annat exempel på ett sådant tämligen fritt förhållande återfinns i 1832 års dombok. Drängen Johannes Petersson begärde inestående tjänstehjonslön för två års arbete hos husbonden Fredrik Larsson, men denne menade sig inte vara skyldig att betala något eftersom han hade hållit med foder åt drängens häst och drängen dessutom hade avvikit för att göra dagsverken åt andra. Vittnen bekräftade att drängen hade fått en häst och även andra kreatur födda av husbonden, och drängen erkände detta men menade att husbonden också hade använt sig av hästen i sitt arbete, samt att de redan från början gjort upp att drängen skulle ha rätt till några frihetsmånader. Efter flera turer, där drängen bland annat skulle gå edgång för att bevisa att hans räkning stämde, lades målet slutligen ned på grund av kärandens frånvaro. Rätten invände dock inte mot dessa uppgörelser.⁴⁹² Å ena sidan visar dessa fall att även personer med tämligen omfattande resurser behövde städsla sig för årstjänst. Å andra sidan kan fallen förstås som att det var möjligt för den som hade goda resurser att ordna villkoren i sitt tjänstekontrakt relativt fritt och på ett sätt som kunde främja hjonets framtid som självständig person – antingen det var som bonde, torpare eller arbetare.

Inga pigor omnämns i materialet som innehavare av hästar, vilket inte är förvånande, då hästar var ett manligt ansvarsområde. Pigan Ellika Persdotter hade dock en ko, vilket föll inom ramen för kvinnors kompetens och ansvar. Hon hade varit piga hos Bengt Jonsson i åtta år, och det var ett förhållande som på ett för pigor atypiskt sätt hade innehållit en hel del affärer med lån och uppgörelser åt båda håll. Vid tiden för rättsfallets upptagande var Ellika Persdotter avliden, och ärendet nådde rätten då hennes make, änklingen Anders Petersson, blev stämd av Jonsson för att Persdotter skulle ha haft en skuld till honom. Änklingen Petersson genstämde i sin tur Jonsson och menade att det istället var pigan som inte hade fått hela sin tjänstehjonslön. Båda parter ingav sina respektive räkningar till rätten, och husbonden menade att Ellika Persdotter utöver en hel del klädespersedlar hade fått en ko, tre får med ull och en gris. Petersson hade inget att invända mot den räkningen, men i hans räkning angavs också att pigan hade lånat ut en större summa till sin husbonde efter avslutad tjänstetid, att hon hade utfört vissa arbeten, lånat ut sin ko och

491. GLA Ås HR A1:a vol. 93 ST 1830 6 maj nr 65 forts. HT 1830 1 okt. nr 85.

492. GLA Ås HR A1:a vol. 95 VT 1832 3 feb. nr 136 forts. ST 1832 24 maj nr 62 forts. 5 juni nr 163 forts. HT 1832 1 okt. nr 11.

dessutom menade änklungen att husbonden hade haft hand om pigans mödernes arv men inte betalat tillbaka det. Komminister Frodelius kallades in för att vittna, och han berättade att han blivit kallad till Ellika Persdotters dödsbädd för att ge henne nattvarden. Hon hade då sagt sig vilja göra upp räkning med sin förre husbonde, och hon fruktade att han efter hennes död skulle komma att säga att hon varit skyldig honom något, när det egentligen var tvärtom. Hon visade prästen den räkning hon hade gjort upp och han bekräftade i rätten att det var samma räkning som hennes make nu hade uppvisat. Ett annat vittne återgav att pigan berättat för vittnet att hon inte hade fått ut sin lön under de år hon hade tjänat Jonsson, och att hon därför hade tagit sig en del kläder och en ko, men att husbonden också haft hand om hennes mödernes arv och dessutom flera gånger lånat mindre och större summor pengar av henne. Därför hade hon något att kräva av husbonden. Rätten fällde aldrig något avgörande och troligen ansåg sig parterna inte i tillräcklig grad kunna bevisa alla de summor och persedlar som utväxlats mellan pigan och husbonden under mer än ett decennium, utan fallet slutade med en uppgörelse i godo, där änklungen Petersson betalade en symbolisk summa till den före detta husbonden. Därmed återtog båda parterna sina ursprungliga krav.⁴⁹³ Tolkningen av maktrelationerna är inte helt given i det här fallet. Å ena sidan innebar förstås innehavet av en ko och flera andra djur goda förutsättningar för pigan i hennes fortsatta liv som maka, kanske också som en resurs på äktenskapsmarknaden. Å andra sidan tyder delar av rättsfallet på att hon under alla år överhuvudtaget inte hade fått ut någon lön och dessutom lånat ut pengar till sin husbonde – som hon enligt egen uppgift aldrig fick tillbaka. Detta fall kan förstås som att pigan hade en fri relation där hon i egenskap av lagstadgad piga hade möjlighet att bygga upp sin egen ekonomi och skapa sig underlag för att så småningom sätta fötterna under eget bord, liksom flera fall med drängar visar på. Jag menar dock att det finns subtila skillnader i beskrivningarna av de fall som handlade om drängar med egna hästar och detta fall med en piga som hade en egen ko och andra djur. Drängarna tycks ha haft full förfoganderätt över hästarna, genom att kunna flytta, sälja och låna ut dem, och även villkora sin egen arbetskraft med foder åt hästen. Ellika Persdotter, däremot, uppges ha ”tagit” en ko för att hon inte hade fått någon lön. Det var alltså inte en resurs med vilken hon gick in i tjänstekontraktet, utan ett substitut för en lön som hon var berättigad till men aldrig fick. En annan aspekt av detta rättsfall rör diskussionen som pigan hade med prästen på sin dödsbädd. Även om de också diskuterade syndernas

---

493. GLA Ås HR A1:a vol. 56 VT 27 feb. 1793 nr 79 forts. ST 1793 11 juni nr 33.

förlåtelse, hindrade det uppenbarligen inte Persdotter från att ta upp de rent monetära frågor som tyngde hennes sinne. Givetvis är det rimligt att tro att Persdotter hade sina efterlevande i åtanke och att hon ville se till att de inte plågades av hennes olösta affärer – men det måste ändå sägas vara en indikation på att kontantlöner och dess inkrävande inte var något att skämmas för.⁴⁹⁴

Födan var också en central del av lönen och symbolisk i relation till det specifika tjänstefolkskontraktet. Den som var tjänstehjon skulle vara i husbondens bröd, det var en del av definitionen av att vara tjänstehjon – vilket framgår tydligt i diskussionen om de fall som handlade om mantalsskrivning, som avhandlades i kapitel sex. Anders Ahlberg, instämd till tinget med krav på utbetalande av tjänstehjonslön samt uppfyllande av äktenskapslöfte till sin före detta piga, tycks ha delat uppfattningen om vikten av födan för att relationen skulle vara ett verkligt tjänstehjonsförhållande. Ahlbergs ombud i rätten menade att hans huvudman, svaranden

aldrig utfäst eller låfwat Kär. [käranden, pigan] någon lön, utan har han öfwerenskommit med Kär. at emot det hon skjötte och mjölkade dess twänne kor, skulle hon få bo fritt hos Svar. [svaranden, Ahlberg], samt njuta hus och värme. Med detta willkor har Kär. twänne års tid varit uti Kär:s hus, och gjordt sitt egna arbete, samt hållit sig sjelf med födan. Om Kär. varit Svar:s tjenstehjon, hade hon icke behöft föda sig sjelf, utan Svar. derom måst draga försorg, hwilket nogsamnt bevisar at Kär:s föregifwande är ogrundat.⁴⁹⁵

Själva det faktum att Ahlberg inte hade hållit pigan Ingrid Månsdotter med föda bevisade enligt honom ”nogsamt” att hon heller inte hade varit tjänstehjon hos honom, trots det arbete hon hade utfört åt honom i hans hus. Rättsfallet med Månsdotter och Ahlberg hade börjat redan vid vintertinget i januari, då Månsdotter stämt Ahlberg för att förmå honom att utbetala två års tjänstehjonslön och uppfylla sitt äktenskapslöfte till henne. Då han uteblev från tinget beslutades om uppskov, men vid sommartinget angav parterna att de hade nått vänlig förening.⁴⁹⁶ Uppenbarligen uppfyllde aldrig Ahlberg de villkor som hade fått Månsdotter att dra tillbaka sin stämning – hur dessa såg ut meddelades aldrig till rätten – för vid höstetinget samma år var hon tillbaka med en ny,

494. Se också ett annat fall med en piga som efter nio års tjänstetid inte hade fått ut sin lön, men däremot en kviga och ett får, under liknande oklara förhållanden som fallet ovan, GLA Ås HR A1:a vol. 82 HT 1819 30 sept. nr 97 forts. vol. 83 VT 1820 18 jan. nr 75 forts. ST 1820 13 maj nr 90 forts. HT 1820 6 okt. nr 44.

495. GLA Ås HR A1:a vol. 63 HT 1800 8 okt. nr 97 forts. vol. 64 VT 1801 28 jan. nr 33.

496. GLA Ås HR A1:a vol. 63 VT 1800 30 jan. nr 103 forts. ST 1800 17 maj nr 150.

likadan, stämning mot Ahlberg, där han ombads att antingen uppfylla de löften han gett före sommaringet, eller betala ut lönen och ingå äktenskap med henne. Det var vid det tillfället han meddelade rätten den syn på förhållandet som citeras ovan, liksom han menade att äktenskapslöftet varit en ”sjelfinbillad omständighet” från Månsdotters sida. Vittnen kallades in som berättade att Ahlberg varit mycket angelägen om att få Månsdotter till sitt hus, och att han lovat henne ”alt hwad hon behöfde och wille hafwa” om hon gjorde honom till viljes. Detta kallade rätten för ett halvt skäl, det vill säga ett halvt bevis, för att han faktiskt hade lovat henne betalning. Rätten beslutade att lämna uppskov för att Ahlberg skulle svära en ed på att han inte hade utlovat någon betalning till Månsdotter, vilket jag tolkar som att rätten utgick från att han antingen måste ha utlovat lön eller gett ett äktenskapslöfte som kunde förklara varför pigan alls kommit i hans hus. Vid nästa tillfälle var han emellertid återigen frånvarande, och då dömde rätten honom att betala ut tjänstehjonslön för två år till Månsdotter. Rätten menade dock att äktenskapslöftet inte hade bevisats i tillräcklig grad och att det därför förföll.⁴⁹⁷ Domslutet att Ahlberg blev skyldig Månsdotter lönen ligger i linje med slutsatsen att den som hade arbetat för någon annan i dennes hushåll i tvistefall var att betrakta som tjänstehjon, oavsett hur uppgörelsen sett ut.

En trend i rättsmaterialet är att drängar var avsevärt mer aktiva i rätten än pigor. Det gällde i egenskap av svarande när husbondfolk eller kronobetjänter anklagade tjänstefolk, vilket framgår av tabellerna 6.2–6.4 i föregående kapitel. Det gällde också i egenskap av käreande, där det förekom nästan tre gånger fler fall med drängar än pigor. I tabellerna 7.2 och 7.3 visas hur dessa fall, där drängar respektive drängar var käreande, fördelade sig efter typ av fall samt utfall.

Tabell 7.2. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en piga som käreande, fördelade efter typ av fall och utfall.

Typ av fall/utfall	Piga vann	Piga förlorade	Oklart	Summa
Lön	10	1	6	17
Vräkt ur tjänst	1	1	1	3
Övrigt	0	1	1	2
Summa	11	3	8	22

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

497. GLA Ås HR A1:a vol. 63 HT 1800 8 okt. nr 97 forts. vol. 64 VT 1801 28 jan. nr 33.

Tabell 7.3. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en dräng som kärande, fördelade efter typ av fall och utfall.

Typ av fall/utfall	Dräng vann	Dräng förlorade	Oklart	Summa
Lön	23	7	22	52
Vräkt ur tjänst	0	2	2	4
Övrigt	4	3	0	7
Summa	27	12	24	63

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

Fördelningen mellan olika typer av fall var likartad för pigor och drängar, där löneärendena dominerade med 17 av 22 fall för pigor och 52 av 63 fall för drängar. Även andelen domslut som avkunnades till tjänstefolkets fördel var likartad mellan drängar och pigor, vilket framgår av tabellerna 7.2 och 7.3. Att drängar figurerade i så många fler ärenden än pigor tolkar jag som att drängar hade större möjligheter att tänja på gränserna för det tillåtna, i linje med ovanstående analys kring att drängar hade fler alternativa sysselsättningar, större möjlighet att förhandla i sin position och under den här studerade tidsperioden ett ökat utrymme att sörja för sin framtida position som självständig. Ur materialet växer således en bild fram där möjligheterna att inte sälja sin hela person, utan sin arbetskraft för begränsade arbetsuppgifter eller perioder, började växa fram – men huvudsakligen för män.

Enligt den didaktiska och debatterande litteraturen hade tjänstefolkets möjlighet att så småningom bli ”sin egen” en viktig legitimitetsskapande roll i tjänstefolkskontraktet, men det som framstår som centralt i dessa texter är att lön och belöning inte skulle fungera maktskapande för tjänstefolket i själva relationen, utan först efter att relationen hade avslutats. Det fanns två parallella uppfattningar bland författarna till den didaktiska litteraturen om hur lön skulle användas. Vissa menade att lönen skulle användas aktivt så att goda tjänstehjon skulle lockas med högre löner, och att belöningen skulle utformas för att uppmuntra till flit, till exempel genom beting eller helt enkelt fria uppgörelser.⁴⁹⁸ Olof Linderholm menade att beting snarare än arbetsdagar för daglönare och dagsverksskyldiga ledde till att dubbelt så mycket arbete blev gjort, och förespråkade därför samma metod för tjänstefolk, men det var en

498. Westerman (1768) s. 21; Runeberg, E.F. (1770) s. 146; Chydenius (1778) s. 20-23, 47-48; Brisman (1812) s. 10-13.

åsikt han var ganska ensam om.⁴⁹⁹ Att använda lönen som drivkraft beskrevs som ett sätt att belöna tjänstefolk som ledde till effektivitet på bekostnad av relationens karaktär. Det minskade behovet av övervakning, men det var tveeggat då övervakningen samtidigt var ett arbete som skapade positionerna matmoder och husbonde.⁵⁰⁰ Vissa andra menade att penninglöner förstörde förhållandet mellan tjänstefolk och husbondfolk, och vissa författare föreslog därför olika former av relationella belöningar istället för materiella. Sådant som en uppmuntrande nick, ett vänligt ord och visst överseende med mindre förseelser förklarades som lämpligare belöningar än högre lön, större självbestämmande eller lättare arbete.⁵⁰¹ En författare till en sedelärande berättelse beskrev hur den gode husbonden fick goda tjänstehjon, som inte i första hand lockades av lönerna. Många av denne husbondes tjänstehjon tjänade ”så länge hos honom, att han anmäler dem hos Konungens Befallningshafwande till erhållande af belöningar för långvarig och trogen tjenst. Icke sällan händer, att både pigor och drängar hafwa flera årslöner innestående hos honom på ränta, till dess de framdeles behöfwa dem.”⁵⁰² Att inte kräva ut sin lön efter uttjänt tjänsteår uppfattades av denna författare som ett beteende som det tjänstehjon som verkligen kände sig uppskattat föredrog. Förutom att det då skulle röra sig om synnerligen modesta tjänstehjon menar jag att detta citat också kan förstås som att det upplevdes som en smula obekvämt att behöva förhålla sig till krassa pengautbetalningar. Om bara relationen var tillräckligt god kunde det kanske förbigås och nästan glömmas bort, vilket en del av de ovan presenterade rättsfallen också tyder på.

Ett annat sätt att belöna tjänstefolk som framfördes i litteraturen var att förlägga belöningen till tiden efter tjänstekontraktets avslutande, och draget till sin spets blev då en värdig begravning den optimala symbolen för belöning för en god tjänstetid. Att låta verkligt goda tjänstehjon belönas med en värdig begravning snarare än högre löner var ett tecken på god husbondeomsorg. I den sedelärande berättelsen om den synnerligen flitige drängen Olle, som så småningom avancerade till rättare och var husbondfolket så kär sa husbonden, när Olle vådasköt honom i handen under en jakt, att han hellre skulle

---

499. Linderholm (1802) s. 59.

500. Polhem (1745) s. 55.

501. ”Utkast til en allmän landt-bruks ordning i Swerige” (1779) s. 31; *Et ord til husbönder och matmödrar som åstunda godt tjenstfolk* (1798) s. 14-17, 27-29; Brisman (1799) s. 60-61; Witting (1806) s. 108.

502. Lorentzon (1831) s. 64.

mista sin hand än Olle – vilket var nog så symboliskt då tjänstefolket utgjorde sitt husbondfolks ställföreträdande händer. Så viktig var således Olle för sitt herrskap, att när berättelsen avslutades med hans död, så beskrevs hur både Olles och hans föräldrars grav pryddes med vackra gravstenar på husbondens bekostnad.⁵⁰³ Olle skulle i berättelsen föreställa den mest eftertraktade dräng som tänkas kunde, och hans husbondfolk som rättvist och pråktigt, och följaktligen måste belöningen i form av gravstenar betraktas som en sann hedersbetygelse. Att belöningar i form av värdiga begravningar inte förekommer i domstolsmaterialet är inte särskilt förvånande; de tjänstehjon som hade en sådan relation till sitt husbondfolk kan inte ha varit särskilt benägna att dra det inför häradsrätten. I gårdsarkiven finns ett exempel på hur en anständig begravning för tjänstefolk kunde vara så viktig att den nedtecknades i ett testamente. Anna Britta Andersdotter på Säby testamenterade den 23 oktober 1830 sin gård till sin brorson och dennes hustru och ”äfvén skall nemde Andersson [brorsonen] och dess hustru försörja min gamla Piga Bärta Larsdotter uti sin lifstid med kläder, föda och skötsel, samt mig och nemde Piga, efter bägge våran död oss anständigt till grafverne befordras”.⁵⁰⁴ En belöning som kunde infalla lite snarare än den som visade sig i en pråktig gravsten var att få hjälp att ordna sitt bröllop. I den sedelärande berättelsen om *Den af Gud belönta troheten hos en redelig tjenste-piga som förut varit ganska fattig* var just pigans giftermål det som belönade henne efter en tid i tjänst som varit utan belöningar.⁵⁰⁵ Ett annat exempel var drängen som efter att ha hjälpt en herreman som skadats fick häpnadsväckande generösa gentjänster när han själv var bonde och förlorade sina djur i en olycka.⁵⁰⁶ Författarna till den didaktiska litteraturen såg vanligen inte med blida ögon på tjänstefolk som hade egna affärer och egna intressen, och när Magnus Florén i en skrift från 1832 föreslog att tjänstefolket kunde uppmuntras till större flit genom att ”husbonden lemnar dem frihet att arbeta för deras egen förmån, en afton hwarje wecka”, så rörde det sig om möjligheten att tillverka till exempel bikupor, korgar och matskedar. Det var således inga större projekt han hade i åtanke.⁵⁰⁷ Gemensamt för dessa sätt att

503. *Läsning för tjenstefolk...* (1829) s. 74-77. Se också *Et ord til husbönder och matmödrar som ästunda godt tjenstfolk* (1798) s. 46.

504. GLA Säby Nordgård i Stenkyrka arkiv (A0511) vol. 2.

505. *Den af Gud belönta troheten hos en redelig tjenste-piga...* (1792). Se också Forssenius (1782) s. 52-53; Balling (1801) s. 119-127; *Läsning för tjenstefolk...* (1829) s. 101-103; Lorentzon (1831) s. 64.

506. *En wälmående bonde...* (1789) s. 82-85.

507. Florén (1832) s. 59.

belöna tjänstefolk är att de inte ökade tjänstefolkets makt i relationen, utan att belöningen formulerades som ett tecken på husbondfolkets godhet snarare än som den rättighet som kontantlön och föda ansågs vara.

Men även för den som inte konkretiserade möjliga belöningar i efterhand, fanns en religiös dimension som innebar att varje utslag av ”et ädelmodigt stillatigande och wördnadsfullt tålmod wid oförtjenta förebråelser” skulle belönas av Gud, om än inte av husbondfolket.⁵⁰⁸ Den religiösa dimensionen i det här sättet att argumentera för underdånighet och tålmod kan förstås som ett traditionellt försvar av överhetens intressen. Men den religiöst motiverade diskussionen om förhållandet mellan tjänstefolk och husbondfolk kan också förstås på andra sätt. Bland annat genom hustavlan utgjorde religionen den ram inom vilken den moraliska ekonomin formulerades – men det var en moral som både kunde öka och minska handlingsutrymmet för den underordnade parten. I hustavlan förklarades att överheten i alla stånd var given av Gud, men samtidigt var varje människa personligen ansvarig inför Gud och måste därför rätta sig efter sitt kristna samvete mer än efter sitt husbondfolk, om en konflikt skulle uppstå.⁵⁰⁹ För att upprätthålla den gudomliga ordning som hustavlan beskrev krävdes ett intrikat relationsskapande – å ena sidan var ordningen given av Gud, å andra sidan behövde den människornas aktiva arbete för att upprätthållas. Det påminner således om den grundläggande paradoxen i ett patriarkalt samhälle: att män och kvinnor anses vara i grunden olika, men likväl måste utföra en mängd handlingar, och undvika andra, för att bli män och kvinnor. Husbondfolket var tvunget att vara överordnat, sist och slutligen därför att de som överordnade hade ansvar för tjänstefolkets själar inför Gud, och därför var alltför stor närhet mellan över- och underordnad ett hot mot det eviga livet, för båda parter. Vissa författare hade en mer prosaisk hållning och beskrev hur husbönder och matmödrar som betedde sig som om tjänstefolket var dem likställda hade svårt att få dessa att arbeta ordentligt, medan andra fokuserade på den religiösa dimensionen.⁵¹⁰ Olof Rönigk tillhörde den senare gruppen, och menade att alla borde älska sin nästa och vilja dennes bästa ”[m]en i synnerhet hafwa Öfwerhet, Predikanter och Husfäder at besinna, det de äro

---

508. *Den af Gud belönta troheten hos en redelig tjenste-piga...* (1792) s. 66.

509. Hassan Jansson & Lindström (2017).

510. Salander (1727) s. 2; Broocman (1736) s. 13.

Guds Skaffare, [...] som för sina undersåtare, åhörare, barn och tjänstefolk skola göra Gudi räakenskap⁵¹¹ och sin första regel formulerade han enligt följande:

Christeliga Husbönder och Matmödrar böra göra åtskilnad emellan sitt få och tjänstefolk; så at de icke blott bruka sina tjänare och tjänarinnor til arbete, utan ock hafwa den omsorg om deras Själar, at de måga lära känna Gud och sin Frälsare, och tillika med dem warda medarfvingar til den ewiga saligheten.⁵¹²

Detta skulle ske genom att hålla bön med folket, ge dem tid till gudstjänster och bibelläsning och föregå med gott exempel i sitt uppträdande. Genom detta visade Rönigk hur den religiösa inramningen skapade en moralisk aspekt av kontraktet, så att omsorgen om tjänstefolkets själar gjorde att utnyttjandet av arbetskraften begränsades. Att behandla sitt tjänstefolk som fän, och enbart intressera sig för deras arbetskraft, var fel, inte huvudsakligen för att det var ineffektivt, utan för att det var okristligt. Men i enlighet med hustavlans principer menade Rönigk att det var lika okristligt av husbönder och matmödrar att inte sätta sig i respekt hos sitt tjänstefolk. De skulle behandla tjänstefolket väl, men hjonen skulle behandlas som underordnade. Rönigk hänvisade till det fjärde budordet, som innebär att visa lydnad mot sin fader och moder, när han formulerade den fruktade konsekvensen av alltför slapp hantering av sitt tjänstefolk: ”Då börjar drängen at wilja wara Herre, och pigan Fru. [...] Det heter: Warer underdåniga all människlig ordning för HErrans (sic) skull.”⁵¹³ Omkastade hierarkier uppfattade författaren som lika okristligt och därmed hotande som att behandla tjänstefolket som fän, och att upprätthålla detta specifika avstånd krävde ett arbete från såväl husbondfolkets som tjänstefolkets sida, även om det var de förra som bar ansvaret för att det skedde.

Lön och belöningar förstods i den didaktiska litteraturen som maktmedel, och en mängd förslag på hur både arbetsintensitet och underdåniga relationer skulle upprätthållas föreslogs. I domstolsmaterialet syns också husbondfolk som menade sig på olika sätt ha belönat sitt tjänstefolk så väl att de rimligen inte kunde ha något att klaga på. I den utsträckning som tjänstefolkets egna drivkrafter framträder, tycks de ha försökt att i första hand tillförsäkra sig maktskapande belöningar och löne-medel. Detta var en möjlighet för män i

511. Rönigk (1754) s. 4. Rönigks skrift utkom i nya upplagor åren 1767 och 1817 och kan därför förstås som en skrift som vann anklang åtminstone hos vissa grupper under lång tid.

512. Rönigk (1754) s. 6.

513. Rönigk (1754) s. 16-17, citat s. 17.

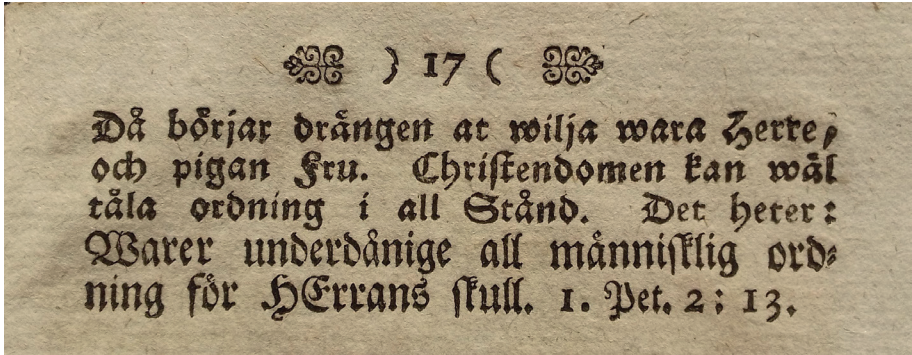

Bild 7.4. Ur Olof Rönigks skrift *Tankar, om husbönders och tjänstefolks skyldigheter emot hwarannan inbördes* från 1754, sida 17. Texten lyder: ”Då börjar drängen at wilja wara Herre, och pigan Fru. Christendomen kan wäl tåla ordning i all Stånd. Det heter: Warer underdånige all människlig ordning för HErrans skull. 1. Pet. 2:13.”. Skriften tillgänglig via Kungliga biblioteket. Författarens fotografi.

större utsträckning än för kvinnor. Slutsatsen blir då att tjänstefolkets syn på lönen var att den skulle vara ett medel för att en dag kunna sätta fötterna under eget bord, och att denna önskan var manligt kodad. Jag menar att ovanstående analys ger skäl att omtolka betydelsen av det mönster som Harnesk identifierat, nämligen att tjänstefolk hellre ville ha något eget än att få lönen utbetald i kontanter. Den kontanta lönen var en av de saker som definierade tjänstefolket – men det var också vägen ut ur den underordnade positionen.

För högt satt lön

Tidigare forskning, liksom den samtida debatten, har menat att tjänstefolkets löner regelmässigt överskred de lagstadgade nivåerna och att dessa snarare utgjorde ett golv än ett tak. Den skiljelinje mellan bönder med mindre och större gårdar som Harnesk redogör för, där de med större resurser föredrog fri lönesättning för att kunna locka till sig tillräckligt med tjänstefolk, medan fattigare bönder önskade att taxornas löner skulle räcka för att få arbetskraft, finns det stöd för i mitt material.⁵¹⁴ Arthur Montgomery hävdar att taxorna inte var särskilt betydelsefulla för allmogen på landsbygden, utan att förhållanden reglerades ”huvudsakligen genom tradition och sedvana”. I den samtida debatten, som också utgör underlag för senare forskning, hävdades att ingen

514. Harnesk (1990) s. 106-107.

kunde få tjänstefolk för de stadgade lönerna och att marknaden satte lönerna utifrån utbud och efterfrågan.⁵¹⁵ Jag undersöker inte tjänstefolkets faktiska löner här, men i domstolsmaterialet finns stöd för att maximilönerna åtminstone inte var fullständigt tomma paragrafer utan fanns närvarande i människors medvetande.

TVå anklagelser om för högt satt dränglön behandlades av Ås häradsrätt; i ett fall dömdes endast husbonden och i det andra dömdes även drängen för emottagande av för hög lön. Två saker förenade dessa husbönder, nämligen att de dels var ståndspersoner, dels impopulära och våldsamma. Sergeanten Axel Hedberg hade så dåligt rykte som arbetsgivare att drängen Hans Kråka aldrig vågade inställa sig hos honom, trots att han tagit emot städjepenning, eftersom ”alla skrämt honom, at han hos Kär. [Hedberg] icke får tilbörlig mat och illa blifwer handterad”. Ett troligt skäl till att han ändå tagit tjänst hos Hedberg framkom senare under rättegången, då Hedberg i sin stämning krävde att Kråka skulle betala den utlovade lönen som böter för sin uteblivna inställelse i tjänsten. Rätten dömdde Kråka, men inte till att betala lönebeloppet eftersom detta var högre än den tillåtna dränglönen i länet.⁵¹⁶ Istället blev Hedberg själv stämd till nästa lagtima ting för att ha utlovat för hög lön. Hedberg framförde tre argument till varför han inte borde bli dömd för det: ”at han sielf ei kan arbeta och bruka sitt innehafwande boställe, utan måste betiena sig af dräng; och som han förmodar, at ingen i orten erhåller någon dräng för den lön tienstehions ordningen stadgar, samt han om detta Kongl. stadgande ei warit underrättad”, men rätten förhöll sig kallsinnig till detta och påpekade att ingen husbonde, ”under hwad skien det wara må”, hade rätt att lova eller ge högre lön än den stadgade.⁵¹⁷ Det förefaller otroligt att Hedberg skulle ha varit okunnig om taxorna, inte minst eftersom han själv påpekade att han inte trodde att någon kunde få en dräng för den lön som stadgades där – då bör han rimligen ha vetat hur hög den lönen var. Hedberg utlovade att ange andra bönder som betalat för hög lön, vilket det inte syns några spår av i domböckerna. Det betyder förstås inte att inga sådana bönder fanns; Hedberg kan ha känt till fler som betalat för hög lön utan att ange dem, men det fanns incitament till att ange andra husbönder, eftersom hälften av bötesbeloppet tillföll angivaren. Däremot framträdde Hedberg i ett annat fall som belyser det drängen Kråka var rädd för, nämligen att Hedberg hade ett tämligen våldsamt beteende mot sitt tjänstefolk. År 1787

515. Montgomery (1933) s. 258-260, citat s. 260.

516. GLA Ås HR A1:a vol. 57 ST 1794 18 juni nr 98.

517. GLA Ås HR A1:a vol. 57 HT 1794 14 nov. nr 124.

stämde Karl Hofman, styvfar till pigan Ellika Olofsdotter, Hedberg för att ha drivit henne ur tjänsten och misshandlat henne. I det fallet dömde rätten till Hedbergs fördel, och menade att misshandeln hade fallit inom ramen för den tillåtna agan, samt att han drivit henne ur tjänsten på grund av sjukdom men sedan låtit henne komma tillbaka – vilket, som diskuteras på annan plats, var det som rätten krävde av husbönder när tjänstehjon insjuknade.⁵¹⁸ Men att styvfadern ansåg att agan varit misshandel skapar ändå en bild av Hedberg som en impopulär husbonde – och därmed blir det troligt att det var på grund av sitt rykte som Hedberg inte kunde få en dräng till den lagstadgade lönen, utan nödgades utlova högre lön.

Den andre husbonden som dömdes för att ha betalat för hög lön var häradshövdingen Henric Walter Elers, och även han figurerade i misshandelsfall och uppvisade påtagligt våldsamt beteende och svårigheter att komma överens med sitt tjänstefolk. Drängen Lars Persson anklagades år 1797 för att ha misshandlat husbondens svärson, hovrättsauskultanten herr Henric Carl Elers, som var husbondens ombud i gårdens skötsel. Det hela utspelade sig i stallet, dit Elers gått för att övervaka Perssons arbete med hästarnas rykt. Han hittade där något att anmärka på, vilket ledde till att Persson uppträdde otidigt och svor, blev åhutad av Elers och då utbrast i än större ovett, varför Elers gav honom en örfil. Enligt ett vittne, pigan Stina Larsdotter, hade Persson då utropat ”slå mig icke herre” och sedan kommit ut ur stallet med blod under näsan. Elers hade vänt sig om för att gå ut, varefter Persson kastade sig över honom och misshandlade honom, enligt Elers berättelse. Persson förnekade det hela, och dömdes därför till att gå edgång för att svära sig fri. För att vara klar över vådorna med mened krävdes först att Persson fick undervisning av prästen, och denne skulle inkomma med bevis till rätten på att Persson förstod tillräckligt mycket av kristendomen för att kunna svära en ed. Persson var dock inte särskilt medgörlig vid sina besök hos prästen, vilket fick kyrkoherde Bergendahl att i sitt tredje intyg till rätten, där han fortfarande inte kunde tillstyrka edgång, skriva att Persson var ”trög at fatta och förstå Christendomen; om denna tröghet är naturlig eller tillgjord, kan jag icke med wisshet säga”. Istället framträdde Elers och menade att han inte kunde ha på sitt samvete att en i kristendomen okunnig person skulle riskera sin själs välsignelse genom att begå mened, och att han därför valde att avstå från anklagelsen av människokärlek, som han uttryckte det. Däremot kunde han inte acceptera en uppgörelse, vilket Persson hade bett om mellan rätte-

---

518. GLA Ås HRA1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan nr 22.

gångstillfällena, enligt Elers.⁵¹⁹ Detta rättsfall fick dock andra följder, nämligen att drängen också stämde husbonden för inestående tjänstehjonslön, vilket Elers inte ville betala på grund av misshandeln. Elers fick rätt av domstolen, men inte på det sätt han hade tänkt sig.⁵²⁰ Istället menade rätten att drängen redan hade fått för mycket lön, och kronolänsman Lundgren stämde därför både dräng och husbonde, för emottagande respektive utgivande av lön som var högre än taxan.⁵²¹ Henric Carl Elers, som varit husbondens svärson och den som övervakat drängen Lars Perssons arbete i det ovanstående fallet, blev stämd i egenskap av husbonde några år senare. Det var förmyndaren till pigan Maria Håkansdotter som anklagade Elers för att ha drivit pigan ur tjänsten utan anledning. Elers menade att pigan varit stursk och inte skött sina arbetsuppgifter. Men hans våldsamma beteende hade visats när pigan tillsammans med ett vittne kommit för att be honom att få vara kvar i tjänsten. Då hade Elers tagit upp en stake från marken och velat slå henne så fort han såg henne, vilket vittnet avstyrde.⁵²²

Ytterligare ett fall av överskridna taxor behandlades av Ås häradsrätt, nämligen det ovan nämnda fallet av för hög betald och emottagen städja. Även i detta fall rörde det sig om en ståndsperson, inspektorn Carl Gustaf Schultz, och det hela uppdagades i rätten när drängen Per Swensson och Schultz försvarade sig mot anklagelserna om olaga städjande från Swenssons husbonde, kyrkoherden och magistern Sven Fåglestén. Också här rörde det sig om en till synes tämligen hetlevrad och våldsam husbonde, även om det i rättsfallet endast förekom anklagelser och vittnesmål om hotelser från Schultz mot kyrkoherden, inte mot drängen. Vittnen berättade om hotfulla gester, att Schultz knäppt med fingrarna under kyrkoherdens näsa och lovat att ”rycka kull honom” varhelst han träffade på honom.⁵²³ Även om aga eller misshandel förekom i fler fall, så är det faktum att dessa påtagligt våldsamma husbönder och för höga dränglöner sammanfaller intressant. Dessa fall kan å ena sidan läsas som att husbönder och drängar kom överens om högre löner än de tillåtna och betraktade det som så pass självklart att de inte drog sig för att gå till domstolen och presentera dessa uppgörelser, vilket skulle vara ett tecken på att det var vanligt och allmänt

519. GLA Ås HR A1:a vol. 60 ST 1797 16 juni nr 137 forts. HT 1797 10 nov. nr 89 forts. vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 58 forts. ST 1798 4 maj nr 38 forts. HT 1798 5 okt. nr 44.

520. GLA Ås HR A1:a vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 60.

521. GLA Ås HR A1:a vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 61.

522. GLA Ås HR A1:a vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161.

523. GLA Ås HR A1:a vol. 24 HT 1761 17 sept. nr 37 forts. 18 sept. nr 44.

accepterat. Det är också så Harnesk förstår ett liknande fall.⁵²⁴ Å andra sidan kan dessa fall läsas som att otillåtet höga löner inte accepterades av domstolen då det kom till dess kännedom, och att bara husbönder med större resurser men med mindre gott rykte tog till höga löner i kampen om arbetskraften. Jag menar att den senare tolkningen är mer sannolik. Löneuppgörelser presenterades ofta i domstolen, och uttryck som ”den på orten gängse lönen” var vanligt förekommande när rätten uttalade sig om rimligheten i drängars och pigors lönekrav. Liksom har diskuterats på andra ställen var häradsrätten en arena där gränserna för det accepterade formulerades, men kanske än viktigare spreds. Att samtida debattörer utgick från att lönerna alltid överskred det tillåtna har tagits som ett tecken på att det måste ha legat något i det – men faktum är att till exempel Chydenius menade att det var just för att husbönderna var grymma och behandlade tjänstefolket illa som de inte kunde få tjänstefolk till lägre löner. Den som visade tjänstefolket kärlek och omsorg skulle snart ha en kö av potentiella anställda, menade Chydenius.⁵²⁵ Jag menar att man utifrån de rättsfall som behandlades i Ås häradsrätt åtminstone inte kan säga att husbönder regelmässigt överskred de fastslagna lönenivåerna. Däremot använde sig bönder med mindre resurser av andra strategier, som förstås kan ses som en form av överskridande av lönerna, nämligen att tillåta eget arbete, liksom har diskuterats ovan och i kapitel sex.

Belöning för sjuka och gamla tjänstehjon?

Den till synes mest verklighetsfrånvända delen av lagstiftningen tycks inte ha varit maximilönerna eller begränsningen i antalet tjänstehjon, som tidigare forskning framhållit som verkningslösa, utan snarare de delar som stadgade husbondfolkets skyldighet att vårda sjuka och åldrade tjänstehjon. Detta har beskrivits som den mjuka sidan av den underordning som tjänstefolkssystemet bestod i, som belöningen för tjänstehjonets hårda arbete och ofria position.⁵²⁶ Ovan diskuterades i vilka sammanhang det var möjligt för en husbonde eller matmoder att undvika att betala ut lön, och ett godtagbart skäl som framträder i rättsfallen är just vid sjukdom eller skada hos tjänstehjonet. I stadgan från 1723 tilläts löneavdrag för uteblivet arbete, och husbondfolkets ansvar för vår-

524. Harnesk (1990) s. 38.

525. Chydenius (1765) s. 11-13.

526. Fransson (2000) s. 90; Lundh (2010) s. 53; Davidsson (2015) s. 125.

den inskränkte sig till fall där det inte fanns släktingar som kunde ta hand om den sjuke. Från år 1739 angav legostadgan däremot att husbondfolket skulle låta vårda ett sjukt tjänstehjon, men att kostnader för vård och medicin kunde dras av på lönen. Då fanns inte den bestämmelse kvar som sade att uteblivet arbete på grund av sjukdom berättigade till att göra avdrag på lönen. Även i 1805 och 1833 års stadga angavs att husbonden skulle sköta sjuka och åldrande tjänstehjon. Husbondens ansvar för att vårda sjuka tjänstehjon fanns alltså inte i legostadgorna från början, utan utvecklades efterhand. Uppfattningen att tjänstefolksrelationen tidigare hade präglats av omhändertagande och familjelika relationer och senare blivit operonliga och mer av arbetsuppgörelser än omsorg har inte stöd i lagstiftningens formuleringar.⁵²⁷ Diskussionen och besluten i de domstolsfall som behandlade sjuka eller skadade tjänstefolk i Ås häradsrätt verkar snarare ha påverkats av de äldre tankarna om släktingars ansvar än av tanken om den omhändertagande husbonden som omtaladens i den didaktiska litteraturen och som stadgades i lagen.

När pigan Ellika Olofsdotter blev sjuk under sin tjänstetid hos sergeanten Axel Hedberg, lämnade hon hans hushåll och bodde hos Peter Johansson, som senare framträdde som vittne i rätten. När hon hade fått ett par skor gick hon hem till sin mor och styvfar. Styvfadern Karl Hofman tog sedan pigans sak till rätten och begärde ersättning för föda och lön fram till mickelsmässan, då han hävdade att hon hade blivit olagligt vräkt ur sin tjänst. Men husbonden visade med vittnen att han hade erbjudit pigan att återkomma i tjänst när hon blivit frisk, och rätten tillrättavisade istället styvfadern som inte sett till att hålla sin dotter i arbete genom att sända henne tillbaka till Hedberg efter tillfrisknandet. Rätten menade att husbonden – trots stadgans skrivelser om dennes ansvar att låta sköta ett sjukt tjänstehjon – hade gjort vad som kunde begäras, då han hade erbjudit pigan att återkomma i arbete och dessutom låtit pigans föräldrar veta att hon insjuknat.⁵²⁸ Stadgan öppnade för rätten för ett sjukt tjänstehjon att flytta ifrån sitt husbondfolk om hon eller han ville, men även rätten att få vara kvar och få vård stadgades. Att utröna vad den sjuka eller skadade pigan eller drängen själv ville är oftast inte möjligt utifrån rättsfallen, men däremot låg det uppenbart i husbondfolkets ekonomiska intresse att tjänstehjonet flyttade någon annanstans vid sjukdom. Det finns dock undantag, där tjänstehjonets vilja kan uttydas. I ett fall år 1830 begärde drängen Johannes Andersson inne-

527. Tjänstehjonsstadgan 1723 §6; 1739 art. 7 §11; 1805 art. 2 §4; 1833 art. 2 §6.

528. GLA Ås HR A1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan. nr 22.

stående lön för ett halvt års tjänst hos Carl Andersson, och i rätten beskrev drängen hur han hade gjort sina sysslor hos husbonden tills ”jag vid vårfrutiden 1827 på min husbondens befallning måtte begifva mig hem till min Moder, emedan jag under våra handelsresor förfrusit mina fötter, tills jag återställd, i Medeo af påföljande April mig i tjensten inställde”. Här förklarade drängen själv att det inte hade varit hans eget val att lämna husbondens hushåll, utan att han hade blivit tillsagd att bege sig hem till sin mor när han inte var fullt arbetsför. Drängen hade sedan inte fått återkomma i tjänst, utan blivit olagligen uppsagd, men accepterat detta så länge han fick ut lönen för det halvår han hade tjänat. Men inte heller detta beviljade husbonden, varför drängen alltså hade begärt honom stämd. Efter att drängen visat att han varit lagligen stadd dömdes husbonden att betala ut lönen för det fullgjorda halvåret. Däremot invände inte rätten på något sätt mot att drängen hade blivit hemsänd med sina förfrusna fötter, utan beskedet att drängen åter hade inställt sig efter sitt tillfrisknande ansågs tillräckligt för ett laga förfarande. Inte heller sades något om husbondens ansvar för drängens uppehälle under sjukdomstiden.⁵²⁹

När den olycksdrabbade drängen, sedermera lantvärnsmannen, Jon Nilsson Munter tjänstgjorde hos Per Persson bröt han benet, men när det hade börjat läka bröt han det igen på samma ställe och han blev dessutom sjuk. Han blev dock inte skickad någon annanstans, utan husbonden lät honom enligt ett vittne

gjöra hwad han förmådde, och kunde han icke förrätta annat arbete, än tröska, hacka granris och hugga något litet wed hemma vid kubben. At förrätta kjörslor åt skogen eller annorstädes och kjöra krok eller reda jorden, förmådde Kär. [käranden, drängen] icke, utan måste Svar. [svaranden, husbonden] dertil laga och anskaffa en annan.

Trots att lagstiftningen bara godkände avdrag på lönen för kostnader för vård och mediciner menade rätten att husbonden, eftersom Nilsson Munter inte hade blivit driven till hårdare arbete än vad han förmådde, hade agerat så gott som kunde förväntas och därför inte kunde dömas att betala ut den uppgjorda lönen. Det hittills utbetalda beloppet ansågs vara tillräckligt, inklusive några persedlar som drängen hade blivit lovad men ännu inte fått.⁵³⁰ I ett fall hänvisade dock domstolen till stadgans paragraf om att löneavdrag bara fick göras för vård och mediciner. Drängen Johan Svensson hade under sin tjänstetid varit

529. GLA Ås HR A1:a vol. 93 VT 1830 28 jan. nr 73 forts. ST 1830 5 maj nr 21 forts. 19 maj nr 141.

530. GLA Ås HR A1:a vol. 53 ST 1790 5 juni nr 55 forts. HT 1790 29 okt. nr 33.

sjuk i 16 dagar, och för det drog husbonden Andreas Johansson av lönen för ett halvårs tjänst. Men rätten dömde husbonden att betala ut vad drängen hade begärt, eftersom den menade att husbonden ”icke föreburit än mindre styrkt att denna summa blifvit utgifven till läkemedel eller läkarelön”, och eftersom lönen dessutom inte var högre än den vanliga på orten. Husbonden menade att den person han hade tagit in för att förrätta de sysslor som Svensson inte hade kunnat göra under sin sjukdomstid hade kostat honom avsevärt mer än den halva årslön han dragit från drängens lön, men det argumentet underkändes i detta fall av rätten.⁵³¹ Det innebär att Johan Svenssons fall är det enda som jag har funnit där rätten uttryckligen skyddade tjänstehjonets rätt vid sjukdom.

Att husbönder tycks ha betraktat sjuka tjänstehjon som föräldrarnas ansvar öppnade också för en potentiell konfliktyta mellan olika förmyndare och husbönder. Vem skulle ta ansvar för den sjukes uppehälle: Den ursprungliga familjen eller det anställande hushållet? I de fall där tjänstehjonet hade en eller två föräldrar i livet och på rimligt avstånd, tycks det som sagt ha varit vanligast att dessa fick överta ansvaret. Det förefaller troligt att ursprungsfamiljen, även om den inte uppskattade ansvaret för att försörja en icke arbetsför person, på grund av familjebanden i alla fall inte protesterade mot detta förhållande. Men ganska ofta var det någon annan som var förmyndare åt en piga eller en ung dräng, och då kunde intresset vara mindre för att sköta den sjuke. Det korta utlåtande som finns inskrivet i 1805 års dombok för Ås häradsrätt angående den sjuka pigan Sara Jansdotter visar på tämligen krassa relationer:

Till detta Ting hade Jonas Persson i Gruntryd instämt Andreas Magnusson i Hällstad Tåg, för det Svar. egenwilligt och olagligt affördt sjukliga pigan Sara Jansdotter från Hällstads Sochn och med påck och trug till Kär. såsom dess förmyndare, henne aflämnat, innan twisten om hennes skjötsel, wård och underhåll blifvit afgjord hos KBefHfde [Kronobefallningshavande] i Länet.

Förmyndaren anklagade alltså husbonden för att ”med påck och trug” ha lämnat av hans myndling utan att en uppgörelse om vem som skulle bekosta hennes vård gjorts.⁵³² Ett liknande fall återfinns från 1859, där husbonden hade kört sin uppenbarligen gravida piga till en annan person, hos vilken hon sedan födde ett barn. Käranden, som tog emot pigan, krävde i rätten ersättning från husbonden för att han hade tvingats sörja för pigan och barnet samt tillse att

531. GLA Ås HR A1:a vol. 107 VT 1844 19 feb. nr 77.

532. GLA Ås HR A1:a vol. 68 HT 1805 8 nov. nr 128.

dop skedde, innan han kunde skicka henne tillbaka. Svaranden, husbonden, menade att pigan sagt att hon hade för avsikt att begära uppfostringsbidrag från någon i kärandens hushåll och att han därför låtit skjutsa henne dit, samt att hon hade uppgett att flera veckor återstod till nedkomsten. Rätten tog aldrig ställning till fallet eftersom det vid det andra tillfället, till vilket uppskov hade getts för inkallande av vittnen, anmäldes att parterna hade nått en uppgörelse.⁵³³ I ett fall år 1772 ansökte en ”yngling” om försörjning från sin förmyndare, eftersom han varit tvungen att lämna sin årstjänst på grund av sjukdom. Fallet behandlades mycket kortfattat, men rätten menade att drängen Johannes Andersson vid fallets upptagande var myndig, och därför skulle förmyndaren avsluta förmyndarskapet och kunde alltså inte dömas att försörja Andersson under hans sjukdom. Husbonden figurerade inte alls i fallet, men uppenbarligen ansåg vare sig drängen eller rätten att det var han som borde sörja för drängen. Även om det inte går att vara säker på hur Andersson hanterade sin situation – kanske fick han tjänst någon annanstans – så visar ändå fallet på den mycket svåra situation som ett insjuknat tjänstehjon kunde hamna i: utan rätten att bli försörjd av vare sig förmyndare eller husbonde, och utan särskilt goda möjligheter att få en ny tjänst under sjukdomstiden, tycks drängen ha lämnats åt sitt öde – ett öde som dessutom försatte honom i en olaglig position som varandes utan årstjänst.⁵³⁴

Det vanligaste tycks ha varit att tjänstefolket lämnade tjänsten under sin sjukdom och även om det är svårt att säga säkert på vems initiativ det skedde, så tyder ändå formuleringarna på att det antingen var husbonden som begärde det, eller att båda parter helt enkelt såg det som självklart att inte vara kvar i tjänsten vid sjukdom. Detta förhållande undergrävde den så kallade mjuka sidan av det patriarkala förhållningssättet, som innebar att husbonden visserligen hade makten men att han också skulle värna om tjänstefolkets hela varande, såväl uppfostring som omvårdnad, som en far, något som lagstiftningen och ännu tydligare rådgivningslitteraturen starkt framhöll som ideal. Flera av de didaktiska texterna nämnde omhändertagande i händelse av sjukdom och ålderdom som en del av det goda husbondfolkets beteende.⁵³⁵ Men i slutet av den period som omfattas i undersökningen, från och med 1830-talet, kom flera skrifter

533. GLA Ås HR A1:a vol. 122 ST 1859 2 juli nr 100 forts. HT 1859 28 sept. nr 95.

534. GLA Ås HR A1:a vol. 35 ST 1772 30 juni nr 59.

535. Broocman (1736) s. 40; Rönigk (1754) s. 12; Verax (1778) s. 902; *Et ord til husbönder och matmödrar som åstunda godt tjenstfolk* (1798) s. 28-29; *Handbok för unga husmödrar...* (1804) s. 19; Florén (1832) s. 61; Raab (1847) s. 35.

som beklagade att sjuka och åldrande tjänstehjon var hänvisade till tiggeri, och olika förslag på sjukkassor och liknande fördes fram. Främst riktade sig dock dessa omsorger mot de arbetsgrupper som inte var inneboende tjänstefolk, det vill säga statorpare och dagsverksskyldiga.⁵³⁶ Som visats i analysen av domstolsmaterialet, liksom i tidigare forskning, tycks det inte ha varit något nytt fenomen att sjuka tjänstehjon var utlämnade åt sig själva eller anhöriga, även om det sannolikt ökade i och med den ökande proletariseringen.⁵³⁷ Det kan knappast kallas ett faderligt beteende att skicka iväg ett sjukt tjänstehjon, och kanske kände sig heller inte tjänstehjonet särskilt mycket som en i familjen om han eller hon föredrog att lämna arbetsgivarens hushåll vid sjukdom. Liksom i löneärendena finns också i dessa fall en tendens i materialet som visar att relationer som inte inbjöd till omhändertagande var vanligare förekommande i rätten än sådana där husbondfolket vårdade sjuka tjänstehjon. Jag menar dock att det sätt på vilket sjukfallen omnämns i rättsmaterialet gör min slutsats om husbondfolkets begränsade ansvar rimlig. Det är naturligtvis rimligt att tro att många tjänstehjon fick både försörjning och vård av sitt husbondfolk vid sjukdom, men det som rättsfallen visar är att när saken ställdes på sin spets fanns ingen rättighet för tjänstehjonet att kräva vare sig omvårdnad eller ens att få bo kvar, utan då var det ursprungsfamiljen som fick överta ansvaret. Detta intryck förstärks när de rättsfall som behandlar sjuka tjänstefolk ställs bredvid de som behandlar löneskulder. I de senare var rätten tydlig med att tjänstefolk inte kunde förväntas arbeta bara för husrum och föda, och betonade att kontantlön och persedlar var en central del av ersättningen. Vid sjukdom, däremot, tycks husbondfolket ha varit relativt fria i förhållande till stadgan att låta vårda eller skicka hem tjänstehjonet utifrån sina egna preferenser. Det finns därmed anledning att ifrågasätta det som tidigare forskning ofta antagit, nämligen att hårt arbete, lagstadgad årstjänst och krav på underdånigt beteende kompen-serades med omhändertagande i händelse av sjukdom – tvärtom så antyder rättsfallen att sjukdom innebar att husbonde eller matmoder tillfälligt kunde frånsäga sig sitt ansvar för tjänstehjonet. Slutsatsen stärks också av att de sjukdomar eller skador som nämndes i rättsfallen ofta inte utgjorde själva ärendet, utan diskuterades i förbigående, samt att såväl domstolen som de tjänstehjon och husbönder och matmödrar som figurerade i fallen behandlade det som en självklarhet att ett sjukt tjänstehjon skickades ”hem” – vilket tycks ha betytt antingen till föräldrarna eller till någon annan släkting, granne eller vän.

---

536. Burghardt (1834) s. 1-8; Indebetou (1849) s. 13-18; Hamilton (1850) s. 13-18.

537. Prytz (2017).

Tjänstefolkets avlöning och belöning: sammanfattande diskussion

Detta kapitel har behandlat frågor om hur tjänstefolk avlönades och belönades, hur tjänstefolkssystemets ofriheter legitimerades samt hur detta kan användas för att förstå den friare arbetsmarknad som växte fram från mitten av 1800-talet. Analysen har visat att tjänstefolkets position i stor utsträckning konstituerades genom den specifika löneformen. Den bestod av städjepenningen, som beseglade kontraktet och utgjorde ett tecken på att ett år av tjänst inleddes – men innan städsloperioden var slut kunde tjänstefolket utnyttja sin position som eftertraktad för att ställa husbönder mot varandra. För husbönderna fanns motsvarande maktmedel i utfärdandet av orlovssedeln, som också användes i förhandlingar mellan husbönder om rätten till ett tjänstefolks arbetskraft, och ibland även för att helt enkelt försvåra andra husbönders verksamhet. Vidare bestod avlöningen av kost och logi, och analysen har visat att dessa delar förstods som den överlevnadsrätt som har beskrivits i Scotts teori om moralisk ekonomi: det var en rättighet för varje arbetande människa och kunde inte ackumuleras eller sparas. Den årliga kontantlönen var mer specifik och konstituerade tjänstefolkets position, och om den stod en hel del konflikter mellan husbondfolk och tjänstefolk som har analyserats. Att husbönder använde en rad olika argument för att slippa betala ut lön är inte förvånande, inte heller att tjänstefolket tog krav på utbetalande av löner till rätten. Men det som visats av analysen av den argumentation som fördes i rätten kring löner, är att varken argument om dåligt utfört arbete, andra uppgörelser eller om att hjonet endast underhållits av barmhärtighet accepterades. De fall där rätten inte dömde i linje med tjänstehjonens krav var där lönen skulle kvittas mot av tjänstehjonet orsakade kostnader, till exempel för förstörda inventarier, eller då den utlovade lönen överskridit den lagstadgade taxan. Husbondfolket hade stor makt över tjänstehjonets liv och arbete i tjänsten, men häradsrätten utgick från att varje person som fungerat som tjänstehjon hos någon annan hade rätt till en kontantlön, även om husbönder försökte hänvisa till andra uppgörelser. Jag tolkar denna starka rätt som legitimitetsskapande för tjänstefolkspositionens ofriheter. Av domstolsmaterialet framgår också att andra typer av uppgörelser och belöningar användes, och att dessa hade formen av löne-medel som så småningom skulle hjälpa tjänstehjonet att sätta fötterna under eget bord. I linje med resultaten från kapitel sex har också visats att möjligheten att sluta mer fördelaktiga uppgörelser var en könad praktik, och att män hade större möjligheter att tänja på gränserna för det tillåtna. Tjänstefolkets önskan att

skapa möjligheter till att sätta fötterna under eget bord debatterades också i den samtida litteraturen. Det centrala i de belöningsätt som förespråkades var att de inte skulle öka tjänstefolkets makt i relationen, utan antingen fokusera på mindre materiella belöningar och vänligt bemötande under tjänstetiden, eller på tiden efter. Såväl hjälp med att ordna bröllop som löfte om en värdig begravning uppfattades som gynnsamma medel för att legitimera de inneboende ofriheterna.

Slutligen har frågan om hur sjuka tjänstefolk behandlades analyserats. Trots att lagstiftningen ålade husbönderna ett stort ansvar även för arbetsoförmögna tjänstehjon, tycks det utifrån rättsmaterialet ha varit accepterat av alla parter att avsäga sig det ansvaret. Stadgorna baserades på en tanke om husbondfolkets ansvar för hela tjänstehjonets liv och leverne, men resultaten av denna undersökning ifrågasätter uppfattningen att tjänstefolket behandlades som en del av hushållet. Frågan är om inte stadgan om att åldrade tjänstehjon skulle tas om hand av sitt husbondfolk snarare ledde till svagare grund för ett familjärt förhållande, där husbondfolket hade ganska bråttom med att göra sig av med potentiellt inte fullt arbetsföra personer, och att tjänstefolket i sin tur hade bråttom att få ut sin lön och sina förmåner medan tid var. Eftersom omsorg vid hög ålder och sjukdom inte tycks ha kännetecknat tjänstefolkssystemet kan det tyckas som om bara den hårda sidan av underordningen fanns kvar. Jag menar att den analys som gjorts här av tjänstefolkets lön och belöning snarare visar på att de rättigheter som tjänstefolket trots allt hade, skapade mer ”moderna” arbetsrelationer i tjänstefolkssystemet än forskningen tidigare har menat.

8. Position och makt

I detta kapitel undersöks hur makt eller avsaknad av makt artikulerades, vilka maktbaser som var centrala och hur de olika positionerna i tjänstefolkssystemet artikulerades och förstods. Detta knyter an till de övergripande frågorna om utvecklingen mot en feminisering av tjänstefolkspositionen och om hur maktrelationerna i hushållen såg ut. Enligt det teoretiska ramverk som har utarbetats för denna studie utgjorde tillgången till jord och att vara överordnad medlem av ett hushåll med tillgång till jord de centrala maktbaserna. Tjänstefolkspositionen kan förstås utifrån ett kontinuum mellan fritt och ofritt arbete. Det var ett kontrakt som fick slutas fritt, men alternativen till att sluta det var begränsade och formerna var hårt reglerade. Nedan analyseras debatten om systemet med utgångspunkt i frågan om vilka ofriheter som kunde accepteras i tjänstefolkskontraktet om det fortfarande skulle kunna betraktas som ett legitimt kontrakt. Ett uttryck som den debatten tog sig var att den kretsade kring begreppet träl-dom. I kommande avsnitt görs en analys av detta tal om träl-dom utifrån ett genusperspektiv. Därefter diskuteras några av de arbetsuppgifter som var särskilt laddade med symbolisk och materiell maktfördelning utifrån det maktbegrepp som avhandlingen vilar på. De avslutande delarna av detta kapitel handlar om hur makt uttrycktes utifrån de olika positioner som tjänstefolksinstitutionen gav upphov till, hur våld fungerade som en maktresurs och hur diskussioner om våld förhöll sig till hustavlans världsbild. Kapitlet sträcker sig därmed från en övergripande idéanalys till konkreta uttryck för makt i hushållsrelationer.

Träla för andra – eller gifta sig och bli fri

Begreppet träl förekommer ymnigt i debatt- och rådgivningsmaterialet och dess olika användningar är intressanta för analysen, eftersom ordet träl antyder en helt ofri arbetare.⁵³⁸ För att undersöka hur samtida debattörer såg på frihet och ofrihet i tjänstefolkspositionen blir därför de sätt som skribenterna använde ordet träl på relevant. Ordet användes uteslutande i de skrifter som jag har karakteriserat som debattskrifter, vilket inte är förvånande då ordet hade en

---

538. Här avses alla böjningar och sammansättningar med ordet träl, såsom till exempel träla, träl-dom, trälaktig och träl-dom.

entydigt negativ laddning och därför användes polemiskt och som kontrast till den egna, förment goda ståndpunkten. Men det som kan bidra till att förstå maktrelationer i hushållet är att analysera mer exakt vad skribenterna dömde ut som trälaktigt, och vad de kontrasterade sin användning av begreppet trälldom mot. Ordet träl användes flitigast i de skrifter som kom ut under perioden 1750–1780. Det var också den period då de allra flesta debattskrifter utkom, vilket har att göra med frihetstidens minskande censur, men också med att debattskrifter om tjänstefolkssystemet samt Vetenskapsakademiens fråga om folkbristen i sig genererade nya skrifter där debatten fortsatte.⁵³⁹

Nedan presenteras en samlad analys av de olika betydelser som träl och trälldom gavs, där tre olika användningar framträder som särskilt givande för att förstå hushållspositionerna. I den första användningen utgjorde trälldom en kontrast till eller en liknelse med tjänstevånget, där det fria kontraktsslutandet stod i fokus som det som särskilde tjänstefolkssystemet från trälldom. Den andra betydelsen som tråla hade i debattmaterialet syftade på det faktum att tjänstefolk arbetade för andra, i motsats till för sig själva, och att detta upplevdes som trälldom. I denna användning stod således relationen till produktionsmedlen och arbetets frukter i centrum. Dessa båda användningar hängde också ihop med den tredje, som innebar att trälldom kontrasterades mot giftermål. Att tråla för andra innebar att man inte var sin egen och inte kunde gifta sig, och att inte ha möjlighet att gifta sig var att vara en träl. Det gällde i viss utsträckning både män och kvinnor, men som visas nedan finns indikationer på att det var mannen som genom giftermål uppfattades befrias från det trälaktiga tillståndet. Oavsett om man betraktade tjänstefolkpositionen som fri eller ofri – i princip eller i praktiken – så betraktades avsaknaden av möjlighet att gifta sig som ofrihet. Även om forskningen sedan tidigare slagit fast att positionen som gift innebar större möjligheter till makt över andra och till utrymme att agera i enlighet med sin egen vilja för både män och kvinnor, så kastar detta perspektiv nytt ljus över vad som mer precist gjorde att denna position förstods som mer eftersträvsvärd. Först kommer en kort introduktion till själva begreppet träl.

Träl var det nordiska begreppet för en slav, en person som ägdes av en annan person och betraktades och behandlades – och handlades med – som en ägodel. Trälldomsinstitutionens uppkomst är svår att fastslå, men åtminstone från 1000-talet reglerades den i lagar. I början av 1000-talet tycks trälldomsinstitutionen ha upphört, och Clara Nevéus menar i sin avhandling om regleringen av

---

539. Se kapitel fyra för materialdiskussion och tabell 4.2 för det tryckta materialets fördelning över tid.

den att systemet med legohjon och regleringen av egendomslösas tjänstetvång under medeltiden var en direkt fortsättning på tråldomssystemet. Hon framhåller dock de legala skillnaderna, som främst bestod i att legohjonet hade rätt att byta husbonde samt föra sin talan vid tinget.⁵⁴⁰ En person kunde bli träl genom födsel, genom att bli tagen som krigsfånge eller på grund av skuldsättning. Positionen som träl var inte entydig och den förändrades över tid, men avgörande var den ofria positionen.⁵⁴¹ När de texter som analyseras här skrevs, var tråldomen sedan länge avskaffad i Sverige, samtidigt som stadgornas tjänstetvång hade rötter som skulle kunna sägas sträcka sig ner genom medeltiden till tråldomens ursprung. Det fanns onekligen en spänning i distinktionen mellan fritt och ofritt arbete under den här tiden – svenska undersåtar ägnade sig åt renodlad slavhandel genom den svenska kolonin Saint-Barthélemy.⁵⁴² Det myckna talet om tråldom antyder att tjänstetvånget upplevdes som problematiskt, det fanns en kärna i tjänstefolkssystemet som föreföll ligga oroväckande nära slaveriet, och det var därför som gränserna diskuterades så mycket, bland annat utifrån begreppet träl.

Analysen i de tidigare kapitlen har visat hur central möjligheten till tjänstbyte och lönens utbetalande var för legitimeringen och rättfärdigandet av den tvingande årtjänsten. Flera samtida debattörer framhävde också det fria kontraktsslutandet som ett tecken på att systemet var legitimt och inte angränsande till tråldom. På grund av att tjänstefolkskontraktet var fritt, i betydelsen att husbönder och tjänstefolk fritt fick välja att ingå kontrakt med varandra, var det inte tråldom. Anders Schönberg motsade på följande sätt Anders Chydenius kritik av tjänstetvånget: ”Herr Chydenius wil wisa, det en stor del medborgare härigenom äro trälar.”⁵⁴³ Den beskrivningen kunde inte Schönberg acceptera:

Stå icke alla näringsfång dessa så kallade trälar öppna. Hwilken binder dem på et ställe i tjänst längre än et år? De äro det friaste folk i werlden, och de mäst sökte i Swea Rike. I deras första ålder kunna de gifwa sig i hwad lära uti Städer och på Land som de behaga. Månge af dessa blifwa med tiden förmögne och hedrade Män, hwarpå jag kan wisa många exempel. Oändeligen många näringsfång stå dem öppna i deras manligare ålder. I wissa Landsorter anläggas nu torp öfwer alt.⁵⁴⁴

540. Nevéus (1974) s. 155-178.

541. Harrison (2003).

542. Weiss (2016).

543. Schönberg (1765) s. 97.

544. Schönberg (1765) s. 98.

I citatet kopplade Schönberg samman flera aspekter som bevis på tjänstefolk-systemets och årstjänstens legitimitet. För det första menade han att den formella rätten att söka andra lagliga näringsfång gav tjänstefolket ett val, vilket i sig gjorde tjänstefolkssystemet till något annat än trälldom. Att det dessutom fanns en upplevd brist på tjänstefolk, vilket gjorde dem så eftersökta, gjorde att Schönberg till och med ville hävda att de inte bara var fria, utan det friaste folket i världen. För det tredje framhävdes rätten att byta tjänst efter ett år, vilket Schönberg ansåg stå i motsats till trälldomens tvång. Slutligen lyfte Schönberg möjligheten att senare i livet bli något annat som ett tecken på tjänstetvångets legitimitet. Detta var ett avgörande argument, som också hängde ihop med möjligheten att gifta sig. Liksom framgår av citatet glider Schönbergs beskrivning från att omfatta tjänstefolk i allmänhet, till att omfatta tjänstefolk av manligt kön – det var dessa som skulle befrias genom möjligheten att bli sin egen. I författarens fortsatta resonemang blir den här aspekten tydligare:

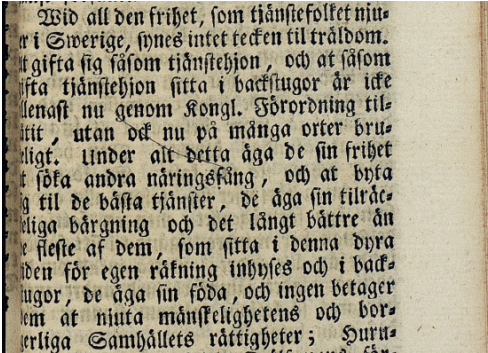
Wid all den frihet, som tjänstefolket njuter i Swerige, synes intet tecken til trälldom. At gifta sig såsom tjänstehjon, och at såsom gifta tjänstehjon sitta i backstugor är icke allenast nu genom Kongl. Förordning tillåtit, utan ock nu på många orter brukeligt. Under alt detta äga de sin frihet at söka andra näringsfång, och at byta sig til de bästa tjänster, de äga sin tilräckeliga bärgning och det långt bättre än de fleste af dem, som sitta i denna dyra tiden för egen räkning inhyses och i backstugor, de äga sin föda, och ingen betager dem at njuta mänskelighetens och borgerliga Samhällets rättigheter.⁵⁴⁵

Möjligheten att få anlägga torp, som utvidgats genom förordningen från 1762⁵⁴⁶, och möjligheten att gifta sig och ha sin egen backstuga, var mänsklighetens och det borgerliga samhällets rättigheter, och så länge dessa inte förvägrades tjänstefolket var förhållandet legitimt. Eftersom Schönberg såg gifta tjänstehjon såg han inget tecken på trälldom. Författaren var som synes inte helt konsekvent i frågan om huruvida det var möjligheten att gifta sig efter avslutad tjänstetid eller under pågående tjänstetid som var den avgörande skillnaden mellan trälldom och tjänstefolkssystem – men det centrala för min analys är den vikt som lades vid giftermål som legitimitetsskapande aspekt.

Andra författare betonade den gräns som gick mellan trälldom och legitim underordning vid det fria kontraktsslutandet. En anonym författare i *Hushållningsjournalen* 1778 menade att ”beting bör wara fritt imellan

545. Schönberg (1765) s. 101.

546. Förordning 1762.

Bild 8.1. Utdrag ur Anders Schönbergs tryckta och utgivna svar till Anders Chydenius, *Bref til C.R.W.H.H.A. i anledning af saccellanens wid Nedervitil capell, herr magister Anders Chydenii af trycket utgifna swar til Kongl. Wetenskaps academiens, om orsakerna til swenska folkets utflyttning* (1765) sidan 101. Texten finns utskriven i citatet ovan, s. 208. Digitalt tillgänglig vid Kungliga biblioteket.

Husbönder och Tjenstehjon, efter de äro fria Människor och ej trälar”.⁵⁴⁷ Det innebär att likheten eller olikheten med trälldom inte låg i huruvida tjänstefolkspositionen hade ett positivt innehåll för tjänstehjonet (såsom försörjning för ett år, möjlighet att lära sig och spara ihop pengar) eller ett negativt (såsom att vara utsatt för andras godtycke och få arbeta hårt), utan huruvida man såg kontraktsslutandet som fritt eller ofritt. De som hävdade att det var fritt menade, såsom Schönberg, att varje person själv fick välja sin husbonde och att det fanns andra lovliga närings- och försvarsmöjligheter, medan de som såg det som ofritt menade att tjänstevånget och lösdriverilagstiftningen hindrade människor från att utöva valfrihet. En av dessa debattörer poängterade att själva tjänstevånget var det som skapade tjänstefolkspositionens smak av trälldom:

Om Tjänstefolket wore benägit, at taga årstjänst, så behöfdes ingen Tjänstehjons-Ordning i den delen; Men om de det icke äro, så smakar deras tilstånd af trälldom, så snart årstjänst är dem wid straff pålagd, hälst som de dymedelst i allmänhet sättas ur tilstånd at få gifta sig och warda sine egne, samt få Barn.⁵⁴⁸

I detta citat framhävdes skillnaden mellan att underordna sig som tjänstefolk utifrån ett kontrakt som var slutet i ett fritt förhållande – det vill säga av den som var benägen att ta årstjänst trots andra lagliga möjligheter – och att underordna sig i ett kontrakt slutet av tvång, vilket bar smak av trälldom. Därefter övergick författaren till det som han allra mest uppfattade skapade känslan av trälldom, det vill säga att sättas ur stånd att gifta sig, vara sin egen och få barn. Kopplingen mellan frihet, legitimitet och möjligheten till triaden giftermål–vara sin egen–få barn var således densamma för debattörer som försvarade årstjänstens tvång och

547. ”Om tjenstefolk” (1778) s. 866.

548. Runeberg, E.O. & Fougel (1769) opag.

de som motarbetade det. Ytterligare en som argumenterade mot tjänstetvånget jämförde situationen för svenska undersåtar med den ”hos andra Folkslag”, och menade att de svenska tjänstehjonerna visserligen kunde byta husbonde efter ett år, men att tjänstetvånget samtidigt var livslångt för den som inte lyckades få tillgång till någon av de lagliga näringarna. Det innebar att tjänstefolket på grund av omöjligheten att sluta fria kontrakt faktiskt blev födda ofria ”oansedt trälldom hos oss för lång tid tillbaka blifwit förbuden, såsom med Christendom ej enlig”.⁵⁴⁹ För den som inte hade turen att få arva jord eller få tillgång till något av de övriga lagliga näringsfång som gav skydd från tjänstetvånget, var inte kontraktet som tjänstefolket ingick fritt, och ett ofritt kontrakt betydde trälldom. Samma principiella ofrihet framhävde också Chydenius, som poängterade vilka de ofria var: ”Hafwa de träffat det öde, at födas af en dräng, torpare eller inhyses hjon, eller haft den olyckan, at wara Bondens tredje fjerde eller femte barn uti lifwet äro de födda til trälrar, icke annorledes än Riddersmän födas med Adeligt blod.” Att välja tjänstefolkspositionen innebar en legitim underordning, men tjänstetvångets effekter gjorde att människor tvingades till denna position, vilket gjorde den illegitim enligt Chydenius.⁵⁵⁰ I ett nummer av *Hushållningsjournalen* skrev Carl Fredric Geijer om tiggeriets stävande, och föreslog då att tiggande barn skulle tas in i hushåll som tjänstefolk eller lärlingar för sin försörjning, mot att de måste arbeta där ett visst antal år. Han konstaterade att ”[s]ådan föreslagen Tjenstetid, torde wäl någon anse för trälldom”, men han menade att en än värre situation var att tvingas tigga, och jämförde förhållandet med tjänstefolksinstitutionen: ”Års-tjenster kunde äfwen anses för trälldom, där en arbetar för den andra; men igenom wanan tycke wi det ej annorlunda wara, än flera betingade Dagswerken.”⁵⁵¹ Geijer såg årstjänster som oproblematiske, eftersom de av vana bara var att betrakta som flera dagswerken efter varandra, men han såg däremot hur förslaget kunde väcka opposition som dömde ut flerårig tjänstetid som ofrihet och trälldom. Att tiden utsträcktes till mer än ett år gjorde att kontraktet tangerade trälldom, även om han för egen del menade att de positiva effekterna övervägde.

De ovan presenterade debattörerna hade olika syn på tjänstetvånget, men huvudsakligen samma uppfattning om tjänstefolkspositionen. Årslånga kontrakt, hushållsbaserad underordning och ett arbete som inte specificerades i distinkta arbetsuppgifter var ingredienser i tjänstefolkspositionen som de flesta

549. Estenberg (1754) s. 7-8, citat s. 8.

550. Chydenius (1765) s. 81. Se också t.ex. Kryger (1764) s. 19; Rothman (1765) s. 133-135.

551. Geijer (1788) s. 533-534.

var överens om – debatten gällde istället den principiella frågan om huruvida kontraktet hade slutits mellan fria parter eller inte, och möjligheten att gifta sig. Då författarna uttryckte sin position genom att kontrastera den mot begreppet trälldom, synliggörs hur kontraktet kunde förstås och uttryckas. Trälens kontrakt var ett ofritt kontrakt, den enskilda individen kunde inte välja eller välja bort ett givet kontrakt utan det var individens position som i sig skapade relationen – det vill säga precis den relation som Carole Pateman redogör för i sin analys av hur kontraktsteoretikerna kontrasterade de fria individernas kontrakt mot ett äldre samhälle, där positionerna var givna förkontraktuellt. Det är också intressant, och analogt med Patemans iakttagelser, att det var just den gammelnordiska trälen som utgjorde den orättfärdiga motbild mot vilken den rättfärdiga tjänstpositionen ställdes, snarare än slaven. Trälldom i ordets egentliga betydelse hade sedan mycket länge övergivits i Sverige, medan slaveri praktiserades också under svensk överhöghet. Det visar att det var den avlägsna forntiden, ett fullständigt, närmast obegripligt annorlunda samhälle, som krävdes för att kunna visa att tjänstefolkskontraktet slöts mellan likar och därmed var rättfärdigt. På samma sätt visar Pateman att de kontraktsteoretiker hon studerar använde sig av ett väsensskilt annorlunda, patriarkalt stamsamhälle för att kontrastera mot det förment jämlika kontraktsbaserade samhället – medan Pateman hävdar att de patriarkala dragen snarare är en gemensam nämnare.⁵⁵²

Kontraktets legitimitet i kontrast till trälldomens illegitimitet byggde som nämnts ovan också på att tjänstefolket skulle få möjligheten att åtminstone så småningom bli sina egna. I och med den proletariseringprocess som skedde under den här studerade tidsperioden blev positionen som ”sin egen” allt mer svåruppnåelig för den som tillbringat en tid i livet som tjänstefolk. Detta utmanade kontraktets legitimitet, och jag har visat att en diskursiv lösning på det problemet bestod i en feminisering av tjänstefolkpositionens underordning. Ett sätt att studera hur detta gick till är att fokusera på hur detta att bli sin egen för det första kontrasterades mot trälldom, och för det andra definierades som mäns möjlighet till giftermål. I en diskussion om med vilken arbetskraft jordbruket bäst borde försörjas, framhöll en del författare värdet i gifta tjänstefolk, det som senare skulle komma att kallas statare eller statorpare. Dessa borde enligt en debattör arbeta för jordägaren fyra dagar i veckan och för sig själv två dagar i veckan under perioden januari till april, och fem respektive en dag under övriga året. Detta ansåg han vara en så generös tilldelning av egna arbetsdagar att det krävde en förklaring: ”Hvarför jag lemnat så många till deras disposition, är,

---

552. Pateman (1988) s. 9-12.

at en karl, som hela sin ungdom gått under oket, skulle med alt skäl räkna för dubbel trälldom, at ej ega någon del af året fri och ledig för egna behof.⁵⁵³ I Kungl. Patriotiska sällskapetets skrift *Hushållningsjournalen* från september 1776 fanns en osignerad text där författaren menade att folkbristen till stor del berodde på det tvång och den trälldom som tjänstefolksinstitutionen innebar:

Det [folket] begär icke mera än sin naturliga rättighet, men den förutan kan det omöjligent trifwas; ty det kan aldrig hända, at något folk i werlden tänker så trälaktigt, at det gifwer sig nögd, för all sin tid arbeta för andra, emot årslön och dagspenning, utan at wänta sig få sätta egit bo och gifta sig.⁵⁵⁴

I detta citat blir kopplingen till jorden tydlig – det var bara den som ägde produktionsmedlen som verkligen blev fri. Det var inte så att denna frihet beskrevs som något paradiset, tvärtom antogs det innebära synnerligen hårt arbete och ibland trots arbetsinsatsen otillräcklig bärning, men dock frihet, att få vara sin egen och att gifta sig. Chydenius adresserade också andra debattörer i hans tycke fåfänga önskan om ökad fosterlandskärlek hos folket: ”Träla i andras arbete, så länge de orcka, wräkas bort i armod på sina gamla dagar, och dö i uselhet äro de Lagrar som skola låcka den arbetande hopen, at älska Fäderneslandet.”⁵⁵⁵ Chydenius visade en uppgivenhet inför det myckna talet om fosterlandskärlek, och framhävde att ingen kan älska ett land eller en plats där inte utsikten finns att få bli sin egen efter att ha arbetat för andra. Detsamma ansåg den anonyma författaren ovan, som menade att inget folk i världen skulle kunna nöja sig med en så trälaktig tillvaro. Men även om den näringsfrihet som Chydenius förespråkade, varav friheten i anställningar var en del, så småningom skulle bli verklighet så kvarstod många ofriheter för den som inte var sin egen. I mitten av 1800-talet hade statarsystemet gått från att betraktas som en lösning på problemet med att tjänstefolk inte kunde gifta sig, till att bli ett fattigdomsproblem, men också ett ofrihetsproblem. En författare framhävde i en skrift från 1849 att den som tjänat som statare i sina bästa år

---

553. Brauner (1775) s. 71-72.

554. ”Inlämnat til Kongl. Commissionen öfwer landthushållningens förbättrande i riket...” (1776) s. 27. Det är dock sannolikt att det var Johan Fischerström som hade skrivit texten, alternativt någon som starkt inspirerats av honom, för i hans *Ökonomiska dictionnairen* från år 1779 återfinns följande mening: ”hwilket Folk i werlden tänker så trälaktigt, at det åtnöjer sig med at för all sin tid arbeta emot årslön eller dagspenning, utan at wänta sig få sätta egit bo och gifta sig.” Fischerström (1779) s. 69. Oavsett vem som är författare är likheterna i texterna ett bland många exempel på hur samma författare och samma eller starkt liknande texter återkom i många sammanhang.

555. Chydenius (1765) s. 52.

på grund av fattigvårdslagar och tjänstehjonsstadgan ”ser sig bragt i nära nog samma ställning med forntidens trälar, som icke kunde skiljas från den torfwa, der de woro uppwxte”.⁵⁵⁶ Också detta citat visar att tjänstefolkspositionen svårligen kunde uppfattas som legitim i sig själv, om den inte kunde leda till en annan position i framtiden. Saknades denna framtida möjlighet, saknades också legitimiteten för tjänstefolkssystemet.

I begreppsparet frihet–träldom blir den agrarsamhällets hierarki som James C. Scott talar om tydlig.⁵⁵⁷ Det som människor antogs vilja uppnå var inte i första hand försörjning, utan att slippa träla för andra, att ha något eget och att kunna gifta sig – oavsett vad det innebar av materiell standard. Scott använder både trygghet och makt över och tillgång till produktionsmedlen som aspekter som förklarar den hierarki där en materiellt sett fattigare, men tryggare och mer självbestämmande, persons position värderades högre än en något mer välbärgad men underordnad persons position. I debattmaterialet uttrycktes dock ingen större förståelse för att tryggheten skulle ha värderats särskilt högt – tvärtom utgick författarna i stor utsträckning från att de allra flesta tjänstehjon, om de bara fick friheten att bestämma själva, skulle välja att försörja sig genom tillfälligt arbete. I kapitel sju visades att den paragraf i legostadgorna som angav att husbondefolket skulle sörja för sitt tjänstefolk i händelse av sjukdom tycks ha varit den som låg längst ifrån verkligheten – tjänstefolk som blev sjuka kunde utan rättsliga invändningar skickas iväg från husbondefamiljen. Utifrån detta och vad vi vet från tidigare forskning om den utbredda fattigdomen bland äldre, inte minst de som hade varit tjänstefolk,⁵⁵⁸ förefaller det finnas skäl att omvärdera tanken att tjänstefolkspositionen verkligen upplevdes som trygg. Även om tjänstehjonen var lovade försörjning under det år som tjänsten varade, innebar avsaknaden av egna produktionsmedel och egen familj att skydds nätet efter det året var obefintligt. Därmed öppnade sig en avgrund av materiell otrygghet för tjänstefolket bara en sjukdomsperiod bort. Husbondeperspektivet, så som det framkommer i debatt- och rådgivningslitteraturen, var att skälen till att människor föredrog att sitta för sig själva och kanske tvingas halvsvälta sig igenom vintern, framför att ha en trygg försörjning som tjänstehjon, var dels att de ville ha något för sig själva, dels självsvald och lättja. Men från det potentiella tjänstefolkets sida kan det ha funnits en trygghetsaspekt i att inte vara utlämnad åt en enda husbonde, utan istället kunna sälja sin arbetskraft

556. Indebetou (1849) s. 18.

557. Scott, J.C. (1976) s. 35-55.

558. Lindberg & Jacobsson & Ling (2017); Prytz (2017).

eller till exempel sina slöjdalster till flera, att bygga relationer i lokalsamhället och inte minst skaffa sig den trygghet som en familj eventuellt kunde ge.

En tredje användning av begreppet trälldom var, som redan diskuterats, att ställa det i kontrast till att ingå äktenskap, och i denna användning fanns en uttalat könad syn på tjänstefolkpositionen. Chydenius skrev angående tjänstefolkets möjlighet att få ett hemman och gifta sig: ”Wore drängar och pigor utan kön, som biet och arbets-myran, endast födde til trälar, behöfde de ej ömkas, men då det är annorlunda, bör twånget med all ömhet hjälpas.”⁵⁵⁹ Här kopplade Chydenius ihop avsaknaden av möjlighet till giftermål med trälldom, och menade dessutom att det var på grund av den mänskliga driften och viljan att bilda par, eller hjonelag – ett begrepp som innehöll såväl själva äktenskapet mellan makarna som deras försörjning – som ofriheten och trälldomen i tjänstefolkpositionen inte kunde accepteras. Det är värt att notera att Chydenius i detta citat inte bara ställde människors sexualdrift och vilja till giftermål mot djurs beteende i allmänhet, utan att han nämnde just de djur som inte ägnar sig åt parbildning eller befruktning, utan endast har till uppgift att arbeta. Det var alltså arbetsmyrans trälaktiga position som utgjorde kontrasten till den rättfärdiga underordning som det tjänstefolk som en dag kunde gifta sig och bilda hjonelag befann sig i.

Motsättningen mellan positionen som tjänstefolk och giftermål fanns, som tidigare diskuterats, också införd i lagstiftningen. Trots att tiden som tjänstefolk i praktiken var den tid då basen för ett framtida eget hushåll kunde läggas – genom att man lärde sig det som krävdes för att ha egen jord, sparade sina inkomster och uppnådde rätt ålder för giftermål och kanske också hittade en partner genom det utvidgade kontaktnät som täta tjänstebyten kunde skapa – så hindrade lagstiftningen kring löner tjänstefolket från att få del av produktionsmedlen. Tjänstefolket fick inte avlönas med del i någon inkomstbringande verksamhet, vilket var ett sätt att upprätthålla en distinktion mellan husbönder och tjänstefolk, och denna distinktion diskuterades av de samtida författarna. Det var ett genomgående drag i såväl litteraturen som i lagstiftningen, att tjänstefolket inte antogs vilja vara tjänstefolk, och förhoppningen stod inte så mycket till en materiellt bättre tillvaro, utan till att ”sätta föttrén under eget bord”, att ”slå up sitt tjäll” och ”få bo orubbade i sina kojor”.⁵⁶⁰ Men ett eget bord betydde föga utan en hustru som satte maten på det. I det fanns givetvis en praktisk dimension – i en ekonomi med skarp könsarbetsdelning

559. Chydenius (1765) s. 58.

560. Rönigk (1754) s. 33; Chydenius (1765) s. 82, 84-85.

krävdes kvinnoarbetskraft till vissa nödvändiga arbetsuppgifter – men också en ideologisk. Om tvånget minskade så att fler hjonelag kunde skapas – på gott eller ont beroende på ideologisk position – vad var det då som tjänstefolket förväntades göra? Chydenius, som trodde att en positiv kraft skulle släppas lös om tvånget minskade och var och en fick försörja sig på valfritt sätt, menade att med utökade möjligheter till nybyggen så hade det skapats ”et litet lugn, så at en ock annan utsåg sig redan någon behagelig plats der han tänkte slå up sitt tjäll, para sig med sin kulla, och föröka sitt slägte”.⁵⁶¹ Schönberg menade att om var och en skulle få försörja sig fritt, ”så är det tydeligt, at det icke skulle blifva många tjänstehjon qvar, som icke nyttjade sin nya frihet” men ”näringslöshet föder förtviflan, då människor, hvika (sic) såsom tjänstehjon kunnat hafva nog utkomst, obetänksamt gift sig och sakna näring, hvarigenom många förfalla til allehanda oordentelig lefnad”.⁵⁶² Här syns den intima kopplingen mellan jord och hushållsföreståndarskap, där den ena maktbasen skapade förutsättningen för den andra. Frihet – denna kardinalsymbol för vuxen manlighet, som historikern John Tosh uttrycker det – var ett behov för legitimeringen av mäns underordning, inte för tjänstefolks underordning.⁵⁶³

Tjänstefolksinstitutionen hörde ihop med det europeiska giftermålsmönstret och dess karaktäristiskt sena äktenskap, som har presenterats ovan. Även om samtidens författare inte diskuterade i termer av det europeiska giftermålsmönstret var kopplingen mellan giftermålsålder, neolokalitet och tjänstefolkssystemet tydlig för dem. Det faktum att tjänstefolk vanligen var ogifta var en viktig faktor i vad författarna antog utgjorde anställningsformens bristande lockelse på allmogens unga, och därför diskuterades möjligheter kring hur tidigarelagda äktenskap kunde förenas med försörjning – principen om neolokalitet togs för given, så för att kunna uppmuntra tidigare äktenskap krävdes att ett sådant ungt par kunde försörja sig. Bakom denna diskussion låg två sammanlänkade problem: folkbristen, som antogs förvärras av sena äktenskap, och svårigheten att locka människor till tjänstefolksarbetet. Men tidigare äktenskap konstruerades inte entydigt som ett sätt att stävja folkbristen, vissa debattörer menade tvärtom att genom tidigare äktenskap skulle det skapas en mängd hjonelag som inte kunde försörja sig, och därmed skulle färre barn födas eller överleva. Gemensamt för debattörerna var att de menade att äktenskapet, som kunde frigöra drängen från träldomen, var beroende av

561. Chydenius (1765) s. 82.

562. Schönberg (1764) s. 87.

563. Tosh (2017) s. 496.

tillgången till produktionsmedlen.⁵⁶⁴ Runeberg var en tidig förespråkare för gifta tjänstefolk, och illustrerade hur makten över användningen av kvinnans arbetskraft försköts från henne själv till maken i och med äktenskapet: ”Så wida många Tjänstehjon äro gifte, borde ingen Husbonde få städja den ena makan, som icke efter stadgan kan förswara den andra i sin tjenst. Likaledes bör ingen Dräng antaga en tjenst, och låta Hustrun gå i en annan.”⁵⁶⁵ Om man i enlighet med det teoretiska perspektivet betraktar äktenskapet som ett per definition ojämlikt kontrakt – en patriarkal relation – samt betraktar makt som förmågan att tillägna sig andra människors värdeskapande förmåga och symboliska och materiella resurser, så framstår denna koppling i ett klart ljus. Genom äktenskapet kunde makarna gemensamt få makt över tjänstefolk och barn samt deras arbetskraft, och mannen över kvinnan. Att bli hushållsföreståndare var också att tillägna sig en såväl symbolisk som materiell resurs. Avsaknaden av detta var vad som gjorde tjänstehjonsförhållandet trälaktigt.

Det är också intressant att notera den glidning som uppträdde när författarna skrev om tjänstefolk, vilket kunde syfta på både män och kvinnor, för att sedan övergå till att låta innehållet handla bara om män. När Schönberg i citatet ovan menade att tjänstefolket inte alls var träl, utan fria, så inledde han med att beskriva tjänstefolk, för att sedan skriva att de hade möjligheten att bli ”förmögne och hedrade Män” och att oändligt många näringar stod öppna för dem ”i deras manligare ålder”.⁵⁶⁶ Jag menar att det finns anledning att tro att det könsneutrala begreppet tjänstefolk eller tjänstehjon ofta för tankarna fel, då dessa författare i stor utsträckning syftade på män. Ett uttryck som att bilda hjonelag antyder heller inte vem som antogs vara bildaren, och ett hjonelag krävde per definition både en man och en kvinna, men i följande citat blir det tydligt att den som gifte sig, satte bo eller bildade hjonelag var mannen.

Hwar finns hos detta folket den minsta trældom? Jag har sannerligen, i de Landsorter jag warit, aldrig ännu sett någon gammal tjänstedräng, öfwer 40 år, som icke då redan haft näring. Pigor finnas wäl många gamla, men det är deras olycka, at deras antal är allestädes större, och de twingas af den wanan, at ej⁵⁶⁷ fria sjelfwa, och at giftermål så ofta bero af afsigter och tycken.⁵⁶⁸

564. Schönberg (1764) s. 70, 73, 86; Chydenius (1765) s. 41, 57, 91-92; Gadd, P.A. (1765) s. 39.

565. Runeberg, E.O. (1761) opag.

566. Schönberg (1765) s. 98.

567. Eventuellt finns ett kort ord, till exempel ”få” mellan ”ej” och ”fria” som döljs i bindningen.

568. Schönberg (1765) s. 99.

Här framgår således att det var mannen, med sina avsikter och tycken, som avgjorde om ett giftermål skulle komma till stånd, och kvinnan var föremål för detta, till hennes lycka eller olycka, beroende på mannens vilja. Om det var så det upplevdes av de blivande makarna är mindre viktigt i det här sammanhanget (och också svårt att fastslå utifrån materialet). Ett annat exempel kommer från Johan Fredric Kryger, som skrev följande:

Hvar människas åstundan är, at göra sin lefnad så säll och beqvämlig, som efter hannes stånd och vilkor är möjligt: hon vil ej allenast sjelf hafva tilräckeligt lifs-uppehälle; utan ock förvärfva så mycket, at hon kan bygga hjonelag, och skaffa föda och kläder, jämte flera beqvämlichkeiten, åt Hustru och Barn.⁵⁶⁹

Den ”hon” som omtalas i citatet var alltså, framgår det i de sista orden, en man, eftersom hans vilja var att skaffa föda och kläder åt en hustru. Poängen är att visa att när författarna ovan talade om att bilda hjonelag och sätta eget bo, så var det precis det i grunden ojämsställda kontrakt som Pateman beskriver. Trots att det slöts frivilligt var det den ena parten – mannen – som slöt det, och den andra parten – kvinnan – blev så att säga innesluten. Det var inte drängarna själva som talade i ovanstående texter, men de gavs en röst genom att deras bevekelsegrunder – rätt eller fel uttolkade – beskrevs, medan kvinnorna inte ens antogs ha ett eget potentiellt handlingsutrymme.

Men kanske än mer relevant är att äktenskapet skulle lösgöra drängen från det underordnade förhållandet och göra honom överordnad, vilket utgör ett slags patriarkalt ekvilibrium på så sätt att den man som tvingades in i, eller valde, underordning som dräng kunde acceptera det därför att han hade att se fram emot en överordnad position senare. Hur fattig och usel den positionen än blev, så måste den innefatta möjligheten att gifta sig, annars var den underordning den föregicks av inte legitim. Detta förhållande skapade också en relation mellan männen som skrev och männen som beskrevs, mellan husbönder och drängar: ett slags kontrakt som innebar att om drängen underordnade sig husbonden idag, så skulle han själv komma att bli överordnad en maka imorgon. En anonym författare i *Hushållningsjournalen* uttryckte att det inte var underligt ”om man någon gång wil befalla, då man så länge warit twungen at lyda, utan annan förmon än förakt och fattigdom”.⁵⁷⁰ Att inte ge även en underordnad man möjligheten att bli herre i sitt eget hus var att underminera

569. Kryger (1764) s. 21.

570. ”Anmärkingar wid granskningen af fördomar i hushållningen” (1777) s. 240.

manlighetens maktanspråk, och detta visar på den förhandling mellan män som Pateman diskuterar, som innebar att även en icke jordägande man kunde bli överordnad någon – sin hustru.

Ansvar, utrymme att agera och makt över andra

I teorikapitlet diskuterades tre dimensioner av makt och aktörskap som gör det möjligt att förstå makt i relation till, men inte enbart definierat av, viktiga arbetsuppgifter, nämligen ansvar, utrymme att agera och makt över andra. I mitt domstolsmaterial förekommer konkreta arbetsuppgifter tämligen sparsamt, och någon systematisk analys av vem som utförde vilket arbete kan därför inte göras här. Men i debattskrifter, i rådgivningslitteraturen liksom i de sedelärande berättelserna fördes diskussioner och resonemang om arbetsuppgifter som kan analyseras för att belysa hur tjänstefolkssystemets olika positioner förstods i samtiden. Tre arbetsområden framstår som särskilt relevanta att diskutera i det här sammanhanget: att utfodra djuren, tvätta kläder och linne samt att spinna. Dessa var för hushållets försörjning och reproduktion centrala arbetsuppgifter, som ofta utfördes helt eller delvis av tjänstefolk. Utfodringen var könskodad så till vida att kvinnor beskrevs som ansvariga för kor, får, grisar och mindre djur, medan männens sfär omfattade utfodring av hästar och oxar. Tvätt och spinning var starkt kvinnligt kodade uppgifter. Att överblicka och övervaka arbete var också en central och positionsskapande uppgift i ett hushåll som anställde tjänstefolk, och i min analys framstår den som en mer central maktresurs för matmodrar än för husbönder. Att hantera och upprätthålla hierarkier och positioner i hushållet beskrevs i den didaktiska litteraturen som ett omfattande arbete som krävde minst lika mycket av listiga strategier som av uttalad maktutövning. Även om husbönder och matmodrar hade stöd i tjänstehjonsstadgan för långtgående makt över sitt tjänstefolks liv och arbete, så var det också en relation som behövde fungera i vardagens alla moment. De sätt på vilka sedelärande berättelser och rådgivningslitteratur formulerade problem och lösningar kring enskilda arbetsmoment kan analyseras för att ge en förståelse av hur de olika positionerna förstods och skapades. Möjligheten till överblick var en avgörande del i skillnadsskapandet mellan tjänstefolkssystemets över- och underordnade positioner, och denna överblick byggde dels på kunskap, dels på en separering av arbetsuppgifter mellan husbönder, matmodrar och tjänstefolk.

Det fanns i den samtida litteraturen en stark föreställning om att tjänstefolket inte klarade att hushålla med djurens foder över vintern och våren, och därför

måste övervakas minutiöst för att inte slösa med fodret i början av utfodringsperioden. Det var en föreställning som återkom under hela tidsperioden och i alla typer av normativt material, men i de fall där det nämndes vilket kön det åsyftade tjänstefolket hade handlade det om pigor. Det finns flera tänkbara förklaringar till detta synsätt, där ett är den allmänna misstro mot tjänstefolkets kunnande som artikulerades i många sammanhang, liksom synen på tjänstefolket som oansvariga barn som inte förmådde planera för en hel vintersäsong.⁵⁷¹ En annan förklaring är att det helt enkelt var ett syndabockstänkande, där effekten av en otillräcklig fodermängd skylldes på tjänstefolket istället för på att husbonden höll för många djur för den fodermängd som skörden gav. Det förekom kritik i rådgivningslitteraturen beträffande att bönderna höll fler djur än de kunde föda.⁵⁷² Men den i sammanhanget teoretiskt mest intressanta förklaringen till klagomålen över tjänstefolkets slösaktighet med djurens foder handlade inte om oförmåga eller okunskap, utan om att tjänstefolket antogs sätta en ära i att hushållets djur var välfödda, och gärna mer välnärda än omkringliggande hushålls djur. Reinerus Broocman uppmanade i sin *En fullständig svensk hushålls-bok* från 1736 matmodern att hålla alla dörrar låsta och nycklarna i säkert förvar:

Sädes- och höbodar måste hon ock wäl hafwa igenlåsta för pigorna, på thet the icke efter egit behag kunna komma therin, och bortsläpa något onödigt wis til boskapen, som således kan få för mycket foder; Ty the wilja ibland thermed inlägga stor ähra, at then enas boskap ser bättre ut, än then andras, och therfore gör äfwen mången then andra thet sprattet, hon ser til, hwar hon kan komma öfwer foder.⁵⁷³

Han menade således att pigorna var beredda att stjäla för att utfodra sitt husbondfolks djur bättre än grannarnas djur. I de debatttexter som behandlade frågan om lämpligaste tid för tjänstefolkets årsvisa flyttning, hade utfodringen en central roll så till vida att ett skäl till att flytta fram flyttningstiden till början av sommaren – före höbärgning och skörd – var att det ansågs göra tjänstefolket flitigare i detta arbete, eftersom de då skulle bärga och skörda det foder de sedan själva skulle utfodra djuren med under vintern, och därmed vara mer motive-rade att få största möjliga skörd för att kunna utfodra djuren rikligt. Även en ovilja att skörda för ett annat tjänstehjons utfodringsmöjligheter, det vill säga

571. Se t.ex. Hambré (1813) s. 312; af Darelli (1828) s. 68-69.

572. Brauner (1761) s. 8; af Darelli (1803) opag.; Elsner (1838) s. 69.

573. Broocman (1736) s. 50.

efterträdaren på tjänsten, antogs minska fliten hos tjänstefolket i skördarbetet.⁵⁷⁴ P. Tham skrev dock i *Hushållningsjournalen* att det inte var ett särskilt tungt vägande skäl, inte därför att tjänstefolket inte skulle vara intresserat av att föda djuren efter eget huvud, utan för att hjonen knappast hade kunskapen att bedöma bärgningens resultat:

At tro någon förmon wid utfordringen, deraf, at samma tienste-hion får utfodra som öfwer warit inbergningen; det suppoerar⁵⁷⁵ et ögne-mått, hwarmed sielfwa bonde-hustrun icke ännu är begåfwad, och så mycket mindre et tienste-hion som icke sköter kreaturen för egen räkning.⁵⁷⁶

Tham utgick från att antagandet att tjänstefolket skulle arbeta bättre om de bärgade det de sedan skulle använda för utfodring var rimligt, men att de sannolikt saknade den överblick som krävdes för att göra en sådan bedömning. Det var givetvis inte bara djuren som skulle äta av skörden, utan även människorna, och tjänstehjonen antogs också vilja arbeta hårt vid skörden om det som inbringades var det som de själva skulle äta resten av året.⁵⁷⁷ Liljeblad skrev angående det olämpliga i att ha flyttningstiden vid mickelsmässan att ”då undgår jämväl Legohjonet att sjelf spisa af den frukt, samt hela vintren stilla [utfodra djuren] af det foder, som det inbärgat”. Han påpekade också att då boskapsskötseln var så central, vore det en fördel att inte blottställa nya tjänstehjon inför uppgiften att utfodra djuren under vintern med det vårdslöst bärgade foder som det avgående tjänstehjonet skött.⁵⁷⁸

I en av de sedelärande *Warnande berättelser för tjänstefolk* som gavs ut 1829 beskrevs hur en ”lögnaktig, stursk, olydig och obetänksam” piga fick tjänst vid en herrgård och lyckades få mer mjölk från korna än någon hade fått tidigare. Detta berodde dock på att hon hade blandat kornas utfyllnadsfoder, bosset från säden, med rågkorn så att de blev mer välnärda och därmed mjölkade mer. ”När Lisa naturligtvis bannades för detta oförnuftiga tillgrepp, hade hon det ytterligare oförståndet att med sturskhet swara: ’kan tänka! man stjal, för det man är mån om kreaturen; jag har intet stulit, Herrn intet förlorat, Herrens

---

574. Rosenberg (1850) s. 73.

575. Ordet är felstavat i original, det ord som åsyftas är supponerar, det vill säga förutsätta eller förmoda.

576. Tham (1779) s. 21.

577. ”Om legostämme-tid för tjenstefolk” (1777) s. 488-489, 496.

578. Liljeblad (1803) s. 3, 9, citat s. 3. Se också liknande argument hos Rudbeck (1803) s. 194-195.

egna kreatur har ju fått hwart enda Korn.”⁵⁷⁹ Författaren till denna varnande berättelse såg detta som en grov överträdelse, men beskrev inte pigans motiv som andra än dem han lade i hennes mun, det vill säga att nära husbondens kreatur bättre och få dem att mjölka mer. Berättelsen gick inte ut på att pigan fick någon egen materiell vinning av detta handlande, utan syftet beskrevs som just denna vilja att få välnärda djur, en vilja som kan förstås som att själv ta något av makten över produktionsmedlen och skapa sig ett utrymme att agera efter eget huvud. Men detta skulle enligt författaren läsas som en varnande berättelse och ett alltigenom förkastligt beteende, som något typiskt för lögnaktiga, sturska, olydiga och obetänksamma pigor. Margreta, däremot, som figurerade i bokens andra del där uppmanande efterdomen för tjänstefolk beskrevs, utfodrade de djur hon ansvarade för enligt en strikt ordning med bestämda klockslag och exakta fodergivor. Detta gjorde henne berömvärd som piga, men fråntog henne makten över hur sysslorna skulle utföras och således det utrymme att agera som annars kunde ligga i ansvaret över utfodringen.⁵⁸⁰ Råd om att tjänstefolkets arbete skulle styras efter detaljerade dagsscheman, så att var och en visste vad han eller hon skulle göra vid varje tillfälle under dagen, liksom uppmaningar om att oförmodat dyka upp i tjänstefolkets arbete för att kontrollera arbetstakten, var vanligt förekommande.⁵⁸¹ Dessa detaljerade råd kan förstås som ett försök att minimera möjligheten för tjänstefolket att utvidga den maktpotential som fanns i deras centrala arbetsuppgifter till att också innefatta utrymme att agera, och makt över andra.

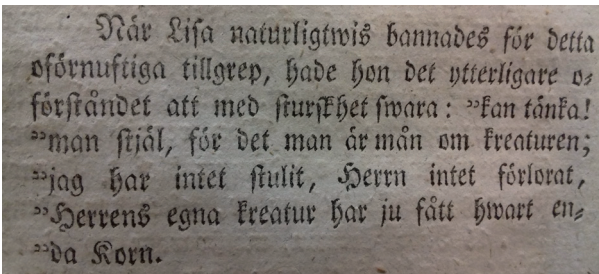

Bild 8.2. Utdrag ur *Läsning för tjänstefolk...* (1829) s. 34. Texten finns utskriven ovan, s. 220-221. Skriften tillgänglig via Kungliga biblioteket. Författarens fotografi.

579. *Läsning för tjänstefolk...* (1829) s. 31-37, citat s. 31, 34.

580. *Läsning för tjänstefolk...* (1829) s. 79-84. Fler exempel på uppfattningen att goda pigor var de som kunde hushålla med fodret, liksom om pigornas utbredda vilja att ge djuren mer foder än den utmätta givan finns i Celsius (1729) opag.; af Darelli (1803) opag.; Runeberg, E.O. & Fougel (1769) opag.

581. Se t.ex. Celsius (1729) opag.; Dahlman (1743) s. 16; Polhem (1745) s. 55; Modéer (1780) s. 9; *Handbok för unga husmödrar...* (1804) s. 24-25; *Instruction för hufvud-drängar...* (1829) s. 6-7; *Läsning för tjänstefolk...* (1829) s. 49-53; Florén (1832) s. 54-55; Lunddahl (1835) s. 13.

Det finns inga exempel från domstolsmaterialet på fall där pigor eller drängar har anklagats för att slösa på fodret – domstolsprotokollen innehåller överhuvudtaget inte särskilt mycket information om konkreta arbetsuppgifter. Men några foderrelaterade händelser kan ändå ge en insikt i hur avgörande utfodringen upplevdes. Pigan Maria Håkansdotters förmyndare stämde år 1801 hennes husbonde, Henric Carl Elers, för att ha drivit henne ur tjänsten i olaga tid. Elers menade sig dock ha varit berättigad till detta då pigan varit stursk och otidig, men också för att hon gett korna kallt vatten och därmed fördärvat dem.⁵⁸² Rädslan för att lämna de centrala arbetsuppgifterna i händerna på tjänstefolket, och viljan att i detalj styra arbetet syns det också spår av i några gårdsarkiv. När ägarna till Kilanda säteri besökte sin gård utfärdade de noggranna instruktioner till inspektorn, och betonade särskilt att pigorna skulle övervakas och få exakta instruktioner rörande utfodringen.⁵⁸³ Men utfodring och foder kunde också vara en källa till makt och inflytande, vilket den vikt som drängen Carl Persson lade vid att erhålla foder för sin häst visar. Av analysen av andra lönedel i kapitel sju framgår att hästar kunde användas som en resurs för drängar i förhandlingar i tjänstefolkspositionen, och fodret var centralt i dessa uppgörelser. Persson tog det faktum att han inte längre fick foder åt sin häst till intäkt för att helt enkelt lämna tjänsten, vilket hans husbonde, kapten von Hackwitz, stämde honom för. Persson förklarade sitt handlande enligt följande:

5te Sistlidna Mars då herr Capetain Befalde mig at återtaga min häst samma dag Emedan han ej ville Längre föda honom – denna oförmodade Befallning var för mig ganska oläglig i den Svåra fodertiden Emedan Jag ej viste huru Jag skulle kunna anskaffa foder åt min Häst. /Dock som Befallningen var gifven, så måste Jag Lyda, men fann mig ej skyldig Längre kvarblifva hos Herr Capetain, emedan, då han ej ville uppfölla [uppfylla] sina löften enligt öfverenskommelsen, så voro äfven mina upplösta.⁵⁸⁴

Persson betraktade fodret åt sin häst som själva fundamentet i parternas uppgörelse, medan von Hackwitz hänvisade till tjänstehjonsstadgan för rätten att kvarhålla sin dräng. Här var det uppenbarligen husbonden som inte hade kunnat fördela fodret så att det räckte över hela året, vilket han löste genom att säga upp den delen av avtalet med sin dräng. Men i och med sin tillgång

582. GLA Ås HR A1:a vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161.

583. GLA Östads gårdsarkiv (A0152:2) vol. G nr 70.

584. GLA Ås HR A1:a vol. 93 ST 1830 6 maj nr 65 forts. HT 1830 1 okt. nr 85.

till häst såg sig inte Persson som en dräng, utan som en fri arbetare som kunde förhandla om sina villkor och avsluta sitt arbete om villkoren förändrades.

Drängen Johannes Petersson hade också en häst som han hade fått föda på husbondens bekostnad under drygt tre månader, och denna uppgörelse ingick i en överenskommelse som innebar att drängen fick arbeta för sig själv vissa tider och ha synbart stort inflytande över var och när han skulle arbeta. Husbonden hade också själv använt hästen i sitt arbete. Det tycks alltså som om drängens häst gav honom en mycket god förhandlingsposition, där han kunde kvitta hästens foder mot att husbonden fick använda den i arbetet och där han själv fick möjlighet att skaffa sig andra inkomster.⁵⁸⁵ Dessa fall utgör därmed exempel på att makten över produktionsmedlen – här djuren – utgjorde en så central resurs att den ökade utrymmet att agera även i andra avseenden, medan avsaknaden av makt över utfodringen låste fast tjänstefolket i en underordnad position med kringskuret handlingsutrymme. Utfodring var ett ansvar som ofta låg på tjänstefolket, men det medförde i sig inte ett eget utrymme att agera, eller makt över andra människors arbete, och det var dessutom ett ansvar som detaljreglerades av husbondfolket. Den som däremot hade tillgång till egna djur och kunde få foder som betalning kunde utnyttja detta både materiellt och symboliskt för att skapa sig ett eget handlingsutrymme, trots en underordnad position.

Tvätten var ett viktigt moment i hushållningen, men fysiskt tungt, arbetskrävande, bundet till en plats och svårt att använda som maktmedel. I *Den värdiga bondhustrun* beskrevs hur den skickliga och flitiga matmodern Märtha skötte tvättandet. Där framträder hur författaren tänker sig distinktionerna mellan olika kvinnopositioner i hushållet: matmoder, döttrar och pigor, och hur olika delar av arbetsuppgifterna bör utföras av olika personer för att skapa både det önskvärda resultatet av tvätten och de önskvärda positionerna och maktrelationerna:

Som ingen å eller bäck war i grannskapet, måste pigorna aftonen före tvättningen, hissa watten ut ur brunnen, eller ock hämta det från dammen, för at hafwa det i beredskap, så wäl til tvättandet, som til sköljningen, hwarefter, och då alt war i ordning, samt deras öfriga aftonsysslor förrättade, hon lät dem tidigt gå til sängs, för att komma så mycket tidigare up igen til tvättarbetet. Klockan 3 om morgonen hade de redan börjat på tvätten, som hon sjelf utlefwererat til dem; men det dröjde ej många timmar därefter, innan

585. GLA Ås HR A1:a vol. 95 VT 1832 3 feb. nr 136 forts. ST 1832 24 maj nr 62 forts. 5 juni nr 163 forts. HT 1832 1 okt. nr 11.

hon sjelf tog hand med i gårningen, ty i de första åren, skonade hon, såsom en duglig Matmor, sig icke för något arbete; men sedan hennes Döttrar växt til, och fått krafter til sådant arbete, då hennes egna begynt förswagas, fingo de träda i hennes ställe, och wara henne ansvarig för hennes twätt, at den blef, som de borde; likwäl undandrog hon sig därföre icke aldeles at taga del med därutinnan, och än mindre at se efter, huruledes arbetet blef uträttat. Då hon såg någon stå lat wid arbetet, blef hon förtretad, äfwen som hon å en annan sida icke wiste, det som annars så många andra snälla Matmödrar anse för hushållning, at, nemligen mera spara på såpan än på näfwarne.⁵⁸⁶

Vikten av att se till att tjänstefolket inte sparade på händernas arbete var ett framträdande tema i mycket av rådgivningslitteraturen, vilket givetvis inte är förvånande, då flitigare arbetare torde vara en vanlig önskan hos alla som köper arbetskraft. Men vad som framgår av citatet ovan är den ambivalens som författaren uppvisade inför att gnida flitigt med nävarna: ibland kunde det vara mer effektivt att låta såpan verka än att ägna sig åt överdrivet gnidande, men att låta såpan verka hade också likheter med den förtretliga latheten hos tjänstefolket. Kunskapen och överblicken, liksom arbetsledningen kring detta moment, var matmoderns ansvar. Det var hon som kunde göra avvägningen mellan gnidandet och såpanvändningen. Såsom det beskrevs krävde tvättandet inga särskilda kunskaper hos dem som utförde arbetet, men dessa behövde ändå övervakas noggrant för att inte tvätten skulle förstöras eller såpanvändningen överdrivas. Det var matmodern som levererade tvätten och som övervakade det hela, även efter att döttrarna hade övertagit ansvaret. Det framgick hur tungt och arbetskrävande det var, och trots att Märtha beskrevs som präktig och arbetsam som få andra matmödrar så dröjde det ett par timmar innan hon själv tog del i arbetet på morgonen.

I *Handbok för unga husmödrar* från 1804 beskrevs detaljerat en mängd olika sysslor som matmodern borde kunna, och hur de skulle utföras på bästa sätt. Författaren poängterade värdet av hushållets linne och kläder, men när det kom till att beskriva tvättandet menade författaren att det vore synd och skam om en matmoder skulle behöva ta sin tillflykt till böcker för att klara av det, så det arbetet beskrevs inte.⁵⁸⁷ I en rådgivande skrift för lantmannen beskrevs de våndor tvätten innebar för husbondfolket:

Pigor och legda qwinns personer erhålla merendels detta arbete, ehuru derwid ofta dels förloras persedlar, som skola twättas, dels användes wed, såpa

586. Balling (1801) s. 29-30.

587. *Handbok för unga husmödrar...* (1804) s. 40, 64.

m. m. till så stort slöseri, att tvätten blir ganska dyr. Derföre bör hwarje husmoder sjelf anordna och wara närwarande med sitt biträde och råd.⁵⁸⁸

I gårdsarkiven finns exempel på att tvätten vägdes före och efter utlämnandet till pigorna.⁵⁸⁹ Risken för att tvätten inte sköttes ordentligt var ständigt överhängande, samtidigt som det huvudsakligen var ett arbete för pigorna, inte för matmodern. Att överlåta centrala arbetsuppgifter på pigorna var förenat med en viss oro, och den resurs som matmodern hade att falla tillbaka på var sin överlägsna kunskap och överblick. Här syns således den paradox som Carolyn Steedman diskuterar, nämligen att det från husbondfolkets sida var självklart att de egentligen kunde utföra arbetsuppgifterna mycket bättre än tjänstefolket, men att de på grund av social position eller annat, viktigare arbete var tvungna att anställa en sorts förlängning av sig själva.⁵⁹⁰ Tjänstefolkets arbetsuppgifter ingick i husmoderns kompetensområden, men kunde inte utföras, åtminstone inte ensamt, av henne.

Oro över otillräckligt skött arbete och vikten av noggrann övervakning förelåg också i fråga om mjölkningen, som vanligen omtalades som ett arbete för pigorna. Magnus Florén skrev i sin *Rådgifware för den svenska landtmannen*: ”En lat Ladugårdspiga, som ej wäl mjölkar utur, förminskar smörtillgången, emedan den fetaste mjölken kommer till slut”, och varianter på den frasen återfinns i en stor del av rådgivningslitteraturen under hela tidsperioden.⁵⁹¹ I de diskussioner som fördes i rådgivningslitteraturen framkom olika idéer om hur man skulle komma åt problemet, och den vanligaste var ständiga påminnelser och ständig övervakning av pigornas mjölkande, något som skulle utföras av dejan eller matmodern.⁵⁹² Men oron över pigornas makt över mjölkhanteringen hade också en könad sida. En del debattörer menade att det kunde förbättras om män, särskilt då de oxdrängar som också höll till i ladugårdarna, övervakade arbetet.⁵⁹³ Mest radikal var M. Hambré, som beklagade sig i följande ordalag: ”Vi hafva, nemligen, bestyret med ladugården och boskapens skötsel öfver allt lemnadt till *Qvinnan*, och häruti ligger, för betydligaste delen, grunden till den vanmagt och förfall, hvari denna hufvudsakliga del af landtmannyrket

588. Florén (1832) s. 100-101. Se också en liknande beskrivning i Bergman (1838) s. 284.

589. GLA Öjareds säteri (A406) vol. D1c:1.

590. Steedman (2009) s. 15-17, 42-45, 88.

591. Florén (1832) s. 37. För fler exempel se t.ex. *Bref til swenske landtmän...* (1797) opag.; Hagström (1806) s. 1-6; *Reglor för ladugårdssköterskan* (1841) s. 1-3.

592. Balling (1801) s. 103-111; af Darelli (1803) opag.; (1828) s. 41-61; Zaar (1831) s. 157-158; Schenson (1842) s. 19.

593. af Darelli (1828) s. 98; ”Bolag för mjölkhushållning” (1836) opag.

sig befinner, och hvaröfver med skäl klagas.”⁵⁹⁴ Det var själva förekomsten av kvinnor i ladugårdens arbete som denne författare såg som problemet. Han förespråkade ett vetenskapligt förhållningssätt till mjölkhantering, och då kunde det aldrig bli lika bra

att lemna utfodring och skötsel i hennes hand, som att bestyra allt detta genom mannen: hon är i fattning, styrka och härdighet under mannen, och man äger hos henne icke samma resource för verkställigheten af meddelade föreskrifter. Det finnes dessutom säkerligen sysselsättning nog för qvinnan i behöflige insysslor, och man behöfver icke frukta att, genom denna förändrade anstalt, draga någon betydlig mansstyrka ifrån jordbruket, då man alltid på godset äger en eller flere män, hvilka, nötte af tyngre arbete, skola finna en hvila vid en väl inrättad ladugårds skötsel, och dervid alltid göra ett pålitligare arbete.⁵⁹⁵

Även utslitna och äldre män skulle således utföra denna klassiska kvinnoyssla bättre än kvinnor. Johann Gottfried Elsner framhävde också fördelen med att män mjölkade, så som skedde i Schweiz, där mjölkhanteringen också var den förnämsta i världen. ”Här i landet, mjölka fruntimmer och med den wårdslöshet, att korna aftaga i mjölken”, beklagade han sig.⁵⁹⁶ De debattörer som diskuterade arbetsdelningen uppfattade således manligt kön som en kompetens i sig självt. Även om kvinnor skulle utföra kvinnoysslor, skulle – och kunde – män övervaka och utvärdera det arbetet.

Att pigorna skulle spinna togs för givet av de författare som nämnde arbetsområdet, och de beskrev det ofta som ett arbete som skulle utföras utöver andra sysslor. Att pigor kunde spinna togs likaledes för givet i den uppdelning som gjordes i 1805 års legostadga mellan godkända och mindre godkända tjänstehjon, där denna färdighet krävdes av den godkända pigan.⁵⁹⁷ I *Landtbrukslexicon* från 1825 specificerades hur mycket en piga skulle hinna spinna på morgnar och kvällar ”jemte det hon om dagen gör sina Ladugårds- och andra sysslor”.⁵⁹⁸

594. Hambré (1813) s. 304, kursiv i original.

595. Hambré (1813) s. 306.

596. Elsner (1838) s. 207. Elsners bok var en översättning från danskan, men enligt översättaren var den anpassad för svenska, eller åtminstone sydsvenska, förhållanden. Om Elsner i citatet syftade på Danmark, eller om översättaren har ansett förhållandet gälla också för Sverige, är därför inte helt klart. Det spelar dock mindre roll för argumentet, då mjölkning till absolut övervägande delen utfördes av kvinnor i Sverige.

597. Tjänstehjonsstadgan 1805 art. 3 §1.

598. *Landtbruks-lexicon* (1825) s. 24.

Rückerschöld uppvisade i sin *Hushållscateches* från 1800 den ambivalens inför spinnande och vävande som Julie Hardwick beskriver i *The creation of patriarchy* och som diskuterades i teorikapitlet. Detta var en central arbetsuppgift som potentiellt kunde ge utrymme att agera men som samtidigt, genom sin koppling till hushåll, femininitet och låg lön, blev ett hinder för maktutövning.⁵⁹⁹

Än Spinna och wäfwä, hörer icke det också til hennes [matmoderns] kunskaper? Jo wisseligen, der det så passar sig, men för en Matmoder som har et stort hushåll och mycket at öfwerse, wore det skadeligt at fästa sit yrke derwid, ärfarenheten har bewist, utom några få undantag, at Matmödrar hafwa som snälla [skickliga] wäfwerskor warit släta [mindre skickliga] hushållerskor, och i det fallet blir spånad och wäfnad för dyrt kjøpt. Kunna bägge skötas rätt, är det så mycket mer beröm wärdt.⁶⁰⁰

Motsättningen mellan den maktgenererande överblicken och kunskapen om den viktiga arbetsuppgiften blir tydlig i detta citat: spinnande och vävande kunde bli ett hinder för matmoderns position. I *Den wärdiga bondhustrun* var spinnandet i Märthas hushåll ett arbete både för pigorna och för henne själv och döttrarna som ägde rum ”efter at qwällsmåltiden war förbi, mjölkningen förrättad, och pigorna sysslat ifrån sig ute i köket”.⁶⁰¹ I Broocmans hushållsbok från 1736 sades att en av matmoderns plikter var att se till att pigorna spann ”wid the långa qwäller, när the eljest ej hafwa stort at giöra”.⁶⁰² Den goda matmodern i berättelsen om *Swenska bonden, framställd i sin förbättrade och försämrade gestalt* beskrevs också utifrån hur hon hanterade spinnandet, vilket innebar att hon lärde pigorna att spinna och väva, vilket genererade en del pengar till hushållet när hon kunde sälja resultatet av det arbetet.⁶⁰³ Här framgår således inte bara att pigorna utförde arbetet, utan också att de extrainkomster som det genererade inte var tänkta att tillfalla dem. Det kunde också vara arbete för gifta kvinnor och matmödrar, men omtalades i princip alltid som det lägst betalda, som ett extraarbete utöver det vanliga och som något bara den fattigaste kunde få någon förtjänst wärd besväret av.⁶⁰⁴

599. Hardwick (1998) s. 97-100.

600. Rückerschöld (1800) s. 15.

601. Balling (1801) s. 113.

602. Broocman (1736) s. 45.

603. Lorentzon (1831) s. 58.

604. ”Förslag til förbättringar af tjenstehjons stadgan” (1777) s. 599; *Läsning för tjenstefolk...* (1829) s. 42.

Att ha nävarna i tvätten, runt kons spenar eller vid spinnrocken, innebar att värde producerades men på bekostnad av att nävarnas innehavare inte kunde få den överblick som tillhörde den överordnades arbetsuppgifter – en överblick som var maktgenererande. Med utfodringen förhöll det sig delvis annorlunda – att fördela fodret på ett lämpligt sätt krävde någon form av överblick, som tjänstefolket förvisso antogs sakna, och detta förhållande skapade därmed också den särskilda frustration som utfodringen innebar för husbondfolket. Ansvaret för utfodringen gav inte makt över andra, men det gav ett visst utrymme att agera, och detta utrymme använde tjänstefolket på ett vid en första anblick paradoxalt sätt, nämligen genom att främja husbondfolkets egendom. Vid en närmare betraktelse innebar det dock att muta in ett område där de kunde påverka de centrala resurser som de annars var uteslutna från. Genom att i konkurrens med omgivande hushåll ståta med välnärda djur blev avsaknaden av egna produktionsmedel mindre påtaglig. Således blir dessa arbetsuppgifter exempel på att makten inte följde direkt på utförandet av centrala produktiva arbetsuppgifter, vilket diskuterades i teorikapitlet. Samtidigt som tvätten var ett tungt och grovt arbete så var det ett av de viktigaste för husmoderns vakande öga. Både kläder och linne, liksom djuren, var centrala investeringar och dess skötsel avgörande för hushållets reproduktion och överlevnad, liksom för dess status i relation till andra, och dessutom mycket arbetsintensivt. Oron för att anförtro dessa centrala arbetsuppgifter till tjänstefolket lyser igenom hos författarna, samtidigt som husbondfolkets egen roll måste vara som övervakare, inte utförare. Den som hade minst makt skulle således utföra de mest centrala arbetsuppgifterna, men de kunde inte utföras väl utan att övervakas nitiskt. När författarna antydde att tjänstefolket gav djuren för mycket foder, eller slösade med såpan, var det mer än en irritation över okunnighet och dumhet som orsakade hushållet kostnad och skada – det var också ett sätt att hindra tjänstefolket från att identifiera sig med de centrala maktbaser som de faktiskt hade i sina händer.

Om tjänstefolksinstitutionen bara hade fungerat som en arbetskraftsför-sörjningsmodell kunde man förvänta sig att ett kunnigt, klokt och skickligt tjänstehjon skulle vara att föredra framför ett oerfaret och okunnigt. Förvisso var klagomålen över just dessa senare egenskaper frekventa, men det var samtidigt ett tveeggat klagomål, då tjänstehjon som var skickliga och erfarna utgjorde ett hot mot husbondfolkets auktoritet. Tjänstehjon beskrevs i stor utsträckning som per definition okunniga, slarviga och lite dumma, vilket utgjorde en motivering för underordningen, men samtidigt var det av yttersta vikt att det tjänstehjon som var erfaret och kunnigt inte tilläts märka att hon eller han kunde och visste

mer än husbondfolket. Överordningen skulle vara liktydig med ett kunskapsövertag. I *Ett samtal mellan en svärmor och en svärdotter* uttryckte den naiva och okunniga svärdottern glädje över att hennes brister i hushållningskunskap kompletterades av att hon hade hittat erfarna och skickliga tjänstehjon. I dialogen, som utspelade sig som ett besök som svärmodern avlade i svärdotterns nya hem, framkommer en dubbelhet: å ena sidan förfasade sig svärmodern över att svärdottern i sin position som matmoder hade blottat sin okunskap för tjänstefolket, å andra sidan framkom det, allteftersom mat dukades fram och andra sysslor rapporterades, att tjänstehjonet alls inte var särskilt skickligt, utan tvärtom gjorde en mängd simpla fel.⁶⁰⁵ Det var helt enkelt inte tänkbart att pigan faktiskt var skickligare än matmodern, och om matmodern var oerfaren så var pigan tvungen att porträtteras som än mer okunnig.

Detta förhållande var också skälet till att en moders uppgift var att se till att döttrarna nådde kunskap om och förtrogenhet med även de grövsta sysslorna. I boken om matmodern Märtha fångades flera av dessa aspekter. Redan i inledningen återfinns paradoxen i att skickliga och ordentliga matmödrar i bondeståndet ofta hade varit pigor som unga, samtidigt som matmoderns egna pigor beskrevs som okunniga och dumma. Transformeringsfrån okunnig piga till snudd på allvetande matmoder skedde i Märthas fall genom att hon var piga i ett hushåll som inte bara var överordnat i egenskap av att vara husbondfolk, utan också ståndsmässigt; det var nämligen ett prästhushåll. I enlighet med den ovan nämnda tanken om den överordnade som per definition kunnigare, framstod det inte som märkligt att Märtha kunde lära sig så mycket av att vara piga hos prästfrun. Dessutom stannade hon länge, i sju år, fram till sitt giftermål med en dräng i samma hushåll, vilket var ovanligt bland tjänstefolk och således visade på det alldeles särskilda kynne som Märtha var i besittning av. Dessutom använde Märtha sin lediga tid som piga till att läsa i prästens böcker, men eftersom de var avsedda för personer av högre stånd än Märtha, lånade prästen henne nyttiga böcker om trädgårdsskötsel och annat som passade Märthas nivå och framtida ställning.⁶⁰⁶ I sin position som matmoder hade Märtha sedan stor nytta av att själv kunna alla sysslor, något hon också förde vidare till sina döttrar, och hon övervakade alltid sysslorna som pigorna utförde. Att inte vara utlämnad till sitt tjänstefolks kunnande påpekades ofta som den stora fördelen för matmodern med att själv lära sig sysslorna.⁶⁰⁷ Ludvig Gustaf

605. Polhem (1745) s. 5, 14, 19-23.

606. Balling (1801) opag. inledning.

607. Broocman (1736) s. 21, 51; Warg (1755) opag. inledning; Balling (1801) s. 90-91.

Zaar beskrev hur matmodern utan detaljerad kunskap om alla näringsgrenars behöriga skötande riskerade att pigorna fick kännedom om att de visste mer än matmodern, vilket lätt ledde till näsvishet och vårdslöshet, och försvarade för matmodern att ge korrekta instruktioner.⁶⁰⁸ Balansen mellan att få tjänstefolkets kärlek och samtidigt inte komma för nära var ett vanligt tema.⁶⁰⁹ Zaar sammanfattade denna hållning som ett svar på sin egen fråga:

Hvad har Husmodern i synnerhet att iakttaga vid umgänget med tjenstfolket? Att bemöta dem med rättvist förtroende, men aldrig med förtroelighet; att sorgfälligt vaka öfver ömsesidiga rättigheters och skyldigheters noggranna uppfyllande; att, efter mogen öfverläggning, med klokhet och fogsamhet befalla, och aldrig tillåta, det en sådan befallning blir oätlydd; vaka öfver deras sedlighet, flit och ordning, utan att uttrötta dem med otidiga förebråelser; med foglighet undervisa dem, när så behöfves, och dervid aldrig förråda okunnighet; aldrig låta tjenstehjon komma att tro sig vara outhärliga; gifva dem goda råd, och uppmuntra dem till sparsamhet; icke förgätande, att husmodren i vissa fall måste betrakta sitt tjenstfolk, såsom sina barn.⁶¹⁰

Även här syns således dubbelheten i matmoderns position: författaren förväntade sig att hon skulle vara i stånd att undervisa och ge goda råd åt pigorna, men insåg samtidigt att kunskapsförhållandet kunde vara det omvända och att detta i sådana fall måste döljas. Rådet att betrakta tjänstefolket som barn kan också förstås i relation till kunskapens fördelning, där barnet inte kan förväntas ha överblick eller överlägsen kunskap, men där detta inte är en brist utan en naturlig följd av barnets position. Att hysa viss misstro mot tjänstefolkets förmågor och trohet var en vanlig uppmaning i den didaktiska litteraturen. I en skrift uppmanades matmodern att ”icke lita på sitt tjenstfolk, utan sjelf efterse allting; och aldrig glömma, att tillfället gör tjufwen, och att mången ärlig piga, har genom allt för mycket förtroende blifwit förledd till otrohet”.⁶¹¹ I *Swenska bonden, framställd i sin förbättrade och försämrade gestalt* från 1831 kontrasterades två bröder mot varandra, och där framgick hur den sämre bondens hustru inte övervakade och styrde sina pigor, utan lät dem arbeta utan hennes ledning, vilket ledde till att hushållet missköttes. Det ”försämrade” i denna matmoder

608. Zaar (1831) s. 157-158.

609. Se t.ex. Carleson (1769) s. 11-12.

610. Zaar (1831) s. 8.

611. von Zeipel & von Heidenstam (1837) s. 38-39. Se också t.ex. *Rådgifware till unga husmödrar...* (1847) s. 1-2, 71.

visade sig både i att hon inte besatt den kunskap hon borde och i att hon inte styrde pigorna – vilket beskrevs som ett problem trots att hon ju egentligen inte hade kunskapen att göra det. I positionen som matmoder ingick både att vara mer kunnig och att styra pigorna genom sin överlägsna kunskap, och den dåliga matmodern uppvisade båda dessa brister. Den sämre husbondens dåliga egenskaper beskrevs inte på samma sätt i termer av kunskap, utan snarare som att han var vårdslös och ofta berusad och därför inte kunde övervaka arbetet.⁶¹² Det var dock inte bara kvinnan som behövde kunskap om arbetsuppgifterna; en författare skrev till exempel följande: ”En Landthushållare måste ibland sitt arbetsfolk hafwa et ganska warsamt upförande, intet för flat, ej eller för sträng; Häri måste han fela, om han intet helt noga förstår alla slags arbeten, som hos honom idkas.”⁶¹³ Vikten av husbondens överlägsna kunskap för att kunna hantera sin position och sitt tjänstefolk framträder även i den anonymt författade *En wälmående bonde*, där texten är skriven som en dialog mellan en bonde och hans före detta dräng, som dock fortfarande var dräng men hos någon annan. Boken avslutades med att drängen, Per, gifte sig med bondens dotter efter att ha fått möjlighet att köpa en gård, men för att giftermål och köp av en gård skulle bli möjligt krävdes en omfattande kunskapsöverföring. Först var drängen tämligen skeptisk till att han verkligen skulle behöva så mycket mer kunskap för att kunna bli bonde, men när bonden Håkan började berätta i detalj hur han såg på alla lantbrukets sysslor och principer, så blev drängen varse hur lite han egentligen visste och han utbrast: ”Jag har werkeligen aldrig tänkt, at det fordras så mycket til, at wara en god och duglig Bonde.”⁶¹⁴ Per hade hittills bara utfört sysslorna, inte haft någon övergripande kunskap. Det var denna överblick som i själva verket skiljde bonden från drängen, framhävde Håkan, och det är intressant att den inte kunde förmedlas av Pers nuvarande husbonde – då skulle deras inbördes hierarkiska relation hotas – men däremot av hans blivande svärfar. Överordning och överlägsen kunskap hängde ihop, och om så inte skulle vara fallet var överordningen viktigare och kunskapen fick antingen förställas eller förvärvas utanför relationen.

På motsvarande sätt som matmodern beskrevs som av sig själv mer kunnig än pigan, beskrevs ibland mannen som mer kunnig än kvinnan även inom kvinnliga ansvarsområden, såsom i diskussionen om mjölkning, vilket är i linje med synen att den överordnades position legitimeras av dennes överlägsna

612. Lorentzon (1831) s. 59-60, 66-68.

613. Carleson (1769) s. 11-12.

614. *En wälmående bonde...* (1789) s. 12.

kunskap. Den didaktiska litteratur som huvudsakligen riktade sig till kvinnor hade oftare sin tänkta målgrupp i ett högre samhällsskikt än den som riktade sig till män. Bondhustrun ansågs ofta av författarna vara en naturkraft som redan kunde det hon behövde och således inte var i behov av utbildning och råd. Sven Brisman, som uttryckligen vände sig till ståndspersoner, skrev om bondeståndet att ”en ung bonde som går at fria, ser redan uti Svärmodern, urbilden för sin tilkommande hustru både i lynne och duglighet”, medan han menade att följande gällde för ståndspersoners döttrar:

Ingen lærer dem at koka, baka, brygga, handtera som sig bör sit tjenstefolk, och inrätta sin lefnad, på en gång efter sparsamhetens och anständighetens föreskrift; Också kunna de ingen ting af allt detta, då de gifta sig. [...] Med en så beskaffad hustru, hvad vil nu i hushållsvägen den klokaste karl taga sig före? - - - At lära henne? - - - hon kommer alldrig från en okunnighet som hon blygs at vidkännas, - - - och af hwem skulle hon lära? - - - af sina pigor? - - fy!⁶¹⁵

I citatet syns dels den tidigare påvisade dubbelheten i att den överordnade borde ha överlägsen kunskap men inte alltid hade det, dels att mannen skulle kunna undervisa sin hustru. Det främsta skälet till att mannen inte skulle undervisa hustrun själv var att hon inte kunde lära sig något om hon inte erkände sin okunskap – inte att mannen kanske också var okunnig. Samma fenomen återfinns i *En wälmående bonde*, där dottern förvisso hade undervisats i hushållskonsterna av sin mor, men där fadern inför giftermålet var den som höll ett förhör med henne om hennes sysslor, som han uppenbarligen ansågs kunnig nog att bedöma trots att han själv inte utförde dessa sysslor.⁶¹⁶ Uppfattningen att män ägde kunskapen att ta över kvinnors arbetsuppgifter om situationen så krävde återfinns också i den bondedagbok som drängen Andreas Olofsson skrev på 1810-talet, där han uppgav att det var han och matmoderns far som skötte mjölkningen när gårdens kvinnor inte var arbetsföra.⁶¹⁷

Kvinnor skulle kunna sådant som hade med hushållning att göra – men inte alltför mycket annat. Det är i överensstämmelse med till exempel Anu Lahtinens analys att huslighet, eller kunskaper och förmågor i hushållning som det ofta kallades, var en kvinnosfär som kunde innefatta en maktposition och

615. Brisman (1800) s. 67-69.

616. *En wälmående bonde...* s. 92-98.

617. Holmberg (2003) s. 102-105.

ett arbetsgivaransvar, men som inte skulle sträcka sig utöver det.⁶¹⁸ Främmande språk betraktades som överflödiga och passade inte ihop med hushållssfären, skrev Anna Maria Rückerschöld under pseudonymen Fru D:

Hwarföre skall Qwinno-Könets Ungdom användas til annan underwisning, än den de en gång, wid en Hushåldning komma at nyttja? [...] Wi ärfara sjelfwa, at vårt denna tiden så angelägna Fransyska Språk kryddar ingen såppa, ej heller tjänar til någon mera gällande underwisning för vårt Tjenstefolk, som äro Swenska; men wi beklaga alt för sent den tid och kostnad, som på en oss så onyttig sak blifwit använd.⁶¹⁹

Även i den anonymt författade *Utwalda konster för fruntimmer* framhölls att kvinnor saknade den kunskap som kunde hjälpa dem att utnyttja naturens gåvor, och särskilt kunskap om hur det skulle ske utan alltför stora kostnader.⁶²⁰ Rückerschöld skrev också följande i *En liten hushålls-bok* från 1785:

Om Flickor kunde förtuse den plåga, skam och förtret som de af okunniga pigor, sedan de blifwit hustrur och matmödrar, skulle de sjelfwe truga sig fram til hushållskunskaper. Ty då det ena okunniga tjänstehjonet släppes, för at få et annat i des ställe, får matmodren esomoftast ärfara, huru godt det är at weta något sjelf; helst hon altid blir den personen, som måste upbära både skammen och skadan af alla oordentligheter som ske inom huset.⁶²¹

Kunskap framställdes som viktig även för husbönder, men då huvudsakligen för att förbättra jordbruket och näringarna, inte som en maktresurs i relation till tjänstefolket. Kunskap som maktresurs framstår därför som mer central för kvinnor/matmödrar än för män/husbönder. Jag tolkar detta som att matmoderns position krävde mer av relationsskapande medan mannens/husbondens maktbas huvudsakligen låg i jorden och äktenskapet och det därmed sammanhängande hushållsföreståndarskapet. Matmodern kunde inte falla tillbaka på att vara den som hade makten över produktionsmedlen, utan kunde bara förbli överordnad i kraft av hur hon hanterade sin position.

618. Lahtinen (2009) s. 46-50.

619. Rückerschöld (1770) s. 7. Se också Rückerschöld (1800) s. 21, 39.

620. *Utwalda konster för fruntimmer...* (1775) s. 3.

621. Rückerschöld (1785) opag. inledning.

Matmodern och pigan

När författaren Balling berättade om den präktiga husmodern Märthas liv och arbete var den intrikata balansen mellan de olika maktordningar som hon ingick i centrala, och författaren redogjorde för ett ideal där endast ett intensivt gränsdragningsarbete kunde möjliggöra harmoniska relationer. När Märtha gifte sig med sin make blev hon bondhustru, matmoder och så småningom mor. Hon var på samma gång underordnad och sidoordnad sin make: det var maken som var hushållets överhuvud och den som ytterst bestämde resursfördelningen inom hushållet, samtidigt som Märtha hade sina egna ansvarsområden över vilka maken inte hade något inflytande. Dessa kunde Märtha styra efter eget huvud, och hon styrde även över de inkomster som de genererade, även om hon det skedde till hushållets gemensamma bästa. Den fiktiva Märtha hade också ansvar för och makt över pigorna i hushållet. Hon valde vilka som skulle anställas, hon lärde upp dem, styrde och övervakade deras arbete, liksom hon avskedade de oförfärdiga och hjälpte de ordentliga vidare till goda äktenskap efter deras tjänstetid. Relationen till drängarna var mindre elaborerad. Det var tydligt att Märtha var överordnad som en del av husbondfolket, men hon styrde inte drängarnas arbete annat än i speciella fall, till exempel då dessa hade specifika arbetsuppgifter i samband med slakten. Även relationen till barnen hade denna könsuppdelning, där Märtha ansvarade för döttrarnas upplärande till bondhustrur. I det ingick också att de successivt skulle lära sig att vara arbetsledare och överordnade i relation till det kvinnliga tjänstefolket.⁶²² Detta ligger i linje med de slutsatser som Karin Hassan Jansson och Sofia Ling med flera drar i antologin *Making a living, making a difference*: kvinnor fick tillgång till resurser och makt genom att gifta sig, men väl i positionen som gifta kunde de hantera dessa resurser och denna makt självständigt.⁶²³ Kvinnor kunde bestämma över andra kvinnor men också – fast mindre sällan – över män. Ogifta män, men särskilt ogifta kvinnor, utdelade mycket få order – det var de som tog emot order.⁶²⁴ Också i annan forskning har det visats att gifta kvinnor eller änkor kunde fungera som arbetsgivare och arbetsledare över andra kvinnor, till exempel i de borgerliga stadshushåll under perioden 1750–1850

622. Balling (1801) s. 32-34, 65-71, 90-94, 101, 105, 116-117.

623. Hassan Jansson & Fiebranz & Östman (2017); Ling m.fl. (2017).

624. Hassan Jansson & Fiebranz & Östman (2017) s. 140-146.

som Hanne Østhus har studerat, – även om hon också har funnit en hel del män som ledde pigors arbete.⁶²⁵

I det domstolsmaterial från Ås häradsrätt som jag har studerat finns däremot inget som bekräftar den här bilden. Frånvaron av matmödrar som husbondfolk och arbetsledare är påtaglig – i nästan alla fall var det husbönder som dels tog sina klagomål till tinget och försvarade sig mot anklagelser, dels befallde över såväl drängar som pigor och ledde deras arbete. I tabell 8.1 visas fördelningen av käranden och svarandenas position och kön i de fall då käranden var husbondfolk, samt utfall.

Tabell 8.1. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med husbondfolk som kärande, fördelade efter anklagelse och utfall.

Anklagelse/utfall	Husbondfolk vann	Husbondfolk förlorade	Oklart	Summa
Husbonde anklagade dräng	11	3	6	20
Husbonde anklagade piga	5	4	3	12
Matmoder anklagade dräng	1	1	1	3
Husbonde ankl. annan husb.	4	3	2	9
Husbonde anklagade annan	4	1	0	5
Summa	25	12	12	49

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

Endast 3 av de 49 fall där husbondfolk var kärande bestod av en matmoders anklagelse, och samtliga gällde änkor som stämde drängar.⁶²⁶ En förklaring är att maken som hushållets överhuvud och den som hade legalt förmyndarskap över övriga hushållsmedlemmar också var den som tog saken till tinget, och att det i sig inte alls avspeglade arbets- och maktrelationerna i hushållet utanför tinget. Jag menar dock att det är en otillräcklig förklaring, vilket jag diskuterar nedan genom en kvalitativ analys av hur arbete och arbetsdelning diskuterades i rättsfallen. Innan dess är det dock av intresse att också visa i vilken utsträckning matmödrar fungerade som svarande i rätten, och vilka som då hade drivit målen, något som presenteras i tabellerna 8.2 och 8.3.

625. Østhus (2013) s. 241-249.

626. GLA Ås HR A1:a vol. 65 ST 1802 7 maj nr 88; vol. 90 VT 1827 17 jan. nr 41 forts. ST 1827 3 maj nr 33 forts. 9 maj nr 13; vol. 113 ST 1850 27 juni nr 110.

Tabell 8.2. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en piga som kärke, fördelade efter anklagelse och utfall.

Anklagelse/utfall	Piga vann	Piga förlorade	Oklart	Summa
Piga anklagade husbonde	10	3	8	21
Piga anklagade matmoder	1	0	0	1
Summa	11	3	8	22

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

Tabell 8.3. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en dräng som kärke, fördelade efter anklagelse och utfall.

Anklagelse/utfall	Dräng vann	Dräng förlorade	Oklart	Summa
Dräng anklagade husbonde	23	10	21	54
Dräng anklagade matmoder	3	1	3	7
Dräng anklagade annan	1	1	0	2
Summa	27	12	24	63

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

När pigor stämde sitt husbondefolk riktades stämningarna i alla fall utom ett mot husbönder, medan fördelningen för drängar var att matmödrar blev stämde i 7 av totalt 63 fall. Det rörde sig om fyra änkor och fyra gifta matmödrar, men i tre av dessa fall blev hustrun instämde tillsammans med sin make. I dessa fall gällde anklagelsen mot husbonden själva anställningen, medan anklagelsen mot matmodern gällde beskyllningar eller okvädingsord. I några av fallen var det inte bara änkan som stämde, utan också hennes omyndiga barns förmyndare.⁶²⁷ Det finns således inte stöd för att pigor i större utsträckning riktade sina klagomål mot matmödrar medan drängar stämde sina husbönder. Det enda fall där en gift matmoder beskrevs som ansvarig för anställningen var då drängen Andreas Petersson stämde hustru Catharina Gunnarsdotter för obetald tjänstehjonslön. I domstolsprotokollet står att hon inställde sig i rätten genom sin man Lars Jonasson,

627. GLA Ås HR A1:a vol. 60 VT 1797 21 feb. nr 81 forts. ST 1797 10 juni nr 48 (hustru med make); vol. 61 HT 1798 8 okt. nr 77 forts. vol. 62 VT 1799 22 jan. nr 20; vol. 84 ST 1821 5 maj nr 63 forts. 8 maj nr 102 forts. 15 maj nr 137 (hustru med make); vol. 84 ST 1821 5 maj nr 64 forts. 8 maj nr 103 forts. 15 maj nr 138 (hustru med make); vol. 84 HT 1821 9 okt. nr 146 (gift matmoder); vol. 90 VT 1827 17 jan. nr 41 forts. ST 1827 3 maj nr 33 forts. 9 maj nr 136 (inkl. barns förmyndare); vol. 95 HT 1832 4 okt. nr 100 forts. vol. 96 VT 1833 17 jan. nr 90; VT 1833 18 jan. nr 113 forts. 28 jan. nr 170 (piga stämde matmoder inkl. barns förmyndare).

men då drängen aldrig dök upp i rätten eller anmälde förfall förföll hela målet och några detaljer om anställningsförhållandet redogjordes inte för vid rätten.⁶²⁸ Det skulle kunna vara så att Catharina Gunnarsdotter var änka då hon hade Petersson anställd, men att hon vid tiden för målets upptagande var omgift med Jonasson, vilket skulle förklara varför det var till henne som drängens begäran ställdes. Det kan också vara så att Gunnarsdotter uppfattades som den som hade drängen anställd, trots att hon var gift, men det förefaller vara en mindre trolig orsak. Det finns också ett par exempel på änkor som stämt in husbondfolk å sitt barns vägnar, såsom Ingrid Swensdotter som 1807 stämde sin då avlidne sons före detta husbonde på återstoden av sonens lön samt hans tillhörigheter som husbonden inte hade lämnat tillbaka.⁶²⁹ I tabellerna har dock detta fall kategoriserats som en dräng som stämde sitt husbondfolk, då det var drängens lön som stämningen avsåg. Utöver det blev två änkor och en gift matmoder instämnda av en kronobetjänt,⁶³⁰ att jämföra med de 72 husbönder som omfattades av en sådan stämning, som visas i tabell 8.4.

Tabell 8.4. Antal domstolsfall vid Ås häradsrätt 1731–1860 rörande tjänstefolk, med en kronobetjänt som åklagare, fördelade efter anklagelse och utfall.

Anklagelse/utfall	Kronobetjänt vann	Kronobetjänt förlorade	Oklart	Summa
Kronobetjänt anklagade husbonde	63	6	3	72
Kronobetjänt anklagade matmoder	1	2	0	3
Kronobetjänt anklagade dräng	7	7	1	15
Kronobetjänt anklagade piga	1	1	0	2
Kronobetjänt anklagade annan	7	8	2	17
Summa	79	24	6	109

Källa: GLA Ås HR A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15–123.

I sammanställningen av mitt rättsmaterial framgår det hur ovanligt det var att matmödrar förekom i rätten i frågor som rörde tjänstehjnsrelationen. Därmed

628. GLA Ås HR A1:a vol. 84 HT 1821 9 okt. nr 146.

629. GLA Ås HR A1:a vol. 70 ST 1807 10 juni nr 102. Se också GLA Ås HR A1:a vol. 51 VT 1788 25 jan. nr 80 forts. ST 1788 6 maj nr 49 forts. 8 maj nr 67.

630. GLA Ås HR A1:a vol. 75 VT 1812 3 feb. nr 161 forts. ST 1812 13 maj nr 158; vol. 106 HT 1843 14 okt. nr 78; vol. 108 HT 1845 20 sept. nr 89 forts. vol. 109 VT 1846 4 feb. nr 23 forts. ST 1846 7 maj nr 26.

är det dags att övergå till att analysera innehållet i de rättsfall där matmödrar omnämndes.

År 1797 instämde Anders Persson, som var far till drängen Magnus, ”Jonas Jansson och dess hustru Anna Persdr [Persdotter]” för att ”förklenligen beryktat [...] Magnus för otrohet och tjufnad uti deras hus under dess treåriga tjenstetid hos dem”. Under målets behandling kallades vittnen som bekräftade denna anklagelse, men i vittnesberättelserna nämndes bara husbonden. Efter uppskov anmälde fadern att parterna nått en överenskommelse, och i den bilaga där han redogjorde för denna, angavs att ”han”, det vill säga husbonden Jonas Jansson, tagit tillbaka sin anklagelse och dessutom gett drängen påökning på lönen, vilket fadern sade sig vara nöjd med och därför avstod vidare åtal mot ”honom”.⁶³¹ Under målets behandling gled således hustruns eventuella inblandning bort och i slutänden var det drängens far och husbonde som gjorde upp om villkoren. I två andra fall, båda från 1821, var kvinnor inblandade i anklagelser om okvädingsord. I det första var det en dräng som anklagade sin husbondes mor för att ha sagt att han varit försumlig i sitt arbete och dessutom kallat honom ”Karnalje”, det vill säga ett okvädingsord. I målet ingick också andra anklagelser. Drängen anklagade sin husbonde för att inte ha utfärdat hans orlovssedel, varpå drängen blev genstämmd av kronoexpeditionsmannen å husbondens vägnar för att ha lämnat sin tjänst i olaga tid, och det var åt dessa anklagelser som större delen av målet ägnades. I slutänden ansåg rätten att uttalandet om försumlighet i arbetet inte kunde anses som en förbrytelse, men däremot fick modern böta för okvädingsordet.⁶³² I det andra fallet var det husbondens hustru som anklagades av drängen för att hon ”skall sagdt att Magnus på det sätt uppfört sig otroget, att han icke förrättat sitt arbete riktigt samt kallat honom Rackare och Karnalje”. Även denna dräng blev genstämmd av kronoexpeditionsmannen för att ha förlupit sin tjänst, och målet handlade om huruvida husbondens aga var att betrakta som otillbörlig misshandel och därmed acceptabel grund för drängens avvikande eller ej. Målet slutade med att drängen dömdes, medan hans anklagelse gentemot hustrun förföll, då okvädingsorden inte ansågs bevisade och uttalandet om otrohet inte kunde betraktas som en förbrytelse.⁶³³ I det fåtal fall då även matmodern figurerade i rätten var det utifrån det maktbegrepp som används här i mindre betydelsefulla situationer, som inte berörde ansvar, utrymme att agera eller makt över andras arbetskraft. Att dessa drängar tog beskyllningar riktade mot dem från matmodern till rätten

631. GLA Ås HRA1:a vol. 60 VT 1797 21 feb. nr 81 forts. ST 1797 10 juni nr 48.

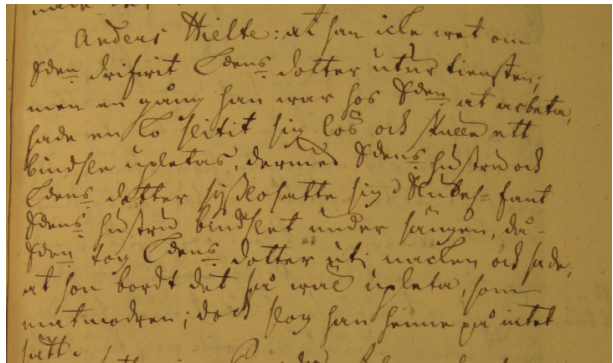
632. GLA Ås HRA1:a vol. 84 ST 1821 5 maj nr 63 forts. 8 maj nr 102 forts. 15 maj nr 137.

633. GLA Ås HRA1:a vol. 84 ST 1821 5 maj nr 64 forts. 8 maj nr 103 forts. 15 maj nr 138.

tyder visserligen på att de uppfattade dem som skadliga och sårande, men samtidigt måste metoden att säga elakheter beskrivas som den maktlösa strategi.

Denna bild bekräftas också av att de tillrättavisningar och bestraffningar som omnämndes i rättsfallen alltid utfördes av husbonden, oavsett tjänstehjonnets kön. Ellika Olofsdotter hade varit piga hos sergeanten Axel Hedberg, och år 1787 anklagade hennes styvfar husbonden för att ha drivit pigan ur tjänsten och misshandlat henne. Ryttaren Anders Hielte berättade då om en händelse han blivit vittne till hos Hedberg. En ko hade rymt och för att infånga denna behövde ett ”bindsle” letas upp, vilket båda pigan och matmodern sysselsatte sig med. När det till slut blev matmodern, Hedbergs hustru, som hittade bindslet under en säng tog Hedberg pigan om nacken och sade enligt Hieltes vittnesmål ”at hon bordt det så wäl upleta, som matmodren”. Däremot menade vittnet att Hedberg ”på intet sätt” hade slagit pigan. Pigan och matmodern delade på den tämligen enkla, om än i just det läget akuta, arbetsuppgiften – som däremot inte husbonden deltog i, trots att han uppenbarligen var närvarande – men när arbetet inte utfördes till husbondens belåtenhet var det han som tillrättavisade pigan.⁶³⁴ Ett sådant beteende hade Märtha, husmodern i Ballings sedelärande bok, inte uppskattat. Där var det hon som styrde pigornas arbete, genom såväl övervakning som bestraffning, och om maken var missnöjd med pigorna skulle

Bild 8.3. Utdrag ur Ås härads dombok där Anders Hielte vittnade i fallet mellan pigan Ellika Olofsdotters styvfar och husbonden Axel Hedberg, som diskuteras ovan (GLA Ås HR A1:a vol. 50 HT 1787 20 sept. nr 40). Texten lyder: ”Anders Hielte: at han icke wet om S.den [svaranden] drifwit K.dens [käranden]

dens dotter utur tiensten; men en gång han war hos S.den at arbeta, hade en Ko slitit sig lös och skulle ett bindsle upletas, dermed S.dens hustru och K.dens dotter sysslosatte sig. Slutel. [sluteligen] fant S.dens hustru bindslet under sängen, då S.den tog K.dens dotter uti nacken och sade, at hon bordt det så wäl upleta, som matmodren; dock slog han henne på intet sätt.” Författarens fotografi.

634. GLA Ås HR A1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan. nr 22.

han framföra de klagomålen till matmodern, inte direkt till pigorna.⁶³⁵ Men det finns inget i domstolsmaterialet som antyder att matmodrar hade ansvar för arbetsledning, förutom i några fall, där de var änkor. Det går förstås att tänka sig att det i praktiken var kvinnorna som arbetsledde pigorna, men att husbönderna, som förde ärendena i rätten, ansåg att det skulle framställas som om de var de verkliga herrarna i huset. Men om så var fallet är det likväl ett tecken på en ideologi som inte stämmer med den som förmedlades i den didaktiska litteraturen.

I en konflikt som behandlades av Ås häradsrätt år 1858 anklagade drängen Johannes Swensson sin husbonde för att ha vräkt honom och inte betalt ut hans tjänstehjonslön, men husbonden genmålde att det var drängen som lämnat tjänsten i olaga tid. Domstolsprotokollet visar att de hade haft en del konflikter, bland annat skulle drängen ”en gång utfarit i oskickligt tal till och visat olydnad emot Swarandens [husbondens] hustru”. Husbonden hade ”härför gjort Käranden lämpliga föreställningar”, varpå drängen blivit så sur att husbonden menat att så missnöjda personer ville han inte ha i sin tjänst. Detta tog drängen som intäkt för att få flytta i förtid, men så skulle det inte uppfattas enligt husbonden, vilket rätten höll med om. Det var drängen som hade förlupit sin tjänst, inte husbonden som vräkt honom.⁶³⁶ Men uttalandet om olydnaden visar på två saker: för det första att drängen krävdes på lydnad och respekt gentemot matmodern, och för det andra att det husbondens uppgift att ta tag i eventuella lydnadsproblem. Matmodern skulle vara överordnad, men det var en skör överordning som angreps och försvarades med smädesord snarare än genom tillgång till materiella maktbaser.

I ytterligare några fall omnämndes en matmoder eller hustru i egenskap av husbondfolk, men alltid som underordnad maken i den rollen. Beslut om anställning och avskedande tycks ha legat helt och hållet hos husbönderna, vilket syns i de relativt många fall som behandlade oklarheter i anställningen. När parterna skulle redogöra inför rätten vad som egentligen hade blivit sagt, så rörde det sig mestadels om samtal mellan tjänstefolk och husbönder, inte

---

635. Balling (1801) s. 65.

636. GLA Ås HR A1:a vol. 121 VT 1858 20 jan. nr 45 forts. 21 jan. nr 73 forts. ST 1858 4 maj nr 15 forts. HT 1858 30 sept. nr 19.

matmödrar.⁶³⁷ Inte ens de två fall som gällde ersättning för vård och skötsel av en piga som fött barn involverade några andra kvinnor.⁶³⁸ Ett undantag redogjordes för i rätten år 1853, då en bonde som hört att husbonden Per Johansson skulle lämna sin gård till en brukare tänkte sig att Per Johansson inte skulle behöva sin dräng för resterande året. Han sände en person för att efterhöra detta, och då var husbonden inte hemma, däremot drängen och matmodern. Den dit-skickade personen frågade enligt sitt vittnesmål drängen om han vill flytta, och drängen hade då ”vändande sig till Svar:s [husbondens] hustru, swarat: ’Det vet jag inte, det kommer an på Er, matmor’; I anledning hwaraf Svar:s hustru yttrat: ’Ska vi lemna bort gården göra wi ingen dräng med’”.⁶³⁹ Här betraktade således drängen matmodern som sitt husbondfolk med makt över hans anställning, men i övrigt rörde inga uppgifter i målet matmodern. Hon kunde svara för hushållets prioriteringar och beslut i sin makes frånvaro, men det var ett ”vi” som skulle lämna bort gården och avskeda drängen, det var inte hennes beslut. Det fanns också några exempel som antyder att anställningar som hustrur kunde utöva inflytande över berörde familj och släktskap, eller hennes egen position, om den var hotad. I ett fall där en person menade sig ha varit stadd som dräng men inte fått lön för det, försvarade sig husbonden med att han hade blivit ”twungen af sin swärmoder och hustru at taga sin nuwarande Swåger i huset”.⁶⁴⁰ I ett annat fall sades att det var en hustru som fått en piga att flytta i förtid genom att slå henne och tvinga henne att sova i fähuset, eftersom hon misstänkte att pigan och hennes make bedrev hor med varandra, det vill säga hade en sexuell relation.⁶⁴¹ I normalfallet tycks emellertid husbönder ha anställt och avskadat pigor likaväl som drängar. En förväntad arbetsdelning där matmödrar anställde, ledde och bestraffade pigor medan husbönder gjorde

637. Se t.ex. GLA Ås HR A1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan. nr 22; vol. 63 HT 1800 14 okt. nr 187 forts. vol. 64 VT 1801 30 jan. nr 62; vol. 69 VT 1806 24 feb. nr 97 forts. ST 1806 14 juni nr 131 forts. HT 1806 6 nov. nr 68; vol. 85 HT 1822 17 okt. nr 113 forts. vol. 86 VT 1823 15 mars nr 29; vol. 91 VT 1828 13 feb. nr 94 forts. ST 1828 29 maj nr 49 forts. 4 juni nr 163; vol. 95 VT 1832 2 feb. nr 96 forts. 3 feb. nr 138 forts. ST 1832 24 maj nr 90; vol. 96 VT 1833 18 jan. nr 115 forts. ST 1833 22 maj nr 56; vol. 103 VT 1840 17 jan. nr 69; vol. 115 VT 1852 22 jan. nr 64 forts. ST 1852 5 maj nr 47; vol. 121 VT 1858 20 jan. nr 45 forts. 21 jan. nr 73 forts. ST 1858 4 maj nr 15 forts. HT 1858 30 sept. nr 19.

638. GLA Ås HR A1:a vol. 68 HT 1805 8 nov. nr 128; vol. 122 ST 1859 2 juli nr 100 forts. HT 1859 28 sept. nr 95.

639. GLA Ås HR A1:a vol. 116 HT 1853 7 okt. nr 116 forts. vol. 117 VT 1854 18 jan. nr 25.

640. GLA Ås HR A1:a vol. 54 ST 1791 6 juni nr 73 forts. HT 1791 27 okt. nr 47.

641. GLA Ås HR A1:a vol. 119 HT 1856 18 sept. nr 104 forts. vol. 120 VT 1857 23 jan. nr 74.

dotsamma med drängar, saknar stöd i mitt domstolsmaterial. Det är en tentativ slutsats, men frågan måste ändå ställas om det som syns i domstolsmaterialet är en del av en utveckling där hushållspositionen som maktbas minskade i betydelse för gifta kvinnor. När den tidigmoderna situation där äktenskapet möjliggjorde makt och utrymme för kvinnor, som utforskats i bland annat *Gender and work*-projektet, ställs mot situationen under den tidiga industrialiseringen som brukar beskrivas som att ogifta kvinnor fick ökat handlingsutrymme, framstår behovet av att förklara denna förändring som påtagligt.⁶⁴² Det har inte utgjort en fråga i denna avhandling, men resultaten pekar ändå mot att denna förändring kan spåras till tiden för den agrara revolutionen och att den hänger samman med tjänstefolkssystemet. Möjligheten att ha makt över andra människors arbete tycks ha genomgått en maskulinisering under denna period.

Pigans position kan också diskuteras utifrån de övergripande frågorna om lönearbetsmarknadens framväxt och tjänstefolkpositionens feminisering. I linje med slutsatsen från kapitel sex om att pigorna kunde förhandla *om* sin tjänst, medan drängarna kunde förhandla *inom* sin tjänst, kommer här att visas hur pigors arbetskraft i högre utsträckning betraktades som mer näraliggande ett icke-kontrakterat ”kvinnovarande”, medan drängars arbetskraft var tydligare skild från deras person och därmed möjlig att förhandla kring. Liksom diskuterades i kapitel fem var förbudet mot att locka någon annans tjänstehjon av gammalt datum. Lockandet av någon annans tjänstehjon var en ovanlig anklagelse i Ås häradsrätt, men av de tre fall som togs upp gällde två pigor, trots att drängar utgjorde en betydligt större andel av de omskrivna tjänstefolken i rätten.⁶⁴³ Eftersom drängar var den mer eftertraktade arbetskraften, borde det ha varit ett större problem om någon lockade iväg en dräng från hans rättmätiga husbondfolk än en piga, och det borde ha funnits större anledning att locka drängar. Pigors arbetskraft var också föremål för förhandlingar mellan män på ett sätt som drängars arbetskraft inte var. Johanna Johansdotter blev vräkt ur sin tjänst efter halva tiden som piga, vilket husbonden förklarade berodde på att hon skulle gifta sig. Pigans make, som drev fallet i häradsrätten, menade att de visserligen hade planerat att gifta sig, och att de också hade gjort det när Johansdotter blev vräkt, men att de hade gjort det tidigare än planerat för att hon inte skulle stå utan laga försvar. Den före detta pigan och hennes make

642. Se t.ex. Göransson (1992) s. 105-106; Simonton (1998) s. 191-193; Florin & Kvarnström (2001) s. 17-18; Wikander (2006); Schön (2012) s. 320-323; Ling m.fl. (2017); Ågren (2017a) s. 8-10.

643. GLA Ås HRA1:a vol. 24 HT 1761 17 sept. nr 37 forts. 18 sept. nr 44 (dräng); vol. 52 HT 1789 23 sept. nr 77 (piga); vol. 86 VT 1823 20 mars nr 154 forts. 27 mars nr 206 forts. ST 1823 28 maj nr 43 forts. 2 juni nr 103 (piga).

vann fallet, då rätten menade att det inte hade varit korrekt att städsla henne på kortare tid än ett år. Men Johansdotter fick ingen ersättning för att ha blivit vräkt, utan bara för lönen som hon skulle ha fått.⁶⁴⁴ Detta är således ett exempel på en förhandling mellan män om pigors/kvinnors arbetskraft. Det var inte så att pigor i större utsträckning ansåg sig vara en del av ett hushåll; om de fick indikationer på att de inte skulle få vara kvar så letade de efter en annan tjänst. Men husbönder grälade om vem som hade rätt till en viss piga.⁶⁴⁵ Att det var pigor som lockades och att det var om pigors arbetskraft som husbönder hade konflikter bekräftar också bilden av att den underordning som tjänstefolkpositionen innebar ansågs passa bättre för kvinnor än för män. Mäns arbetskraft betraktades som mer fristående från dem själva som personer och därmed möjlig att förhandla om i dess beståndsdelar – som den vara som arbetskraften så småningom skulle komma att bli fullt ut.

Men det var inte bara i de anklagelser som uttryckligen gällde att någon lockat någon annans tjänstehjon som den här synen återfanns. Det var bara pigor som anklagades för att ha tagit städja på flera ställen⁶⁴⁶, vilket understryker att pigornas främsta maktmedel var att ställa husbondfolk mot varandra under den lucka i underordningen som städloperioden innebar, men att de hade svårare att skapa sig gynnsammare villkor inom sin tjänst än vad drängarna hade. Drängar som hade större möjligheter till eget arbete och andra mer flexibla arrangemang, hade också mindre behov av att bråka under själva anställningsförfarandet. När husbonden Per Persson stämde av kronolänsman Lundgren för att inte ha betalt mantalsavgifter för sin piga försvarade sig Persson med att hon varit så sjuklig och svag att hon knappt hade förrättat något arbete värt att betala för. Vittnen bekräftade att de aldrig sett pigan Brita Jonasdatter göra något utomhusarbete, utan att hon bara tagit hand om husbondens barn inomhus. Kanske, menade ett vittne, hade ”hon om Sommaren under slåttern burit mat til folket, samt derunder tagit rifwan och en stund rakat eller wändt något hö”, men någon fullvärdig piga kunde hon inte sägas ha varit.⁶⁴⁷ Det är onekligen intressant att arbetet med att ta hand om barn, bära ut mat och vända hö en stund inte betraktades som riktigt arbete – gränsen mellan normalt ”kvinno-

644. GLA Ås HR A1:a vol. 115 VT 1852 22 jan. nr 64 forts. ST 1852 5 maj nr 47.

645. GLA Ås HR A1:a vol. 84 ST 1821 8 maj nr 104 forts. HT 1821 6 okt. nr 87 forts. vol. 85 VT 1822 6 mars nr 73; HT 1822 17 okt. nr 113 forts. vol. 86 VT 1823 15 mars nr 29; vol. 119 HT 1856 18 sept. nr 104 forts. vol. 120 VT 1857 23 jan. nr 74.

646. GLA Ås HR A1:a vol. 56 HT 1793 14 nov. nr 126; vol. 75 VT 1812 1 feb. nr 142 forts. ST 1812 13 maj nr 151; vol. 85 HT 1822 17 okt. nr 113 forts. vol. 86 VT 1823 15 mars nr 29.

647. GLA Ås HR A1:a vol. 57 VT 1794 26 feb. nr 114.

varande” och lönearbete var inte särskilt tydlig. Under fallets behandlande i häradsrätten visade det sig att samme Per Persson under förra tinget hade stämt pigan Brita Jonasdatter samt en annan bonde; henne för att ha tagit städja på två ställen och bonden för att ha städlat henne utan att försäkra sig om att hon var ledig. Han hade dessutom begärt handräckning av kronobetjäningen för att få tillbaka sin piga – samma piga som han menade inte gjorde så mycket arbete att hon kunde räknas som fullvärdigt tjänstehjon eller kräva erläggande av mantalspengar.⁶⁴⁸ Per Persson måste rimligen betraktas som en ovanligt snål husbonde, och förfarandet hörde sannolikt inte till vanligheterna. Men jag menar ändå att det är centralt att se detta schackrande med pigors arbetskraft så att säga över deras huvuden som något specifikt för pigors position.

Ett annat exempel på att drängars arbetskraft värderades högre och mer åtskilt från deras person återfinns i de fall där drängar på olika sätt fått en ersättare.⁶⁴⁹ När fallen ovan, som handlade om mäns förhandlingar om kvinnors arbetskraft, ställs bredvid dessa fall framträder bilden av att det var viktigare vem personen var när det gällde pigor, medan arbetskraften var mer utbytbar – fristående – vad gällde drängar. Denna slutsats visar på två fenomen: för det första, som nämnts ovan, att drängars arbetskraft betraktades som mer fristående från deras person och därmed som möjlig att kontraktera i dess beståndsdelar; för det andra att ingen förväntade sig att män bara genom att vara på plats skulle bidra med arbetskraft som motsvarade drängens, medan gränsen mellan kvinnovarande (att bara ta hand om barnen inomhus) och pigtjänst var mindre tydlig. Naturligtvis fanns det mer eller mindre arbetsförmögna män som gjorde de arbetsuppgifter de klarade utan att kontrakteras som drängar, men slutsatsen att det går att se en subtil skillnad i förhållningssättet till mäns och kvinnors arbetskraft kvarstår, liksom att detta förhållande understryker att den underordning och ständiga närvaro som tjänstefolkspositionen innebar gjorde den alltmer till en kvinnoposition.

---

648. GLA Ås HRA1:a vol. 56 HT 1793 14 nov. nr 126.

649. GLA Ås HRA1:a vol. 109 ST 1846 8 maj nr 61 forts. HT 1846 17 sept. nr 39 forts. vol. 110 VT 1847 19 jan. nr 11 forts. ST 1847 6 maj nr 24 forts. HT 1847 21 sept. nr 36; vol. 121 VT 1858 20 jan. nr 45 forts. 21 jan. nr 73 forts. ST 1858 4 maj nr 15 forts. HT 1858 30 sept. nr 19.

Aga och makten över våldet

I hustavlans beskrivning av hur förhållandena inom hushållsståndet skulle se ut var tjänstefolkets lydnad, underdånighet och välvilja gentemot husbondfolket lika central som husbondens skyldighet att föregå med gott exempel och visa mildhet, men också att vid behov tillrättavisa och aga tjänstefolket. Dessa föreskrifter fanns också i tjänstehjonsstadgornas beskrivningar av förhållandet och av agans användning. Det viktigaste uttrycket för ett moraliskt kontrakt under perioden var det som kodifierades i hustavlans. Religionens roll formulerades i den didaktiska litteraturen ofta på ett sätt som legitimerade underordning, genom att hänvisa till att ordningen var av Gud och därför bara att acceptera.⁶⁵⁰ Men den kunde också formuleras som en begränsning i husbondfolkets rättigheter gentemot tjänstefolket, såsom Karin Hassan Jansson och Jonas Lindström har tolkat ett rättsfall där en piga beslutade sig för att inte underkasta sig matmoderns order då hon misstänkte att denna planerade att döda husbonden.⁶⁵¹ I den didaktiska litteraturen uttrycktes det som ett okristligt beteende att endast tänka på att pressa ut mesta möjliga arbetsinsats från tjänstefolket, och det ansågs vara husbondfolkets ansvar att också ge tjänstefolket tid och utrymme att ägna sig åt sin religiösa odling. På så sätt kunde religiösa hänsyn motivera en begränsning för exploateringen av tjänstefolkets arbete, då husbönder och matmödrar inte fick vara tyranniska pådrivare, utan såsom föräldrar skulle hålla tjänstefolket till skäligt arbete.⁶⁵²

Hilding Pleijel har studerat riksdagsdebatterna om avskaffande av aga av tjänstefolk, och visar att varken upplysningstidens humanism eller liberalismens intåg några decennier in på 1800-talet helt kunde bryta ner stödet för aga i tjänstehjonsförhållandet.⁶⁵³ I de under tio år pågående riksdagsdebatterna om agans vara eller inte vara, vilka avslutades 1858 med ett beslut om förbud mot att aga män äldre än 18 år och kvinnor äldre än 16 år, märktes alltjämt ett stöd för agan som grundade sig i att tjänstehjonsförhållandet uppfattades som något speciellt och något annat än andra arbetsuppställningar. Debatten fördes utifrån

650. Salander (1727) s. 2; Dahlman (1743) s. 19; *Tänkar om husbönders och tjänstehjons borgerliga rätt* (1779) s. 4; *Den af Gud belönta troheten hos en redelig tjenste-piga...* (1792) s. 51-55, 66-67; *Et ord til husbönder och matmödrar som åstunda godt tjenstfolk* (1798) s. 64; *Läsning för tjenstfolk...* (1829) s. 41; von Zeipel & von Heidenstam (1837) s. 22-23.

651. Hassan Jansson & Lindström (2017).

652. Rönigk (1754) s. 25; Rückerschöld (1785) s. 66; *För ungt folk, som går ut i werlden...* (1822) s. 4-5.

653. Pleijel (1970) s. 66-71.

olika uppfattningar om vad tjänstehjonsförhållandet huvudsakligen var: ett familjeförhållande, då agan sågs som nödvändig och naturlig, eller ett jämlikt kontraktsslutande, då agan uppfattades som kränkande och snarare antogs minska arbetsintensiteten. Det avspeglar en syn på kontrakt som något utanför patriarkala relationer, det vill säga den syn som Pateman kritiserar samtida kontraktsteoretiker för. Pleijel uttrycker att det som vid ett första betraktande tycks orimligt – som att frihetstidens humanism inte resulterade i att agan avskaffades – var ett resultat av hustavlans stora ideologiska inflytande, vilket således förklarar kontinuiteten. Samtidigt är en viktig del av Pleijels argumentation att hustavlans inflytande kraftigt försvagades från omkring början av 1800-talet, särskilt från 1820 och framåt – men stödet för en motsvarande syn på tjänstehjonsförhållandet och aga fanns kvar långt efter det. Pleijel skriver: ”Debatten om husagan åskådliggör – och däri ligger dess idéhistoriska innebörd – den pågående brytningen mellan å ena sidan den patriarkaliska på Hustavlans ordningar grundade samhällsuppfattningen och å andra sidan liberalismens i naturrättsliga åskådningar rotade jämlikhetskrav.”⁶⁵⁴ Jag menar dock att denna brytning inte kan sägas vara fullständig vad gäller frågan om den specifika underordning som tjänstehjonsförhållandet innebar, som fortfor att leva kvar. Trots att Pleijels syfte är att visa hur stort genomslag hustavlans tänkande hade i människors medvetande, så uppstår den paradoxala situationen att han undervärderar dess seghet. Jag menar att det beror på att han inte beaktar dess könade karaktär och tjänstehjonsförhållandets dimension av att utgöra en förhandling om makt mellan män på olika nivåer. Nyckeln ligger i att inte betrakta en patriarkal ordning som väsensskild från en kontraktsskapad dito.

Legostadgornas förändrade skrivningar efter agans avskaffande visar att agan betraktades som ett maktmedel, och att den behövde ersättas med ett annat maktmedel för att husbonden skulle klara av sin roll. I 1833 års stadga löd skrivningen att husbonden, om ett tjänstehjon felade eller uppträdde oordentligt eller straffbart, borde försöka åtgärda detta ”med alfwarsamma föreställningar och, då de icke hjälpa, med måttlig husaga”. Om tjänstehjonet då inte bättrade sig och husbonden ville skiljas från det, skulle han anmäla detta till ”Kronofogde eller Länsman, som, då sådant fel finnes med Tjenstehjon, som nämndt är och Husbonde ej will det tillgifwa, tillsäger Tjenstehjon att genast ur tjensten träda”.⁶⁵⁵ Det vill säga att husbonden förväntades klara ut situationen med felande tjänstehjon med hjälp av de maktmedel som stod honom till buds:

654. Pleijel (1970) s. 72-83, citat s. 83.

655. Tjänstehjonsstadgan 1833 art. 2 §5.

allvarsamma förmaningar och måttlig husaga; och om det inte lyckades fick han gå via myndigheterna för uppsägningen. När agan för vuxna tjänstehjon avskaffats tillät däremot skrivningen i stadgan husbonden att direkt säga upp sitt tjänstehjon, och först om hjonet inte efterkom detta behövde husbonden ta hjälp utifrån.⁶⁵⁶ Det kan framstå som en försumbar förändring, men jag menar att det förändrade något avgörande i relationerna mellan husbondfolk och tjänstefolk, på så vis att kontraktet blev mindre av en intern hushållsrelation, där uppsägning egentligen inte borde vara en del av rättelserepertoaren, och mer ett kontrakt likt andra arbetskontrakt, där den missnöjde helt enkelt avslutade kontraktet. Det innebar givetvis inte att husbondfolk och tjänstefolk över en natt började förhålla sig helt annorlunda till aga och till uppsägningspraktiker, men det innehöll likväl en förändrad syn på kontraktets roll.

Svärdottern i Christopher Polhems sedelärande dialog mellan en svärdotter och svärmoder frågade den senare: ”När en piga tjenar så illa, at hon förtjenar antingen hugg eller ingen lön, med hwilketdera skal jag då förskylla henne?” Varpå svärmodern svarade:

Om Edra krafter och courage så tilsade, at I kunde slå hånne utan förlust af Eder egen hälsa, så är det wäl bättre, än at innehålla hånnes lön; Men som sådant har dubbelt beswär eller olägenhet med sig, nämligen: först gör en sig sjelf olägenhet, och för det andra retar hånne til mera bitterhet och ondska, så är bättre skänka efter bägge delarne, och taga tolamodet för en wedergällning emot det onda.⁶⁵⁷

Svärdottern ville inte riktigt acceptera svärmoderns förslag att avstå från bestraffning, då fick ju en elak piga samma lön som en god, men svärmodern sade att av två onda ting får man välja det mest drägliga, och det var att hålla inne med bestraffningen tills det var dags för avskedsbetyg. Annars skulle den piga som blivit slagen eller inte fått ut sin lön sprida ut rykten som gjorde det omöjligt att rekrytera tjänstefolk i fortsättningen – och då blev det i alla fall matmoderns förlust i slutänden. Ingen av de författare som ingår i mitt material hade någon mer elaborerad diskussion om agans användning, men det nämndes av flera andra på samma sätt som av Polhem i ovanstående dialog. Aga var egentligen rätt och riktigt, och korrekt använt gynnade det en positiv utveckling av tjänstehjonets karaktär, men samtidigt gjorde bristen på tjänstefolk det omöjligt att fullt ut använda sig av aga, eftersom det skulle få

---

656. Kungörelse 1858.

657. Polhem (1745) s. 57-58.

potentiella tjänstehjon att sky det husbondfolk som använt det. Schönberg skrev: ”Vår Lag talar om husaga, som bör brukas emot olydiga tjänstehjon, förrän man må vräka dem ur tjänsten. Den borde beklagas, som nu ville nyttja denna Lagen; ty den skulle länge fruktlöst få söka sig tjänstefolk.”⁶⁵⁸ Rothman lyfte också fram, liksom Chydenius, att behandlingen av tjänstefolket nog gav vid handen att det fanns visst fog för tjänstefolkets flyttningsbegär. Han menade att husbonderätten över hela riket hade förväxlats med ”näf-rätten”, vilket torde innebära att hjonen istället för faderlig husaga utsattes för ren misshandel, och således menade Rothman att ”[d]et säkraste medel at förekomma dessa utflyttningar, är at icke ens tala om något förbud; at afstå inom hus med örfilar, qwastkällar, hugg och slag, swordom och bannor, och i mat, dryck och lön göra ingom orätt”.⁶⁵⁹ Det var det oresonliga våldet, som utdelades i affekt och bara blev en förnedring för tjänstefolket utan att bidra till något uppbyggligt, som dessa författare fördömde. Men utifrån deras synvinkel var inte våld i form av kontrollerad aga ett problem i sig.

Det tycks ha funnits en skillnad i hur tjänstefolket och husbondfolket betraktade aga. Tjänstefolket tycks inte ha delat författarnas syn på att det fanns en väsensskillnad mellan balanserad och korrektiv aga, som något positivt, och slag utdelade i affekt och/eller ledande till kroppsskada, som något negativt. Det syns i domstolsmaterialet, där flera tjänstehjon angav att de hade blivit slagna som skäl till att de hade lämnat sin tjänst i förtid, trots att husbonden angett korrekt utövad aga. Ibland dömde domstolen till husbondens fördel, men inte alltid. Ellika Olofsdotters styvfar stämde år 1787 hennes husbonde Axel Hedberg för uppsägning i olaga tid och för utövad misshandel. Hedberg erkände visserligen att han tagit pigan om nacken, men menade att han inte hade slagit henne, och ett vittne hade sett honom slå henne några slag med handen, men ”emedan intet wittne sedt honom slå henne blå elr. blodig, utan ett wittne förmärkt honom slå pigan några slag med handen och ett at han tagit henne i nacken; fördenskull som sådant förmodel. händt för någon wisad försummelse och husbonde äger rätta tienstehion med måttelig husaga” så var det inget som rätten ansåg sig kunna döma honom för.⁶⁶⁰ Drängen Hans Kråka hade, efter att han hade låtit städsla sig som dräng hos Hedberg, nåtts av ryktet att Hedberg var en våldsam och snål husbonde och därför hade han helt enkelt

658. Schönberg (1764) s. 57.

659. Rothman (1765) s. 137-138.

660. GLA Ås HRA1:a vol. 50 ST 1787 10 maj nr 83 forts. HT 1787 20 sept. nr 40 forts. vol. 51 VT 1788 18 jan. nr 22.

inte inställt sig i tjänsten, vilket drängen dömdes för.⁶⁶¹ Liksom diskuterades i samband med frågan om för högt satt lön i kapitel sju, tycks det ha varit just de våldsamma husbönderna som använde högre lön än tillåtet för att trots sitt rykte locka till sig tjänstefolk. Det visas också i fallen med häradshövdingen Henric Valter Elers, som figurerade i såväl misshandelsfall som i mål som rörde för högt satt lön. I misshandelsfallet var drängen Lars Persson inte bara mottagare av aga, utan slog också tillbaka. I rättegångsprotokollet framstår Persson som tämligen stursk, då han inte accepterade prästens omdöme om hans bristande insikt i kristendomen, vilket krävdes för hans avläggande av ed, och talade emot i rättssalen. Persson dömdes slutligen inte, då häradshövdingen eftergav stämningen för att inte riskera att Persson begick mened, men utifrån det som skrevs ned i domboken framstår det som sannolikt att Persson verkligen hade misshandlat sin husbondes företrädare och brorson, då vittnen sett denne före och efter mötet med Persson. Att drängen verkligen blivit slagen framstår av vittnesmålen också som sannolikt. En piga berättade om drängens rop från stallet: ”slå mig icke herre”, och om hans blodiga näsa efteråt. Denna misshandel, som drängen upplevde det som, eller aga, som käranden hävdade, gav dock inte upphov till någon förmildrande syn på drängens beteende.⁶⁶² Maria Håkansdotter var tjänstefolk hos Elers några år senare, och även hon fick känna på hans argsinhet och försök att slå henne.⁶⁶³

Det fanns emellertid gränser för vad tjänstefolket kunde förväntas acceptera. Drängen Sven Larsson fick rätt av domstolen när han hade lämnat sin tjänst hos Magnus Gustafsson, efter att denne slagit honom gång på gång och hanterat honom så illa att han känt sig tvungen att avvika.⁶⁶⁴ Håkan Persson, som lämnade sin våldsamme husbonde 1812, fick rätt på liknande sätt.⁶⁶⁵ Det var dock ingen självklarhet, och gränsen mellan aga och misshandel diskuterades i rätten. Magnus Persson menade angående sitt avvikande ur tjänsten att ”han ansett sig dertill berättigad, då angifw. [angivaren, husbonden] 6 veckor förut, skall oskyllidigt slagit Svar. [svaranden, drängen] och då uppsagt Svar. ur sin tjenst, med tillåtelse, att Svar. finge flytta wid wårfrudagen”. Husbonden ”bestridde att han uppsagt Svar. och förklarade att den sistnämnde endast erhållit måttlig

661. GLA Ås HR A1:a vol. 57 ST 1794 18 juni nr 98.

662. GLA Ås HR A1:a vol. 60 ST 1797 16 juni nr 137 forts. HT 1797 10 nov. nr 89 forts. vol. 61 VT 1798 26 jan. nr 58 forts. ST 1798 4 maj nr 38 forts. HT 1798 5 okt. nr 44.

663. GLA Ås HR A1:a vol. 64 ST 1801 6 maj nr 25 forts. HT 1801 15 okt. nr 161.

664. GLA Ås HR A1:a vol. 86 VT 1823 20 mars nr 156 forts. 27 mars nr 208.

665. GLA Ås HR A1:a vol. 75 VT 1812 1 feb. nr 149 forts. ST 1812 6 maj nr 67.

husaga, för det han uraktlåtit uppfylla husbondens befallningar”.⁶⁶⁶ Just att bli oskyldigt slagen, att motta aga som inte föll inom ramen för någon begången förseelse, uppfattades som en skymf och skäl till att helt sonika lämna sin tjänst.

Ett sätt att analysera hur ekonomisk förändring kunde påverka våldsanvändning i relationer visar Ann-Catrin Östman när hon studerar äktenskapliga ”trätor” i 1700-talets agrarsamhälle. Hon redogör för den debatt som handlar om huruvida männens lagliga rätt att aga övriga familjemedlemmar också gjorde att han ofta överskred gränsen för den ”goda”, uppfostrande agan, eller om det tvärtom var en viktig del av den manlighet som hushållsföreståndarskapet innebar att kunna behärska sig och inte använda (för mycket) våld. Hon visar dock i sin analys att ett mer fruktbart sätt att närma sig frågan är att relatera den till den förändring i den hegemoniska maskuliniteten som proletariseringprocessen utgjorde. Östman visar att våldsamt under 1700-talets gång blev allt mer förknippat med manlig obesuttenhet och i sig också mer förkastligt i kyrkorådets ögon, medan den besuttna allmogen tilläts eller utlämnades till att hantera sina äktenskapliga trätor i det privata.⁶⁶⁷ En liknande utveckling visar Jonas Liliequist på vad gäller det offentliga talet om våld inom äktenskapet. På 1600-talet var den rådgivande litteraturen inriktad på att fördöma hustryannen, som inte hade personlig auktoritet nog att styra sitt hushåll utan att behöva bruka ett övermått av våld. Detta förändrades under 1700-talet så att våld förknippades mer med dels den ociviliserade underklassen, dels med hustrur som inte visste sin plats och därför omöjligt kunde hanteras på något annat sätt. På 1800-talet försvann frågan till stor del ur det offentliga samtalet och privatiserades därmed alltmer.⁶⁶⁸ Någon sådan förändring över tid går inte att se i mitt material, men det pågick förhandlingarna om vilken typ av våld som var acceptabel i tjänstefolksrelationen. Att inte heller husbönderna nödvändigtvis uppfattade agan som helt och hållet legitim eller rättskaffens kan dock spåras i rättsmaterialet. Även i de fall då rätten dömde att husbonden inte gjort sig skyldig till några övergrepp, var det inte så att husbonden stolt berättade att han minsann tillgripit det maktmedel han av kronan var berättigad. Agans användning framkom vanligen i vittnesmål eller genom att husbonden inte förnekade tjänstefolkets berättelse. Drängen Johannes Swensson och hans husbonde Olof Andersson hade en konflikt om huruvida drängen fått tillåtelse att flytta eller ej, vilket husbonden beskriver på följande sätt:

666. GLA Ås HRA1:a vol. 84 ST 1821 5 maj nr 64 forts. 8 maj nr 103 forts. 15 maj nr 138.

667. Östman (2001) s. 69-71, 82-83.

668. Liliequist (2001).

Swaranden [husbonden] deremot, förmäler, att, sedan Käranden [drängen] wid flere tillfällen ljugit och warit försumlig i sin tjenst samt en gång utfarit i oskickligt tal till och visat olydnad emot Swarandens hustru, Swaranden härför gjort Käranden lämpliga föreställningar och att, då Käranden derefter sett surmulen ut och missnöjd samt Swaranden tillfrågat honom om han vore missbelåten med tjensten, denne dertill svarat ja och begärt att få flytta den 24 April, derå Swaranden genmält, att han ej wille hafva missnöjdt folk i sin tjenst och at Käranden skulle få flytta såsom han begärdt, om de blefvo ense om lönen för halfåret. Någon upgörelse härom hade emedlertid sedermera icke ägt rum och Käranden, som aldrig erhållit Swarandens ovillkorliga löfte att få flytta, lemnade derpå utan låf tjensten den 24de Aprill.

Ett vittne som närvarade vid meningsutbytet menade däremot att det som utspelat sig gått till enligt följande:

Swaranden tillfrågade då Käranden hvarföre han war missnöjd och om han war ledsen vid tjensten, dertill Käranden svarade ja och att han vill flytta. Swaranden yttrade då att han ej ville hafva twunget folk och att Käranden finge flytta genast om de blefve ense om lönen; och då Käranden i anledning häraf begärde att få flytta den 24de Aprill, gaf Swaranden honom ett slag för örat under yttrande: ”då skall Du likvist icke ljuga som Du hittills gjort”.

Detta slag för örat, som vittnet sett och drängen omtalat, fanns således inte med i husbondens berättelse – trots att det inte var felaktigt enligt stadgan och inte heller något som drängen försökt få upprättelse för.⁶⁶⁹ Som synes fanns också en diskrepans mellan rådgivningslitteraturen och domstolsprotokollen i vem som skulle utöva våldet. Enligt rådgivningslitteraturen var det självklart att matmodern bestraffade pigorna, medan det i domstolsmaterialet inte framträder någon matmoder som använde våld, däremot husbönder som slog såväl drängar som pigor. Tillsammans med den ovan noterade trenden att endast matmödrar anklagades för att ha fällt okvädingsord gentemot tjänstefolket, blir det tydligt att våldet var en central maktbas och att den utnyttjades av män. Det ligger också i linje med slutsatsen att äktenskapet och hushållet som matmoderns maktbas gradvis förlorade sin betydelse under tidsperioden.

Det förefaller troligt att det förekom aga som accepterades av parterna och därför aldrig nådde häradsrätten, men trots det knapphändiga materialet menar jag att två slutsatser går att dra: dels att tjänstefolket inte var helt rättslöst – våldsamma husbönder kunde inte härja fritt med sitt tjänstefolk, dels att våld

669. GLA Ås HR A1:a vol. 121 VT 1858 20 jan. nr 45 forts. 21 jan. nr 73 forts. ST 1858 4 maj nr 15 forts. HT 1858 30 sept. nr 19.

och aga uppfattades som en maktbas. Detta kan på ett sätt betraktas som den mest banala av slutsatser: att de slagna upplevde det som värre än de som slog. Men vid närmare betraktande visar det på sprickor i den snillrika och till synes stabila över- och underordning som kännetecknade samhället. Ett skäl till att just våldet utgjorde den gräns för när underordningen inte längre upplevdes som legitim var sannolikt att utövandet var icke-reciprokt. Medan regler om att arbeta hårt och ärligt, att acceptera sin position med mera gällde åt båda håll i hierarkin, även om arbetets karaktär och positionen kunde vara olika, så var våldet helt och hållet ensidigt. Det kunde bara utövas av överordnad gentemot underordnad, och det fanns inget motmedel annat än att tjänstefolket föreskrevs att vara tacksamma över möjligheten att bättra sitt beteende. Det är således inte bara i ljuset av vår tids allmänt uttryckta avsky för våld i nära relationer som våldet i tjänstefolksinstitutionen framstår som illegitim maktutövning, utan det gjorde det också för dåtidens aktörer – åtminstone för dem som utsattes för det. Att tjänstefolket tycks ha dragit en gräns för underordningens legitimitet vid utövande av våld, inte alltid men i viss utsträckning, tyder på att det uppfattades som en central maktbas.

Position och makt: sammanfattande diskussion

I detta kapitel har de olika positioner som utgjorde det agrara hushållet analyserats utifrån det teoretiska begreppet maktbaser. Genom att studera de samtida författarnas användning av ordet träl har tre aspekter av förståelsen för tjänstefolkspositionen klarlagts. Det fria kontraktsslutandet uppfattades som centralt, både av författare som menade att tjänstetvånget innebar en otillbörlig inskränkning av den rättmätiga friheten och de som menade att tjänstetvångets legitimitet grundades på rätten att sluta nytt kontrakt efter ett års tjänst. Denna slutsats har även diskuterats i tidigare kapitel, men vad som framträder i analysen av begreppet träl-dom är att den ofrihet eller träl-dom som uppfattades vara näraliggande tjänstefolkspositionen framförallt uppstod i en situation där tiden som tjänstefolk inte följdes av en position där jordtillgång och äktenskap skapade en maktbas. Det innebär att den ofrihet som upplevdes som problematisk var problematisk för män, men kunde försvaras om mannen senare fick tillgång till jord och äktenskap. Jag har därmed visat hur tjänstefolkspositionen kan förstås som en förhandling mellan män där drängens underordning kompenseras med hans senare överordning, grundad i positionen som hushållsföreståndare med tillgång till jord, medan pigans underordning eller trälaktiga position inte

upplevdes som problematisk. Detta är en analys på en diskursiv nivå och innebär inte att enskilda drängar eller pigor nödvändigtvis uppfattade sin position på det sättet, men det var en föreställning i den samtida debatten som har blottlagts genom en analys av användningen av begreppet tråldom.

I anslutning till den teoretiska definitionen av makt som utrymme att agera och ha makt över andra har också den samtida diskussionen om ett antal centrala arbetsuppgifter analyserats. Eftersom djuren utgjorde ett produktionsmedel i det agrara hushållet gav makten över dem tillgång till centrala materiella och symboliska resurser, och i den didaktiska litteraturen framträder utfodringen av djuren som särskilt problematisk och symbolladdad. Tjänstefolket anklagades i litteraturen inte i första hand för att vara slarviga, lata eller bekväma av sig i relation till utfodring, utan för att utfodra djuren för mycket i början av foderperioden för att frambringa välfödda djur. Tjänstefolket antogs sätta en ära i att det anställande hushållets djur var mer välnärda än djuren i andra hushåll, vilket jag har tolkat som ett sätt att försöka skapa sig ett utrymme att agera och få tillgång till åtminstone en symbolisk central resurs, trots att djuren inte tillhörde tjänstefolket. Denna identifikation med hushållets intressen uppfattades som problematisk och som något som husbondfolket med alla medel borde motarbeta genom till exempel strikt övervakning. Det tog sig också uttryck i råd om att överlägsen kunskap och överblick borde utgöra ett maktmedel för husbondfolket. Trots att den samtida litteraturen medgav att situationer där tjänstefolket hade större kunskap än husbondfolket kunde uppkomma, beskrevs det som helt avgörande för relationen att denna situation inte uppdagades. Men varken tjänstefolkets ansvar för centrala arbetsuppgifter ibland överlägsna kunskap eller möjliga identifikation med välnärda djur skapade makt i den mening som jag utgått från här.

Avslutningsvis har kapitlet bidragit till forskningsdiskussionen om den historiska förändringen av ogifta respektive gifta kvinnors möjligheter till makt. I den didaktiska litteraturen var matmödrars ansvar för pigor och husbönders ansvar för drängar en given utgångspunkt och ett ofta framskrivet ideal, men i domstolsmaterialet från Ås häradsrätt ser bilden annorlunda ut. Matmödrarna framträdde mycket sällan själva i rätten, men de beskrevs heller inte som arbetsledare eller ansvariga i de rättsfall där sådana uppgifter framkom. Husbönder framstår som ansvariga för såväl anställning och uppsägning som arbetsledning och bestraffning av både pigor och drängar. Jag har dragit den tentativa slutsatsen att vi under den här perioden ser spår av den övergripande utveckling som innebar att äktenskapet som maktbas för kvinnor utvecklades från att vara helt centralt till att minska i betydelse till förmån för ogifta kvinnors ökande

möjligheter under slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Också pigans position har analyserats utifrån senare tiders feminisering av tjänstefolkspositionen, där en subtil skillnad i hur pigors och drängars arbetskraft förstods har kunnat visas. Medan pigornas arbetskraft betraktades som mer näraliggande ett okontrakterat kvinnovarande, kunde drängars arbetskraft uppfattas som möjlig att förhandla om i delar, mer fristående från drängens varande. Slutligen har också användningen av våld i tjänstefolksrelationen analyserats som en central maktbas som inte bara var en del av ett hushållskontrakt, utan också användes i arbetsrelationen för att kompensera för att rätten att säga upp misshagliga tjänstefolk var tämligen liten.

9. Kön, makt och kontrakt – kontinuitet och förändring

De övergripande frågor som avhandlingen har avsett att besvara är: Hur såg maktrelationerna mellan tjänstefolk och husbönder och matmödrar inom allmogen ut och hur förändrades dessa under den agrara revolutionen? Hur kan det förindustriella tjänstefolkssystemet förstås mot bakgrund av framväxten av en mer modern och friare arbetsmarknad samt en mer feminiserad tjänstefolksposition från andra halvan av 1800-talet? Hur skapades, hanterades och förstods de positioner som tjänstefolkssystemet bestod av?

När den agrara revolutionen förändrade den sociala sammansättningen och framtidsutsikterna för allmogen på den svenska landsbygden, förändrades också tjänstefolkspositionen och tjänstefolkets roll i arbetskraftsförsörjningen inom jordbruket. Alternativa anställningar och försörjningssätt blev vanligare och lättare att utnyttja, och den dominerande frågeställningen kring rikets folkbrist förbyttes gradvis i oro över ett överskott av fattigt folk i behov av arbete. Dessa förändringar var studiens utgångspunkt, utifrån vilka förändringar i maktrelationer i tjänstefolksinstitutionen skulle analyseras. Men i analysens resultat dominerar två aspekter. Den första är att kontinuiteten i tjänstefolkspositionen var avsevärt mer påtaglig än förändringen. Det gäller på alla plan – lagstiftningen, rättens hantering av tjänstefolkets och husbondfolkets stämningar samt diskussionerna i rådgivnings- och debattskrifter. Den andra är att den förändring över tid som ändå ägde rum, blir tydligast synlig om tjänstefolkskontraktets könade karaktär analyseras. Därmed har också ett bidrag kunnat ges till diskussionen om feminiseringen av tjänstefolkspositionen.

Kontinuitet: årstjänstens primat

Tjänstetvånget, formulerat i kravet på laga försvar, hade medeltida rötter då det kodifierades i den första tjänstehjonsstadgan år 1664. Tjänstefolksinstitutionen var en del av det västeuropeiska giftermålsmönstret och fyllde på så sätt en funktion både för de unga ogifta i väntan på giftermål och en egen försörjningsnisch, och för den vanligt förekommande tvågenerationsfamiljen, som skapade mer eller mindre tillfälliga behov av att ta in arbetskraft utifrån. Men positionen som tjänstefolk var också aktivt framtvångad. Först år 1833 förändrades tjäns-

tetvånget så att endast den som inte hade annan lovlig försörjning kunde tvingas till årstjänst – det vill säga det tidigare tjänstetvånget blev ett försörjningstvång. Fram till dess gällde att endast den som hade tillgång till jord eller vissa specifika sysselsättningar kunde undgå att tvingas till tjänstefolkspositionen. Kravet på laga försvar skapade en kontinuitet genom århundradena som också bidrog till att göra kontraktet och de positioner det skapade begripliga. Genom tjänstefolkssystemet och bestämmelserna om laga försvar konstruerades ett lätt igenkännligt kontrakt som unga män och kvinnor kunde träda in i och som gav legalt skydd från lösdriverianklagelser, kost och logi samt ett arbete och en position som skapade tillhörighet, var hedervärd och som pekade framåt, mot den man kunde vara på väg att bli. Det skapade begriplighet för alla parter. Utifrån detta framstår det vid första åsynen märkliga tillvägagångssättet att låta skriva sig som dräng utan att fungera som det, som mer förståeligt. Det fanns en ekonomisk skattefördel, liksom har konstaterats i min analys i tidigare kapitel, men jag menar att det också framstod som det mest begripliga sättet att organisera sin arbetskraft – trots att beteendet på sikt fungerade underminerande på tjänstekontraktet. Detta kan också förstås utifrån begreppet spårbundenhet, som används av institutionella teoretiker. Genom att följa de välkända spår som arbetet hade organiserats utifrån tidigare, kunde både kostnader och osäkerhet minskas.⁶⁷⁰

Spårbundenheten i tjänstefolkskontraktet kan också skönjas i den debatt som började föras av en del debattörer på 1770-talet om det principiellt problematiska med att tvinga en självförsörjande person att ingå ett visst, förutbestämt kontrakt.⁶⁷¹ Kopplingen mellan laga försvar och årstjänst hade inte behövt vara självklar; det går att tänka sig ett system med krav på laga försvar utan att det organiseras i årslånga kontrakt. Ändå var det årstjänsten som var utgångspunkten när tjänstetvångets förespråkare retoriskt frågade: Vart skulle alla människor ta vägen om de inte tvingades till tjänstpositionen? Det vanligaste svaret från motdebattörerna var att de allra flesta sannolikt skulle välja årstjänsten ändå, men då för att det var det bästa alternativet. Det som många gjorde när möjligheterna att skaffa sig laga försvar utökades efter 1833 års legostadga var också att stanna kvar inom årstjänstens ram, för att inom den utöka sin sysselsättnings- och anställningsrepertoar. Flera debattörer skiljde mellan laga försvar och årstjänst och menade att tjänstetvånget var fel, men att årstjänsten och den specifika relation som de kopplade samman med den var legitim och

---

670. North (1993) s. 151-154.

671. Se kapitel åtta, s. 205-218.

passande. Att vara anställd som dräng eller piga i ett hushåll betydde också att ingå i en moralisk överenskommelse där ens position utgjorde en specifik plats i det hierarkiska hushållet. Att vara en del av ett hushåll och att vara en ”fri” lönearbetare i samma hushåll var svårt att förena. Grunden för anklagelserna om självsvåld grundades sannolikt i att tjänstefolket använde det laga försvar som tjänstefolkpositionen gav för att förhandla om delvis andra sätt att arbeta och leva. Drömmen om det uppoffrande tjänstefolket, som saknade längtan till en annan position och som identifierade sig med sitt husbondfolk, skar sig mot det sätt som tjänstefolket använde positionen – som en grundtrygghet utifrån vilken nätverk, kunskaper, inkomster och delvis varierad sysselsättning skapades.

Skillnaden mellan hur tjänstefolket, utifrån sitt beteende såsom det har visats i demografiskt inriktade studier, tycks ha betraktat positionen – som rörlig och föränderlig – och hur den didaktiska litteraturen uppfattade och önskade att tjänstefolket identifierade sig med sin roll, skulle kunna avfärdas med att litteraturen inte speglade den verkliga situationen och därmed inte är vederhäftig som källa. Jag menar emellertid att det finns skäl att analysera diskrepansen mellan dessa bilder, då den också speglar den inneboende diskrepans som tjänstefolkssystemet innehöll. Kontraktet mellan tjänstefolk och husbondfolk utgjorde både en relation mellan arbetande och anställande och ett avtal om arbete och tid i utbyte mot uppehälle och lön, men det var också en hushållsrelation där positionerna skapade varandra – husbonden blev husbonde när han anställde tjänstefolk, och tjänstefolket blev underordnade inte när de utförde sina arbetsuppgifter, utan när de inträdde i det specifika kontrakt som tjänstefolkpositionen utgjorde. I de tidiga debatterna om statarer framhölls det som en optimal lösning i och med att tjänstefolket då skulle kunna behålla sin position och ändå gifta sig, men i senare skrifter beklagade sig författarna över de omänskliga villkoren och omöjligheten att förbättra sin situation. En av tjänstekontraktets legitimitetsskapande aspekter – att det var en tillfällig position som skulle följas av något annat – försvann i statarsystemet. Jag menar att den maktposition som legostadgorna skänkte den som kunde anställa tjänstefolk har underskattats som fristående variabel i förklaringen av legostadgornas kontinuitet. Att bli husbonde eller matmoder med makt över andras arbetskraft var ett intresse i sig självt, och därför räcker ekonomiska eller demografiska förklaringar inte för att förklara överlevnaden av tjänstefolkinstitutionen, utan hänsyn måste också tas till de maktrelationer som skapades i hushållet. Genom en teoretisk ansats där ett specifikt maktbegrepp definieras, har denna förståelse möjliggjorts.

Med hjälp av ett uttalat maktbegrepp har jag också kunnat visa att den särskilda lön för tjänstefolk som reglerades i stadgorna också syftade till att bibehålla maktrelationerna i hushållet. När tjänstefolket inte fick avlönas genom att få del av produktionens överskott, till exempel i form av del av åker eller ölbryggning, så var det ett sätt för lagstiftaren att upprätthålla distinktionen mellan parterna, legitimera husbondfolkets makt över tjänstefolket och skapa ett tjänstefolk som inte hade egna intressen. Detta speglas också i rädslan för att tjänstefolket skulle uppfatta sina viktiga arbetsuppgifter, såsom utfodring av djuren, som ett sätt att få makt över centrala resurser, liksom diskuterades i kapitel åtta. Trots att tjänstefolket var och skulle vara en del av hushållet uppmanade stadgorna till att de inte skulle identifiera sig med hushållets ekonomiska intressen. Det var en uppmaning som tjänstefolket besvarade med att se om sitt eget hus – genom att skapa fler relationer, byta tjänstposition ofta och förhandla till sig förmåner som kunde användas efter avslutad tjänstetid – i väntan på möjligheten att också förvärva ett eget hus. De var anställda med rättigheter som kunde utkrävas rättsligt om de inte tillgodosågs på annat sätt – även om de samtidigt var underordnade, utsatta för aga och ofta utan skyddsnät vid sjukdom eller skada. Detta var dock en könad praktik i så måtto att drängars möjligheter var avsevärt större än pigors, och i kapitel fem visades också att det redan i stadgorna slogs fast att pigornas arbete var hälften så mycket värt som drängarnas, något som de husbönder som ansökte om extra tjänstefolk ytterligare bekräftade i sina ansökningar, där endast drängar efterfrågades.

Förändring: könade maktstrukturer

Trots att tjänstefolkspositionen och tjänstetvånget i mycket gällde lika för män och kvinnor, har jag genom ett konsekvent genusperspektiv kunnat visa på betydande skillnader i drängars och pigors möjligheter att förhandla kring sin position. I och med den agrara revolutionen och ökningen av andelen och antalet jordlösa ökade betydelsen av andra kategorier än ogifta pigor och drängar för arbetskraftsförsörjningen i jordbruket. Men genom att kombinera domstolsmaterial som skildrar faktiska händelser och beslut med normativt material och analysera dessa med hjälp av genusvetenskapliga teorier också på en diskursiv nivå, har jag visat hur årstjänsten som en del av ett hushåll inte bara blev mindre central för jordbruket, utan också feminiserades. Det var därmed en process som inleddes innan den större ökningen av urbana tjänsteflickor i borgerliga hushåll skedde. Det var denna feminisering som gjorde det tidigare

begripliga och naturliggjorda förhållandet mindre självklart. Den specifika underordning som tjänstefolkspositionen innebar gavs en kvinnlig koppling, parallellt med att vuxen manlighet inte längre på samma självklara sätt var beroende av jordtillgång, utan också kunde uppnås genom lönearbete – en ny maktbas för män.

I kapitel sex analyserades tjänstefolksinstitutionen utifrån dess arbetsrelationer och frågor om vilka möjligheter män och kvinnor hade. I lagstiftningen från 1700-talet var begränsningar i rätten att anställa tjänstefolk framträdande och olika paragrafer balanserade de olika aktörernas önskemål om att få mer folk. Allmogens bönder, adeln, gruvorna, statens allmänna arbeten och militären; alla behövde de mer folk för sin verksamhet. Men trots att såväl debattskrifter som lagstiftning talade om folkbrist och behovet av fler händer så var det huvudsakligen män som efterfrågades. Under den tid då antalet tjänstehjon hos varje bonde begränsades, fram till år 1789, var rättigheten att få anställa en extra dräng en ynnest och ibland också utfärdad som en belöning för den som hade uppodlat ny mark.⁶⁷² Även om dessa drängar inträdde i en specifikt underordnad position med långa rötter, så hade de en gynnsam förhandlingsposition om sina villkor inom ramen för tjänstefolkspositionen. Efter 1833, då den sista legostadgan utfärdades, beskrevs problemet snarare som ett överskott av fattiga jordlösa, och tjänstefolkets och andra jordlösa arbetares framtidsutsikter som synnerligen dystra och fattiga i avsaknad av ålderdomsförsäkringar.⁶⁷³ Men även då hade män ett bättre förhandlingsläge – till och med så gott att bönder tog en ekonomisk risk att få böta för olaga anställning genom att skriva arbetande män som drängar utan att nyttja dem i fast årstjänst, för att få tillgång till deras arbetskraft i bråda tider. Trots det var tjänstefolkskontraktet och årstjänst det naturliga och begripliga sättet att organisera arbetskraft, och förhandlingarna ägde rum under ett tak av laga försvar. Årstjänsten fanns kvar under hela tidsperioden, och alternativet var det som främst förändrades, snarare än årstjänsten i sig. Den möjlighet att kombinera olika sysselsättningar och anställningar som visades i kapitel sex blev alltmer betydelsefull under tidsperioden. Men de alternativ som växte fram fanns i större utsträckning för män, medan årstjänstens underordning feminiserades.

Den didaktiska litteraturens kontinuitet och förändring hade också en könad sida, där skrifter som riktade sig till husbönder uppvisade en förändring över tid medan råden till matmödrar snarare präglades av kontinuitet. Detta kan

672. Se kapitel sex, s. 117-122.

673. Se analysen av arbetskraftsbrist och befolkningsökning i kapitel sex, s. 123-132.

förstås utifrån teorin om olika maktbaser för män och kvinnor. Den agrara revolutionen förändrade långsamt allmogemännens maktbaser, från jordäggande och jordtillgång till att i större utsträckning också kunna bestå av arbete och löneinkomst. I rådgivningslitteraturen från mitten av 1700-talet begränsades föreskrifterna för husbönderna till att de skulle föregå med gott exempel, behandla tjänstefolket kristligt väl och hålla dem på lagom avstånd – inte vara alltför förtroliga men inte heller överlägset avståndstagande. Men under senare delen av 1700-talet förändrades denna retorik och uppmaningar om noggranna kalkyler för arbetskraftsförsörjningen blev vanliga, där inte minst arbete på beting framhölls som överlägset för att öka arbetsprestationerna. Att styra arbetskraften till förbättrade prestationer blev således allt mindre en fråga om personliga egenskaper hos husbonden och kom istället att handla om anställningar och avskedanden, att betala för beting eller att anställa folk på årskontrakt och så småningom även att använda löner och förmåner för att öka arbetsinsatserna. Råden till husmödrarna, som i den didaktiska litteraturen på ett självklart sätt förväntades ha ansvaret för pigorna, behöll däremot sin karaktär av att fokusera på personligt bemötande. För husmödrarna fanns ingen maktbas bakom det egna uppträdandet som kunde legitimera deras auktoritet, varför deras beteende stod i fokus för råden – och mängden råd och detaljnivån för dem antyder att det rörde sig om en delikat balansgång.

I domstolsmaterialet var matmödrarna så gott som osynliga, såväl som käranden i målen som i de beskrivningar över olika aspekter av arbete och anställningar som presenterades för häradsrätten. I den mån de förekom presenterades de dock som husbondfolk, och då till både drängar och pigor. Däremot fanns inget som tydde på att matmodrar hade ansvar för pigors anställning och arbetsledning och husbönder för drängarnas dito, vilket beskrevs som en självklarhet i rådgivningslitteraturen. Att ha ansvar utan att ha makt att påverka kännetecknade den symbol som ibland har använts som ett tecken på makt för kvinnor, nämligen nyckelknippan.⁶⁷⁴ I matmoderns roll ingick ansvaret att förvandla otillräcklighet till tillräcklighet, vilket uttrycktes med fraser som antydde att där en flitig matmoder finns, där tryter inte förråden.⁶⁷⁵ Men detta var en position som även pigor befann sig i, om än uttryckt på andra sätt. Ansvaret för att djurens, särskilt kornas, foder skulle räcka över vintern skulle enligt rådgivningslitteraturen delegeras till pigorna – men dessa hade inte makt över hur många kor som skulle födas, eller för den delen hur mycket

---

674. Lövkrona (1990).

675. Dahlman (1743) s. 17.

hö som kunde bärgas.⁶⁷⁶ Den maktanalys som jag utgått från här har handlat om att studera ansvar, utrymme att agera och makt över andras arbetskraft. Schematiskt kan sägas att matmödrar hade både ansvar och makt över andras arbetskraft, men mindre utrymme att agera – både i jämförelse med sina makar och med den tidigmoderna tidens matmödrar, utifrån vad tidigare forskning har visat.⁶⁷⁷ Detta är en förändring som behöver belysas ytterligare, men den tentativa slutsatsen är att gifta kvinnors maktbas i hushållet minskade under den agrara revolutionen, medan mäns nya maktbas i form av lönearbete började bli mer utvecklad. Pigor hade också ansvar, men avsevärt mindre utrymme att agera både i jämförelse med drängar, som formellt var i samma position som pigorna, och i jämförelse med matmödrarna. De hade heller inte makt över andras arbetskraft. Drängar hade ansvar som kombinerades med större utrymme att agera för egen räkning, men inte med makt över andras arbetskraft. Husbönder hade förutom ansvar och makt över andras arbetskraft också störst utrymme att agera i denna konstellation, och då inte bara att agera för egen del, utan också för att till exempel öka eller minska antalet tjänstefolk och liknande. Därmed framträder en bild av att den period som jag har studerat här innebar dels en feminisering av tjänstepositionen, dels en utarmning av gifta kvinnors, och särskilt matmödrars, självständiga makt- och utrymmesposition. Samtidigt ska den makt som här tillskrivs husbönder inte överdrivas. Förutom att samtliga parter begränsades av legostadgorna och givetvis av ekonomiska överväganden, befann sig även den jordägande allmogen i botten av den makthierarki som dominerades av de övriga stånden i samhället.

Moralisk ekonomi i agrarsamhället

Enligt den teori som James C. Scott har formulerat kännetecknades det förindustriella agrarsamhället av en moralisk princip om *right to subsistence*, ett slags överlevnadsrätt som grundade sig i det ständigt närvarande hotet om misslyckade skördar och efterföljande risk för hunger eller svält, och som innebar att det uppfattades som orättfärdigt att inte sörja för andras överlevnad om resurserna fanns. Liknande teorier har formulerats inflytelserikt av till exempel

---

676. Se kapitel åtta, s. 218-223.

677. Ling m.fl. (2017); Ågren (2017a) s. 8-10.

Karl Polanyi och E.P. Thompson, men återfinns också redan i Bibeln.⁶⁷⁸ I kapitel sju besvarades frågor om hur tjänstefolket avlönades och belönades, liksom hur tjänstefolkssystemets ofriheter legitimerades. Alla parter var överens om att mat och husrum ingick i denna överlevnadsrätt, det var sällan en fråga för rätten att tjänstefolket inte hade fått mat – och den dräng som fick sin ”morgonbit” för sent blev så upprörd att han rymde från sin position.⁶⁷⁹ De täta uppmaningarna i litteraturen, liksom de relativt sett många fallen av pigor och drängar som inte fått ut sin lön, antyder emellertid att det inte var så ovanligt med försök av husbondfolket att hålla inne lönen. Men som jag visade i kapitel sju var rätten till lön stark och möjligheten att driva igenom denna rätt stor för tjänstefolket.

I kapitel sex visades hur ofriheten i tjänstefolkssystemet legitimerades med rätten att fritt byta husbonde efter ett års tjänst, och i kapitel sju hur det skedde genom kontantlörens utbetalande. En del av denna legitimerande berättelse handlade om husbondens ansvar. Genom att sörja för och gärna även skapa bättre människor av tjänstefolket kunde underordningen legitimeras. Men denna berättelse och dess legitimerande inslag skiljde sig åt för husbondfolk respektive tjänstefolk. I tidigare forskning har den legitimerande berättelsen ofta handlat om den trygghet som tjänstefolket åtnjöt, att underordningen och det hårda arbetet skulle ha haft sin belönande sida i att tjänstefolket försörjdes och blev omhändertagna vid sjukdom och ålderdom. Det var också en berättelse som frodades i den didaktiska litteraturen, där den omhändertagande husbonden som värdesatte trohet och gott uppförande framför att räkna varje arbetstimme var ett omhuldat ideal.⁶⁸⁰ För tjänstefolket fanns det huvudsakligen en faktor som gjorde förhållandet acceptabelt, och det var utbetalningen av den kontanta lönen. I domstolsmaterialet förekom en hel del husbönder som formulerade sådana berättelser som rådgivningslitteraturen förde fram: att de av barmhärtighet hade tagit sig an ett tjänstehjon, att de redan hade gett hjonet så mycket, att hon eller han inte hade arbetat särskilt hårt men ändå alltid hade fått mat, till och med att de i sin kristna välvilja kunde tänka sig att efterskänka en och annan av vårdslöshet förstörd sak bara de slapp åtal för ej utbetald tjänstehjonslön. Detta medan tjänstefolket förefaller ha accepterat sin position så länge lönen betalades ut. Det innebär att det motsatsförhållande som vi förknippar med industrialisering, kapitalismens uppkomst och den

---

678. Rönigk (1754) s. 12. Bibelcitatet som Rönigk hänvisar till finns i Bibel 2000 i 1 Tim 5:18. Se också kapitel tre, s. 50-53.

679. GLA Ås HR A1:a vol. 101 VT 1838 23 feb. nr 104.

680. Se t.ex. Mörner (1851) s. 5-6.

moderna arbetsmarknaden var närvarande även i de relationer som utgjorde tjänstefolkssystemet. Att få ut lön för sitt arbete var inte att bli degraderad till tjänstefolk, det var att få sin position bekräftad, och detta förhållande gällde redan då, även om också andra maktstrukturer påverkade vilka berättelser som gav legitimitet.

Den definition av patriarkalism som Börje Harnesk gör innebär att ett patriarkalt synsätt på arbetskraften domineras av begreppet helhet, i betydelsen att den anställande hade ansvar för *hela* tjänstehjonets person, till skillnad från en liberal syn där endast arbetskraften under arbetstiden var i fokus. Som ideal var det starkt närvarande under den här studerade tidsperioden men jag menar att vare sig husbondefolk eller tjänstefolk hade ett sådant synsätt – de hade redan här en mer ”modern” syn på arbete och liv. Harnesk menar också att ett patriarkalt förhållande innebar att tjänstefolk inte hade en direkt relation med staten eller överheten, utan att denna medierades genom husbonden. Men tjänstefolkets tämligen stora aptit på att dra missförhållanden till rätten och deras stora chans att vinna visar att den slutsatsen behöver modifieras, vilket också annan forskning har visat.⁶⁸¹ Genom det unika material som rättsfallen från Ås häradsrätt utgör, där jag har kunnat komma åt även de fall som inte går att hitta genom någon annan sökväg, har jag kunnat visa på hur häradsrätten hanterade löneutbetalning i praktiken. I kapitel sju visades hur den patriarkala omsorg i händelse av sjukdom som i tidigare forskning ibland har antagits utgöra en legitimering av tjänstefolkssystemets ofriheter, ofta saknades. Istället var det kontantlönen som möjliggjorde att tjänstefolkpositionen kunde upplevas som acceptabel och legitim, eftersom den pekade framåt, mot framtida möjligheter att sätta fötterna under eget bord. När debattörer på 1830-talet och några årtionden framåt började beklaga sig över ”industrialismens hjertlösa princip”⁶⁸² och den ”låga krämare-anda”⁶⁸³ som numera härskade bland bönder som hade anställda arbetare, beskrevs äldre tiders husbondeomsorg som eftersträvansvärd. I den här studien framstår kontinuiteten i den typen av önskningsar som mer påtaglig än förändringarna i själva tjänstefolkpositionen. Bilden av att den patriarkala omsorgen om hushållets anställda medlemmar i mitten av 1800-talet byttes mot ”krämare-anda” och penningens kalla band, förefaller således felaktig, eller åtminstone feldaterad.⁶⁸⁴ Att en del av den forsk-

681. Harnesk (1990) s. 46-48; Østhus (2013) s. 139-140.

682. Nathhorst (1851) s. 26.

683. Hamilton (1850) s. 19.

684. Tack till Hanne Østhus för formuleringen om feldaterad analys.

ning som gjorts om de maktrelationer som tjänstefolk ingick i har baserats på normativa texter och frågelistor, med ett nostalgiskt skimmer av forna tiders förment harmoniska relationer, har lett till bilden av att det har funnits en verkligt harmonisk relation som senare har korrupperats. Snarare tycks denna bild av de förlorade harmoniska relationerna ha varit en ständig följeslagare i debatten om tjänstefolkssystemets ursprunglighet, såväl i början av 1700-talet som i mitten av 1800-talet.

Berättelser om makt

Ojämlighet är det grundläggande villkoret för att arbetsmarknaden kan organiseras som ett tjänstefolkssystem – i det förindustriella agrarsamhället gällde den avgörande ojämlikheten tillgången till eller avsaknaden av jord. Genom tillgång till jord blev en person möjlig som husbondfolk, och genom avsaknad av jord blev en person anvisad tjänstefolkspositionen. Men i enlighet med det teoretiska perspektiv från Scott som presenterades inledningsvis, kräver ojämlika villkor en legitimerande berättelse som gör ojämlikheten acceptabel. En sådan berättelse var den outtalade patriarkala förhandling mellan män på olika nivåer som legitimerade den manliga underordning som drängens position utgjorde. Förenklat utgjorde den berättelsen en indirekt uppgörelse som innebar att den man som underordnade sig husbondfolket idag, skulle komma att bli överordnad i relation till en hustru imorgon. De frågor som avhandlades i kapitel åtta handlar om vilka maktbaser som och artikulerades och användes i de hushåll som anställde tjänstefolk, och ett resultat handlar om hur tjänstefolkspositionen kontrasterades mot träldom för att skapa legitimitet. Vissa av de samtida debattörerna menade att tjänstefolkets position inte kunde förstås som illegitim ofrihet eftersom kontraktsslutandet var fritt, medan andra menade att tjänstetvånget gjorde legohjonen till något som liknade trälar. Men det som kunde befria dessa människor var dels att få tillgång till egna produktionsmedel, vilket jag genom domstolsmaterialet också har visat att tjänstefolk strävade efter, dels att få möjlighet att gifta sig och därmed få den hushållsföreståndarmakt som förvägrades ett tjänstehjon. Det innebär att den maktbas som låg i makten över andras arbetskraft fungerade som ett patriarkalt ekvilibrium, där drängens position förstods som legitim för att den senare skulle leda till giftermål och makt över andras arbetskraft.

Den skillnad mellan mäns och kvinnors arbetskraft som har undersökts här handlar inte om arbetsuppgifter, utan om själva kontraktet och de förhand-

lingar som omgärdade det. En aspekt av tjänstefolkspositionen handlar om att den utgjorde såväl ett lönearbete som en familjerelation, som varken teoretiskt eller praktiskt kunde reduceras till det ena eller det andra. Arbete i hemmen och kvinnors såväl avlönade som oavlönade hushållsarbete har vanligen uteslutits ur makroekonomiska modeller och beräkningar, och såväl teoretiskt som empiriskt skulle det kunna betraktas som otillräckligt kommersialiserat. Trots att denna studie behandlar tiden före den fria arbetsmarknaden och arbetskraftens omvandling fullt ut till en vara, menar jag att tanken om kvinnors arbetskraft som otillräckligt kommersialiserad kan användas även för att förstå skillnaderna mellan hur män och kvinnor betedde sig, hanterades och förstods i tjänstefolkssystemet. För det första var kvinnors arbetskraft mindre efterfrågad och mindre synliggjord. Det har studerats i lagarna gällande begränsningar av antalet tillåtna tjänstehjon och i lönenivåerna, i rådgivningslitteraturen, där talet om tjänstefolk ofta visade sig handla om män, samt i domstolsmaterialet, där män var mer aktiva och där endast män efterfrågades som extra arbetskraft. För det andra var gränserna för vilka typer av uppgörelser inom kontraktet som kvinnor kunde göra avsevärt snävare än för män. För det tredje fanns en subtil men påtaglig skillnad mellan hur drängars respektive pigors arbetskraft och anställningar hanterades, som handlar om att drängar angavs som aktiva subjekt i förhandlingar om arbete, medan pigors arbetskraft snarare beskrevs som föremål för förhandlingar mellan andra, huvudsakligen husbönder. Drängar hade således inte bara större möjligheter att förhandla om villkoren för sin tjänst, utan kunde också betraktas som en aktiv motpart, medan pigor blev förhandlade om. Det var i värderingen, avlöningen och talet som pigors arbetskraft värderades lägre, inte i vikten av arbetsuppgifterna. Det tyder också på att arbetsuppgifter är en otillräcklig måttstock för maktrelationer. Genom att specificera vilka maktbaser som ingår i den maktdefinition som jag har använt, har jag kunnat visa att några av de konkreta arbetsuppgifter som anförtroddes pigor, såsom mjölkning, spinnande och tvätt, trots vikten av att de utfördes och utfördes väl, minskade pigornas makt eftersom sysslorna inte gav en maktgenererande överblick eller ökat utrymme att agera.

Trots att tjänstefolkstiden ofta har setts som en period av "earning and learning"⁶⁸⁵, så är det också viktigt att konstatera att såväl intjänandet som lärandet begränsades dels av lagstiftningen och dels av den syn på tjänstefolk som framfördes i den didaktiska litteraturen. Att tjänstefolk lärde sig att bli husbönder och matmödrar, och ofta också blev det, bör inte tolkas som ett harmoniskt

---

685. Simonton (2004).

förhållande eller en organiskt framvuxen institution till alla parter bästa. Jag menar att maktspekterna av tjänstevånget som grundläggande princip för tjänstefolksinstitutionen har undervärderats på bekostnad av livsloppsperspektivet – att tjänstefolk inte kan betraktas som en egen klass, eftersom de senare i livet många gånger hamnade i husbondfolkets position. Såväl lagstiftningen som den syn som präglade rådgivningslitteraturen motarbetade på alla sätt betraktandet av tjänstefolk som varande i en period av förberedelse inför en annan position i framtiden. Inledningsvis diskuterades frågan om huruvida tjänstehjonsförhållandet bör ses som den emblematiske underordningens främsta uttryck, eller snarare ett av få sätt för unga jordlösa människor att ta sitt öde i egna händer och hitta nya utkomstmöjligheter och kanske också en framtida partner. Svaret kan rimligen inte bli något annat än att det måste betraktas som både och, och det finns förstås heller ingen tidigare forskning som betraktar förhållandet som uteslutande harmoniskt eller konfliktfyllt. Men genom att studera tjänstefolkssystemet ur ett konsekvent genusperspektiv har jag också kunnat visa på subtila skillnader i hur pigor och drängar kunde hantera sin underordnade position. Medan drängar kunde förhandla inom sin position och få tillgång till de eftertraktade sätten att få makt över egna produktionsmedel, till exempel genom att hålla egna djur eller bedriva handel och hantverk, men också genom makt över sin egen tid där tidvis de kunde arbeta för andra eller för sig själva, så var pigor mer hänvisade till att förhandla om sin position genom att välja husbondfolk. Pigors arbetskraft ifrågasattes och osynliggjordes medan drängars arbetskraft specificerades i dagar och veckor, vilket gjorde att gränsen mellan naturliggjort kvinnovärande och piga på arbetsmarknaden ibland var otydlig.

I kapitel åtta konstaterades att den institutionaliserade över- och underordning som kännetecknade tjänstefolkssystemet gavs sin moraliska legitimitet genom religionen och kodifierades i hustavlans, vilken var konstruerad så att varje person befann sig i såväl en överordnad som en underordnad position – med undantaget att barn och tjänstefolk inte var överordnade någon. Det tillfälliga i dessas position utgjorde därmed en legitimering för ordningen, eftersom de så småningom skulle tillhöra de överordnade i hushållsståndet. Att hustavlans bild av de olika positionerna är förenklad, och att det fanns rättigheter och skyldigheter som gav tjänstefolket makt i specifika situationer, kan inte betraktas som kontroversiellt – man kan hitta motståndsstrategier bland arbetarna i studier av vilken modern arbetsplats som helst, trots att det formellt sett finns en chef som bestämmer.

Jag har i den här studien skiljt mellan motstånd i vilken form som helst och makt i betydelsen ansvar, utrymme att agera samt makt över andras arbetskraft. Inte för att det är det enda relevanta sättet att studera maktrelationer i detta intima arbetsförhållande, utan för att klargöra vilka typer av makt som studeras utifrån en teoretisk utgångspunkt. Tjänstefolkspositionen innehåller någonting svårfångat, ett lager av relationer som varken kan förklaras med traditionella teorier om arbetsmarknad eller teorier om familjen som en arena för makt- och intressekonflikter. Det är ett underteoretiserat område, trots att det är ett område som berörde många och som också handlade om djupa strukturer och underliggande känslor. Genom att använda reflexiv tolkning på olikartade material har denna studie blottlagt något av vad de komplicerade maktstrukturerna i ett tjänsteförhållande kunde bestå av. Fler berättelser om makt i tjänstefolksinstitutionen återstår att undersöka.

Bilagor

Bilaga 1. Tjänstehjonsstadgornas fördelning av högsta antalet tillåtna tjänstehjon på hemman av olika storlek.

Stadga	Mantal	Antal bönder	Vuxna drängar	Halv-vuxna drängar	Vuxna pigor	Halv-vuxna pigor
1686	Helt, 2/3, 3/4	1	2	1	-	-
	Helt, 2/3, 3/4	2	1	0	-	-
	Helt, 2/3, 3/4	3	0	1	-	-
	Halvt	1	1	1	-	-
	Halvt	2	0	1	-	-
	1/4 el. mindre	1	1	0	-	-
1723	Helt	1	2	1	2	1
	Helt	2	1	0	1	1
	Helt	3	0	1*	1	0
	Helt	4	0	1	1	0
	2/3, 3/4	1	1	1	2	0
	Halvt, 3/8	1	1	1	1 el. 2	0
	Halvt	2	0	1	1	0
1/4 el. mindre	1	0	1*	2	0	
1739***	Helt	1	2	1	2	1
	Helt	2	1	1	1	0
	Helt	3	0**	1	1	0
	Helt	4	0	1	1	0
	3/4, 2/3	1	1	1	2	0
	Halvt, 3/8	1	1	1	1 el. 2	0
	Halvt	2	0	1	1	0
	1/4 el. mindre	1	0**	1	2	0

*Är bonden så gammal att han inte har full arbetsförmåga får han istället en fullvuxen dräng.

**Är bonden så gammal att han inte har full arbetsförmåga får han dessutom en fullvuxen dräng.

***Hittas inte rätt personer får istället för en dräng två pigor antas, och istället för en piga en halv-vuxen dräng.

Källa: Tjänstehjonsstadgorna utgivna år 1686 §2, 1723 §3 och 1739 art. 3 §1-3, se källförteckning.

Bilaga 2. Tjänstehjonsstadgornas bestämmelser om anställning, uppsägning och legostämman avseende allmogens tjänstefolk på landsbygden.

Legostadga	Uppsägningstid	Städslotid	Flyttningstid	Ledig tid	Halvårstjänst*
1664 §3-4, 6	Två mån. före mick. (29 juli, olofsmässan)	Sex v. före mick. (18 aug.)	mickelsmässan 29 sept.	Sju nätter	Tillåtet efter överenskommelse
1686 §3-4, 6	Två mån. före mick. (29 juli, olofsmässan)	Sex v. före mick. (18 aug.)	mickelsmässan 29 sept.	Sju nätter	Tillåtet efter överenskommelse
1723 §1, 4-5	10 aug. (larsmässan)	14 sept.	mickelsmässan 29 sept.	Sju nätter	Ej tillåtet
1739 art. 4 §1, art. 5 §1-2, art. 6 §1, 3	olofsmässan-larsmässan (29 juli-10 aug.)	larsmässan-mickelsmässan (10 aug.-29 sept.)	mickelsmässan 29 sept.	Sju dagar	Ej tillåtet
1805 art. 1 §1, art. 6 §1, art. 7 §1, 3	Senast larsmässan 10 aug.	Efter orlovssedelns utgivande (senast 14 dagar efter uppsägning)	mickelsmässan 29 sept.	Sju dagar	Ej tillåtet
1819**	Senast larsmässan 10 aug.	Efter orlovssedelns utgivande (senast 14 dagar efter uppsägning)	24 oktober	Sju dagar	Ej tillåtet
1833 art. 1 §1, art. 6 §35, art. 7 §39, 41, art. 8 §45	26 juli-24 aug.	Efter orlovssedelns utgivande (senast 8 dagar efter uppsägning)	24 oktober	Sju dagar	Ej tillåtet

*Halvårstjänst var i större utsträckning tillåtet i städerna, särskilt i Stockholm.

**Särskild kungörelse med förändringar av 1805 års stadga.

Källa: Tjänstehjonsstadgorna, se källförteckning.

Bilaga 3. Årliga maximilöner för tjänstefolk i Älvsborgs län, Skaraborgs län samt det i Älvsborgs län ingående Marks härad, gällande perioden 1723-1739 samt 1739-1805.

	Älvsborgs län 1723	Älvsborgs län 1739	Marks härad 1723	Marks härad 1739	Skaraborgs län 1723	Skaraborgs län 1739
Fullvuxen dräng	Lön 7 Städ 0:24 4 skor 1 strum. 1 skjort Handsk Vantar	Lön 7 Städ 1 4 skor 1,5 ull 1 skjort 1 hands 0,5 ull t vantar	Lön 8-9 Städ 0:20 3 skor 1 strum. 2 skjort* Handsk Vantar	Lön 8-9 Städ 0:20 3 skor 1,5 ull t strump 2 skjort* 1 handsk 0,5 ull t vantar	Lön 7 Städ 0:24 4 skor 1 strum. 1 skjort 1 handsk 1 vantar	Lön 7 Städ 1 4 skor 1,5 ull t strump. 1 skjort 1 handsk 0,5 ull t vantar
Sämre/halv- vuxen dräng/ oxpojke	Lön 4:16 Städ 0:16 4 skor 1 strum. 1 skjort Handsk Vantar	Lö 4:16 Städ 1 4 skor 1,5 ull t strump 1 skjort 1 hands 0,5 ull t vantar	Lön 4:16 Städ 0:8 3 skor 1 strum. 1 vidst. 2 skjort* Handsk Vantar	Lö 4:16 Städ 0:8 3 skor 1,5 ull t strump 0,5 ull t vidst. 2 skjort* 1 handsk 0,5 ull t vantar	Lön 4:16 Städ 0:16 4 skor 1 strum. 1 skjort 1 handsk 1 vantar	Lön 4:16 Städ 1 Persedlar ej preciserat.
Fullvuxen piga	Lön 4:16 Städ 0:16 4 skor 2 ull 1 särk	Lö 4:16 Stä 0:24 4 skor 2 ull 1 särk	Lön 6 Stä 0:16 2 skor ull t stru. 3 a. lärft 1 särk	Lön 6 Städ 0:16 2 skor 1,5 ull t strump. 3 a. lärft 1 särk	Lön 4:16 Städ 0:16 4 skor 2 ull 1 särk	Lön 4:16 Städ 0:24 4 skor 2 ull 1 särk
Sämre/halv- vuxen piga	Lön 3 Städ 0:12 4 skor 1,5 ull 1 särk	Lön 3 Städ 0:24 4 skor 1,5 ull 1 särk	Lön 4 Städ 0:8 2 skor ull t stru. 3 a. lärft 1 särk	Lön 4 Städ 0:8 2 skor 1 ull t strump Lärft t överdel 1 särk	Lön 3 Städ 0:12 4 skor 1,5 ull 1 särk	Lön 3 Städ 0:24 4 skor 1,5 ull 1 särk

*En grov och en fin.

Lön anges i daler silvermynt, och i förekommande fall efter kolon i öre silvermynt. Ull anges i marker. Städ.=städjepenning, strum.=par strumpor, handsk=handskar, vidst.=vidstickade strumpor, a.=alnar.

Källa: Taxa på tjänstefolkets lön i Stockholms stad (1723); Taxa, hwarefter tjänstefolcket kommer at städjas och lönas så i städerne som å landet (1739).

English summary: Servants and masters. Gender, contract, and power relations in the servant institution in Sweden, 1730-1860

During the early modern and pre-industrial period, a large part of the young, unmarried population worked as servants in agrarian households. Sweden was characterized by the European marriage pattern, where young people spent 10-20 years as servants in households that were socially and economically similar to their parents', before marriage and the establishment of a new household at the age of 25-30. But this system of life-cycle servants was also actively promoted by the Servant Acts, which forced landless people to enter year-long service contracts. During the agrarian revolution, c. 1750-1850, a process of proletarianization made it more difficult to acquire a position as landowner, and eventually created a permanent class of wage-earners, while also feminizing the servant position. The aim of this thesis is to analyze the power relations of labour and gender in the servant institution during the agrarian revolution in Sweden. The main research questions are: how did power relations between rural male and female servants and masters and mistresses look, and how did they change during the agrarian revolution? How can the pre-industrial servant system be understood as a background to the development of a freer labour market and a feminized servant position during the second half of the 19th century? How were the different positions in the servant system shaped, regulated and understood? These questions are examined using a combination of sources from different levels of the servant institution. The Servant acts are analyzed both as background material, and as a direct source of norms concerning servant relationships. Furthermore, an extensive selection of didactic and debate literature concerning agrarian labour and the servant system have been used. Through access to a unique register of court cases in rural Ås Hundred in western Sweden, I have had the opportunity to analyze negotiations and contracts between male and female servants, masters and mistresses.

Since Peter Laslett's and John Hajnal's influential demographic studies in the 1960s, research on the agrarian servant system has focused on its life-cycle aspects. Rural servants have not been analyzed as a distinct group but rather

as part of the household and on their way to becoming farmers and masters or mistresses themselves. Nor has the agrarian servant system in Sweden been analyzed as a gendered system, with different implications for men and women. Though the formal condition for a servant system to evolve is inequality – in the agrarian setting primarily between landed and landless people – previous research has tended to view the servant system primarily as a solution to the changing need for labour over time in the agrarian household. However, research on urban and domestic servants has focused more on exploitation and conflicts, primarily between mistresses and maids. This thesis sets out to contribute to previous research by combining theories on gender with what is already known about the increasing social stratification during the agrarian revolution.

The position as servant, master or mistress can be understood theoretically as a contracted position. In the thesis, three aspects of contractual relationships are developed. The first is inspired by contract choice theory, in which the institutional setting of a contract is understood as an economic function of the strength of the parties. The second aspect is to analyze the contract from its moral dimensions, and economic decisions as embedded in social relations. During this period, the relations of authority and subordination were codified in the Lutheran household codes (*Hustavlan, Haustafel*). These set out a hierarchical conception of the world at different levels: ecclesiastical, secular and household-based. This model carried an aspect of reciprocity which meant both a responsibility of care for the subordinated, but also that subordination at one level could mean authority at another level. At household level, masters/fathers and mistresses/mothers had authority over children and servants. However, this model also had a gender aspect at all levels, in which men had authority over women. The third aspect of contracts used in the thesis is a theory of gendered contracts. Following Carole Pateman, the analysis starts with an assumption of seemingly free contracts being based on a patriarchal relationship between men and women, and this relationship being a prerequisite of state-regulated contracts. This contractual perspective is used together with a theoretically guided understanding of the most important bases of power that regulated relationships in the servant institution. The main means of production during this period was land, and the difference between landed and landless people constituted the servant institution. But power and authority were not directly derived from access to land, but also through discursive practices of accumulating prestige and status. Bases of power are those areas where pretensions to power come into force through material conditions, and these are understood

in this study as being access to land and masculinity. To analyze the gendered aspects specifically, patriarchy theory inspired by Judith Bennett is used. The main aspect of this is an understanding of gender as an integrated part of other hierarchical relations, so that even subordinate men, for example male servants, had more resources than female servants at a group level. The structural as opposed to the individual understanding of power relationships guides this analysis. In accordance with a theory on bases of power, the concept of agency is defined as the possibility of exercising power over other people and the degree of options at a structural level. Finally, historical change and the servant system in a legal framework are also analyzed by using institutional theory.

In chapter five, the legal framework of the servant institution is presented and analyzed. The Servant Acts contained regulations on employment and resignation, servants' behaviour, and instructions for masters and mistresses who employed servants. Servant Acts were introduced in 1664, 1686, 1723, 1739, 1805 and 1833, and although only those issued in the 18th and 19th centuries concern the period studied in the thesis, the earliest Acts are also analyzed to trace changes. The Servant Acts were supposed to be read out loud in church once or twice a year, and research on the priests' adherence to this shows that this legislation occupied a distinct position compared to many other laws in terms of how well spread and well known it was. The most defining part of the servant institution was the principle of *laga försvar*, which meant compulsory year-long service for landless people who were not soldiers nor held positions as artisans. Although there were some exceptions, the idea behind this regulation was that casual work should be counteracted and that everyone should belong to a household. In the 17th century, women had more opportunities to avoid service, if they could provide for themselves. However, the prohibition against casual work was strengthened and applied to both sexes in the 18th century, and it was only in the Servant Act issued in 1833 that casual work was legally accepted as an alternative to service. The apprehension that people were not inclined to take up positions as servants but rather tried to find casual work informed much of the regulations in the Servant Acts, as well as the perception of a generally low population in the country, and especially a lack of servants. To ensure the fair allocation of the scarce resource of servants, a maximum number of servants were allowed on each farm between the years 1686 and 1789. This regulation demonstrates not only the perceived scarcity of servants, but also the evaluation of men's and women's labour. If the master – the mistress was not mentioned – was ill or too old, or if his land was especially hard to work, he could apply for the right to employ extra servants. Both male and female

servants were regulated, but if a man could not be found, this right could be translated into two female servants, and a female servant could be translated into a male servant who had not come of age. In this way, the legislation calculated the worth of male and female servants.

The Servant Acts shaped the servant institution, and regulated servants' behaviour. But they also addressed masters and mistresses to induce them to use servants in year-long contracts rather than casual labour. This not only meant a responsibility to feed and pay servants all year around, but also to educate, care for and correct them. Masters and mistresses had more possibilities to dismiss a servant than a servant had the right to leave his or her service, but the Acts demanded that masters put quite a lot of effort into correcting a misbehaving servant before dismissal. The right to use corporal punishment was not only given to masters and mistresses in order to manage their work force, but was also a duty if lighter means of correction had failed. Even though the Acts demanded that masters and mistresses treat their servants fairly, it was only in the Act issued in 1805 that the servant was given the right to leave in advance if he or she had not received enough food or had been treated badly. However, the servant always had to be subservient and accept correction, and could not refuse to do any of the tasks demanded. The other side of these rather harsh terms for servants was the regulations on masters' and mistresses' responsibility to care for sick and old servants. During the 18th century, the Acts increasingly directed masters to care for their sick servants, and this was still in effect during the 19th century. Even though most servants were young and often left service around the age of 30, youth was not a prerequisite for being a servant and some people continued to work as servants later in life. For those, the Acts regulated that masters and mistresses had the responsibility to care for them when they could not work fully anymore, if they had been serving up until the age of 30. If followed, this could be very burdensome for masters' households, but from previous research it seems that it was seldom complied with. This points to a situation where the caring aspects of the prescribed hierarchical and patriarchal household might not have been as prevalent as had been thought, not even in the 17th or 18th centuries.

The length of the service period was one year. Up until 1819, moving day was Michaelmas, September 29. In 1819, the moving day switched to October 24. A few weeks before this, there was a fixed period for reaching agreements on leaving and taking up a new position. The dates changed somewhat between the Acts, but the guiding principle was that the servant first had to give notice of termination to the master or mistress and receive proof of this, and he or she

could then make an agreement with a new employer. No master or mistress was allowed to employ someone who could not show this proof, the so-called *orloussedel*. Nor were they allowed to try to attract a servant who was in another master's service. The reason was to prevent servants from using their position of need to set masters against each other. Through the regulations in the Acts, the Crown aimed to achieve a fair division of servants between masters, and did not want wages to rise as a result of negotiations. Wages were also regulated to this same end. Maximum wages were stipulated in the Acts from the year 1686 up until the Act issued in 1805, and anyone offering, giving or accepting higher wages could be fined. Wages for women were between half and two thirds of men's wages. The form of wages was also regulated, so that wages should be paid in kind – food, lodging and clothes – and as a cash wage. It was not permitted to offer servants any share in fields or the sale of any produce. This acted as a check to prevent servants from identifying with the interests of the employing household, and did not necessarily favour masters' interest in encouraging hard-working servants. However, the Crown stipulated the hierarchical and stable household as more important and therefore tried to control the behaviour of masters and mistresses so that they should control their servants. The Servant Acts reflected conflicts of interests between landed and landless people, but also between masters with smaller and larger farms, between different sectors of society in need of labour and between the Crown and farmers in controlling and paying servants. On the one hand, the Crown delegated control over landless people to farmers and could thereby ensure that farmers had available labour, but on the other hand the Crown demanded that farmers primarily use year-long contracts for live-in servants. The Acts distributed power, responsibilities and agency between the different parties.

In chapter six, the following questions are addressed: How did different actors understand and construct labour relations in the servant system? How were female and male labour handled and evaluated? How much room to manoeuvre did male and female servants have? The scarcity of labour that was addressed in the Acts through limitations on the number of servants at each farm did lead to applications to the court in Ås Hundred to employ extra servants. During the period from 1730 to the regulation's abolishment in 1789, 42 such applications have been found. They all concerned masters who asked for allowance to employ an extra male servant. A few of them were asking for a younger male servant, and some of those asking for an adult servant only received the right to a younger male. But none of the applications concerned female servants, nor were mistresses, labour or health mentioned in the applications. Even though

the Acts opened up the possibility to translate a male servant into two females, this was never discussed in the court. My conclusion is that this rather detailed regulation in the Acts actually was in use, but only for male servants. This probably affected the room to manoeuvre for males and females respectively, since it made it clear that males were the most wanted labour.

In the contemporary didactic and debate literature, scarcity of labour was also a prevalent theme, and those discussions are analyzed in order to understand a view on male and female labour. When discussing different types of labour – crofters, day-labouring farmers, married and unmarried servants – the gender differences are apparent. Unmarried servants of both sexes were seen as individual workers, while married workers of different kinds were seen as males who also brought additional, female, labour. This gave married women less power over their labour than unmarried female servants, leaving aside other benefits of married status. The position as a servant was understood as something rather different from other kinds of workers. Lack of servants was not only a problem because of the work that needed to be done, but also because it threatened the hierarchical position that was as much a part of the agreement between servant and master as the work. There were intense discussions over how to balance the use of force in order to achieve a fair distribution of servants with the freedom to choose between different servants and masters in order to legitimize the contract. The scarcity of servants was understood as a problem for the relationship, but the desire for trustworthy and subservient servants without too much business of their own was expressed both during times of scarcity in the 18th century and during the increase in the population in the 19th century.

My methods of searching the sources did not reveal many cases of vagrancy from the court records in Ås Hundred. It seems that landless people preferred, and had the opportunity to get the protection of *laga försvar* from a master, but both they and their masters could be sentenced if the court found that they had not really been working as servants. The legal demand for landless people to get protection from a master did have an impact on people's behaviour, but increasingly during the time period, masters and servants used the framework of *laga försvar* to create more flexible arrangements. This seems to have been a heavily gendered practice. After the Servant Act issued in 1833, casual work was accepted as long as workers could prove a decent living and earning. But the court handled around 40 cases where male servants and masters had made arrangements in which the master stated in the register of population that he had employed a servant, but the servant was actually doing casual work. In those cases appearing after the Act of 1833, only masters were fined for this

behaviour. This has been analyzed both as an answer to the need for a more flexible workforce at farms, and as a way for male servants to achieve a more independent position in practice by using the scarcity of labour to their advantage. Since this behaviour almost exclusively concerned men, this finding can also be used to understand how the subservient position of a servant became feminized and the wage labour position was created as a male position.

Female servants were also involved in negotiating their positions, and there are examples in the court material of masters having a conflict with other masters over the right to a certain female servant. Generally however, when masters were sued for not having registered their female servants correctly, they tried to argue that the servant had not been doing much work and therefore should not be considered a proper servant. When the cases involved male servants, masters' answers rather pointed to different needs in agricultural production. In short, it could be said that female servants had the possibility to negotiate before they took up a position, while male servants also had the possibility to negotiate while they were in a position. This trend was also strengthened by males having more alternatives than women in practice, although not in the legal definition of *laga försvar*, as shown in chapter five. The position of soldier was both a penalty for vagrancy for men, but also a possible alternative to a position as a servant. This contributed to the lack of male labour, and increased the opportunities of men to negotiate. In the court material, men are also recorded as working as peddlars, keeping their own animals and doing casual work as possible alternatives, although normally as part of their position as a servant. No such corresponding alternatives have been found for women, except for marriage and in a few cases caring for family members. Marriage of course concerned both men and women, but was seldom mentioned when male servants were discussed. There is an important difference between caring and, for example, peddling as alternatives, when related to the theoretical concept of having room to manoeuvre, which gives the male alternatives more of a base of power.

In the didactic literature, writers were concerned with how to handle the possible power that was inherent in servants' rights to leave their position after a year of service, and they discussed how this could be limited. In these debates, the writers' view of the forces driving servants can be detected. Since moving day was in autumn, the period for deciding about future positions and the period of moving coincided with hay-making and harvest, which were the busiest periods of the agricultural year. Writers were concerned since this made servants less willing to work hard, if they were to harvest not for their own good,

but instead for the employing household and the servants who would take up his or her position next year. Many debaters wanted to change moving day to Midsummer or to March, but in the end, the moving day was only changed to one month later, from September 29 to October 24 in 1819. However, the kind of arguments used show that those writers understood servants as having agency through their close relationship with production and the means of production. They wanted to organize this identification so as to get as much work as possible done, but without encouraging servants to identify with the interests of the household for their own sake.

As discussed in chapter five, the reasons for leaving a position as a servant or for a master to dismiss a servant before the end of the year were very limited. In the court material, few such cases have been found, but from those it seems that servants employed by a master known for his cruelty could have legitimate reasons to leave in advance, although general accusations of mistreatment were not accepted by the court. Dismissals by masters were accepted if they could prove that the servant had not been able to do the work assigned to him or her, and servants who were dismissed did not get compensation if they had found a new place to serve. In general, the servants' rights were limited to the right to leave after one year in service after giving proper notice, and they were subject to what the master decided upon during that year. It was not uncommon for masters to make use of their right to ask the representatives of the Crown to forcibly take back a servant who had left his or her service in advance. Servants did not occupy a class position in the meaning of intergenerational transmission, but it was an antagonistic relationship grounded in the control or lack of control of the means of production. The legitimate contract was shaped by the rights that servants were ensured, but it was a structurally uneven contract.

In chapter seven, servants' wages and remunerations are analyzed. By making use of court cases where demands for unpaid wages were raised and argued about, as well as didactic literature debating wages for servants, I discuss how the unfree position of the servant was legitimized and how servants were paid and remunerated. This also addresses the larger question of the growth of a freer labour market and a feminized servant position in the second half of the 19th century. As mentioned above, wages were composed of different parts: food and lodging were part of what constituted the servant position, and clothes or the material for making clothes that would be needed for the contracted year should also be provided by the master. The other part was paid in cash, and consisted of the so-called hiring money (*städjepening*) that was paid in advance when the contract was sealed, and the regular wage that was usually

paid after the working year ended. The hiring money had a symbolic and practical meaning – when it had been handed over, the contract was sealed and the servant had to enter service. However, the period when servants and masters could make new contracts was a gap in the year-long subservience, and as such an opportunity for the parties to try to bargain their best option. A servant was allowed to give back the hiring money if he or she found a better place before the hiring period was over, but this possibility was sometimes prevented by the masters' tardy giving of proof that a servant was free from his or her position, the *orloussedel*. Since a new master was not allowed to give a servant the hiring money before the servant could show proof of being free, the hiring money and this proof were the means of power for each party in the contract agreement. The right for a servant to receive his or her proof was important for legitimizing the system, and the Acts contained detailed regulations on what to do if the master refused to give it. The servant could state that he wanted to leave in front of witnesses, and in such cases the court prioritized the servant's right to change his or her place over the need for written proof. In some court cases, the parties discussed whether the agreement was a proper servant contract or not, and these make it clear that servants, masters and the court believed that the handing over of hiring money was what constituted the contract and established the specific demands of a servant contract. Giving proof was not only something between master and servant, but also between masters. In some cases a master or a Crown servant accused another master of having hired a servant who had not shown his or her proof, and if no proper notice could be proved, the servant had to stay in the former master's service. However, once the proof was given to the servant, it could not be taken back, which meant that formally servants had more possibilities during this gap in subservience. Through the hiring money, the servant could exercise the amount of freedom that the strictly regulated servant system assigned to servants: to choose his or her master. But this means that the cash payment of hiring money was also a symbol of the uneven contract that Pateman is analyzing, which meant that after accepting the hiring money, a servant had to enter a year of subservience – and could be brought to it violently if needed.

Servants demanding unpaid wages were among the most common type of cases in the court material, and they were mostly successful. Out of the 69 cases in total, one quarter concerned female servants. However, female servants taking their case to court did not have less chance of winning, and in one case the court explicitly stated that even female servants who had not come of age had the right to demand what they themselves had earned. Even wages for

deceased servants could be demanded by relatives. Even though I interpret this as evidence that the right to receive wages was quite strong for servants, the main analysis is based on the arguments used in those cases. According to the court's decisions, it is clear that servants were normally not expected to work only for food, lodging and clothes. When masters sometimes tried to argue that their former servants should be satisfied with the food and clothes they had been given, the court dismissed that kind of argument and told the master that food and lodging was a servant's right and did not affect the right to a cash wage. This was also the case when masters said that their servants had been lazy, too young, or had been given the right to do some work for their own sake. However, there was a difference in argumentation when wages in kind and in cash were discussed. Servants sometimes tried to get compensation not only for the cash wage but also for food if they thought that they had been dismissed illegally. In those discussions, a view of food and lodging as "right to subsistence" in James C. Scott's words could be detected. Wages in kind could only be consumed, not accumulated, and if someone else had fed the servant in the meantime, the right to food was fulfilled. In those cases where a servant was denied his or her demand, this was attributed to a debt for some specific reason. The accusation that a servant was careless could be an acceptable reason for lowering the wage, but only if the master could prove carelessness and the worth of each ruined item. In short, if a servant could prove that he or she had worked as a servant, the right to receive the cash wage was quite strong, and the arguments of masters were most often not accepted by the court.

In the didactic literature, two different positions on wages have been detected. The first one was a more marketized view, showing a belief in higher wages and piecework contracts to get the work done. Other writers showed great concern about this view, and regarded cash wages and material compensation as potentially devastating for the hierarchical and harmonious relationship. What united those views was that they both understood the main compensation as something to be realized after the servant had left his or her position. In the moralizing stories about the behaviour and life of a good servant, servants were often compensated by ending up in marriage, with a small farm, or as crofters, due to the helping hand of the former master. Sometimes the reward was not realized before the death of the servant, by masters paying for an honourable funeral and a solid gravestone. But both the heavenly and the more worldly way of compensating a worthy servant had in common that they focused on the possibility of the servant becoming something else, after having been a servant. One aspect that contemporary writers disliked, was thus when servants had

too much vested interest of their own and remunerations that stimulated this interest, which seems to be exactly the kind of remunerations that servants appearing in court preferred.

From the theoretical perspective of a moral economy, and from previous research arguing that servants preferred payment that made them more independent, it is interesting to investigate other ways that servants were remunerated. In the court material, servants primarily asked for their cash wage, and other remunerations were mostly connected to the possibility, discussed above, to create more flexible arrangements, where servants could work part of the year for themselves, keep their own animals, or have the possibility to accumulate resources. This reflects the question of power – to offer help to a former servant once the service contract had ended or to give some small items as a gesture of good will did not decrease the power of the master in the relationship, while servants who had their own affairs were less easy to control. However, masters appearing in the court of Ås Hundred do not seem to take such a negative attitude to this kind of remuneration as the contemporary writers, showing that the flexibility that could be created in the servant system could sometimes favour the interests of both masters and servants. Contemporary writers and previous research have both argued that the regulations concerning maximum wages were not followed, but that wages were set after negotiations. In the material from Ås Hundred, I have found a few cases where masters and male servants were accused and fined for having offered, accepted and paid hiring money and wages that were higher than allowed according to the Servant Acts. What those cases have in common is that the masters were persons of rank, and that they had a reputation for being violent. This does not prove that wages were not exceeded in other agreements, without the court being informed about it, but it does show that the regulations were in use. The findings also point to a situation where violent masters who had the economic possibility might have needed to offer higher wages in order to get male servants.

Another aspect of remunerations for servants was the above-mentioned regulation of masters' responsibility to care for ill or old servants. Servants who were ill figure in some cases in the court of Ås Hundred, and the discussions in court reveal that the right to receive care from the master in case of illness was usually not fulfilled. The normal procedure seems to have been that ill servants were sent home to their parents or other relatives, and that wages were deducted. The court did not even always secure servants the right to return to their position after recovery. These findings undermine the so-called soft side of the patriarchal relationship. The master's power over the servant has been

understood as being compensated for by a caring relationship, in which the master acted as a father. This was an ideal both in the Servant Acts and in the normative literature. Many of the didactic texts from this period mentioned care in the case of sickness and old age as part of the behaviour of a good master. But in the later part of this period, from the 1830s onwards, more discussions appeared about the difficult situation for ill and old servants, even though this mainly concerned married, live-out servants. However, neither the court material from Ås Hundred nor previous research suggest that the situation where ill or old servants were at the mercy of family and kin was something new, even though the problem might have increased and become more visible during the proletarianization of the agrarian revolution. What these cases show is not that no ill servants were taken care of by their masters, but rather that when the matters were brought to a head, servants did not have the right to demand care or even to stay in the masters' household. It cannot really be called paternal behaviour to send ill servants away. My interpretation of the findings about wages and the treatment of ill servants is that cash wages legitimized the unfree position, because they pointed to a possibility of one day having an independent household after years of working as a servant, so that a cash wage was a way to secure future self-determination and control central resources. This also means that the way masters, servants and the court treated wages and the responsibility to care for ill servants, points to more modern labour relations in the servant institution than has previously been thought.

In chapter eight, I have discussed how the different positions in the agrarian household were understood and lived, and what features made people able to exercise power over others and have room to manoeuvre. The chapter started with an analysis of how the contemporary writers of didactic and debate literature used the words thrall and thralldom (*träl, trälldom*). As a word connected with an archaic version of unfree labour, the arguments have been used to understand how the free and unfree aspects of the servant position were understood. One of the ways of using these words that I have discovered was in connection with the forming of the contract. Because of the compulsory nature of service, some writers found the servant position to be unrighteous and unfree, while others found it legitimate as long as the period of being a servant was followed by a position as a landed farmer and head of a household. What was interesting in the analysis was that this legitimization of the lack of freedom was an important feature of the male servant's position, but not of the female servant's position. This has been analyzed as a kind of discursive negotiation between men at different levels in the servant system, so that the subservience that the

male servant experienced was compensated for by a future superior position based on land and marriage. The female servant's position, on the other hand, was not mentioned in these writings, because a subservient position was not seen as problematic for women.

The servant's position has also been analyzed in relation to different labour tasks, as discussed by contemporary writers and in the court material. The feeding of farm animals appeared in the didactic and normative literature as especially symbolic and complicated for masters and mistresses to supervise. This was not primarily due to the servants' negligent work or other accusations of generally weak efforts by workers, but rather to a worry that servants put too much pride and vested interest in this task, or more precisely in the results of this task. It was a common belief among the writers that servants wanted to feed the animals more than neighbouring households' animals, because it gave them pride and granted them status. Being responsible for well-fed animals was understood as important for servants, even though the animals were not theirs. I have interpreted this as a way for servants to try to obtain symbolic power over the means of production, and this identification with the interests of the household was a source of worry for masters and mistresses. Feeding animals was a task that had the potential to give the worker power, and the advice given in the didactic literature was often to curtail this by dictating the exact rations of fodder and to supervise feeding carefully. Other tasks that were discussed as work to be done by servants were laundry, milking and spinning. This was work associated with femininity, low wages and low status. It was also work that tied the worker to one place and made it difficult to get an overview and knowledge of the working process as a whole. This knowledge was attributed to masters and mistresses in the literature, to such an extent that knowledge was what constituted the dividing line between servant and master or mistress. Writers acknowledged that in some cases, servants were actually more competent than their masters and mistresses, but the connection between superior knowledge and superior position was understood as so strong, that masters and mistresses were recommended to either conceal this, or to ask someone outside the household if they needed advice. However, knowledge as a power resource was described as more important and part of a more intricate system for mistresses than for masters. I have interpreted this as being the resource for the relatively powerless, while masters had the position as landed head of household as a material resource to fall back on.

In the last part of chapter eight, I have analyzed the mistresses' and the female servants' positions respectively. In the normative literature, and in previous

research, mistresses have been described as responsible for female servants and masters as responsible for male servants. The findings from the court material do not support this division. Mistresses were seldom mentioned at all in the court material. Not only were they uncommon as plaintiffs, but neither did they figure in discussions about employing, supervising or punishing female servants. Masters seem to have been responsible for handling both male and female servants as workers, while the mistresses who did figure in the material did so no less for male than for female servants. Since previous research has shown that during the early modern period, marriage was a central base of power for women, while early industrialization gave unmarried women more room for manoeuvre, my tentative finding about the position of the mistresses is that this change could be traced during the agrarian revolution and in relation to the servant system. I have also found a subtle difference when comparing discussions and events documented in the court material concerning male and female servants respectively. While the work of female servants was often seen as part of being a woman, the labour of male servants was to a greater extent described as open to negotiation and could be sold piece by piece. Finally, I have also analyzed discussions about the use of violence and corporal punishment in the servant system, which has resulted in two findings. The first was that the use of corporal punishment was not unrestricted; servants could be given the right to leave their service if they had a master known for his violent behaviour. The other finding was that violence was used and understood as a power resource that evened out the limited possibilities for masters to end a contract in advance. As such it should not only be seen as a feature of a patriarchal household in which violence could be used against all inferiors, but also as a part of labour relations.

In the final chapter, I have discussed continuity and change in the servant position related to the main questions that this thesis sets out to answer, that is: how did power relations between rural male and female servants and masters and mistresses look, and how did they change during the agrarian revolution? How could the pre-industrial servant system be understood as a background to the development of a freer labour market and a feminized servant position during the second half of the 19th century? How were the different positions in the servant system shaped, regulated and understood? Even though economic, demographic and social changes during this period were far-reaching, the concept of year-long contracts showed a continuity that I have interpreted to mean that this kind of contract made relations, hierarchies and work intelligible for all parties. However, the justification of the unfree position that servants

held was to a certain degree based on the possibility of ending the servant contract and becoming a landed head of a household. This justification was understood as more important for male servants, which gradually made the position of servant less appropriate for men. The gradual feminization of the servant position could also be understood in light of the findings showing that male servants had more possibilities to negotiate their positions and to sell their labour power on a casual basis rather than as a whole person. For female servants, the difference between what a servant did as part of being a woman and as a labourer was less distinct. The position of masters also changed more than the position of mistresses during the period. In the didactic literature, advice to masters shifted from a more relation-oriented approach to a more task-oriented approach, in which control of the means of production formed the basis for the masters' claim to power. For mistresses, superior knowledge, strict supervision and intricate shaping of relations were described as the frail ways to create power. Neither did the court material show any tendency for mistresses to have responsibility for and power over female servants. The way in which the servant position was viewed as legitimate as long as it might be followed by a position of independence is also reflected in the court discussions about wages. I have argued that servants used their wages as a way to create their own position, and that this – rather than patriarchal care in case of sickness – made the position legitimate and acceptable. This also points to more “modern” labour relations than have been previously assumed. By using a distinct theoretical definition of power as connected to the means of production, more layers of the specific servant position have been uncovered.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Göteborgs landsarkiv (GLA)

Kilanda gårdsarkiv (A0311)

Säby Nordgård i Stenkyrka arkiv (A0511)

Tösslandagården (A530)

Ås häradsrätts arkiv A1:a, domböcker vid lagtima ting vol. 15-123

Öjareds säteri (A406)

Östads gårdsarkiv (A0152:2) vol. A: Patrik Alströmers dagbok, vol. G: Handlingar rörande övriga gårdar och bruk, vol. J: Handlingar i skilda ämnen

Tryckta källor

”Anmärkningar wid granskningen af fördomar i hushållningen. Uti Hushållnings-journalen för nov. månad 1776” (1777) *Hushållningsjournalen* (maj) s. 224-242.

Balling, Emanuel (1801) *Den värdiga bondhustrun. En prisskrift öfversatt med förändring och tillägg af Carl Fredric Fallén* (Lund: Chr. Fr. Berling).

Bergman, Johan Magnus (1838) *Hand-lexicon för svenska landthushållare, innehållande det viktigaste i åkerbruk, trädgårdsskötsel, boskapsskötsel, skogshushållning, hushållsgöromål, jagt, fiske; beskrifning om de allmännaste svenska djur, växter och bergarter, samt en teckning af åkerbruk och näringar efter svenska skrifter och med afseende på Sweriges climat och naturliga beskaffenhet* (Fahlun: J.E. Bergman).

”Berättelse om lands-ting, hållit i Hälsingeland” (1777) *Hushållningsjournalen* (juni) s. 423-427.

”Bilag för mjölkhushållning (ur Upsala Korrespondenten)” (1836) *Swenska bondens tidning* (26).

Brauner, Jan (1761) *Kort afhandling, rörande allmänna hushållningen, landets och stadens inbördes skyldigheter, samt bränwinets nytta i gemen, til landets förkofring* (Stockholm: Nyström och Stolpe).

Brauner, Jan (1775) ”Tankar om landtbrukets möjligaste drift, med mindre kostnad, til större förkofring” i *Samling af rön och afhandlingar, rörande landtbruket, som til Kongl. Wetenskaps academien blifwit ingifne* (Stockholm: H. Fougte, R. af K.W.O. och Kongl. Boktr.) s. 67-82.

Brauner, Jan (1788) *Project til et oekonomiskt hand-lexicon för svenska jordbrukare, sammanhadt af utkomne hushålls-skrifter, innehållandes: Åtskillige för en landtman nödige underrättelser, til större delen försökte* (Göteborg (sic): Tryckt och uplagt af Samuel Norberg).

Bref til svenske landtmän med några underrättelser för deras ladugårds-pigor, om boskaps-skötseln (1797) (Stockholm: Tryckt hos Johan Christ. Holmberg).

Bring, Ebbe Samuel (1847) *Om pauperismen, dess orsaker och botemedel: Anmärkningar, hvilka med Philosophiska facultetens tillstånd och under inseeende af Historiarum Professorn Ebbe Samuel Bring, skall för doctors-graden i Philosophien offentlig försvaras af Carl Fredrik Holmer, E. O. Bataljons-Predikant vid Smålands Kongl. Husar-Regimente, uti Carolinska academien den 19 Junii 1847* (Lund: Berlingska boktryckeriet).

Brisman, Sven (1799) *Läran om tiderna eller konsten att lefva för ståndspersoner på landet. Första delen* (Skara: F.J. Leverentz).

Brisman, Sven (1800) *Läran om tiderna eller konsten att lefva för ståndspersoner på landet. Andra delen* (Skara: F.J. Leverentz).

- Brisman, Sven (1812) *Afhandling, såsom svar på Kongl. Vetenskaps-academiens år 1806 utsatte täflings-ämne, om nödvändigheten och rätta sättet att beräkna de medel af kostnad, arbetskraft och tid, som användas vid alla företag i landthushållningen, med iackttagande af de särskilte omständigheter, som i dessa calculer böra ingå, tillika med förslag eller plan till en fullständig journal eller dagbok för anteckningar i detta ändamål, af nog enkel sammansättning att förstås och nyttjas äfven af allmänheten bland landthushållare* (Stockholm: J.P. Lindh).
- Broocman, Reinerus (1736) *En fulständig svensk hus-hålds-bok om svenska land-hushåldningen i gemen och i synnerhet, så in- som utom huset, om landt-gods, åkerbruk, sädens förmerande, ängar, rior, tobaks-plantering, humle-gårdar, allehanda större och mindre boskaps och creaturs skiötsel och curer, lust- och trågårdar, skogar, kokekonsten, confiturer och allehanda liqueurers tilredande &c. &c. jemte monga förträffeliga och nyttiga arcana oeconomica. Utur gamla och nya, så wäl tyska, som svenska: hus-hålds-böcker, och egen erfarenhet, sammanskriwfen och utgifwen* (Norrköping).
- Burghardt, J.C. (1834) *Domestik-hospital, en skrift husbönder och tjenare i allmänhet tillegnad* (Stockholm: A. Wallin).
- Carleson, Carl (1769) *Hushåls-lexicon, hwaruti det förnämsta, som angår jordens behöriga skjötande, efter alphabetisk ordning, är sammanletat* (Nyköping: E. Hasselrot).
- Cederström, Gustaf (1764) *Oförgripelige påminnelser öfver svaret på Kongl. Vetenskaps academiens fråga: Hvad kan vara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk flyttar ur landet? Och genom hvilka författningar kan det bäst förekommas? Yttrade af en svensk bonde Jösta Olsson* (Stockholm: Lars Salvius).
- Celsius, Anders (1729) *Almanach, på året efter Jesu Christi födelse, 1729. Utråknad til Stockholms meridian. Hwarjämte bifogas en underrättelse om oeconomien i gemen, samt om en hushållars plikt* (Stockholm: Joh. Laur Horrn, Kongl. Antiqv. archiv boktr.).
- C.G.E. (1775) "Ytterligare anmärkningar, öfwer föregående ämne: 'Tankar om landbrukets möjligaste drift, med mindre kostnad, til större förkofring' av Johan Brauner" i *Samling af rön och afhandlingar, rörande landbruket, som til Kongl. Wetenskaps academien blifwit ingifne* (Stockholm: H. Fougte, R. af K.W.O. och Kongl. Boktr.) s. 109-116.
- Chydenius, Anders (1765) *Swar på den af Kgl. Wetenskaps academien förestälta frågan: Hwad kan vara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk årligen flytter utur landet? och genom hwad författningar det kan bäst förekommas? Inlemnad år 1763; men nu allmänhetens granskning underkastadt* (Stockholm: Peter Hesselberg).
- Chydenius, Anders (1778) *Tankar om husbönders och tienstehions naturliga rätt, upgifne af Anders Chydenius, kyrkoherde i Gamla Carleby* (Stockholm: Trykt i Kongl. Tryckeriet).
- Dahlman, Karl Eskilsson (1743) *Swenska red-dejan eller wälöfwada (sic) hushållerskan, huru den må skiöta och wårda den boskap och de foglar, som hon är ansvarig före; styra sina inne-sysslor, och draga omsorg för lin och hampa, kål, och krydder. Dem af det hederwårda quinnokönet til tienst, som sig om en sådan wetenskap i hushållningen bemöda. I stället för andra delen til herr Eric Salanders gårdsfogde instruction, uti möjligaste korthet sammanfattad af K. D. och med en bifogad tilökning eller en för alla menniskior wäl inwåttad sundhets-bok, til trycket befordrad. Med Kongl. Maj:ts allernådigsta privilegio* (Stockholm och Upsala: Gottfried och Kiesewetter).
- af Darelli, Isac (1803) "Kort berättelse, huru ladugårds-pigan Stina Persdotter, i några år och äfven sistledne vinter, ansat och stillat kreaturen vid Mjölsta gård, i Stockholms län och Gottöra socken" i *Almanach, för året efter frälsarens Christi födelse 1803. Til Göteborgs horizonz eller 57 grad. 42 min. pol-högd och 24 1/5 tids minuters meridian-skilnad wåster om Stockholms observatorium* (Stockholm: Efter Kongl. Maj:ts nådigste stadgande utgifwen af des Wetenskaps-Akademi. Tryckt hos Johan Pehr Lindh).
- af Darelli, Isac (1828) *Fogde-reglor och ladugårds-ordning wid Wångsjöberg, eller handledning till underwisning för gårdsfogdar eller rättare, dejor, ladugårdspigor och oxdrängar. Författad, efter mångårig erfarenhet* (Stockholm: Tryckt hos Direct. Henrik A. Nordström på eget förlag).
- Den af Gud belönta troheten hos en redelig tjenste-piga som förut warit ganska fattig. Jämte en*

- hälsosam anvisning för hwart och et tjenste-hjon at blifwa rätt lyckelig. Öfversättning från sjette uplagen på tre år* (1792) (Göteborg: Lars Wahlström).
- Den dåliga matmodern, mots stycke till de dåliga pigorna* (1832) (Stockholm: Ecksteinska boktryckeriet).
- Elsner, Johann Gottfried (1838) *Handbok för mindre landtbrukare. Öfversättning från danska förändrade och tillökta uplagen* (Lund: C.W.K. Gleerups förlag).
- En wälmående bonde. Eller samtal öfwer det lyckeliga bonde-ståndet och landt-hushållningen, i synnerhet hwad enstaka bonde-gårdar beträffar. Det allmänna bästa och särdeles det hederwårda bonde-ståndet tilägnat* (1789) (Stockholm: Johan A. Carlbohm, tryckt i Kumblinska tryckeriet).
- Estenberg, Carl P. (1754) *Swenska folkbristens orsaker och botemedel, eller swar på 29:de frågan i Stockholms weckoblad för år 1752. Af Carl Pehrsson* (Stockholm: Lars Salvius).
- Et ord til husbönder och matmödrar som åstunda godt tjenstfolk. Öfversättning* (1798) (Stockholm: Kumblinska tryckeriet).
- Fischerström, Johan (1779) *Nya svenska economiska dictionnairen. Eller försök til et almänt och fullständigt lexicon, i svenska hushållningen och naturläran. Första delen* (Stockholm: Carl Stolpe).
- Florén, Magnus (1832) *Rädgifware för den svenska landtmannen, eller handbok för hwarje husfader och husmoder, innehållande en lättfattlig, kort och tydlig beskrivning af de för landtbruk mäst nödiga stycken, samt en landtbrukares pligter och förbindelser till sig och samhället* (Carlshamn: J.M. Stenbeck).
- Forsenius, Anders (1782) "Den systematisk-praktiske och theoretiske landt-hushållaren" *Kongl. Patriotiska sällskapets handlingar* 6 s. 3-90.
- För ungt folk, som går ut i werlden; i synnerhet för tjenstehjon. Evangeliska sällskapets skrifter, n:o 58. Jakobs wandring. 1 Mos. 28:10-22* (1822) (Stockholm: Samuel Rumstedt).
- "Förslag til et fördelaktigt hemmansbruk" (1775) i *Samling af rön och afhandlingar, rörande landtbruket, som til Kongl. Wetenskaps academiens blifwit ingifne* (Stockholm: H. Fougt, R. af K.W.O. och Kongl. Boktr.) s. 143-158.
- "Förslag til förbättringar af tjenstehjons stadgan" (1777) *Hushållningsjournalen* (december) s. 595-601.
- Gadd, Pehr Adrian (1765) *Swar, på den af Kongl. Wetenskaps academiens för år 1763 framstälde frågan: Hwad kan wara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk årligen flytter ur landet? och genom hwilka forfatningar (sic) kan det bäst förekommas. Gifwit af en gammal svensk* (Stockholm: Lars Salvius).
- Geijer, Carl Fredric (1788) "Anledning til tiggeriers afhjelpande på landet" *Hushållningsjournalen* (juli) s. 530-534.
- Hagström, S.M. (1806) *Läro-bok uti ladugårds-skötseln, för ladugårds-pigor* (Örebro: N.M. Lindh).
- Hambré, M. (1813) "Några anmärkningar vid boskaps-skötseln, jemte ritning på ett fähus" *Kongl. Svenska landtbruks-academiens Annaler* 1 s. 293-319.
- Hamilton, Hugo Ad. (1850) *En blick på statorpare-systemet. Jemte ett förslag till socken-sparbanker* (Stockholm: C.A. Bagge, Högbergiska boktryckeriet).
- Handbok för unga husmödrar; innehållande, en kort underrättelse om en husmoders pligter, samt nödig underwisning i de särskilde göromål som kunna förefalla innom ett hushåll. Öfversatt och utgifuen af Carl Fr. Berling* (1804) (Lund: C.F. Berling).
- Indebetou, C.G. (1849) "Bil. Litt. U. Afhandling om sättet att göra stat-torpare-systemet oskadligt för det allmänna" *Malmöhus läns Kongl. Hushålls-sällskaps Handlingar* 20 s. 13-27.
- "Inlämnat til Kongl. Commissionen öfwer landt-hushållningens förbättrande i riket, och vidare därifrån til Kongl. Patriotiska sällskapet ingifwit" (1776) *Hushållningsjournalen* (september) s. 24-37.
- Instruction för hufwud-drängar, jemte några råd och underrättelser om hästars wård och skötsel. Teknade af en ledamot af Jönköpings läns Kongl. Hushålls-sällskap, samt införde i 16:de häftet af*

- nämnde sällskaps handlingar. Med wederbörligt tillstånd serskildt utgifne, för att, såsom en nyttig ansedd handskrift, hållas tjenste-drängar i länet tillhanda (1829) (Jönköping: J.P. Lundströms tryckeri).
- J.a.D. (1777) "Utkast til socken-sällskapers inrättning, hwarigenom snarast och säkrast näringsars förökande winnes, utan ringaste kostnad för kronan och utan rubbning i arfs- jord-egande och besittnings-rätt" *Hushållningsjournalen* (januari) s. 17-40.
- Jägerhorn, C.M. (1778) "Pro Memoria angående ofwanstående ämne" *Hushållningsjournalen* (maj) s. 911.
- Kongl. Maj:ts stadga och påbudh, om tjenstefolck och legohjon. Stockholm den 30 augusti år 1664. Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån år 1523 in til närwarande tid. Uppå hans kongl. maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman. Tredje delen (1753).
- Kongl. Maj:ts stadga och förordning, angående tjenstefolck och legohjon, samt åtskillige härtills där wid förelupne missbruk och oordningar. Dat. Stockholm den 23 novemb. anno 1686. Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikets commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån år 1523. in til närwarande tid. Uppå hans kongl. maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman. Fjärde delen (1760).
- Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning angående tjenstefolck och legohjon, gifwen Stockholm i rådkammaren den 6 augusti 1723, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts förnyade stadga och förordning, angående tjenstefolck och legohjon. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 21 augusti 1739, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts nådige förordning angående hemmans klyfning. Gifwen Stockholm i råd-cammaren then 30 juni 1747, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts nådige förordning, at jord-ägare och hemmans brukare å landet, måge för gifte legohjon, å sine ägor, upbygga backstufwor och boningsrum, gifwen Stockholm i råd-cammaren then 20 juii 1762, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts öppna nådiga försäkran och stadfästelse å svenska och finska allmogens fri- och rättigheter. Gifwen Stockholms slott then 4 april 1789, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts nådiga lego-stadga för husbönder och tjenstehjon. Gifwen Stockholms slott den 15 maji 1805, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts nådiga påbud om en noga efterlefnad af Kongl. Maj:ts d. 15 maji 1805 utfärdade nådiga stadga för husbönder och tjenstehjon; gifwit Drottningholms slott den 30 augusti 1811, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse angående flyttningstiden för tjenstehjon. Gifwen Stockholms slott den 22 april 1819, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts och rikets kamar-collegii kungörelse, angående förändring af III. artien i lego-stadgan för husbönder och tjenstehjon den 15. maji 1805 samt i Kongl. påbudet den 30. augusti 1811. Gifwen Stockholm den 14 november 1823, *Svensk författningssamling*.
- Kongl. Maj:ts förnyade nådiga lego-stadga för husbönder och tjenstehjon: gifwen Stockholms slott den 23 november 1833, *Svensk författningssamling* (SFS 43:1833).
- Kongl. Maj:ts nådiga kungörelse, angående upphäfwande af 2§ i 36 capitlet missgernings-balken samt ändring af 5, 9 och 10 §§ i legostadgan den 23 november 1833, gifwen Stockholms slott den 1 october 1858, *Svensk författningssamling* (SFS 84:1858).
- Kryger, Johan Fredric (1764) *Svar på den, af Kongl. Vetenskaps acadmien, för sistledit år 1763, framstälde frågan: Hvad kan vara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk årligen flytter ur landet? Och genom hvilka författningar kan det bäst förekommas?* (Stockholm: Lars Salvius).
- Landtbruks-lexicon* (1825) (Stockholm: Olof Grahn).
- Liljeblad, Samuel (1803) *Ekonomiska anmärkningar i afseende på flyttningstiden för tjenstefolk, med Phil. Facultetens bifall, under inseende af Doct. Samuel Liljeblad, Oecon. Pract. Prof. Borgström, för Philosophiska graden utgifne af Bengt Kjellander, Wictorinsk Stip. af West-Götha Nation, till ompröfning på Gustav. lärosal d. 25 maj 1803* (Upsala: Joh. Fr. Edman, Kongl. acad. boktr.).

- Linderholm, Olof (1802) *Praktiskt hand-lexicon, för landthushållare och konstnärer. Första bandet* (Stockholm: Tryckt hos H.A. Nordström, på eget förlag).
- Lorentzon, Nils (1831) *Swenska bonden, framställd i sin förbättrade och försämrade gestalt, genom berättelser ur twänne bröders lefnad, af hwilka den ene war ett mönster och den andre en skamfläck för sitt stånd, till nöjsam och nyttig läsning för menige allmogen, af en bondeson* (Stockholm: L.J. Hjerta).
- Lunddahl, Olof (1835) *Försök till en jordbruks-cateches, eller en kort framställning om landthushållningen i alla dess grenar. Tillegnad allmogen och dess söner* (Jönköping: Tryckt hos Nils Eric Lundström).
- Läsning för tjenstefolk: warnande berättelser och upmuntrande efterdomen* (1829) (Linköping: Axel Petre).
- Modéer, A. (1780) *Handbok i enskilda hushållningen. Innehållande, huru mycket arbetsfolk, samt tid och ämnen til åtskilliga göromål erfordras och åtgå, i städer så wäl som på landet; jords och kreaturs afkastningar, utsäden och foder, m. m.* (Stockholm: Tryckt i Kongl. Tryckeriet).
- Mörner, Hampus Vilhelm (1851) *Den redelige bonden eller Maria och Erik. Tillegnad bonden Samuel Ersson och hustru Anna I.....B..... Berättelse från år 1847* (Norrköping: Chr. Törnequist).
- Nathorst, Johan Theophil (1851) *Landtbruket förr och nu, jemte en blick på dess förhållande till samballets ekonomiska och moraliska utveckling. Tal, hållet i Kongl. Vetenskaps-akademien, vid presidii nedläggande, den 9 april 1851* (Stockholm: P.A. Norstedt & söner, Kongl. Boktryckare).
- Nicander, Henr. (1813) ”Jemförelse emellan inkomster och utgifter vid ett landtbruk, i de fall, då egendomen skötes antingen med eget folk, stats-drängar, torpare, eller af arrendator” *Kongl. Svenska landbruks-academiens Annaler 1* s. 283-293.
- von Nolcken, C.A. & Hallenborg, C. & Aulin, G.H. (1849) ”Bil. Litt. T” *Malmöhus läns Kongl. Hushålls-sällskaps Handlingar 20* s. 7-12.
- ”Om legostämмо-tid för tjenstefolk” (1777) *Hushållningsjournalen* (oktober) s. 483-499.
- ”Om tjenstefolk” (1778) *Hushållningsjournalen* (april) s. 855-866.
- Polhem, Christopher (1745) *Samtal emellan en swär-moder och son-hustru, om allehanda hus-hålds förrättningar* (Stockholm: Lars Salvius).
- Raab, Carl (1847) *Om statkarls-systemet i Sverige* (Stockholm: L.J. Hjerta).
- Reglor för ladugårdssköterskan* (1841) (Wexjö: Lönnegrenska boktryckeriet).
- Rosenberg (1850) ”Swar på Malmöhus läns Kongl. Hushållnings-sällskaps den 29 augusti 1848 framställda fråga: ’När är lämpligaste tiden för tjenstehjons flyttning?’” *Malmöhus läns Kongl. Hushålls-sällskaps Handlingar 21* s. 71-75.
- Rothman, Jacob Gabriel (1765) *Skäl och ordsaker til svenska folkets utflyttning, i anledning af Kongl. Svenska Wettenskaps-academiens utgifne fråga och gillade swar, öfwerlemnade til Rikens Högloft. ständer, församlade wid riksdagen 1765* (Stockholm: Peter Hesselberg).
- Rothof, Lorens Wolter (1762) *Hushålls-magasin. Första delen, om hushålls-ämnen til deras nytta, bruk och skada, beskrefne uti oeconomiska föreläsningar, hållne wid schäfer-scholan på Höjentorp och i Alingsås* (Skara: Tryckt uti Kongl. Priv. boktr.).
- Rudbeck, A. (1803) ”Om tjenligaste städslo- och flyttningstiden å landet” *Ny journal uti hushållningen* (september-oktober) s. 191-199.
- Runeberg, Edvard Fredric (1770) ”Fortsättning af Kongl. Tabell-commissionens ekonomiska anmärkningar, och särdeles om landtbruket, samt om den dervid arbetande folkhopen” *Kongl. Vetenskaps-academiens handlingar, XXXI* s. 130-151.
- Runeberg, Ephraim Otto (1761) *Nödige påminnelser wid tjenstehjons-stadgan* (Stockholm: Lorents Ludvig Grefing).
- Runeberg, Ephraim Otto & Fougel, Birger (1769) *Ödmjukt memorial* (Stockholm: Carl Stolpe).
- Rückerschöld, Anna Maria (1770) *Det olyckliga svenska fruentimrets böne-skrift, til allmänheten uppsatt af Fru D*** (Stockholm: Kgl. Finska boktryckeriet hos J.A. Carlbohm).
- Rückerschöld, Anna Maria (1785) *En liten hushålls-bok, innehållande säkra underrättelser, om*

- rätta beredningen af hwarjehanda äteliga waror, unga matmödrar til tjenst (Stockholm: J.C. Holmberg).
- Rückerschöld, Anna Maria (1800) *Försök til en liten hushålls-cateches, huru man skall förehålla unga flickor deras rätta bestämmelse i werlden. Förestäldt i frågor och swar* (Stockholm: Anders Jac. Nordström).
- Rådgifware till unga husmödrar för uppsättande och widmakthållande af ett hushåll. En gåfwa till fästmör och giftwuxna flickor i allmänhet (1847) (Norrköping: S.I. Nissens förlag).
- Rönigk, Olof (1754) *Tankar, om husbönders och tjänstefolks skyldigheter emot hwarannan inbördes; i anledning af Johan Christopher Schinmeijers twänne predikningar, på tyska, öfwer dessa ämnen, wälment meddelade* (Stockholm: Peter Jör. Nyström).
- Rönigk, Olof (1817) *Tankar och sanningar, om husbönders, matmödrars och tjänstefolks skyldigheter emot hwarannan inbördes* (Stockholm: Marquardska tryckeriet).
- Salander, Eric (1727) *Utförlig gårdz-fogde instruction grundad i nödige mål på lag och Kongl. Förordn. Eller underrättelse för gårdz-fogdar och land-hushållare hwaruti afhandlas alla syslor och förrättningar, som wid et godz och en gård förefalla, rörande arbetare, creatur, afwel, åker, äng-, trä- och humblegårdzbruk, fiske, byggnad, husgeråd, skog, ägor, hemman, torp, rän- tor, bönder, torpare, räkenkap. Rikens höglofl. ridderskap och adel i synnerhet, samt alla andra stånd i gemen, som frålse gods, landbruk eller gårdar äga och skiöta, til tjenst och nytta författad* (Stockholm: Benj. Gottl. Schneider).
- Schenson, Maria Magdalena (1842) *Perl-bandet eller ekonomiska minnesblad. En liten handbok till nöje och nytta för husmoderligt sig bildande unga qwinnor. 2:dra häftet* (Stockholm: Högbergiska boktryckeriet).
- Schönberg, Anders (1764) *Svar på den af Kongl. Vetensk. academien, för år 1763 framstälde frågan: Hvad kan vara orsaken, at sådan myckenhet svenskt folk årligen flyttar ur landet? Och genom hvilka förfatningar kan det bäst förekommas. Inlemnadt til Kongl. Vetensk. academien* (Stockholm: Lars Salvius).
- Schönberg, Anders (1765) *Bref til C.R.W.H.H.A. i anledning af sacellanens wid Nedervitil capell, herr magister Anders Chydenii aftrycket utgifna swar til Kongl. Wetenskaps academiens, om orsakerna til svenska folkets utflyttning* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet).
- Sondén, A. F. (1856) *Några ord till husbönder om tjenarnes framtid* (Linköping: C.F. Ridderstad).
- "Tankar om hufwudnäringarne i ett samhälle, deras inbördes hjelp och förmonligaste inrättning, del två" (1811) *Ny journal uti hushållningen* (maj-juni) s. 67-80.
- Tankar om husbönders och tjenstehjons borgerliga rätt* (1779) (Stockholm: Trykt hos Peter Hesselberg).
- Taxa på tjenstefolkets lön i Stockholms stad (1723), Göteborgs universitetsbibliotek.
- Taxa, hwarefter tjenstefolket kommer at städjas och lönas så i städerna som å landet (1739), Göteborgs universitetsbibliotek.
- Tham, P. (1779) "Tankar, både emot och med herr probsten Chydenii med så mycket skäl berömda memorial om tjenste-hjon" *Hushållningsjournalen* (maj) s. 15-22.
- "Utkast til en allmän landt-bruks ordning i Swerige" (1779) *Hushållningsjournalen* (november) s. 12-33.
- Utwalda konstet för fruntimmer så i städer som på landet. Öfwersättning* (1775) (Wästerås: Johan Laur. Horrn).
- Warg, Cajsas (1755) *Hjelpreda i hushållningen för unga fruentimber* (Stockholm: Lor. Ludv. Grefing).
- Verax (1778) "Bref ifrån Östergöthland om tjenstefolk" *Hushållningsjournalen* (maj) s. 900-906.
- Westerman, Johan (1768) "Inträdes-tal, om svenska näringarnes undervigt emot de utländske, förmedelst en trögare arbets-drift, hållet uti Kongl. Vetenskaps academien, d. 24 februarii 1768" *K. Wet. acad. inträdes-tal Tom II* (Stockholm: Direct. Lars Salvius).
- Witting, J.C.F. (1806) *Katekes för lefnads-wett och lefnads-klokhhet. Öfwersättning af S.J. Kollin* (Götheborg: Sam. Norberg).

- Wäsström, Pet. (1775) ”Ytterligare anmärkningar wid samma afhandling, angående inrättningen med torpare: ’Tankar om landbrukets möjligaste drift, med mindre kostnad, til större förkofring’ av Johan Brauner” i *Samling af rön och afhandlingar, rörande landtbruket, som til Kongl. Wetenskaps academiens blifwit ingifne* (Stockholm: H. Fougte, R. af K.W.O. och Kongl. Boktr.) s. 117-120.
- Zaar, Ludvig Gustaf (1831) *Försök till ekonomisk cateches för blifvande husmödrar, eller handbok vid en ung qvinnas sjelfpröfning innan hon inträder i ägtenskap* (Örebro: N.M. Lindh).
- von Zeipel, Carl & von Heidenstam, Gustaf Daniel (1837) *Den redliga svenska bonde-praktika; eller huru sig en klok odalman ställa bör, till lefverne och hushållning, för att fullgöra sina pligter, emot Gud, sina medmenniskor och sig sjelf: af Carl Jansson o. Gustaf Johansson* (Upsala: Leffler och Sedell).

Litteratur

- Ahlberger, Christer (1988) *Vävarfolket. Hemindustrin i Mark 1790-1850* (Göteborg: Institutet för lokalhistorisk forskning. De sju häradernas kulturhistoriska förening).
- Ally, Shireen (2015) ”Slavery, servility, service: the Cape of Good Hope, the Natal colony, the Witwatersrand, 1652-1914” i D. Hoerder & E. van Nederveen Meerkerk & S. Neunsinger (red.) *Towards a global history of domestic and caregiving workers* (Leiden: Brill) s. 254-270.
- Alvesson, Mats & Skoldberg, Kaj (2008) *Tolkning och reflektion. Vetenskapsfilosofi och kvalitativ metod* (Lund: Studentlitteratur).
- Anderson, Bridget (2000) *Doing the dirty work? The global politics of domestic labour* (London: Zed books).
- Andersson, Gudrun (1997) ”Kvinnans underordning: axiom eller öppen fråga?” *Historisk tidskrift* 117(3) s. 452-458.
- Ankarloo, Bengt (1985) ”Domstolarnas arbetsformer” i U. Teleman (red.) *Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet* (Lund: Institutionen för nordiska språk i Lund) s. 129-137.
- Barber, Jill (1993) ”’Stolen goods’: the sexual harassment of female servants in west Wales during the nineteenth century” *Rural history* 4(2) s. 123-136.
- Bardhan, Pranab (1991) ”Alternative approaches to the theory of institutions in economic history development” i P. Bardhan (red.) *The economic theory of agrarian institutions* (Oxford: Oxford university press), uppl. Oxford scholarship online november 2003 s. 3-15.
- Beijer, Anna (1938) *Katalog över Kongl. Landbruksakademiens bibliotek. Tillägg omfattande bibliotekets tillväxt 1927-1936* (Stockholm: O.L. Svanbäckes boktryckeri A.-B.).
- Bell, Clive (1991) ”A comparison of principal-agent and bargaining solutions: the case of tenancy contracts” i P. Bardhan (red.) *The economic theory of agrarian institutions* (Oxford: Oxford university press), uppl. Oxford scholarship online november 2003 s. 73-91.
- Bennett, Judith M. (2006) *History matters: patriarchy and the challenge of feminism* (Manchester: Manchester university press).
- Bergstrand, Carl-Martin (1960) *Livet i Mark på 1700-talet. Del 1* (Göteborg: Akademiförlaget Gumperts).
- Bergstrand, Carl-Martin (1965) *Livet i Mark på 1800-talet. Del 1* (Göteborg: Akademiförlaget Gumperts).
- Bergstrand, Carl-Martin (1970a) *Från Alingsås och Kullings härad på 1700-talet* (Säffle: Esborns bokhandel).
- Bergstrand, Carl-Martin (1970b) *Rätt och rättskipning i Marks härad under gången tid* (Skene: Utgiven av de tingshusbyggnadsskyldige i Marks domsaga).
- Bergstrand, Carl-Martin (1970c) *Skövde, Hjo och Kåkindes härad på 1700-talet* (Skövde: Skövde antikvariat).
- Bergstrand, Carl-Martin (1972) *Brott och straff i 1700-talets Västergötland. Del 1. Barnamord och*

- tidelag* (Kristianstad: Skövde antikvariat).
- Bergstrand, Carl-Martin (1973) *Från Borås och Ås härad på 1700-talet* (Säffle: AB Säffle-tidningens tryckeri).
- Bergstrand, Carl-Martin (1974) *Från Borås och Ås härad på 1800-talet* (Jönköping: Tryckeri AB Småland).
- Bergstrand, Carl-Martin (1976) *Brott och straff i 1700-talets Västergötland. Del 2. Själv mord* (Kristianstad: Skövde antikvariat).
- Björkman, Jan Olof (1974) *Bonde och tjänstehjon. Om social stratifiering i äldre mellansvensk agrarbygd* (Uppsala: Uppsala universitet).
- Björnsson, Anders & Magnusson, Lars (2011) "Inledning" i A. Björnsson & L. Magnusson (red.) *Jordpäron. Svensk ekonomihistorisk läsebok* (Stockholm: Bokförlaget Atlantis) s. 9-18.
- Blackett, Adelle (2005) "Promoting domestic workers' human dignity through specific regulation" i S. Pasleau & I. Schopp (red.) *Domestic service and the evolution of the law. Proceedings of the servant project, vol. 3* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 267-291.
- Boris, Eileen & Fish, Jennifer N. (2015) "Decent work for domestics: feminist organizing, worker empowerment, and the ILO" i D. Hoerder, E. van Nederveen Meerkerk & S. Neunsinger (red.) *Towards a global history of domestic and caregiving workers* (Leiden: Brill) s. 530-552.
- Botman, Sjoukje (2005) "The informal economy of paid domestic labour in Amsterdam" i S. Pasleau & I. Schopp *The modelization of domestic service. Proceedings of the servant project, vol. 5* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 141-152.
- Braddick, Michael J. & Walter, John (2001) "Introduction. Grids of power: order, hierarchy and subordination in early modern society" i M.J. Braddick & J. Walter (red.) *Negotiating power in early modern society. Order, hierarchy and subordination in Britain and Ireland* (Cambridge: Cambridge university press) s. 1-42.
- Bringéus, Nils-Arvid (1990) *Människan som kulturvarelse. En introduktion till etnologin* (Stockholm: Carlssons).
- Calvert, Leanne (2017) "'Do not forget your bit wife': love, marriage and the negotiation of patriarchy in Irish Presbyterian marriages, c. 1780-1850" *Women's history review* 26(3) s. 433-454.
- Carlsson, Carl Mikael (2016) *Det märkvärdiga mellantinget. Jordbrukares sociala status i omvandling 1780-1900* (Stockholm: Historiska institutionen, Stockholms universitet).
- Carlsson, Sten (1977) *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor: ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International).
- Carmichael, Sarah G. & de Pleijt, Alexandra & van Zanden, Jan Luiten & De Moor, Tine (2016) "The European marriage pattern and its measurement" *The journal of economic history* 76(1) s. 196-204.
- Casares, Aurelia Martín (2004) "Domestic service in Spain. Legislation, gender and social practice" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 189-209.
- Clark, Alice (1992 [1919]) *Working life of women in the seventeenth century* (London: Routledge).
- Colliander, Elof (1917) *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens skrifter 1826-1917. Register* (Uppsala: Almqvist & Wiksells boktryckeri A.B.).
- Connell, R.W. (2008) *Maskuliniteter* (Göteborg: Daidalos).
- Davidoff, Leonore & Doolittle, Megan & Fink, Janet & Holden, Katherine (1999) *The family story. Blood, contract and intimacy, 1830-1960* (London: Longman).
- Davidsson, Tobias (2015) *Understödet rationalitet. En genealogisk studie av arbetslinjen under kapitalismen* (Malmö: Égalité).
- De Moor, Tine & van Zanden, Jan Luiten (2010) "Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period" *The economic history review* 63(1) s. 1-33.
- Dennison, Tracy & Ogilvie, Sheilagh (2014) "Does the European marriage pattern explain

- economic growth?" *The journal of economic history* 74(3) s. 651-693.
- Desilva, Sanjaya & Evenson, Robert E. & Kimhi, Ayal (2006) "Labor supervision and institutional conditions: evidence from Bicol rice farms" *American journal of agricultural economics* 88(4) s. 851-865.
- Djelic, Marie-Laure (2010) "Institutional perspectives - working towards coherence or irreconcilable diversity?" i G. Morgan & J.L. Campbell & C. Crouch & O.K. Pedersen & R. Whitley (red.) *The Oxford handbook of comparative institutional analysis* (Oxford: Oxford university press) s. 16-41.
- Dribe, Martin (2000) *Leaving home in a peasant society: economic fluctuations, household dynamics and youth migration in southern Sweden, 1829-1866* (Lund: Lunds universitet).
- Dribe, Martin & Lundh, Christer (2005) "People on the move: determinants of servant migration in nineteenth-century Sweden" *Continuity and change* 20(1) s. 53-91.
- Dribe, Martin & Lundh, Christer (2014) "Social norms and human agency: marriage in nineteenth-century Sweden" i C. Lundh & S. Kurosu (red.) *Similarity in difference. Marriage in Europe and Asia 1700-1900* (Cambridge Massachusetts: The MIT press) s. 211-260.
- Edgren, Lars (1991) "Tjänstefolk på 1700- och 1800-talen" *Historisk tidskrift* 111(1) s. 104-115.
- Edgren, Monika (2001) *Från rike till nation: arbetskraftspolitik, befolkningspolitik och nationell gemenskapsformering i den politiska ekonomin i Sverige under 1700-talet* (Lund: Historiska media).
- Edling, Nils & Ljusterdal, Walter (1956) *Vendels sockens domböcker 1736-1737 jämte inledning, förklaringar och register utgivna med bidrag från Längmanska kulturfonden, humanistiska fonden samt Uppsala läns landsting* (Uppsala: Almqvist & Wiksell).
- Edvinsson, Rodney (2009) "Ekonomisk tillväxt, genusarbetsdelning och obetalt hemarbete i historisk belysning" *Historisk tidskrift* 129(1) s. 5-26.
- Eneström, G. (1879) "Svenska almanachor och kalendarier 1749-1879" i G.E. Klemming & G. Eneström (red.) *Sveriges kalendariska litteratur 1540-1879* (Stockholm: P.A. Norstedt & söner).
- Erickson, Amy Louise (2005) "The marital economy in comparative perspective" i M. Ågren & A.L. Erickson (red.) *The marital economy in Scandinavia and Britain 1400-1900* (Aldershot: Ashgate) s. 3-20.
- Eriksson, Inger & Rogers, John (1978) *Rural labor and population change. Social and demographic developments in east-central Sweden during the nineteenth century* (Uppsala: Uppsala universitet).
- Ewan, Elizabeth (2004) "Mistresses of themselves? Female domestic servants and by-employments in sixteenth-century Scottish towns" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 411-433.
- Fiebranz, Rosemarie (2002) *Jord, linne eller träkol?: genusordning och hushållsstrategier, Bjuråker 1750-1850* (Uppsala: Uppsala universitet).
- Flather, Amanda (2013) "Space, place and gender: the sexual and spatial division of labor in the early modern household" *History and theory* 52(3) s. 344-360.
- Florin, Christina & Kvarnström, Lars (2001) "Kvinnor på gränsen till medborgarskap" i C. Florin & L. Kvarnström (red.) *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800-1950* (Stockholm: Atlas) s. 13-40.
- Fransson, Susanne (2000) *Lönediskriminering. En arbetsrättslig studie av könsdiskriminerande löneskillnader och konflikten mellan kollektivavtal och lön* (Uppsala: Iustus förlag).
- Frohnert, Pär (1985) "Administration i Sverige under frihetstiden" i Y. Blomstedt (red.) *Administrasjon i Norden på 1700-talet* (Oslo: Universitetsforlaget) s. 185-286.
- Frängsmyr, Tore (1977) *Svärmaren i vetenskapens hus. Idéhistoriska essäer* (Lund: Rabén & Sjögren).
- Gadd, Carl-Johan (1983) *Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län*

- 1750-1860 (Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen, Göteborgs universitet).
- Gadd, Carl-Johan (2000) *Det svenska jordbrukets historia band 3: den agrara revolutionen 1700-1870* (Stockholm: Natur och Kultur/LT i samarbete med Nordiska museet och Stift. Lagersberg).
- Gadd, Carl-Johan (2012) "Fördelning, social skiktning och reproduktion" *Historisk tidskrift* 132(1) s. 104-109.
- Gadd, Carl-Johan & Johansen, Hans Christian (2011) "Scandinavia, 1750-2000" i E. Vanhaute & I. Devos & T. Lambrecht (red.) *Making a living. Family, income and labour* (Turnhout: Brepols) s. 293-321.
- Ganstrand, Hans (1997) *Skaftö. Del 5, 1785-1799* (Skaftö: Skaftö gille).
- Gavanas, Anna (2010) *Who cleans the welfare state? Migration, informalization, social exclusion and domestic services in Stockholm* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier).
- Granlund, John (1944) "Arbetsorganisation landsbygden" i A. Lindblom (red.) *Arbetaren i helg och söcken. Kulturhistoriska studier. II Vardag och fest* (Stockholm: Tidens förlag) s. 61-114.
- Gruber, Siegfried & Szoltysek, Mikołaj (2016) "The patriarchy index: a comparative study of power relations across historical Europe" *The history of the family* 21(2) s. 133-174.
- Göransson, Anita (1988) *Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830-1877* (Lund: Arkiv förlag).
- Göransson, Anita (1992) "Från släkt till marknad. Ägande, arbete och äktenskap på 1800-talet" i Y. Hirdman (red.) *Kvinnohistoria. Om kvinnors villkor från antiken till våra dagar* (Stockholm: Utbildningsradion) s. 104-121.
- Göransson, Anita (1998) "Mening, makt och materialitet. Ett försök att förena realistiska och poststrukturalistiska positioner" *Häftan för kritiska studier* 31(4) s. 3-26.
- Hagelin, Helena (2010) *Kvinnovärldar och barnamord. Makt, ansvar och gemenskap i rättsprotokoll ca 1700-1840* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet).
- Hajnal, John (1965) "European marriage patterns in perspective" i D.V. Glass & D.E.C. Eversly (red.) *Population in history. Essays in historical demography* (London: Edward Arnold) s. 101-143.
- Hammar, Åke C.W:m (1860) "Socken-statistik öfver Sverige, efter C. af Forsells socken-statistik. Utarbetad samt tillökad efter nyare officiella källor och handlingar" i *Historiskt-geografiskt och statistiskt lexikon öfver Sverige. Supplement* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, Högbergiska boktryckeriet).
- Hanmer, Lucia & Klugman, Jeni (2016) "Exploring women's agency and empowerment in developing countries: Where do we stand?" *Feminist economics* 22(1) s. 237-263.
- Hansen, Anna (2006) *Ordnade hushåll. Genus och kontroll i Jämtland under 1600-talet* (Stockholm: Uppsala universitet).
- Hantzaroula, Pothiti (2004) "The dynamics of the mistress-servant relationship" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 379-408.
- Hardwick, Julie (1998) *The practice of patriarchy. Gender and the politics of household authority in early modern France* (University park, Pennsylvania: The Pennsylvania state university press).
- Harlén, Hans (2003) *Sverige från A till Ö: geografisk-historisk uppslagsbok* (Stockholm: Kommentus).
- Harnesk, Börje (1986) "Patriarkalism och lönearbete: teori och praktik under 1700- och 1800-talen" *Historisk tidskrift* 106(3) s. 326-355.
- Harnesk, Börje (1987) "Den föränderliga patriarkalisten" *Historisk tidskrift* 107(2) s. 235-238.
- Harnesk, Börje (1990) *Legofolk: drängar, pigor och bönder i 1700- och 1800-talens Sverige* (Umeå: Umeå universitet).
- Harnesk, Börje (2003) "Inledning" i B. Harnesk (red.) *Maktens skiftande skepnader: studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet) s. 7-16.

- Harrison, Dick (2003) "Den variationsrika ofriheten. Några synpunkter på det tidigmedeltida slaveriet i Europa" i T. Lindkvist & J. Myrdal (red.) *Trälar. Ofria i agrarsamhället från vikingatid till medeltid* (Stockholm: Nordiska museet) s. 169-182.
- Hartmann, Heidi (1979) "The unhappy marriage of Marxism and feminism: towards a more progressive union" *Capital & class* 3(2) s. 1-33.
- Hassan Jansson, Karin (2002) *Kvinnofrid. Synen på våldtäkt och konstruktionen av kön i Sverige 1600-1800* (Uppsala: Uppsala universitet).
- Hassan Jansson, Karin (2013) "Pigors arbete och vardag i det tidigmoderna Sverige" *Personhistorisk tidskrift* 109(2) s. 137-158.
- Hassan Jansson, Karin & Fiebranz, Rosemarie & Östman, Ann-Catrin (2017) "Constitutive tasks: performances of hierarchy and identity" i M. Ågren (red.) *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society* (New York: Oxford university press) s. 127-158.
- Hassan Jansson, Karin & Lindström, Jonas (2017) "Pigan i fadersväldet: regler, undantag och mikrohistoriska möjligheter" *Historisk tidskrift* 137(3) s. 351-378.
- Hayami, Yujiro & Otsuka, Keijiro (1993) *The economics of contract choice: an agrarian perspective* (Oxford: Clarendon press).
- Hebbe, Per Magnus (2014 [1939-1945]) *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850: bibliografisk förteckning. Faksimilutgåva med korrigeringar, kompletteringar och tillägg av Olof Kåhrström* (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien).
- Hedenborg, Susanna & Wikander, Ulla (2003) *Makt och försörjning*. (Lund: Studentlitteratur).
- Henningsen, Peter (2001) "Peasant society and the perception of a moral economy. Redistribution and risk aversion in traditional peasant culture" *Scandinavian journal of history* 26(4) s. 271-296.
- Herlitz, Urban (1988) *Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860* (Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet).
- Hill, Bridget (1993) "Women's history: a study in change, continuity or standing still?" *Women's history review* 2(1) s. 5-22.
- Hoerder, Dirk & van Nederveen Meerkerk, Elise & Neunsinger, Silke (red.) (2015) *Towards a global history of domestic and caregiving workers* (Leiden: Brill).
- Hofsten, Erland (1986) *Svensk befolkningshistoria. Några grunddrag i utvecklingen från 1750* (Stockholm: Rabén & Sjögren).
- Holmberg, Bo R. (2003) *Drängen i Klingre: Andreas Olofssons dagbok 1810-1811* (Stockholm: Rabén & Sjögren).
- Holmes, Rose (2017) "Love, labour, loss: women, refugees and the servant crisis in Britain, 1933-1939" *Women's history review* 27(2) s. 288-309.
- Houston, Robert Allan (2014) *Peasant petitions: social relations and economic life on landed estates, 1600-1850* (Basingstoke: Palgrave Macmillan).
- Hägge, Eric (1970) *I lagens namn. Hallands södra domsaga under tre sekler* (Halmstad: Tingshusbyggnadsskyldiga).
- Högberg, Staffan (1961) *Kungl. Patriotiska sällskapet historia med särskild hänsyn till den gustavianska tidens agrara reformsträvanden* (Stockholm: Kungl. boktryckeriet P.A. Norstedt & söner).
- Höjer, Magnus (1881) *Konungariket Sverige. En topografisk-statistisk beskrivning. II Götaland, del 2* (Stockholm: Seligmann).
- Ioli, Artemigia (2005) "Incoming workers and households" i S. Pasleau & I. Schopp *Domestic service and the evolution of the law. Proceedings of the servant project, vol. 3* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 253-264.
- Isacson, Maths (1979) *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680-1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län* (Uppsala: Almqvist & Wiksell international).

- Johansson, Ivar (1962) *Västra Göinge härads ting* (Hälsleholm).
- Johnsson, Theresa (2016) *Vårt fredliga samhälle. 'Lösdriveri' och försvarslöshet i Sverige under 1830-talet* (Uppsala: Uppsala universitet).
- Jones, Peter M. (2016) *Agricultural enlightenment: knowledge, technology, and nature 1750-1840* (Oxford: Oxford university press).
- Juhlin Dannfelt, Herman (1913) *Kungl. Landbruksakademien 1813-1912 samt svenska landtushållningen under nittonde århundradet* (Stockholm: Fritze).
- Kittell, Ellen E. & Queller, Kurt (2016) "Wives and widows in medieval Flanders" *Social history* 41(4) s. 436-454.
- Kjellman, Marika (1997) *Bondens dagbok: en studie baserad på bonde-dagböcker avseende barn/ungas socialisering, åldringars deltagande i gårdsarbetet och kvinnan i 1800-talets svenska bondesamhälle* (Stockholm: Institutet för folklivsforskning, Stockholms universitet).
- Klemming, G.E. & Eneström, G. (1878) *Sveriges kalendariska litteratur 1540-1879* (Stockholm: P.A. Norstedt & söner).
- Knight, Jack (1992) *Institutions and social conflict* (Cambridge: Cambridge university press).
- Kussmaul, Ann (1981) *Servants in husbandry in early modern England* (Cambridge: Cambridge university press).
- Kährström, Olof (2002) *Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år. Hushållningssällskapens historiker, periodiska skrifter och arkiv* (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien).
- Kährström, Olof (2014) "Förord till nyutgåvan av P.M. Hebbes *Den svenska lantbrukslitteraturen*" i P.M. Hebbe *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850: bibliografisk förteckning. Faksimilutgåva med korrigeringar, kompletteringar och tillägg av Olof Kährström* (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien) s. 43-44.
- Lahtinen, Anu (2009) *Anpassning, förhandling, motstånd. Kvinnliga aktörer i släkten Fleming 1470-1620* (Stockholm: Atlantis).
- Lamberg, Marko (2008) "Suspicion, rivalry and care: mistresses and maidservants in early modern Stockholm" i S. Broomhall (red.) *Emotions in the household, 1200-1900* (Basingstoke: Palgrave Macmillan) s. 170-184.
- Lamberg, Marko (2014) "Stormaktstidens svenska flotta i foucauldianska perspektiv" *Historisk tidskrift* 134(4) s. 714-720.
- Larsson, Bo (1992) *Svenska bonde-dagböcker. Ett nationalregister* (Stockholm: Nordiska museet).
- Laslett, Peter (1965) *The world we have lost* (London: Methuen).
- Lasser, Carol (1987) "The domestic balance of power: relations between mistress and maid in nineteenth-century New England" *Labor history* 28(1) s. 5-22.
- Lennartsson, Tommy & Westin, Anna & Erikson, Marja & Flygare, Iréne A. & Isacson, Maths & Morell, Mats (2015) "Between nature and society: the interpretation of an early nineteenth-century Swedish farmer's diary" *The agricultural history review* 63(2) s. 265-285.
- Liliequist, Jonas (2001) "Mannens våld och våldet inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början" i I. Lövkrona (red.) *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld* (Lund: Nordic academic press) s. 88-123.
- Liljewall, Britt (1995) *Bondevardag och samhällsförändring: studier i och kring västsvenska bonde-dagböcker från 1800-talet* (Stockholm: Stockholms universitet, Historiska institutionen).
- Lindberg, Erik & Jacobsson, Benny & Ling, Sofia (2017) "The dark side of the ubiquity of work. Vulnerability and destitution among the elderly" i M. Ågren (red.) *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society* (New York: Oxford university press) s. 159-177.
- Lindström, Jonas (2008) *Distribution and differences: stratification and the system of reproduction in a Swedish peasant community 1620-1820* (Uppsala: Uppsala universitet, Historiska institutionen).

- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan (2015) "Vad fick 1600-talets arbetare i lön?" *Historisk tidskrift* 135(3) s. 432-463.
- Lindström, Jonas & Mispelaere, Jan (2016) "Interdependent living: labouring families and the Swedish mining industry in the late seventeenth century" *The history of the family* 22(1) s. 136-155.
- Ling, Sofia (2016) *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650-1750* (Stockholm: Stockholmia förlag).
- Ling, Sofia & Hassan Jansson, Karin & Lennersand, Marie & Pihl, Christopher & Ågren, Maria (2017) "Marriage and work: intertwined sources of agency and authority" i M. Ågren (red.) *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society* (New York: Oxford university press) s. 80-102.
- Linnarsson, Linnar (1948) *Bygd, by och gård. Gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härader* (Uppsala: Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala).
- Lundh, Christer (1999) "The social mobility of servants in rural Sweden, 1740-1894" *Continuity and change* 14(1) s. 57-89.
- Lundh, Christer (2004) "Life-cycle servants in nineteenth century Sweden: norms and practice" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 71-85.
- Lundh, Christer (2010) *Spelets regler. Institutioner och lönebildning på den svenska arbetsmarknaden 1850-2010* (Stockholm: SNS förlag).
- Lundh, Christer & Olsson, Mats (2008) "Statare och statarsystem - en introduktion" i C. Lundh & M. Olsson (red.) *Statarliv - i myt och verklighet* (Hedemora: Gidlunds förlag) s. 9-40.
- Lundqvist, Pia (2008) *Marknad på väg. Den västgötska gårdfarihandeln 1790-1864* (Göteborg: Göteborgs universitet).
- Löfgren, Orvar (1975) *Arbetsfördelning och könsroller i bondesamhället - kontinuitet och förändring* (Lund: Etnologiska inst. med Folklivsarkivet).
- Löfgren, Orvar (1978) "The potato people. Household economy and family patterns among the rural proletariat in nineteenth century Sweden" i S. Åkerman & H.C. Johansen & D. Gaunt (red.) *Chance and change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area* (Odense: Odense university press) s. 95-106.
- Lövkrona, Inger (1990) "Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan - myt eller verklighet?" i A. Gustavsson (red.) *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet. Några forskningstrender presenterade vid en forskarkurs i Uppsala* (Uppsala: Etnologiska institutionen, Uppsala universitet) s. 179-218.
- Lövkrona, Inger (2001) "Hierarki och makt. Genusperspektiv på arbetsdelningen i det tidigmoderna hushållet" i B. Liljewall & K. Niskanen & M. Sjöberg (red.) *Kvinnor och jord. Arbete och ägande från medeltid till nutid* (Stockholm: Nordiska museets förlag) s. 31-44.
- Magat, Margaret (2005) "Women breadwinners in the margins: Filipina domestic workers in Rome, Italy" i S. Pasleau & I. Schopp (red.) *Servants and changes in mentality, 16th-20th centuries. Proceedings of the servant project, vol. 1* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 141-157.
- Magnusson, Lars (1999) *Merkantilism. Ett ekonomiskt tänkande formuleras* (Stockholm: SNS förlag).
- Marklund, Andreas (2004) *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning* (Uppsala: Boréa).
- Martinius, Sture (1982) *Jordbrukets omvandling på 1700- och 1800-talen* (Lund: Liber förlag).
- Matti, Gunnar "Vetenskapsakademiens historia: 1700-talet" i Kungliga Vetenskapsakademiens hemsida, <https://www.kva.se/sv/om-oss/historik/vetenskapsakademiens-historia-1700-talet>. Hämtad mars 2018.
- Maurits, Alexander (2011) *Den vackra och erkända patriarcalismen: den lundsiska högkyrklighetens präst- och mansideal* (Lund: Lunds universitet).
- Maza, Sarah C. (1983) *Servants and masters in eighteenth-century France: the uses of loyalty*

- (Princeton: Princeton university press).
- McIsaac Cooper, Sheila (2004) "From family member to employee: aspects of continuity and discontinuity in English domestic service, 1600-2000" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 277-296.
- Miller, Pavla (1998) *Transformations of patriarchy in the West, 1500-1900* (Bloomington: Indiana university press).
- Moberg, Kerstin (1978) *Från tjänstehjon till hembitråde: en kvinnlig låglönegrupp i den fackliga kampen 1903-1946* (Uppsala: Uppsala universitet).
- Modée, Reinhold Gustaf & Lindhielm, Hedvig Eleonora & Foug, Elsa (1777) *Utdrag utur alla ifrån 1767 års slut utkomne publique handlingar, placater, förordningar, resolutioner och publicationer, som riksens styrsel samt inwärtas hushållning och författningar i gemen, jemwål ock Stockholms stad i synnerhet angå: med et fullkomligt orda-register öfwer des innehåll; jemte förteckning, efter åratalen, på alla de publique handlingar och acter, som denna nionde delen innehåller. Nionde delen, til regements förändringen 1772. Med hans kongl. maj:ts allernädigste privilegio* (vol. 9) (Stockholm: Henr. Foug).
- Mokyr, Joel (2009) *The enlightened economy: an economic history of Britain, 1700-1850* (New Haven: Yale university press).
- Montgomery, Arthur (1933) "Tjänstehjonsstadgan och äldre svensk arbetarpolitik" *Historisk tidskrift* 53(3) s. 245-276.
- Morell, Mats (2013) "Swedish agriculture in the cosmopolitan eighteenth century" i G. Rydén (red.) *Sweden in the eighteenth-century world. Provincial cosmopolitans* (Farnham: Ashgate) s. 69-92.
- Morgan, Glenn & Campbell, John L. & Crouch, Colin & Pedersen, Ove Kaj & Whitley, Richard (2010) "Introduction" i G. Morgan & J.L. Campbell & C. Crouch & O.K. Pedersen & R. Whitley (red.) *The Oxford handbook of comparative institutional analysis* (Oxford: Oxford university press) s. 1-12.
- Morgan, Glenn & Quack, Sigrid (2010) "Law as a governing institution" i G. Morgan & J.L. Campbell & C. Crouch & O.K. Pedersen & R. Whitley (red.) *The Oxford handbook of comparative institutional analysis* (Oxford: Oxford university press) s. 276-309.
- Morgan, Sue (2006) "Introduction. Writing feminist history: theoretical debates and critical practices" i S. Morgan (red.) *The feminist history reader* (London: Routledge) s. 1-48.
- Myrdal, Janken (2014a) "En 'Hebbe' för 2000-talet - om återutgivningen av ett välkänt lantbrukshistoriskt forskningsredskap. Ett akademiföretal" i P.M. Hebbe (red.) *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850: bibliografisk förteckning. Faksimilutgåva med korrigeringar, kompletteringar och tillägg av Olof Kåhrström* (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien) s. 13-14.
- Myrdal, Janken (2014b) "Lantbrukslitteraturen under 1700-talet som indikator på djupgående mentalitetsförändringar i samhället" i P.M. Hebbe (red.) *Den svenska lantbrukslitteraturen från äldsta tid t.o.m. år 1850: bibliografisk förteckning. Faksimilutgåva med korrigeringar, kompletteringar och tillägg av Olof Kåhrström* (Stockholm: Kungl. Skogs- och lantbruksakademien) s. 15-42.
- Myrdal, Janken (red.) (1991) *Alla de dagar som är livet. Bondedagböcker om arbete, resor och umgänge under 1800-talet* (Stockholm: Nordiska museet).
- Nationalencyklopedin (NE)*.
- Nevéus, Clara (1974) *Trälarna i landskapslagarnas samhälle: Danmark och Sverige* (Uppsala: Uppsala universitet).
- Nordin-Pettersson, Brita-Stina (1959) *K. Svenska vetenskapsakademiens äldre prisfrågor och belöningar 1739-1820. Särtryck ur K. Svenska vetenskapsakademiens årsbok för år 1959* (Stockholm: Almqvist & Wiksell).
- Nordlund Edvinsson, Therese & Söderberg, Johan (2010) "Servants and bourgeois life in urban

- Sweden in the early 20th century” *Scandinavian journal of history* 35(4) s. 427-450.
- Norrhem, Svante (2003) ”Normbryterska eller ansvarstagande hustru?” i B. Harnesk (red.) *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet) s. 141-156.
- North, Douglass C. (1993) *Institutionerna, tillväxten och välståndet* (Stockholm: SNS förlag).
- North, Douglass C. (1997) ”Economic performance through time. Nobel Lecture, December 9, 1993” i T. Persson (red.) *Nobel lectures. Economic sciences 1991-1995* (Singapore: World scientific) s. 112-123.
- Odén, Birgitta (2012) *Äldre genom tiderna. Åldrande och äldrepolitik som en historiker ser det* (Stockholm: Carlssons).
- Von Oertzen, Eleonore (2005) ”From muchacha to migrant domestic worker. Ethnic relations in domestic service in Latin America and Europe” i S. Pasleau & I. Schopp (red.) *Servants and changes in mentality, 16th-20th centuries. Proceedings of the servant project, vol. 1* (Liège: Les éditions de l’université de Liège) s. 183-197.
- Olofsson, Jonas (1996) *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning. En diskussion om arbetslöshet och socialpolitik i Sverige 1830-1920* (Lund: Lund university press).
- Olson, Wendy K. (1997) ”Marxist and neo-classical approaches to unfree labour in India” i T. Brass & M. van der Linden (red.) *Free and unfree labour: the debate continues* (Bern: Peter Lang) s. 379-403.
- Olsson, Mats & Svensson, Patrick (2016) ”The landlord lag – productivity on peasant farms and landlord demesnes during the agricultural revolution in Sweden 1700–1860” *The Scandinavian economic history review* 64(1) s. 55-71.
- Outram, Quentin (2017) ”The demand for residential domestic service in the London of 1901” *The economic history review* 70(3) s. 893-918.
- Paping, Richard (2017) ”Dutch live-in farm servants in the long nineteenth century: the decline of the life-cycle service system for the rural lower class” i J. Whittle (red.) *Servants in rural Europe 1400-1900* (Woodbridge: Boydell press) s. 203-226.
- Pateman, Carol (1988) *The sexual contract* (Cambridge: Polity press).
- Peterson, Gunilla (1989) *Jordbrukets omvandling i västra Östergötland 1810-1890* (Stockholm: Almqvist & Wiksell international).
- Philip, Greta (1954) ”’Prognostica’ i Kungl. Vetenskapsakademiens små almanackor för åren 1749-1954” i *Kungl. Svenska vetenskapsakademiens årsbok 1954* (Stockholm: Almqvist & Wiksells boktryckeri AB) s. 343-390.
- Pickering Antonova, Katherine (2013) *An ordinary marriage: the world of a gentry family in provincial Russia* (New York: Oxford university press).
- Pleijel, Hilding (1942) *Katekesen som svensk folkbok. En historisk översikt* (Lund: C.W.K. Gleerups förlag).
- Pleijel, Hilding (1970) *Hustavlans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tiders Sverige* (Stockholm: Verbum).
- Pleijel, Hilding (1987) ”Patriarkalismens samhällsideologi” *Historisk tidskrift* 107(2) s. 221-234.
- Polanyi, Karl (2002 [1944]) *Den stora omdaning: marknadsekonomins uppgång och fall* (Lund: Arkiv förlag).
- Pooley, Siân (2009) ”Domestic servants and their urban employers: a case study of Lancaster, 1880-1914” *The economic history review* 62(2) s. 405-429.
- Prytz, Cristina (2017) ”Life-cycle servant and servant for life: work and prospects in rural Sweden c. 1670–1730” i J. Whittle (red.) *Servants in rural Europe 1400-1900* (Woodbridge: Boydell press) s. 95-112.
- Ramsay, Alexandra (2010) ”Herrskap och tjänstefolk på Sarvlax under Viktor Magnus och Hulda von Borns tid” i H. Tandefelt (red.) *Sarvlax. Herrgårdshistoria under 600 år* (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland) s.111-128.
- Rantanen, Martti (1997) *Tillväxt i periferin. Befolkning och jordbruk i södra Österbotten 1750-1890* (Göteborg: Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet).

- Reuterswärd, Elisabeth (2001) *Ett massmedium för folket: studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle* (Lund: Historiska institutionen vid Lunds universitet).
- de los Reyes, Paulina (1998) "I skärningspunkten mellan genus och etnicitet: ett ekonomiskt historiskt perspektiv på invandrarkvinnor i svenskt arbetsliv" *Arbetsmarknad & arbetsliv* 4(1) s.13-31.
- de los Reyes, Paulina & Mulinari, Diana (2005) *Intersektionalitet. Kritiska reflektioner över (o)jämlighetens landskap* (Malmö: Liber).
- Rosén, Ulla (2004) *Gamla plikter och nya krav. En studie om egendom, kvinnosyn och äldreomsorg i den svenska agrarsamhället 1815-1939* (Växjö: Växjö university press).
- Rosenberg, C.M. (1993 [1883]) *Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige, fjärde bandet So-Ö, faksimilutgåva* (Göteborg: Landsarkivet i Göteborg och Sveriges släktforskarförbund).
- Rowbotham, Sheila & Alexander, Sally & Taylor, Barbara (2006) "The trouble with 'patriarchy'" i S. Morgan (red.) *The feminist history reader* (London: Routledge) s. 51-58.
- Runefelt, Leif (2001) *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid* (Stockholm: Almqvist & Wiksell international).
- Rydén, Göran (2013) "Provincial cosmopolitanism: an introduction" i G. Rydén (red.) *Sweden in the eighteenth-century world: provincial cosmopolitanism* (Farnham: Ashgate) s. 1-31.
- Rydstrand, Sven (1977) *Bland bohusländska bönder på Karl XII:s tid. Studier i de nordbohusländska häradsrätternas protokoll under 1600- och 1700-talen* (Brastad: författarens förlag).
- Salazar Parreñas, Rhacel (2001) *Servants of globalization: women, migration, and domestic work* (Stanford, California: Stanford university press).
- Salazar Parreñas, Rhacel (2005) "Neo-liberalism and the globalization of care" i S. Pasleau & I. Schopp (red.) *Domestic service, a factor of social revival in Europe. Proceedings of the servant project, vol. 4* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 205-223.
- Salomonsson, Anders (2003) "Folklivsarkivet och frågelistorna" i B.G. Nilsson & D. Waldetoft & C. Westergren (red.) *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre* (Stockholm: Nordiska museets förlag) s. 89-98.
- Sandén, Gudrun (red.) (2001) *Journal/Ny journal uti hushållningen del 1-3* (Bro: Upplands-Bro kulturhistoriska forskningsinstitut).
- Sander, Lars-Gunnar (1986) *Register till Hjo domböcker 1691-1799* (Forshaga).
- Sarasúa, Carmen (2004) "Were servants paid according to their productivity?" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 517-541.
- Sarti, Raffaella (2005a) "Conclusion. Domestic service and European identity" i S. Pasleau & I. Schopp (red.) *The modelization of domestic service. Proceedings of the servant project, vol. 5* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 195-276.
- Sarti, Raffaella (2005b) "Freedom and citizenship? The legal status of servants and domestic workers in a comparative perspective (16th-21st centuries)" i S. Pasleau & I. Schopp (red.) *Domestic service and the evolution of the law. Proceedings of the servant project, vol. 3* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 127-164.
- Sarti, Raffaella (2015) "Men at home: domesticities, authority, emotions and work (thirteenth-twentieth centuries)" *Gender & history* 27(3) s. 521-558.
- Schmidt, Ariadne (2015) "Book review: Deborah Simonton and Anne Montenach (editors), Female agency in the urban economy. Gender in European towns, 1640-1830 (London and New York: Routledge, 2013)" *Continuity and Change* 30(2) s. 303-305.
- Schön, Lennart (2012) *En modern svensk ekonomisk historia. Tillväxt och omvandling under två sekel* (Stockholm: SNS förlag).
- Scott, James C. (1976) *The moral economy of the peasant: rebellion and subsistence in southeast Asia* (New Haven: Yale university press).
- Scott, Joan W. (1986) "Gender: a useful category of historical analysis" *The American historical review* 91(5) s. 1053-1075.

- Shepard, Alexandra (2015) "Crediting women in the early modern English economy" *History workshop journal* 79(1) s. 1-24.
- Shepard, Alexandra & Walker, Garthine (2009) "Gender, change and periodisation" i A. Shepard & G. Walker (red.) *Gender and change. Agency, chronology and periodisation* (Oxford: Wiley-Blackwell) s. 1-12.
- Simonton, Deborah (1998) *A history of European women's work 1700 to the present* (New York: Routledge).
- Simonton, Deborah (2004) "Earning and learning: girlhood in pre-industrial Europe" *Women's history review* 13(3) s. 363-386.
- Simonton, Deborah (2011) "'Birds of passage' or 'career' women? Thoughts on the life cycle of the eighteenth-century European servant" *Women's history review* 20(2) s. 207-225.
- Simonton, Deborah & Montenach, Anne (2013) "Introduction: gender, agency and economy: shaping the eighteenth-century European town" i D. Simonton & A. Montenach (red.) *Female agency in the urban economy. Gender in European towns, 1640-1830* (New York: Routledge) s. 1-14.
- Sjöberg, Maria (1996) "Hade jorden ett kön? Något om genuskonstruktion i det tidigmoderna Sverige" *Historisk tidskrift* 116(3) s. 362-396.
- Sjöberg, Maria (2008) "Min mormor var jungfru. Om ett arbete som aldrig har professionaliserats" i M. Sjöberg & Y. Svanström (red.) *Att göra historia. En vänbok till Christina Florin* (Stockholm: Institutet för framtidsstudier) s. 119-133.
- Sjöberg, Maria & Ågren, Maria (2003) "Egendom, kön och förändring" i M. Ågren (red.) *Hans och hennes. Genus och egendom i Sverige från vikingatid till nutid* (Uppsala: Opuscula historica Upsaliensia) s. 5-36.
- Sogner, Sølvi (1997) "Introduction" i S. Sogner (red.) *Fact, fiction and forensic evidence: the potential of judicial sources for historical research in the early modern period* (Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet, universitetet i Oslo) s. 7-14.
- Sogner, Sølvi (2004) "The legal status of servants in Norway from the seventeenth to the twentieth century" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 175-188.
- Stanley, Amy (2016) "Maidservants' tales: narrating domestic and global history in Eurasia, 1600-1900" *The American historical review* 121(2) s. 437-460.
- Steedman, Carolyn (2002) "Lord Mansfield's women" *Past and present* 176 (augusti) s. 105-143.
- Steedman, Carolyn (2007) *Master and servant. Love and labour in the English industrial age* (Cambridge: Cambridge university press).
- Steedman, Carolyn (2009) *Labours lost. Domestic service and making of modern England* (Cambridge: Cambridge university press).
- Stiglitz, Joseph E. (1991) "Rational peasants, efficient institutions, and a theory of rural organization: methodological remarks for development economics" i P. Bardhan (red.) *The economic theory of agrarian institutions* (Oxford: Oxford university press), uppl. Oxford scholarship online november 2003 s. 18-27.
- Stretton, Tim (1997) "Social historians and the records of litigation" i S. Sogner (red.) *Fact, fiction and forensic evidence: the potential of judicial sources for historical research in the early modern period* (Oslo: Det historisk-filosofiske fakultet vid universitetet i Oslo) s. 15-34.
- Strollo, Emma (2013) *Det städade folkhemmet: tyskfödda hembiträden i efterkrigstidens Sverige* (Göteborg: Makadam).
- Sundin, Jan (1992) *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600-1840* (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning).
- Svebilus, Olof (1740) *Enfaldig förklaring öfwer Lutheri lilla catechismum, stält genom spösmål och swar af Oloaf Swebilio ... Medh kongl. may:tz privilegio* (Stockholm: Tryckt hos Peter Jör. Nyström).

- Svebilius, Olof (1811) *Doct. Mårt. Luthers lilla cateches, med förklaring af doct. Ol. Svebilius. ... På kongl. maj:ts nådiga befallning öfversedd. Första uplagan* (Stockholm: Tryckt hos J.P. Lindh. Huset n:o 131 wid Lilla Nygatan).
- Svenska Akademiens ordbok (SAOB). *Ordbok över svenska språket* (1893-). (Lund: Svenska Akademien).
- Svensson, Lars (1985) "Om 1700-talets bokproduktion" i U. Teleman (red.) *Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet* (Lund: Institutionen för nordiska språk i Lund) s. 61-78.
- Svensson, Sigfrid (1943) "Böndernas tjänstefolk" i A. Lindblom (red.) *Arbetaren i helg och söcken. Kulturhistoriska studier. I Hus och hem* (Stockholm: Tidens förlag) s. 117-130.
- Söderberg, Johan (1978) *Agrar fattigdom i Sydsverige under 1800-talet* (Stockholm: Almqvist & Wiksell international).
- Thompson, E.P. (1993) "The moral economy reviewed" i E.P. Thompson (red.) *Customs in common* (London: Penguin books) s. 259-351.
- Tilly, Charles (2000) *Beständig ojämlikhet* (Lund: Arkiv förlag).
- Toivanen, Jenni (2003) "Kvinnor, män och makt i det äldre bondesamhället" i B. Harnesk (red.) *Maktens skiftande skepnader: studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet) s. 157-183.
- Tosh, John (1999) *A man's place: masculinity and the middle-class home in Victorian England* (New Haven, Conn.: Yale university press).
- Tosh, John (2017) "From the 'cape of despair' to the Cape of Good Hope: letters of the emigrant poor in early nineteenth-century England" *Social History* 42(4) s. 480-500.
- Utterström, Gustaf (1957a) *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del 1* (Stockholm: Tiden).
- Utterström, Gustaf (1957b) *Jordbrukets arbetare. Levnadsvillkor och arbetsliv på landsbygden från frihetstiden till mitten av 1800-talet. Del 2* (Stockholm: Tiden).
- Vickery, Amanda (1993) "Golden age to separate spheres? A review of the categories and chronology of English women's history" *The historical journal* 36(2) s. 383-414.
- Vikström, Marie-Christine (Lotta) (2004) "Female domestic servants in Sundsvall. A Swedish sawmill town, during industrialization" i A. Fauve-Chamoux (red.) *Domestic service and the formation of European identity. Understanding the globalization of domestic work, 16th-21st centuries* (Bern: Peter Lang) s. 87-112.
- Walby, Sylvia (1990) *Theorizing patriarchy* (Oxford: Basil Blackwell).
- Waldetoft, Dan (2003) "Vad vill vi med våra frågelistor?" i B.G. Nilsson & D. Waldetoft & C. Westergren (red.) *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre* (Stockholm: Nordiska museets förlag) s. 9-15.
- Weiss, Holger (2016) *Slavhandel och slaveri under svensk flagg: koloniala drömmar och verklighet i Afrika och Karibien 1770-1847* (Stockholm: Atlantis).
- Westergren, Christina (2003) "Meddelare, kvinnor och vanliga människor" i B.G. Nilsson & D. Waldetoft & C. Westergren (red.) *Frågelist och berättarglädje. Om frågelistor som forskningsmetod och folklig genre* (Stockholm: Nordiska museets förlag) s. 17-31.
- Whittle, Jane (2017) "Introduction: servants in the economy and society of rural Europe" i J. Whittle (red.) *Servants in rural Europe 1400-1900* (Woodbridge: Boydell press) s. 1-18.
- Widding Isaksen, Lise (2005) "Gender and globalization: care across borders. New patterns of institutional interaction: the case of Norway" i S. Pasleau & I. Schopp (red.) *Domestic service and the emergence of a new conception of labour in Europe. Proceedings of the servant project, vol. 2* (Liège: Les éditions de l'université de Liège) s. 147-160.
- Wikander, Ulla (2006) *Kvinnoarbete i Europa 1789-1950. Genus, makt och arbetsdelning* (Stockholm: Atlas akademi).
- Wiking-Faria, Pablo (2009) *Freden, friköpen och järnplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700-1900* (Göteborg: Göteborgs universitet,

- Institutionen för historiska studier).
- Winberg, Christer (1975) *Folkökning och proletarisering. Kring den sociala strukturomvandlingen på Sveriges landsbygd under den agrara revolutionen* (Göteborg: E & B distr.).
- Winberg, Christer (1978) "Population growth and proletarianization. The transformation of social structures in rural Sweden during the agrarian revolution" i S. Åkerman & H.C. Johansen & D. Gaunt (red.) *Chance and change. Social and economic studies in historical demography in the Baltic area* (Odense: Odense university press) s. 170-184.
- Winroth, A.O. (1878) *Om tjenstehjónsförhållandet enligt svensk rätt* (Upsala: Esaias Edquists boktryckeri).
- Wohlin, Nils (1909) *Emigrationsutredningen. Bil. 9. Den jordbruksidkande befolkningen i Sverige 1751-1900: statistisk-demografisk studie på grundval af de svenska yrkesräkningarna* (Stockholm: Nordiska bokh.).
- Ågren, Maria (2011) "Inledning. Genus och arbete under tidigmodern tid" i B. Jacobsson & M. Ågren (red.) *Levebröd. Vad vet vi om tidigmodern könsarbetsdelning?* (Uppsala: Opuscula historica Upsaliensia) s. 5-33.
- Ågren, Maria (2017a) "Introduction. Making a living, making a difference" i M. Ågren (red.) *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society* (New York: Oxford university press) s. 1-23.
- Ågren, Maria (red.) (2017b) *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society* (New York: Oxford university press).
- Österberg, Eva & Lennartsson, Malin & Næss, Hans Eyvind (2000) "Social control outside or combined with the secular judicial arena" i E. Österberg & S. Sogner (red.) *People meet the law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-reformation and pre-industrial period* (Oslo: Universitetsforlaget) s. 237-266.
- Östholm, Hanna & Prytz, Cristina (2017) "Less than ideal? Making a living before and outside marriage" i M. Ågren (red.) *Making a living, making a difference. Gender and work in early modern European society* (New York: Oxford university press) s. 103-126.
- Østhus, Hanne (2013) *Contested authority. Master and servant in Copenhagen and Christiania, 1750-1850* (Florence: European university institute. Department of history and civilization).
- Östman, Ann-Catrin (2001) "Oenighet och äkta kärlek. Behandlingen av äktenskapliga 'tråtor' i ett agrarsamhälle på 1700-talet" i I. Lövkrona (red.) *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld* (Lund: Nordic academic press) s. 67-87.

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET (1-73)

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK HISTORISKA INSTITUTIONEN,
HANDELSHÖGSKOLAN VID GÖTEBORGS UNIVERSITET (74-100)

1. Sture Mårtenson: Agiot under kreditsedelepoken 1789-1802. 1958.
2. Marianne Nilsson: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690-1709. 1962.
3. Rolf Adamson: Den svenska järnhanteringens finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800-1884. 1963.
4. Rolf Adamson: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796-1860. 1963.
5. Martin Fritz: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891-1903. 1965.
6. Gertrud Wessberg: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. Rolf Adamson: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800-1860. 1966.
8. Sture Martinus: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. Ingemar Nygren: Svensk sparbanksutlåning 1820-1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. Carin Sällström-Nygren: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967.
11. Martin Fritz: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883-1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skeppningsförhållanden. 1967.
12. Martin Fritz: Svensk järnmalmsexport 1883-1913. 1967.
13. Gösta Lext: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. Martin Fritz: Kirunagruvornas arbetskraft 1899-1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. Jan Kuuse: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910-1965. En indikator på välståndsutvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget).
16. Ingela Elison: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910-1922. 1970.
17. Sture Martinus: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833-1892. 1970.
18. Ingemar Nygren: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820-1913. 1970.
19. Ulf Olsson: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920- 1949. 1970.
20. Jan Kuuse: Från redskap till maskiner. Mekaniserings-spridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860-1910. 1970.
21. Sture Martinus: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830-1870. 1970.
22. Ingemar Nygren: Svenska sparbankers medelplacering 1914-1968. En undersökning av de större sparbankerna. 1970.
23. Jan Kuuse: Inkomstutveckling och förmögenhetsbildning. En undersökning av vissa yrkesgrupper 1924-1959. 1970.
24. Ulf Olsson: Regionala löneskillnader inom svensk verkstadsindustri 1913- 1963. 1971.
25. Kent Olsson: Hushållsinkomst, inkomstfördelning och försörjningsbörd. En undersökning av vissa yrkesgrupper i Göteborg 1919-1960. 1972.
26. Artur Attman: The Russian and Polish markets in international trade 1500-1650. 1973.
27. Artur Attman: Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. 1973.
28. Ulf Olsson: Upprustning och verkstadsindustri i Sverige under andra världskriget. 1973.

29. Martin Fritz: German steel and Swedish iron ore 1939-1945. 1974.
30. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad under freds- och beredskapstid 1935-1945. 1974.
31. Lars Herlitz: Jordegendom och ränta. Omfördelningen av jordbrukets merprodukt i Skaraborgs län under frihetstiden. 1974.
32. Hugo Kylebäck: Konsumentkooperation och industrikarteller. Kooperativa förbundets industriföretag före 1939 med särskild hänsyn till margarin-, kvarn-, gummi- och glödlampsbranscherna. 1974. (Rabén & Sjögren).
33. Martin Fritz: Ernst Thiel. Finansman i genombrottstid. 1974.
34. Jan Kuuse: Interaction between agriculture and industry. Case studies of farm mechanisation and industrialisation in Sweden and the United States 1830-1930. 1974.
35. Lars Herlitz: Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770. 1974.
36. Sven-Olof Olsson: German coal and Swedish fuel 1939-1945. 1975.
37. Ulf Olsson: The creation of a modern arms industry. Sweden 1939-1974. 1977.
38. Sverker Jonsson: Annonser och tidningskonkurrens. Annonsernas roll i tidningsekonomin och betydelse för koncentrationsprocessen i Stockholm, Göteborg och Malmö. 1977.
39. Ekonomisk-historiska studier tillägnade Artur Attman. 1977.
40. Bertil Andersson: Handel och hantverk i Göteborg. Två företagargrupperns ekonomiska utveckling 1806-1825. 1977.
41. Folke Karlsson: Mark och försörjning. Befolkning och markutnyttjande i västra Småland 1800-1850. 1978.
42. Hans Wallentin: Arbetslöshet och levnadsförhållanden i Göteborg under 1920-talet. 1978.
43. Sverker Jonsson: Annonsbojkotten mot Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1940. Myt eller realitet? 1979.
44. Ingemar Nygren: Riksgäldskontoret 1939-1945. Statlig upplåning för beredskap och räntestabilisering. 1979.
45. Hugo Kylebäck: Konsument- och lantbrukskooperationen i Sverige. Utveckling, samarbets- och konkurrensförhållanden före andra världskriget. 1979. Andra upplagan 1984.
46. Lars-Åke Engblom: Arbetarpressen i Göteborg. En studie av arbetarpressens förutsättningar, arbetarrörelsens presspolitik och tidningskonkurrensen i Göteborg 1890-1965. 1980.
47. Ingemar Nygren: Svensk kreditmarknad 1820-1875. Översikt av det institutionella kreditväsendets utveckling. 1981.
48. Jerker Carlsson: The limits to structural change. A comparative study of foreign direct investment in Liberia and Ghana 1950-1971. 1981. (Nordiska Afrikainstitutet)
49. Lasse Cornell: Sundsvallsdistriktets sågverksarbetare 1860-1890. Arbete, levnadsförhållanden, rekrytering. 1982.
50. Martin Fritz, Ingemar Nygren, Sven-Olof Olsson, Ulf Olsson: The adaptable nation. Essays in Swedish economy during the Second World War. 1982. (Almqvist & Wiksell International.)
51. Bengt Berglund: Industrierbetarklassens formering. Arbete och teknisk förändring vid tre svenska fabriker under 1800-talet. 1982.
52. Sverker Jonsson: Pressen, reklamen och konkurrensen 1935-1978. 1982.
53. Carl-Johan Gadd: Järn och potatis. Jordbruk, teknik och social omvandling i Skaraborgs län 1750-1860. 1983.
54. Gösta Lext: Studier i svensk kyrkobokföring 1600-1946. 1984.
55. Lasse Cornell: Arbete och arbetsformernas utveckling. 1986.
56. Bengt Berglund: Kampen om jobben. Stålindustrin, facket och löntagarna under 1970-talskrisen. 1987.

57. Christina Johansson: Glasarbetarna 1860-1910. Arbete, levnadsförhållanden och facklig verksamhet vid Kosta och andra glasbruk under industrialismens genombrottskede. 1988.
58. Urban Herlitz: Restadtegen i världsekonomin. Lokala studier av befolkningstillväxt, jordbruksproduktion och fördelning i Västsverige 1800-1860. Göteborg 1988.
59. Jan Bohlin: Svensk varvsindustri 1920-1975: lönsamhet, finansiering och arbetsmarknad. 1989.
60. Sven A. Björkenstam: Svenskt skeppsbyggeri under 1800-talet. Marknad och produktion. 1989.
61. Luis Bértola: The manufacturing industry of Uruguay, 1913-1961: a sectoral approach to growth, fluctuations and crisis. (Institute of Latin American Studies, Stockholm University Monograph Nr 20). Göteborg-Stockholm. 1990.
62. Bertil Fridén: På tröskeln till marknaden. Makt, institutionell kontext och ekonomisk effektivitet i Västsverige 1630-1800. 1991.
63. Lars Herlitz: Koppsskatten i det äldre tjänstesamhället. Den mantalsskrivna befolkningen i Skaraborgs län 1699-1767. 1991.
64. Carl-Johan Gadd: Självhushåll eller arbetsdelning? Svenskt lant- och stadshantverk ca 1400-1860. 1991.
65. Mats Bladh: Bostadsförsörjningen 1945-1985. Det industriella byggandets uppgång och fall. 1992. (Statens institut för byggnadsforskning, Gävle)
66. Birgit Karlsson: Handelspolitik eller politisk handling. Sveriges handel med öststaterna 1946-1952. 1992.
67. Jan Jörnmark: Coal and Steel in Western Europe 1945-1993: Innovative Change and Institutional Adaptation. 1993.
68. Torbjörn Mårtensson: Bantågens gång. Järnvägens godstrafik och dess anpassning till näringslivets rumslighet, branschstruktur och transportefterfrågan 1890-1985. 1994.
69. Jón Th. Thór: British Trawlers and Iceland 1919-1976. 1995. (Fiskeri- og Sjöfartsmuseet, Esbjerg)
70. Staffan Sundin: Från bokförlag till mediekoncern. Huset Bonnier 1909-1929. 1996.
71. Ulf Olsson (ed), Business and European Integration since 1800. Regional, National and International perspectives. 1997.
72. Martti Rantanen: Tillväxt i periferin. Befolkning och jordbruk i Södra Österbotten 1750-1890. 1997.
73. Rudolf Tempsch: Från Centraleuropa till folkhemmet. Den sudetyska invandringen till Sverige 1938-1955. 1997.
74. Åke Edén: Hävstången. Agrarkooperativa utvecklingsförsök i Östbengalen/Bangladesh 1860-1984. 1998.
75. Christina Mårtensson: Tjänstebefattning som kan för henne vara passande. Uppkomst och utveckling av könsbundna befattningar vid telegrafverket 1865-1984. 1998.
76. Björn Tropp: Att sätta spaden i jorden. Kommunalpolitiskt handlingsutrymme 1945-1985. 1999.
77. Kerstin Norlander: Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872 -1939. 2000.
78. Christina Telasuo: Småstater under internationalisering. Valutamarknadens avreglering i Sverige och Finland på 1980-talet. En studie i institutionell omvandling. 2000
79. Bengt-Olof Andersson: Den svenska modellens tredje kompromiss. Efterkrigstidens välfärdspolitik med utgångspunkt från industrins kompetenssäkring och skolans reformering. 2000.
80. Berit Larsson: Svenska varor på svenska kölar. Staten, industrialiseringen och linjesjöfartens framväxt i Sverige 1890-1925. 2000.

- 81-83. Christina Dalhede. Handelsfamiljer på stormaktstidens Europamarknad 1-3. 2001. (Warne förlag)
84. Lage Rosengren: Jord och folk. Om produktiva resurser i västsvensk blandbygd under 1700-talet. 2001.
85. Carina Gråbacke: Möten med marknaden. Tre svenska fackförbunds agerande under perioden 1945-1976. 2002.
86. Staffan Granér: Samhävnd och rågång. Egendomsrelationer, ägoskiften och marknadsintegration i en värmländsk skogsbygd 1630-1750. 2002.
87. Ingela Karlsson: Kriget, staten och rederierna. Den svenska handelsflottan 1937-1947. 2003.
88. Torbjörn Mårtensson: med öppen blick för framtiden och utvecklingen. Reglering och konkurrens inom den yrkesmässiga landsvägstrafiken 1921-1939. 2003.
89. Per Hallén: Järnets tid. Den svenska landsbygdsbefolkningens järninnehav och järnkonsumtion 1750-1870. 2003.
90. Linda Lane: Trying To Make A Living. Studies in the economic life of women in interwar Sweden. 2004.
91. Martin Kahn: Measuring Stalin's Strength during Total War. U.S. and British intelligence on the economic and military potential of the Soviet Union during the Second World War, 1939-45. 2004.
92. Markets and Embeddedness. Essays in honour of Ulf Olsson. 2004.
93. Erik Örjan Emilsson: Before 'The European Miracles' Four Essays on Swedish Preconditions for Conquest, Growth and Voice. 2005.
94. Hrefna M. Karlsdóttir: Fishing on Common Grounds. The Consequences of unregulated Fisheries of North Sea Herring in the Postwar Period, 2005.
95. Oskar Broberg: Konsten att skapa pengar. Aktiebolagens genombrott och finansiell modernisering kring sekelskiftet 1900, 2006.
96. Christina Dalhede: Viner, Kvinnor, Kapital – En 1600-talshandel med potential? Fjärrhandelsfamiljerna Jeronimus Möller i Lübeck och Sibrant Valck i Göteborg. Handelsfamiljer på Stormaktstidens Europamarknad 4. (Warne förlag), Partille-Göteborg 2006.
97. Christina Dalhede: Varor och Familjer, Lübeck och Göteborg. CD-Rom. Handelsfamiljer på Stormaktstidens Europamarknad 5. (Warne förlag), Partille-Göteborg 2006.
98. Peter Sandberg: Kartellen som sprängdes. Svensk bryggeriindustri under institutionell och strukturell omvandling 1945 – 1975. 2006.
99. Ann Ighe: I faderns ställe, Genus, ekonomisk förändring och den svenska förmyndarinstitutionen ca 1700-1860. 2007.
100. Oscar Broberg (red.): Ernfrid Browaldh. Strödda minnesbilder. 2007.

GOTHENBURG STUDIES IN ECONOMIC HISTORY

1. Svante Prado: *Aspiring to a Higher Rank. Swedish Factor Prices and Productivity in International Perspective 1860-1950*. 2008.
2. Mirko Ernkvist: *Creating player appeal. Management of Technological innovation and Changing Pattern of Industrial Leadership in the U.S. Gaming Machine Manufacturing Industry, 1965-2005*. 2009.
3. Klas Rönnbäck: *Commerce and colonisation. Studies of early modern merchant capitalism in the Atlantic economy*. 2010.
4. Eva Hasselgren: *TVå vita och en brun, La Paloma och Notan. En studie av svensk alkoholpolitik och statliga restaurangföretag, cirka 1920-1974*. 2010.
5. Birgitta Jansson: *Inequality, Poverty and Income Mobility. Studies based on micro data for the city of Göteborg, Sweden, 1925–2003*. 2011.
6. Kent Olsson: *En västsvensk industrihistoria. Tiden fram till år 1950*. 2012.
7. Joacim Waara: *Svenska Arbetsgivareföreningen och arbetskraftsinvandringen 1945-1972*. 2012.
8. Staffan Albinsson: *Nothing New under the Sun. Essays on the Economic History of Intellectual Property Rights in Music*. 2013.
9. Erik Bengtsson: *Essays on trade unions and functional income distribution*. 2013.
10. Stefan Öberg: *Social bodies. Family and community level influences on height and weight, southern Sweden 1818–1968*. 2014.
11. Svenja Gärtner: *Wages, Inequality and Consequences for the Economy*. 2014.
12. Jesper Hamark: *Ports, dock workers and labour market conflicts*. 2014.
13. John Lapidus: *Social Democracy and the Swedish welfare model. Ideational analyses of attitudes towards competition, individualization, privatization*. 2015.
14. Malin Nilsson: *Taking work home. Labour dynamics of women industrial homeworkers in Sweden during the second industrial revolution*. 2015.
15. Lovisa Broström: *En industriell reservarmé i välfärdsstaten. Arbetslösa socialhjälpstagare i Sverige 1913–2012*. 2015.
16. Malin Dahlström: *Konkurrens, samarbete och koncentration. Kalkstens- och cementindustrin i Sverige 1871–1982*. 2015.
17. Kristoffer Collin: *Regional wages and labour market integration in Sweden, 1732–2009*. 2016.
18. Robert Thavenius: *Elektrotekniska industrins ledande tråd. AB Dahréntråd och svensk lindningstrådsindustri 1945-1980*. 2017.
19. Dimitrios Theodoridis: *Development constrained – Essays on land as a factor in nineteenth-century industrialization and trade*. 2018.
20. Carolina Uppenberg: *I husbondens bröd och arbete. Kön, makt och kontrakt i det svenska tjänstefolkssystemet 1730–1860*. 2018.

Under den tidigmoderna och förindustriella perioden arbetade en stor del av den unga, ogifta allmogebefolkningen i Sverige som tjänstefolk, som drängar och pigor i andras hushåll. Där var de legalt underordnade husbonden och matmodern enligt särskilda tjänstehjonsstadgor och de hade begränsade möjligheter att söka annan försörjning, samtidigt som de ofta delade arbete och vardag med husbondfolket. I denna avhandling studeras de maktrelationer som fanns i tjänstefolkssystemet som arbetsrelationer och utifrån ett genusperspektiv. Genom en analys av tjänstehjonsstadgorna, didaktiska skrifter och rättsfall visas hur och i vilken utsträckning tjänstefolk och husbondfolk kunde förhandla kring sina positioner, hur det skiljde sig åt för män och kvinnor och hur utvecklingen av tjänstefolkssystemet under den agrara revolutionen lade grunden för utbredningen av en lönearbetsmarknad samt en feminisering av tjänstefolkpositionen.

Carolina Uppenbergs är verksam på avdelningen för ekonomisk historia vid Göteborgs universitet. *I husbondens bröd och arbete* är hennes doktorsavhandling.

ISBN 978-91-86217-19-8 (TRYCKT)
ISBN 978-91-86217-21-1 (PDF)

